

પરમ તારક ચરમ તીર્થપતિ શ્રી વર્ધમાન સ્વામિને નમઃ
નમો નમઃ શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય
પૂ. શ્રી સાગરાનંદ સૂર્યે નમઃ

શ્રીમદ્દુમાસ્વાતિવાચક પ્રવર પ્રણીત
શ્રી

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

સભાષ્ય - સાનુવાદ

સાનિધ્ય-

પૂ. શાસન જ્યોતિર્ધર ઉપા. શ્રી ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય રત્ન
પૂ. તત્ત્વજ્ઞ મુનિ શ્રી પૂર્ણાનંદ સાગરજી મ.સા.

અનુવાદક-

પૂ. પં. પ્ર. ગુરુદેવ શ્રી હેમચંદ્રસાગરજી મ. ના શિષ્ય રત્ન
પૂ. મુનિ શ્રી અક્ષયચન્દ્ર સાગર મ.

પ્રકાશક

શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રીસર્ચ સેન્ટર
શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર

સભાષ્ય - સાનુવાદ

અનુવાદક:-

મુનિ શ્રી અક્ષયચંદ્ર સાગરજી મ. સા.

પ્રકાશક:

જિતેન્દ્ર બી. શાહ

નિર્દેશક:

© શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર

‘દર્શન’ શાહીબાગ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૪

દ્રવ્ય સહાયક

આદિનાથ ચે. મૂ. જેન સંઘ

નારણપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૩

પ્રથમ આવૃત્તિ. ૫૦૦, ૧૯૯૪

મૂલ્ય:

ટાઈપ સેટિંગ

શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર

‘દર્શન’ શાહીબાગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૪.

પ્રકાશકીય

તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તેના ઉપર રચાયેલ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત કરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ. વાચક પ્રવર ઉમાસ્વાતિ વિરચિત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર એ જૈનધર્મનો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય બધા જ સિદ્ધાન્તોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ સૂત્રાત્મક આ લઘુકાય ગ્રંથમાં જૈન સિદ્ધાન્તનો સફળ સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપર શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર એમ બન્ને પરંપરામાં અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. ભાષ્ય શ્વેતામ્બર પરંપરા અનુસાર સ્વોપજ્ઞ મનાય છે. દ્વિગમ્બરો ભાષ્યને સ્વીકારતા નથી. પણ ભાષા, શૈલી અને અન્ય ગ્રંથોમાં મળતા ઉદ્ધરણોને આધારે એમ નિશ્ચિત પણે કહી શકાય કે ભાષ્ય એ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર રચાયેલ ટીકાઓમાં સર્વપ્રથમ છે અને સ્વોપજ્ઞ છે. આવો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ તથા અનુવાદ વિદ્વદ્જનોને ઉપયોગી થશે તેવી આશાથી સંસ્થા આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરી રહેલ છે.

પૂજ્ય પન્થાસ શ્રી હેમચંદ્રસાગરજીના યુવાશિષ્ય મુનિશ્રી અક્ષયચન્દ્ર સાગરજી મહારાજે આ ગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો છે. તેઓ ઉદ્યમી અને શાસ્ત્રનિષ્ઠ છે. તેમની ભાવના હતી કે કોઈ શાસ્ત્રગ્રંથનું અધ્યયન થાય ને સાથે સાથે અનુવાદ પણ થાય આવી ભાવનાથી આ ગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો છે. અનુવાદ પં. શ્રી રતિભાઈએ આદ્યોપાન્ત જોયો છે અને પૂ. તત્ત્વજ્ઞ મુનિરાજ શ્રી પૂર્ણાનન્દ સાગરજી મ.સા. એ પણ આવશ્યક સલાહ સૂચન આપી સંશોધિત કર્યો છે. આ ગ્રંથ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત થાય તેવી પ્રેરણા પૂ. પૂર્ણાનન્દ સાગરજી મ.સા. દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ અને તેઓ એ સંમતિ આપી તે બદલ સંસ્થા તેમનો આભાર માને છે.

ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં શ્રી આદિનાથ શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ, નારણપુરા, અમદાવાદ દ્વારા આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે બદલ જૈન સંઘનો તેમજ સંઘના ટ્રસ્ટીમંડળનો સંસ્થા આભાર માને છે. આશા છે કે આ ગ્રંથથી વિદ્વાનો લાભાન્વિત થશે.

તા.૧૦/૦૮/૧૯૯૪
અમદાવાદ

જિતેન્દ્ર બાબુલાલ શાહ
નિર્દેશક

શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રીસર્ચ સેન્ટર.

પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી આનંદ સાગર સૂરિ મ.

જેઓ

卐 આગમોદ્ધારક શ્રી હતા...

卐 સિદ્ધાંતવાદી હતા...

卐 બહુશ્રુત હતા...

卐 પરમ તાર્કિક હતા...

卐 પરમ વાદી હતા...

卐 શાસનના વહીવટી કાર્યમાં અનન્ય શક્તિ ધરાવનાર હતા...

卐 પરમ સંશોધક હતા...

卐 વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ અનેક ગ્રન્થોના રચયિતા હતા...

卐 સ્વનામ માટે અત્યંત નિર્મોહી હતા...

卐 સમાધાન વૃત્તિ વાળા હતા...

卐 શાસ્ત્રમતિથી પ્રશ્નોના સૂક્ષ્મ તલસ્પર્શી ખુલાસા દાતા હતા...

卐 કડક સંયમ જીવન જીવનારા હતા...

卐 શાસ્ત્ર-સાધનથી વિદ્વત્તા પામનાર હતા...

卐 આ સિવાય પણ અનેક મહાન ગુણોના ધારક હતા...

આવા પૂજ્યશ્રીના ચરણારવિંદમાં અનન્તશઃ વન્દનાવલિ....

અનુવાદક—

પૂ. આગમોદ્ધારક શ્રીના શિષ્ય પૂ. આ. દેવ શ્રી માણિક્ય સા. સૂ. મ,
” ” ” પૂ. આ દે. શ્રી ચંદ્રસાગર સૂ. મ.,
” ” પ્રશિષ્ય પૂ. ઉપા. શ્રી ધર્મસાગરજી મ. સા ના પવિત્ર ચરણ કમલમાં
ભૂરિશઃ વંદના...

પૂ. ઉપા. શ્રી ધર્મ સાગર મ. ના શિષ્ય પૂ. પં શ્રી અભય સાગરજી મ. સા. જોઓ

- આગમ વિશારદ હતા...
- મહાન યોગી હતા...
- સુવિશુદ્ધ સામાચારીના પાલક હતા...
- ભારતીય વેશભૂષાના આગ્રહી હતા...
- શ્રી નવકારના અતુલ ધ્યાની હતા...
- શ્રી નવકારના અમાપ ચિન્તક હતા...
- આગમવાચના દાતા હતા...
- ઉચ્ચકક્ષાનું જીવન જીવનારા હતા...

એવા આ પૂ. શ્રીના પવિત્ર ચરણ કમલમાં કોટિશઃ વંદના...

અનુવાદક—

આગમવિશારદ પન્યાસ પ્રવર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી અભયસાગરજીના શિષ્ય

પૂ. પં. પ્ર. ગુરુદેવ શ્રી અશોકસાગરજી મ. સા. ના

વિનેય વડિલ ગુરુદેવ પૂ. પં. શ્રી જિનચંદ્ર સાગરજી મ. સા.,

પરમ ઉપકારી ગુરુદેવ પૂ. પં. શ્રી હેમચંદ્ર સાગરજી મ.,

વિદ્યાર્જન કરાવનાર પૂ. મુનિરાજ શ્રી પૂર્ણાનંદ સાગરજી મ.

તથા હિતચિંતક પૂ. મુનિરાજ શ્રી જગતચંદ્ર સાગરજી મ. વગેરે સૌ

પૂજ્યોના પવિત્ર ચરણ કમલમાં ભાવભરી વન્દના...

અનુવાદક—

યશકલગી.....

જિનશાસનના
સમસ્તતત્ત્વને
પોતાનામાં
સાફ સાફ
પ્રતિબિંબિત કરતું
સુસ્વચ્છ દર્પણ
એટલે જ...
ભગવાન્ ઉમાસ્વાતિ વાયકપ્રવર
સુરચિત સૂત્ર
તત્ત્વાર્થસૂત્ર...
નાની સરખી આ ગાગરમાં
ભગવાને
જિનશાસનનો સમસ્ત-
શ્રુતસાગર
હિલોળા લેતો કરી દીધો છે...
બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે
અને પ્રમાણભૂત રીતે
આ સૂત્ર
શ્વેતામ્બરીય હોવા છતાં
જૈન માત્રની માન્યતાનું
માધ્યમ બની શક્યું છે
એ આ સૂત્રનું
મહાગૌરવ છે.
આ સૂત્ર ઉપર
માત્ર શ્વેતામ્બરોએ જ

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

ગ્રન્થ રચ્યા છે એમ નહિ !
દ્વિગમ્બરોએ
પણ ઘણું ખેડાણ કર્યું છે.
અપેક્ષાએ એમ પણ
કહી શકાય કે
આ સૂત્ર ઉપર
શ્વેતામ્બર કરતાં
દ્વિગમ્બરોનું ખેડાણ વધુ છે.
અનેક રચનાઓ
આ સૂત્ર પર આજ સુધી
થવા પામી છે...
એમાંની એક સ્વોપજ્ઞ રચના છે
આ ભાષ્ય
એના પર
ગુજરાતી અનુવાદ
કરવાનું કામ
મારા સુસંયમી વૈયાવચ્ચનિપુણ
અભ્યાસુ સુવિનેય
મુનિશ્રી અક્ષયચંદ્ર સાગરજી એ
ખંતથી કરીને
એ ગૌરવવંતા સૂત્ર પર
નવી યશકલગીનું આરોપણ
કર્યું છે !
એની મને બેહદ-ખુશી છે.
તેઓનો અભ્યાસુ અને
ખંતીલો સ્વભાવ આવા અન્ય
કાર્યોનું ઉપાર્જન કરે
એવી હાર્દિક શુભ કામના સાથે...

-હેમચંદ્રસાગર

આગમવિશારદ પં. પૂ. અભયસાગરજી મંસાન્ના
શિષ્યરત્ન
પૂ. પં. પ્ર. શ્રી અશોકસાગરજી મંસાન્ને
તથા
પં. પૂ. મુનિશ્રી પૂર્ણાનંદસાગરજી મંસાન્ને
સાદર સમર્પિત

— અક્ષયચંદ્રસાગર.

सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति ।
दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥
(संबंधकारिका - १)

પ્રસ્તાવના

જૈનદર્શનનો સર્વમાન્યગ્રંથ એટલે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર. સાંપ્રત ગ્રંથે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર ઉભય પરંપરામાં વિશિષ્ટ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. વળી સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃતભાષામાં અને સૂત્રાત્મકશૈલીમાં લખાયેલો આ ગ્રંથ સર્વપ્રથમ સ્થાને છે. આ ગ્રંથમાં જૈન આગમના તમામ પદાર્થોનો કુશળતાપૂર્વક સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ તેમની આગમજ્ઞતાનો સબળ પુરાવો છે. ભાષ્યમાં આવતી દાર્શનિક ચર્ચાઓ અને વ્યાકરણના ઉદ્ભવોને આધારે કહી શકીએ કે તેઓ સ્વસિદ્ધાન્તની જેમ જ પરસિદ્ધાન્તના પણ પારગામી હતા અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. આ તેમની બહુશ્રુતતા પુરવાર કરે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ સંગ્રહકાર ગણે છે, અને પરંપરા પ્રમાણે તેમને પૂર્વવિત્ અને શ્રુતકેવલિદેશિય જેવા વિશેષણો અપાયા છે. આવા સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના જીવન અને કવન વગેરે ઐતિહાસિક બાબતો અંગે પારમ્પરિક જૈન વિદ્વાનોમાં સાંપ્રત કાળે તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે. આ વિષય ઉપર ઘણું બધું લખાયું છે અને વર્તમાનકાળે પણ તદ્વિષયક લેખનકાર્ય ચાલુ છે. અહીં પ્રસંગોપાત્ત કેટલાંક વિષયો ઉપર સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવશે.

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને ભાષ્યગત-વિષયવસ્તુ :-

દશ અધ્યાયાત્મક સંસ્કૃતભાષા નિબદ્ધ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની આદિમાં પ્રસ્તાવના સ્વરૂપ ૩૧ સંબંધકારિકાઓ સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. આ કારિકાઓમાં ૫૮પુરૂષ અંગે, ભગવાન મહાવીર સ્વામીના જીવન અંગે અત્યંત સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ પ્રથમ અધ્યાયમાં સમ્યક્ત્વ, અધિગમની પદ્ધતિ, જ્ઞાન અને નય વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બીજા અધ્યાયમાં જીવનું લક્ષણ, ઔપશમિક આદિ ભાવોના ૫૩ ભેદો, જીવના ભેદો, ઈન્દ્રિય, ગતિ, શરીર, આયુષ્ય આદિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં નરક, નારક, મનુષ્યક્ષેત્ર, તિર્થંચ અને તેઓના આયુષ્ય અંગે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં દેવ અંગે તથા દેવોના ભેદ, પ્રભેદ, આયુષ્ય આદિનું વર્ણન છે. પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવ દ્રવ્યનું સવિસ્તર વર્ણન છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આશ્રવ અંગે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સાતમા અધ્યાયમાં દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ તથા વ્રતોના અતિચારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આઠમા અધ્યાયમાં મિથ્યાત્વાદિથી થતાં કર્મબંધનું વર્ણન છે. નવમા અધ્યાયમાં સંવર તત્ત્વ તથા નિર્જરા તત્ત્વનું વર્ણન છે. દશમા અધ્યાયમાં મોક્ષનું વર્ણન છે. આમ દશ અધ્યાયમાં જૈનદર્શનના દાર્શનિક અને સૈદ્ધાન્તિક વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અંતે ૩૨ કારિકાઓ છે, તેમાં કર્મક્ષય અને મોક્ષસુખ અંગે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્વેતામ્બરીય પરંપરા પ્રમાણે ૩૪૪ સૂત્રો છે જ્યારે દિગમ્બરીય પરંપરામાં ૩૫૭ સૂત્રો છે. ભાષ્ય ૨૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે.

ઉમાસ્વાતિનો પરિચય :-

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના સ્વોપજ્ઞભાષ્યને અંતે પ્રાપ્ત થતી પ્રશસ્તિના આધારે વાચકશ્રેષ્ઠના જીવન સંબંધી કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પ્રમાણે છે. તેમના ગુરૂના ગુરૂ વાચકમુખ્ય શિવશ્રી હતા. તેમના દીક્ષાગુરૂ અગિયાર અંગના જાણકાર ધોષનન્દી શ્રમણ હતા, તેમના વિદ્યાગુરૂ મૂલ નામના વાચકાચાર્ય હતા. તેમના વિદ્યાગુરૂના ગુરૂ મહાવાચક મુંડપાદ ક્ષમણ હતા. તેમનું ગોત્ર કૌભીષણિ હતું. તેમના પિતાનું નામ સ્વાતિ હતું. તેમની માતાનું નામ વાત્સી હતું. તેમનો જન્મ ન્યગ્રોધિકામાં થયો હતો. તેઓ ઉચ્ચનાગર શાખાના હતા. તેમણે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની રચના કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર, હાલનું પટણા-બિહાર)માં કરી હતી.

પરંપરા :-

વાચક ઉમાસ્વાતિ શ્વેતામ્બર પરંપરામાં થઈ ગયેલા કે દ્વિગમ્બર આમ્નાયમાં કે પછી યાપનીય સંઘમાં થઈ ગયા તે વિશે વિદ્વાનોમાં તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે. તેઓ શ્વેતામ્બર છે તેવા મતના પુરસ્કર્તા આચાર્ય આત્મારામજી, આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરિ, પં. શ્રી સુખલાલ સંઘવી અને પં. દલસુખ માલવણીયા વગેરે છે. જ્યારે દ્વિગમ્બર દાવાના પક્ષકાર પં. કુલચંદ શાસ્ત્રી, કેલાશચંદ્ર શાસ્ત્રી, દરબારીલાલ કોઠિયા અને પં. શ્રી જુગલકિશોર મુખ્તાર છે. નાથૂરામ પ્રેમી અને પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યે જેવા વિદ્વાનો તેઓને યાપનીય હોવાનું માને છે. આ સર્વે એ પોતપોતાના મતને પ્રસ્થાપિત કરવા યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ પ્રયોજી છે. અધ્યાવધિ આ અંગે ચર્ચા ચાલુ છે. દશાષ્ટપદ્મ દ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્ન પર્યન્તાઃ (૪-૩) તથા એકાદશ જિને (૧-૧૧) સૂત્ર અને તેનું ભાષ્ય સ્પષ્ટતઃ શ્વેતામ્બરીય પરંપરા અનુસાર હોવાથી ગ્રંથ-ગ્રંથકાર શ્વેતામ્બર હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વળી પરિષદ (૯-૯)ના વિવરણમાં નમ્રતાને પરિષદ તરીકે ગણાવે છે. જો નમ્રતા આચાર હોય તો પછી પરિષદમાં નમ્રતાનો સમાવેશ કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. વસ્ત્ર ધારણ કરનાર માટે જ નમ્રતા પરિષદ હોઈ શકે. અહીં નમ્રતાને પરિષદ તરીકે ગણાવ્યો છે. આ તર્કના આધાર પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથકર્તા શ્વેતામ્બર પરંપરાના હોવાનું કરે છે.

સમય :-

પ્રસ્તુત ગ્રંથના કર્તાનો સમય નિર્ધારણ કરી શકાય તેવા કોઈપણ ચોક્કસ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ ન થતા હોવાને કારણે તેમના સમય વિશે ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે. વાચકવર્ચનો સમય નિર્ધારિત કરવા માટે જૈનધર્મની બન્ને પરંપરામાં પ્રયાસો થયાં છે. પં. સુખલાલ સંઘવીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ઉમાસ્વાતિની ઉચ્ચનાગર શાખા, તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર રચાયેલી ટીકાઓ અને અન્ય દાર્શનિક ગ્રંથો સાથેની તુલનાને આધારે તેમનો સમય વિક્રમની પ્રથમ શતાબ્દી પછી અને વિક્રમની ચોથી શતાબ્દી પૂર્વેનો સૂચવ્યો છે. પ્રો. હિરાલાલ કાપડિયા

પણ આ સમયને સ્વીકારે છે. પ્રો. નગીનભાઈ શાહ ઈ. સન્ની પ્રથમથી ત્રીજી શતાબ્દીના ગાળામાં તે થયા હોવાનું જણાવે છે. ઈતિહાસવિદ્ પ્રો. મધુસૂદન ઢાંકીને મતે સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિની દ્વાત્રિંશિકામાં તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનો ઉપયોગ જણાતો હોવાને કારણે શ્રી ઉમાસ્વાતિનો સમય વિક્રમની ત્રીજી થી ચોથી શતાબ્દી વચ્ચેનો નિર્ધારિત કરી શકાય. આમ એટલું તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે વાચક ઉમાસ્વાતિ વિક્રમની ચતુર્થ શતાબ્દી પૂર્વે થઈ ગયા છે.

ભાષ્યની સ્વોપજ્ઞતા :-

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ઉપર સંસ્કૃતભાષામાં ભાષ્ય રચાયેલું છે. દિગમ્બર વિદ્વાનો ભાષ્યને સ્વોપજ્ઞ હોવાનું સ્વીકારતા નથી. તેમના મતે સૂત્રકાર અને ભાષ્યકાર ભિન્ન ભિન્ન છે. શ્વેતામ્બર વિદ્વાનો ભાષ્યને સ્વોપજ્ઞ હોવાનું સ્વીકારે છે. દિગમ્બર પરંપરામાં સહુથી પ્રાચીન ટીકા સર્વાર્થસિદ્ધિમાં અનેક સ્થળે ભાષ્યનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે અને ઘણી જગ્યાએ ભાષ્યમાં કરાયેલા સંક્ષિપ્ત નિરૂપણને વિસ્તારવાનું કાર્ય સર્વાર્થસિદ્ધિ નામક ટીકામાં થયેલું જોવા મળે છે. આથી એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ભાષ્ય એ સર્વાર્થસિદ્ધિ પૂર્વેની રચના છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને ભાષ્યમાં પર્યાય આપવાની શૈલીમાં સામ્યતા જોવા મળે છે. વળી સૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય સીધુ સરળ છે. ક્યાંય વિવાદસ્પદ વર્ણન કે મતભેદનું વર્ણન જોવા મળતું નથી. સૂત્રના પાઠભેદની ચર્ચા પણ ક્યાંય કરવામાં આવી નથી કે જેને આધારે આપણે ભિન્ન કર્તૃક સાબીત કરી શકીએ. ભાષ્યની કારિકામાં આવતા વક્ષ્યામિ, વક્ષ્યામઃ આદિ શબ્દો તથા તદનુસાર વર્ણન કરવાનો ઉપક્રમ પણ ભાષ્યની સ્વોપજ્ઞતા સિદ્ધ કરે છે. ભાષ્ય ભિન્નકર્તૃક હોત તો ભાષ્યકાર ભાષ્યની આદિ કે અંતમાં સૂત્રકારની સ્તુતિ અવશ્ય કરે પરંતુ કારિકાઓમાં કે પ્રશસ્તિમાં સૂત્રકારની સ્તુતિ કે પ્રશંસા ઉપલબ્ધ થતી નથી. આ બધા પ્રમાણોને આધારે કહી શકાય કે સૂત્રકાર અને ભાષ્યકાર એક જ છે. ભાષ્યના વિસ્તૃત ટીકાકાર શ્રી સિદ્ધસેન ગણિ તથા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિના ટીકાગ્રંથના અવલોકનને આધારે સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે તેઓ પણ ભાષ્યકાર અને સૂત્રકાર ને એક જ માને છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભાષ્યકાર અને સૂત્રકારને ભિન્ન માનવા તે ભ્રાન્ત ધારણા છે.

વાચકવર્ચ શ્રી ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓ :-

આચાર્યશ્રી જિનપ્રભસૂરિ કૃત તીર્થકલ્પમાં તથા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ (ઈ. સ. બારમી શતાબ્દી) કૃત પ્રશમરતિ ટીકામાં શ્રી ઉમાસ્વાતિએ પાંચસો પ્રકરણ ગ્રંથોની રચના કર્યોના ઉલ્લેખ છે. આથી પરંપરા અનુસાર તેઓશ્રી પાંચસો ગ્રંથના પ્રણેતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ હાલ ઉપલબ્ધ થતાં ગ્રંથોની સંખ્યા તો માત્ર પાંચ જ છે. સ્થાનાંગવૃત્તિ, પંચાશકવૃત્તિ, ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ આદિ ગ્રંથોમાં ઉમાસ્વાતિના નામે કેટલાંક ઉદ્ધરણો પ્રાપ્ત થાય છે. જે તેમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં મળતા નથી અને સિદ્ધસેન ગણિ પોતાની તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિમાં ઉમાસ્વાતિના શૌચ

પ્રકરણ નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આમ આ બધાને આધારે કહી શકાય કે તેમણે હાલ ઉપલબ્ધ કૃતિઓથી વધારે કૃતિઓ રચી છે. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ભાષ્ય, પ્રશમરતિ પ્રકરણ, જંબૂદ્વીપસમાસપ્રકરણ, પૂજાપ્રકરણ અને સાવયપણ્ણત્તિ. છેલ્લા બે ગ્રંથ તેના હોવા વિશે વિવાદ છે. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને સ્વોપજાભાષ્યનો પરિચય આગળ આપવામાં આવ્યો છે. શેષ કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે મુજબ છે.

પ્રશમરતિ :-

સંસ્કૃતભાષા નિબદ્ધ પદ્ય કૃતિમાં રાગદ્વેષના સ્વરૂપનું વર્ણન અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વર્ણવ્યા છે. સાથે સાથે કષાયોનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે. પાંચ વ્રતો, બાર ભાવના, દશ યતિ ધર્મો, ત્રિવિધ મોક્ષમાર્ગ, ધ્યાન, નવતત્ત્વો, કેવલિ સમુદ્ઘાત વગેરેનું વર્ણન કરેલ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વર્ણવેલ વિષયને જ સરળભાષામાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વિદ્વદ્વર્ય શ્રી નગીનભાઈએ પ્રશમરતિપ્રકરણ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને પ્રશમરતિપ્રકરણની સમાન્તર વિચારણા અંગે ચર્ચા કરી છે અને બન્નેનું એક કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરેલ છે. આમ આ કૃતિ વાચકવર્યની હોવા વિશે સંદેહ રહેતો નથી.

જંબૂદ્વીપ સમાસ :-

આ લઘુ કૃતિ ચાર આહ્નિકમાં વિભક્ત છે. તેમાં જંબૂદ્વીપના ભૂગોળનું વર્ણન, દ્વીપો અને સમુદ્રનું વર્ણન અને જંબૂદ્વીપની લાક્ષણિકતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ૩૭ અધ્યાયના ૧૫મા સૂત્રના ભાષ્યમાં અન્તર્દ્વીપોનાં જે નામો આપ્યાં છે તે નામો જંબૂદ્વીપસમાસના ત્રીજા આહ્નિકમાં આપેલા નામો સાથે બરાબર મળતાં છે. વળી ચોથા આહ્નિકમાં મળતા સૂત્રો અને ૩.૧૧ના ભાષ્યમાં આપેલ માપના સૂત્રો એક સરખા હોવાને કારણે જંબૂદ્વીપ સમાસના કર્તા પણ ઉમાસ્વાતિ છે એમ કહી શકવા માટે સમર્થન પૂરું પાડે છે.

પૂજા પ્રકરણ :-

સંસ્કૃતભાષા નિબદ્ધ ૧૯ શ્લોકાત્મક પ્રસ્તુત કૃતિમાં શ્રાવક માટે એકવીસ પ્રકારની પૂજાનું વર્ણન કરે છે. આ પ્રકરણમાં પૂજા માટેની વિધિ દર્શાવવામાં આવી છે. આ કૃતિના કર્તૃત્વ અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે.

સાવય પણ્ણત્તિ :-

પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલ આ ગ્રંથમાં ૫૦૦ ગાથા છે. તેમાં શ્રાવકનાં વ્રતો અને અતિચારો

અંગે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથનો વિષય તો મુખ્યત્વે તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના સાતમા અધ્યાયમાં વર્ણવવામાં આવેલ શ્રાવકના આચારને લગતો જ છે. પરંતુ સાંપ્રત ગ્રંથમાં વર્ણવેલ અતિચાર અને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વર્ણવેલ અતિચાર ભિન્ન છે. પરંતુ સાવચ પણ્ણતિ ઉપાસકદશાની પરંપરાને બરાબર બંધ બેસે છે. એટલે કેટલાક વિદ્વાનો પ્રસ્તુત કૃતિને ઉમાસ્વાતિની ન માનતા હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ માને છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ઉપરના વિવરણો :-

આ ગ્રંથ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર પરંપરામાં સમાનરૂપે માન્ય હોવાથી અનેક વિવરણો-ટીકાઓની રચના થઈ છે. વિશેષતા એ છે કે શ્વેતામ્બર પરંપરામાં મૂળસૂત્ર ઉપર ઉમાસ્વાતિ એ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય રચ્યું છે અને તે ભાષ્ય ઉપર જ બધી ટીકાઓ રચાઈ છે. જ્યારે દિગમ્બર પરંપરામાં મૂળસૂત્રો ઉપર જ બધા વિવરણો લખાયાં છે. શ્વેતામ્બરીય પરંપરામાં નીચે મુજબના વિવરણોની રચના થવા પામી છે.

(૧) વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિ કૃત	સ્વોપજ્ઞભાષ્ય
(૨) શ્રી સિદ્ધસેન ગણિ કૃત	ભાષ્યાનુસારિણી વિસ્તૃત ટીકા
(૩) શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત	ભાષ્યાનુસારિણી સાડાપાંચ અધ્યાય સુધીની ટીકા
(૪) શ્રી યશોભદ્રસૂરિ કૃત	હારિભદ્રીય ટીકામાં શેષ અધ્યાયોની ટીકા
(૫) શ્રી યશોવિજયજી કૃત	પ્રથમ અધ્યાય ઉપર ભાષ્યતર્કાનુસારિણીટીકા
(૬) શ્રી દર્શનસૂરિ કૃત	અતિવિસ્તૃતટીકા
(૭) શ્રી દેવગુપ્તસૂરિ કૃત	માત્ર કારિકાટીકા

આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રજ્ઞાપના ટીકામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તેમણે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર ટીકા રચી હોય તેમ લાગે છે પરંતુ હાલ તે ઉપલબ્ધ થતી નથી.

દિગમ્બર પરંપરામાં પણ આ ગ્રંથ ખૂબ જ પ્રચલિત છે. પરંતુ સૂત્રમાં કેટલાંક ફેરફારો ઉપલબ્ધ થાય છે અને સંખ્યામાં પણ ભિન્નતા છે. ભાષ્ય ન માનવાને કારણે સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થઈ છે. દિગમ્બરીય પરંપરામાં નીચે પ્રમાણે ટીકાઓ રચાઈ છે.

(૧) પૂજ્યપાદ કૃત	સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકા
(૨) અકલંક કૃત	તત્ત્વાર્થવાર્તિકાલંકાર
(૩) આ. વિદ્યાનન્દ કૃત	શ્લોકવાર્તિક
(૪) આ. શ્રુતસાગર કૃત	ટીકા

આમ જૈનધર્મની બન્ને પરંપરામાં આ કૃતિ ઉપર એકાધિક ટીકાઓ રચાઈ છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ઉપર અનેક સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત વિવેચનો ભારતીય ભાષાઓમાં તથા પરદેશીય ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયાં છે અને પ્રચલિત પણ થયાં છે. પરંતુ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યનો એક માત્ર હિન્દી અનુવાદ પં. ઠાકુર પ્રસાદ વ્યાકરણાચાર્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ૧૯૦૬ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમે પ્રકાશિત કર્યો હતો. પ્રસ્તુત અનુવાદ અશુદ્ધ અને ખામીયુક્ત હોવાને કારણે તેને પં. ખૂબચંદ શાસ્ત્રીએ પરિમાર્જિત કર્યો અને તે પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે. આમ છતાં આ અનુવાદમાં અમુક સ્થળે ક્ષતિ રહી જવા પામી છે તેને દૂર કરવા પં. પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખે ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન સહિત અનુવાદ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેમણે કરેલાં પ્રથમ અધ્યાયનો સવિસ્તર અનુવાદ પ્રકાશિત થયો છે ત્યારપછી બીજા શેષ અધ્યાયોનો અનુવાદ અધ્યાવધિ પ્રકાશિત થયો નથી એટલે સંભવ છે કે તેમણે માત્ર પ્રથમ અધ્યાયનો જ અનુવાદ કર્યો હશે, બાકીના અધ્યાયોનો અનુવાદ કર્યો નહીં હોય. આમ ગુજરાતી ભાષામાં ભાષ્યના અનુવાદની ખોટને પૂરી પાડવાનું કામ મુનિશ્રી અક્ષયચંદ્રસાગર મ.સાહેબે કરેલ છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ મૂળગ્રંથના ભાવોને અનુરૂપ થાય તે માટે તેમણે પૂરતી કાળજી લીધી છે અને અનુવાદમાં મૂળગ્રંથના હાર્દને ક્ષતિ ન પહોંચે તે માટે પં. રતિભાઈનું તથા તત્ત્વજ્ઞ મુનિશ્રી પૂર્ણાનન્દસાગર મહારાજનું માર્ગદર્શન લીધું છે. પ્રસ્તુત અનુવાદ ગુજરાતી તત્ત્વ જિજ્ઞાસુને ઉપયોગી થશે તેવી આશા છે.

જિતેન્દ્ર બાબુલાલ શાહ

અનુવાદક તરફથી....

એક સમજદાર... હોશિયાર... ચાલાક... વ્યક્તિ !

પણ, તે જેન શાસનથી... જેન તત્ત્વથી પ્રાયઃ કરીને તદ્દન અપરિચિત...!

જો કે, તે જેન શાસન પ્રત્યે આસ્થા-શ્રદ્ધા-જિજ્ઞાસા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ધરાવતો હતો...

એક વખત... તે વ્યક્તિએ વિદ્વાન પુરુષ પાસે પોતાની જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરતા કહ્યું... 'પુણ્યવાન સુજા !

જેન શાસનના તત્ત્વોનું રહસ્ય સમજવું છે. તો તેના માટે શું કરવું ?'

વિદ્વાન પુરુષે જણાવ્યું 'ભાગ્યવાન જિજ્ઞાસુ ! જૂઓ, આ રહ્યા પુસ્તકો ! તમને આમાંથી જે પસંદ પડે તે વાંચી તૃપ્ત બનો' એમ કહી બે ત્રણ પુસ્તકો હાથ ધર્યા.

જેમાં, એક તો હતું 'શ્રી પંચપ્રતિક્રમણસૂત્ર-સવિવેચન', બીજું હતું 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર-સવિવેચન' અને ત્રીજું પણ કો'ક હતું.

આ જિજ્ઞાસુ હોશિયાર વ્યક્તિએ તે પુસ્તકો ઉપર પોતાની ઉપર-છલ્લી નજર ફેંકી અને પોતાની ચકોરાઈ પૂર્વક 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર-સવિવેચન' પુસ્તક ગ્રહણ કર્યું.

અને... તેનો અભ્યાસ-વાંચન-ચિન્તન આરંભ્યું...

ખરેખર... ! તે વ્યક્તિ આનન્દ...મહાઆનન્દ પામ્યો...

... આવી જબરજસ્ત ખૂબી છે 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' ની.

પૂર્વધર પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી વાચક પ્રવર શ્રી એ જેન શાસનના મહાન તત્ત્વોનો વિસ્તાર એવી સુંદર પદ્ધતિથી આ નાના-સા ગ્રંથમાં ગ્રંથિત કર્યો છે... કે જેના કારણે પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યશ્રી એ વાચક પ્રવર શ્રી ને સંગ્રહકાર તરીકે નવાજ્યા છે.

★ ★ ★ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા દર્શાવતા પ.પૂ. આગમવિશારદ ગુરુદેવ શ્રી અભયસાગરજી મ.સા. અમને કહેતાં હતાં કે 'જો, વિધિપૂર્વક (=ઇરિયાવહિયા, પલાઠીવાળી વગેરે) એકવાર ૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ સૂત્રના દશેય અધ્યાયનો સ્વાધ્યાય કરીએ તો એક ઉપવાસનું ફળ મળે, અર્થાત્ બે હજાર સ્વાધ્યાયનું ફળ પ્રાપ્ત થાય.'

★ ★ ★ જો કે મહાપુરુષનું વચન તો છે જ કે...

'દશાધ્યાય પરિચ્છિન્ને, તત્ત્વાર્થે પઠિતે સતિ ।

ફલં સ્યાદુપવાસસ્ય, ભાષિતં મુનિપુદ્ગવૈઃ ॥૧૧॥'

અર્થ:- દશ અધ્યાયથી યુક્ત એવા તત્ત્વાર્થસૂત્રનો પાઠ કરવાથી એક ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એવું શ્રેષ્ઠ મુનિવરોએ કહ્યું છે.

★ ★ ★ આ ગ્રન્થની વિશિષ્ટતા વળી એક એ છે કે... તમામે તમામ જૈન અનુયાયી આ સૂત્રનો (ગ્રન્થનો) સ્વીકાર કરે છે...

અરે...! પેલા દિગમ્બરપંથી ! જેમણે પરમાત્મા વીરપ્રભુના ગણધર રચિત આગમ માન્ય નથી... સ્વીકારણીય નથી... છતાં... આ શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' નિઃશંક સ્વીકારણીય છે.

જો કે, તેમાં (આ ગ્રન્થમાં) તેમણે કેટલેક ઠેકાણે સૂત્રોની ધાલમેલ કરી પણ છે, ક્યાંક-ક્યાંક અક્ષરોની ય ધાલમેલ કરી છે, ક્યાંક ક્યાંક તો સૂત્ર જ ઉડાવી દીધું છે. તો... ક્યાંક સૂત્ર નવું ય ઉમેરી દીધું છે... અરે... ! અધુરામાં પૂરુ ગ્રન્થકાર શ્રીના નામાક્ષરમાં ય ફેરફાર કરી દીધો છે...

છતાં ય... ગ્રન્થનું નામ તો 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' રાખ્યું છે અને કેટલાક સૂત્રોને છોડીને બાકીના સૂત્રો પણ યથાવત્ જ રાખ્યા છે. આ ગ્રન્થ સમ્બન્ધી તેમની (દિગ.ની) દલીલ એવી છે કે આ ગ્રન્થના રચયિતા દિગમ્બર સંપ્રદાયના 'શ્રી ઉમાસ્વામિજી ભગવંત' છે... જ્યારે આપણી વાત એવી છે કે આ ગ્રન્થના રચયિતા શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના આચાર્ય ભગવંત પૂ. વાચક પ્રવર શ્રી ઉમાસ્વામિજી મહારાજ' છે. બંને સંપ્રદાય આચાર્યને પોતાના સંપ્રદાયના રચયિતા તરીકે ગણે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે બંનેમાં સત્ય શું ?

હકીકતમાં સત્યને શોધવાનું કામ તો વિદ્વાન પુરુષોનું ગણાય. બંને સંપ્રદાયના આ ગ્રન્થના સૂત્રો ઉપરના અવગાહનથી વિદ્વાન પુરુષને અવશ્ય સમજાઈ આવે તેમ છે કે વાસ્તવમાં આ ગ્રન્થના રચયિતા શ્વે. સંપ્રદાયના પૂ. આ. ઉમાસ્વામિજી વાચક પ્રવર જ છે.

કેમ કે, બંને સંપ્રદાયના આ ગ્રન્થના ચોથા અધ્યાયમાં 'દશાષ્ટપદ્મ દ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્નપર્યન્તાઃ' આ સૂત્ર છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે ભવનપતિના દશ, વ્યન્તરના આઠ, જ્યોતિષકના પાંચ અને વૈમાનિકના બાર ભેદ આમ કલ્પોપપન્ન સુધીના દેવોના ભેદો છે.

આ સૂત્ર બંનેયના ગ્રન્થમાં સરખું હોવા છતાં... આગળ ભેદ વિવરણના પ્રસંગમાં ઘટસ્ફોટ થાય છે... વિવરણના પ્રસંગે તેમનું સૂત્ર જુદું પડે છે...

તેઓના આ સૂત્રમાં વૈમાનિકના બાર ભેદ દર્શાવ્યા હોવા છતાં ભેદ વિવરણમાં સોળ નામો (સોળભેદ) દર્શાવ્યા છે.

જૂઓ... આ રહ્યું તે સૂત્ર... 'સૌધર્મૈશાનસાનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મબ્રહ્મોત્તરલાન્તવકાષિષ્ઠશુક્રમહાશુક્ર-શતારસહસ્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોરારણાચ્યુતયોર્નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ વિજય વૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થ સિદ્ધૌ ચ' તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકે - અ. ૪. સૂ. ૧૯.

અહીં તેઓના મતે તો સોળભેદ (કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકના) દર્શાવ્યા છે... તો 'દશાષ્ટપદ્મદ્વાદશવિકલ્પાઃ' એ સૂત્ર કેમ મૂક્યું ? તે સૂત્ર તો શ્વેતામ્બરની માન્યતાવાળું છે...

[શ્વેતામ્બરીય તત્ત્વાર્થમાં ભેદ વિવરણમાં ય બારભેદ જ દર્શાવ્યા છે.] જો દ્વિગમ્બર આચાર્ય આ ગ્રન્થના રચયિતા હોત તો ‘દશાષ્ટપદ્મ...’ સૂત્ર મૂકત જ નહિ. જેથી નક્કી થાય છે... આ ગ્રન્થના રચયિતા અવશ્ય શ્વેતામ્બરીય આચાર્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજી ભગ. જ છે. અને ૧૬ ભેદવાળા સૂત્રમાં તેમણે ચાર નામ નવા ઘુસેડ્યા છે.

તે સિવાય, અધ્યાય નવમાં ‘ઐકાદશ જિને’ આ સૂત્રમાં ‘જિનને અગિયાર પરિષદ’ હોય. જેમાં ક્ષુત્ર, પિપાસા (ભૂખ-તરસ) પણ આવી જાય છે. બંને સંપ્રદાયના ‘શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ગ્રન્થમાં સૂત્ર આ પ્રમાણે છે.

અહીં ઘટસ્ફોટ એ રીતે છે કે... દ્વિગમ્બરની માન્યતાનુસાર તો ‘કેવલી ભુક્તિ, અને સ્ત્રી મુક્તિ’ બંને અસંભવ છે... જેથી તેમના મતે તો જિનને ભૂખ તરસ હોતા જ નથી.

જો આ ગ્રન્થના રચયિતા દ્વિગમ્બરીય હોત તો ‘નવ જિને’ સૂત્ર મૂકત...

પરંતુ ‘ઐકાદશ જિને’ સૂત્ર શ્વેતામ્બરની માન્યતાનુસાર હોવાથી આ ગ્રન્થના રચયિતા શ્વે. પૂ. આ. ભગ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ જ છે.

★ ★ ★ જિજ્ઞાસુ જન માટે - - - ‘આ ગ્રન્થના રચયિતા શ્વેતામ્બર આચાર્ય પૂ. ઉમાસ્વાતિજી ભગવંત જ છે.’ એમ પુરવાર કરતાં બીજા અનેક કારણો આજે પણ હયાત છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિએ આ સંબંધી પૂ. આગમોદ્ધારક શ્રી આનન્દસાગર સૂરીશ્વરજી ભગવંતનું ‘તત્ત્વાર્થકર્તૃતન્મતનિર્ણય - હિન્દી’ પુસ્તક વાંચવા મારી ખાસ ભલામણ છે.

ટુંકમાં - આ ગ્રન્થ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. તેમાં લેશત પણ મીનમેષ નથી.

પૂ. વાચક પ્રવર શ્રી એ પ્રચલિત નવતત્ત્વોનો સાત તત્ત્વમાં સમાવેશ કરી સક્રમ સુંદર સમજાવટથી આ ગ્રન્થ સંપૂર્ણ કરેલ છે. સાથે બંને કારિકા પણ એટલી જ ઉત્તમ અને પરમ પ્રશંસનીય છે.

આ ઉત્તમતા સામાન્ય બુદ્ધિવાળો એવો હું તો શી રીતે વર્ણવી શકું... ? તે તો જે વ્યક્તિ જ્યારે આ ગ્રન્થ વાંચશે... ત્યારે તે પોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર (ઉત્તમતા) સમજમાં આવશે...

પરંતુ જરૂર... ઉત્તમતા સમજવામાં આવ્યા વિના નહિ રહે... તેવું મારું મન્તવ્ય છે.

મને તો જે ઉત્તમતા સમજમાં આવી છે... તે અદ્ભૂત છે.

તેથી જ તો અલ્પજ્ઞ હોવા છતાં આ ગ્રન્થનું સભાષ્ય ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા તૈયાર થયો છું...

અને કર્યું...

જો કે આ ભાષાંતરમાં સંસ્કૃતભાષા ઉપર પરિપૂર્ણ કાબુ ન હોવાના કારણે ક્લિષ્ટતા ઘણી પડી... છતાં પણ... પ. પૂ. પંન્યાસ પ્રવર ગુરુદેવશ્રીની પવિત્ર કૃપાથી તથા પ. પૂ. તત્ત્વજ્ઞશ્રી પૂર્ણાનંદ સાગરજી મ.સા.ના શુભ સાંનિધ્યના પ્રતાપથી અને સામાન્ય દ્રવ્યાનુયોગ વગેરે અભ્યાસને કારણે ભાષાંતર ઠીક પ્રમાણમાં થવા પામ્યું છે.

અને હા, આ ભાષાંતરની પૂર્ણતામાં પ. પૂ. જગતચંદ્ર સાગરજી મ.સા.ની આભ્યાન્તરિક (માંડલી સંબંધી) સહાય પણ કામચાબ ખરી જ. વળી, આ ભાષાંતરને તપાસવામાં વિદ્વદ્વર્ય પં. શ્રી રતિભાઈ

ચી. દોશી (લુદરાવાળા)નો સંપૂર્ણ સહયોગ સાંપડ્યો... જેથી પ્રાયઃ કરીને નિર્દોષ ભાષાંતર તૈયાર થવા પામ્યું છે.

બાકી આ ગ્રન્થનું પ્રિન્ટીંગ કાર્ય, પ્રૂફ રીડિંગ કાર્ય, પેપર ખરીદી વગેરે કાર્ય અર્થાત્ ગ્રન્થ છપાવવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી વિદ્વદ્ધ, સુજા, બાલબ્રહ્મચારી પં. શ્રી જિતુભાઈએ સ્વીકારી લીધી... જેથી નિર્વિઘ્ને સંપન્ન થઈ આ ગ્રન્થ આપના હાથમાં આવી શક્યો છે.

હાથમાં આવેલ આ ગ્રન્થના અભ્યાસ-ચિન્તન-મનન-સ્મરણ આદિના પ્રભાવથી સૌ જીવો મોક્ષપદ પામે તેવી અભ્યર્થના...

આ ગ્રન્થના ભાષાંતરમાં પ્રભાદવશાત્ પૂ. વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી ભગવંતશ્રીના આશય વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો ત્રિવિધ-ત્રિવિધ મિ..ચ્છા..મિ..દુ..ક્ક..ડ..મ્..

પૂ.પં.પ્રવર ગુરુદેવશ્રી
હેમચન્દ્રસાગરજી મ.નો
સેવક
મુનિ અક્ષયચન્દ્ર સાગર

	પાન નં.
○ પ્રકાશકીય	૩
○ યશકલગી	૭
○ અનુવાદક તરફથી...	૯
○ સમ્બન્ધકારિકા	૧૭
★ પ્રથમ અધ્યાય	૧-૩૪
○ મોક્ષમાર્ગ	૧
○ સમ્યગ્દર્શન	૧
○ તત્ત્વપ્રરુપણા	૩
○ નિક્ષેપા	૩
○ તત્ત્વાર્થાધિગમની પદ્ધતિ	૫
○ પાંચ જ્ઞાનનું વર્ણન	૧૦
○ નયનું વર્ણન	૨૬
○ ઉપસંહાર	૩૪
★ અધ્યાય બીજો	૩૫-૬૨
○ પાંચ ભાવોનું વર્ણન	૩૫
○ જીવનું લક્ષણ - ઉપયોગનું વર્ણન	૩૮
○ જીવના ભેદ	૩૯
○ ઈન્દ્રિયનું વર્ણન	૪૦
○ સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા	૪૫
○ વિગ્રહગતિનું વર્ણન	૪૫
○ જન્મ તથા યોનિનું વર્ણન	૪૮
○ શરીરનું વર્ણન	૫૦
○ કોને-કયા જન્મ ?	૫૯
○ આયુષ્યના ભેદો તેના સ્વામી	૬૦
○ ઉપસંહાર	૬૨
★ અધ્યાય ત્રીજો	૬૩-૯૦
○ નરકનું વર્ણન	૬૩
○ જંબૂઆદિ દ્વીપ, સમુદ્રોનું વર્ણન	૭૭
○ મનુષ્યોનું સ્થાન	૮૫

○ આર્ય-અનાર્યનું વર્ણન	૮૫
○ મનુષ્ય - આયુષ્ય સ્થિતિનું વર્ણન	૮૮
○ તિર્યચ - આયુષ્ય સ્થિતિનું વર્ણન	૮૮
○ ઉપસંહાર	૯૦

★ અધ્યાય ચોથો ૯૧-૧૨૨

○ દેવપ્રકાર-લેશ્યા-સ્થાનનું વર્ણન	૯૧
○ દેવ પ્રવિચાર વર્ણન	૯૫
○ ભવનવાસી વગેરેનું વર્ણન	૯૭
○ જ્યોતિષ્કનું વર્ણન	૧૦૨
○ વૈમાનિકનું વર્ણન	૧૦૬
○ વૈમાનિકની લેશ્યાનું વર્ણન	૧૧૨
○ કલ્પોપપન્ન કોણ ?	૧૧૩
○ લોકાન્તિક સ્થાન તથા નામ	૧૧૪
○ વિજ્યાદિ અનુત્તરના ભવ	૧૧૪
○ તિર્યચો કોને માનવા ?	૧૧૫
○ દેવોની સવિસ્તર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની સ્થિતિ	૧૧૫
○ સૌધર્મ આદિની સ્થિતિ	૧૧૯
○ ભવનપતિ આદિની જઘન્ય આયુ. સ્થિતિ	૧૨૦
○ ઉપસંહાર	૧૨૨

★ અધ્યાય પાંચમો (અજીવ વર્ણન) ૧૨૩-૧૪૮

○ પાંચ દ્રવ્યોનું વર્ણન	૧૨૩
○ કાળનું વર્ણન	૧૩૨
○ પુનઃ પુદ્ગલનું વર્ણન	૧૩૩
○ ત્રિપદીનું વર્ણન	૧૩૮
○ પુદ્ગલબંધનું વર્ણન	૧૪૩
○ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા	૧૪૬
○ કાળનું વર્ણન	૧૪૬
○ ગુણની વ્યાખ્યા	૧૪૭
○ પરિણામની વ્યાખ્યા	૧૪૭
○ આદિ-અનાદિમાન્ વર્ણન	૧૪૭
○ ઉપસંહાર	૧૪૮

★ અધ્યાય છટકો (આશ્રવવિચાર)

૧૫૦-૧૬૨

○ યોગનું કથન	૧૫૦
○ આશ્રવ વર્ણન	૧૫૦
○ સામ્પ્રાયિક-ઈર્થાપથિક વર્ણન	૧૫૧
○ અધિકરણનું વર્ણન	૧૫૩
○ જ્ઞાન-દર્શનાવરણના આશ્રવ	૧૫૬
○ વેદનીયકર્મના આશ્રવ	૧૫૭
○ દર્શન મોહનીયના આશ્રવ	૧૫૭
○ ચારિત્ર મોહ. તથા આયુ.ના આશ્રવક	૧૫૯
○ નામ કર્મના આશ્રવ	૧૬૦
○ તીર્થકરનામના આશ્રવ	૧૬૦
○ ગોત્ર કર્મના આશ્રવ	૧૬૧
○ અંતરાયના આશ્રવ	૧૬૨
○ ઉપસંહાર	૧૬૨

★ અધ્યાય સાતમો (વ્રત વિચાર)

૧૬૪-૧૮૫

○ વ્રતનું વર્ણન	૧૬૪
○ વ્રતોની પાંચ ભાવનાનું વર્ણન	૧૬૫
○ હિંસા આદિથી બચવાના ઉપાય	૧૬૬
○ મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનું વર્ણન	૧૬૯
○ સંવેગ-વૈરાગ્યનો ઉપાય	૧૭૦
○ હિંસા આદિ વ્રતોની વ્યાખ્યા	૧૭૧
○ વ્રતીનું વર્ણન	૧૭૩
○ દ્વિશાવ્રતાદિ ઉત્તરવ્રતનું વર્ણન	૧૭૪
○ વ્રતીની સંલેખના વિચાર	૧૭૫
○ સમ્યગ્દષ્ટિના અતિચાર	૧૭૬
○ ૧૨ વ્રતોના ૫-૫ અતિચાર	૧૭૭
○ સંલેખનાના પાંચ અતિચાર	૧૮૩
○ દાનનું વર્ણન	૧૮૪
○ ઉપસંહાર	૧૮૫

★ અધ્યાય આઠમો (બંધ વિચાર)

૧૮૬-૨૦૫

○ બંધના કારણો	૧૮૬
---------------	-----

○ બંધની વ્યાખ્યા	૧૮૭
○ બંધના પ્રકાર	૧૮૭
○ પ્રકૃતિબંધનું વર્ણન	૧૮૮
○ સ્થિતિ બંધનું વર્ણન	૨૦૧
○ વિપાક (રસ)નું વર્ણન	૨૦૨
○ પ્રદેશનું વર્ણન	૨૦૪
○ ઉપસંહાર	૨૦૫

★ અધ્યાય નવમો (સંવર વર્ણન)

૨૦૭-૨૭૩

○ સંવરની વ્યાખ્યા	૨૦૭
○ સંવર પ્રાપ્તિ ઉપાય	૨૦૮
○ તપનું ફળ	૨૦૮
○ ગુપ્તિ વર્ણન	૨૦૮
○ સમિતિનું વર્ણન	૨૦૯
○ ધર્મ (ક્ષમાદિ) નું વર્ણન	૨૧૦
○ અનુપ્રેક્ષા (૧૨ ભાવના) નું વર્ણન	૨૧૫
○ ૨૨ પરીષદનું વર્ણન	૨૨૫
○ પાંચ ચારિત્રનું વર્ણન	૨૨૫
○ તપનું વિસ્તૃત વર્ણન	૨૨૬
○ સમ્યગ્દષ્ટિ આદિની ક્રમ પૂર્વક કર્મનિર્જરાની વૃદ્ધિ	૨૩૯
○ પુલાક આદિ પાંચ સાધુનું વર્ણન	૨૩૯
○ ઉપસંહાર	૨૪૩

★ અધ્યાય દશમો (મોક્ષ વર્ણન)

૨૪૫-૨૬૯

○ પૂર્વભૂમિકા સ્વરૂપ વર્ણન	૨૪૫
○ કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા	૨૪૫
○ નિર્જરાનું કારણ	૨૪૬
○ મોક્ષની વ્યાખ્યા	૨૪૭
○ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું કારણ	૨૪૭
○ લોકાન્તગમન તથા તેના કારણો	૨૪૮
○ સિધ્યાત્માની સવિસ્તર વિચારણા	૪૫૧
○ પૂ. ઉમાસ્વાતિજી કૃત ઉપસંહાર	૨૬૦
○ અન્યકારિકા	૨૬૪
○ પ્રશસ્તિ	૨૬૯

શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક પ્રવર પ્રણીત
શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

-:સંબન્ધ કારિકા:-

જીવન વિષે મહત્વનું કર્તવ્ય:-

સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધં યો જ્ઞાનં વિરતિમેવ ચાપ્નોતિ ।
દુઃખનિમિત્તમપીદં તેન સુલબ્ધં ભવતિ જન્મ ॥૧॥
જન્મનિ કર્મક્લેશૈરનુબદ્ધેઽસ્મિંસ્તથા પ્રયતિતત્ત્વમ્ ।
કર્મક્લેશાભાવો યથા ભવત્યેષ પરમાર્થઃ ॥૨॥
પરમાર્થાલાભે વા દોષેષ્વારમ્ભકસ્વભાવેષુ ।
કુશલાનુબન્ધમેવ સ્યાદનવદ્યં યથા કર્મ ॥૩॥

જે (આત્મા) સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ થયેલા જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે તેનો દુઃખ રૂપ છતાં આ જન્મ સફળ થાય છે. (૧) જેથી, કર્મોના ફલેશથી ભરપૂર આ જન્મમાં એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે જેથી કરીને કર્મના ફલેશોનો નાશ થઈ જાય, ખરેખરો પરમાર્થ આ છે.

અથવા, આરંભક સ્વભાવવાળા દોષો હોતે છતે (કદાચ) એ પરમાર્થ પ્રાપ્ત ન કરી શકાય તો એ રીતે જ પ્રયત્ન કરવો કે જેથી નિર્દોષ કુશલાનુબંધી કર્મ (પુણ્ય) જ બંધાય.

ષટ્પુરુષ અને તે ષટ્માં અર્હત્ની પૂજ્યતા-

કર્માહિતમિહ ચામુત્ર ચાધમતમો નરઃ સમારભતે ।
ઇહફલમેવ ત્વધમો વિમધ્યમસ્તૂભયફલાર્થમ્ ॥૪॥
પરલોકહિતાયૈવ પ્રવર્તતે મધ્યમઃ ક્રિયાસુ સદા ।
મોક્ષાયૈવ તુ ઘટતે વિશિષ્ટમતિરુત્તમઃ પુરુષઃ ॥૫॥
યસ્તુ કૃતાર્થોઽપ્યુત્તમમવાપ્ય ધર્મ પરેશ્ય ઉપદિશતિ ।
નિત્યં સ ઉત્તમેશ્યોઽપ્યુત્તમ ઇતિ પૂજ્યતમ એવ ॥૬॥

તસ્માદર્હતિ પૂજામર્હત્રેવોત્તમોત્તમો લોકે ।
 દેવર્ષિનરેન્દ્રેભ્યઃ પૂજ્યેભ્યોઽપ્યન્યસત્ત્વાનામ્ ॥૭॥
 અભ્યર્ચનાદર્હ(રુહ)તાં મનઃપ્રસાદસ્તતઃ સમાધિશ્ચ ।
 તસ્માદપિ નિઃશ્રેયસમતો હિ તત્પૂજનં ન્યાય્યમ્ ॥૮॥

- અધમતર માણસ - આ ભવ અને બીજા ભવમાં નુકશાન કારક (કાર્ય કરે છે.),
- અધમ માણસ - આ ભવમાં જ (સારા) ફળ આપનાર (કાર્ય કરે છે.)
- વિમધ્યમ - બન્ને ય ભવમાં (સારા) ફળ આપનારા કાર્ય કરે છે. (૪)
- મધ્યમ - પરલોકમાં હિત થાય તે માટે જ હંમેશા પ્રયત્નો કરે છે.
- મહાબુદ્ધિશાળી ઉત્તમ પુરુષો તો મોક્ષને માટે જ પ્રયત્નો કરે છે. (૫)
- અને જે ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને (પોતે) કૃતકૃત્ય હોવા છતાં બીજાને ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે તે કાયમ પૂજ્યતમ પુરુષ છે. માટે જ તે ઉત્તમોત્તમ પુરુષ છે. તેથી અર્હત ભગવંતો જ આ જગતમાં બીજા પ્રાણીઓને પૂજ્ય એવા દેવો, ઋષિઓ અને મનુષ્યોના ઈન્દ્રો (એટલે અગ્રેસરો) તરફથી પણ પૂજાને યોગ્ય છે. (૭)

અરિહંત ભગવંતોની પૂજાથી મનઃપ્રસન્ન (શુદ્ધ) થાય છે. અને તેથી સમાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (વળી) તેથી જ મોક્ષ મળે છે. માટે તેઓનું પૂજન ન્યાય સંગત છે. (૮)

તીર્થ પ્રવૃત્તિ-

તીર્થપ્રવર્તનફલં યત્ પ્રોક્તં કર્મતીર્થકરનામ ।
 તસ્યોદયાત્કૃતાર્થોઽપ્યર્હસ્તીર્થં પ્રવર્તયતિ ॥૧॥
 તત્સ્વાભાવ્યાદેવ પ્રકાશયતિ ભાસ્કરો યથા લોકમ્ ।
 તીર્થપ્રવર્તનાય પ્રવર્તતે તીર્થકર એવમ્ ॥૧૦॥

જે કર્મના ઉદયથી તીર્થ પ્રવર્તાવી શકાય તે કર્મનું નામ શાસ્ત્રમાં તીર્થકર નામકર્મ કહેલું છે. તેનાં ઉદયથી કૃતકૃત્ય છતાં અર્હત ભગવાન તીર્થ પ્રવર્તાવે છે. (૯)

સ્વસ્વભાવથી જ સૂર્ય (જગતમાં) પ્રકાશ ફેલાવે છે. તે પ્રમાણે તીર્થકર પરમાત્મા પણ સ્વભાવથી જ તીર્થ પ્રવર્તાવે છે. (૧૦)

પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુનું જીવન દર્શન-

યઃ શુભકર્માસેવનભાવિતભાવો ભવેષ્વનેકેષુ ।
જજ્ઞે જ્ઞાતેક્ષ્વાકુષુ સિદ્ધાર્થનરેન્દ્રકુલદીપ્તઃ ॥૧૧॥
જ્ઞાનૈઃ પૂર્વાધિગતૈરપ્રતિપતિતૈર્મતિશ્રુતાવધિભિઃ ।
ત્રિભિરપિ શુદ્ધૈર્યુક્તઃ શૈત્યદ્યુતિકાન્તિભિરિવેન્દુઃ ॥૧૨॥
શુભસારસત્ત્વસંહનનવીર્યમાહાત્મ્યરૂપગુણયુક્તઃ ।
જગતિ મહાવીર ઇતિ ત્રિદશૈર્ગુણતઃ કૃતાભિચ્ચયઃ ॥૧૩॥
સ્વયમેવ બુદ્ધતત્ત્વઃ સત્ત્વહિતાભ્યુદયતાચલિતસત્ત્વઃ ।
અભિનન્દિતશુભસત્ત્વઃ સેન્દ્રૈર્લોકાન્તિકૈર્દેવૈઃ ॥૧૪॥
જન્મજરામરણાર્ત્તં જગદશરણમભિસમીક્ષ્ય નિઃસારમ્ ।
સ્ફીતમપહાય રાજ્યં શમાય ધીમાન્ પ્રવત્રાજ ॥૧૫॥
પ્રતિપદ્યાશુભશમનં નિઃશ્રેયસસાધકં શ્રમણલિઙ્ગમ્ ।
કૃતસામાયિકકર્મા વ્રતાનિ વિધિવત્સમારોપ્ય ॥૧૬॥
સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચારિત્રસંવરતપઃસમાધિબલયુક્તઃ ।
મોહાદીનિ નિહત્યાશુભાનિ ચત્વારિ કર્માણિ ॥૧૭॥
કેવલમધિગમ્ય વિભુઃ સ્વયમેવ જ્ઞાનદર્શનમનન્તમ્ ।
લોકહિતાય કૃતાર્થોઽપિ દેશયામાસ તીર્થમિદમ્ ॥૧૮॥
દ્વિવિધમનેકદ્વાદશવિધં મહાવિષયમમિતગમયુક્તમ્ ।
સંસારાર્ણવપારગમનાય દુઃખક્ષયાયાલમ્ ॥૧૯॥
ગ્રન્થાર્થવચનપટુભિઃ પ્રયત્નવદ્ધિરપિ વાદિભિર્નિપુણૈઃ ।
અનભિભવનીયમન્યૈર્ભાસ્કર ઇવ સર્વતેજોભિઃ ॥૨૦॥

અનેક ભવોમાં વારંવાર શુભ કાર્યોના આસેવનથી, જે (મહાપુરુષનો) આત્મા ભાવિત (સંસ્કારી) થયો તે સિદ્ધાર્થ મહારાજ કુળદીપક-ભગવાન ઈક્ષ્વાકુવંશની જ્ઞાત શાખામાં જનમ્યા હતા. (૧૧).

જેમ, શુદ્ધ-શીતળતા, પ્રકાશ અને પ્રભા એ ત્રણ ચંદ્રમાને હોય, તેમ, પૂર્વે મેળવેલા, હવે પછી નહિ જવાના હોવાથી અપ્રતિપાતી અને શુદ્ધ એવા મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન તે (ભગવાન)ને હતા. (૧૨)

શુભ અને સારભૂત-પરાક્રમ શરીરનો બાંધો, વીર્ય-શક્તિ, માહાત્મ્ય, રૂપ અને ગુણોવાળા હોવાથી, જગતમાં મહાવીર એવું જેનું નામ દેવોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું (૧૩)

જાતે જ તત્ત્વબોધ પામ્યા અને એ અતુલ સ્થિર પરાક્રમી પુરુષ પ્રાણીઓનું હિત કરવા માટે તૈયાર થયા. તેથી ઈન્દ્રોએ અને લોકાન્તિક દેવોએ તેઓના (આ) સુંદર પરાક્રમની ઘણીજ પ્રશંસા કરી હતી. (૧૪)

(પહેલા તો) તે બુદ્ધિશાળી મહાત્માએ જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણથી પીડાતા સંસારને અશરણ અને સારવિનાનો જાણીને વિશાળ રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો. અને શાંતિને માટે પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી. (૧૫)

અશુભને શાંત કરનારો, મોક્ષના સાધનભૂત એવો શ્રમણ વેશ સ્વીકારી, તેમણે વિધિપૂર્વક વ્રત લઈ સામાયિક કર્યું. (૧૬)

ત્યારબાદ-સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર, સંવર, તપ અને સમાધિના બળથી યુક્ત થઈ મોહનીય વગેરે ચાર અશુભ (ઘાતી) કર્મોનો નાશ કરીને (૧૭)

અનંત કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કરી તે વિભુ (સર્વજ્ઞ) પરમાત્મા પોતે કૃતાર્થ થયા છતાં (ભવ્ય) લોકોના હિતને માટે બે પ્રકારનું- અનેક પ્રકારનું, બાર પ્રકારનું, મહાવિષયોવાળું માપવગરના જોયો થી ભરપૂર, સંસાર સમુદ્ધથી પાર લઈ જવાને અને દુઃખના નાશ કરવાને સમર્થ બીજા સર્વપ્રકાશ જેમ સૂર્યને ઝાંખો પાડી શકતા નથી તેમ ગ્રન્થો અને અર્થની વાચનાઓમાં ચતુર અને સતત પ્રયત્નશીલ એવા બુદ્ધિશાળી અન્યવાદીઓથી જે હરાવી શકાતું નથી એવા આ તીર્થનો તેમણે ઉપદેશ આપ્યો હતો. (૧૮, ૧૯, ૨૦)

મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ, અધિકારી અને પ્રયોજન-

કૃત્વા ત્રિકરણશુદ્ધં તસ્મૈ પરમર્ષયે નમસ્કારમ્ ।
પૂજ્યતમાય ભગવતે વીરાય વિલીનમોહાય ॥૨૧॥
તત્ત્વાર્થાધિગમાર્ણ્યં બહ્વર્થ સંગ્રહં લઘુગ્રન્થમ્ ।
વક્ષ્યામિ શિષ્યહિતમિમમર્હદ્વચનૈકદેશસ્ય ॥૨૨॥

નિર્મોહી અને પૂજ્યતમ તે પરમર્ષિ વીર ભગવાનને મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેય કરણો વડે શુદ્ધિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને (૨૧)

ઘણા અર્થોના સંગ્રહવાળા છતાં તત્ત્વાર્થાધિગમ નામના જિનેશ્વરના વચનોના એક અંશરૂપ આ નાના ગ્રંથનું શિષ્યોના હિતને માટે વિવરણ (ભાષ્ય) કરવાનો છું. (૨૨)

જિનવચનરૂપી સમુદ્રની વિશાળતાનો પાર પામવાની અશક્યતા

મહતોડતિમહાવિષયસ્ય દુર્ગમગ્રન્થભાષ્યપારસ્ય ।
કઃ શક્તઃ પ્રત્યાસં જિનવચનમહોદયેઃ કર્તુમ્ ? ॥૨૩॥
શિરસા ગિરિં બિભિત્સેદુચ્ચિક્ષિપ્સેચ્ચ સ ક્ષિતિં દોઝ્યામ્ ।
પ્રતિતીર્થેચ્ચ સમુદ્રં મિત્સેચ્ચ પુનઃ કુશાગ્રેણ ॥૨૪॥
વ્યોમ્નીન્દું ચક્રમિષેન્મેરુગિરિં પાણિનાં ચિકમ્પયિષેત્ ।
ગત્યાડનિલં જિગીષેચ્ચરમસમુદ્રં પિપાસેચ્ચ ॥૨૫॥
ચ્છદ્યોતકપ્રભાભિઃ સોડભિબુભૂષેચ્ચ ભાસ્કરં મોહાત્ ।
યોડતિમહાગ્રન્થાર્થં જિનવચનં સંજિઘ્રક્ષેત ॥૨૬॥

ગ્રન્થો અને ભાષ્યોવડે પણ જેનો તાગ મેળવવો મુશ્કેલ છે, એવા અત્યંત મહાવિષયોથી ભરપૂર જિનવચનોરૂપી મહાન સમુદ્રનો તાગ લાવવાને કોણ સમર્થ છે. ? (૨૩)

અત્યંત મહાન ગ્રન્થો અને અર્થોથી ભરેલા શ્રી જિનવચનનો ટુંકામાં સંગ્રહ કરી લેવાની જે ઈચ્છા રાખે છે તે અજ્ઞાન થી—

-મસ્તક વડે પર્વતને તોડવાની ધારણા રાખે છે, બે હાથ વડે પૃથ્વીને ઉછાળવા માંગે છે,

સમુદ્રને બે હાથે તરી જવા અને દાબની અણીથી માપી લેવા ધારે છે, આકાશમાં ચંદ્રનીચે પેલે પાર કુદી જવા ઈચ્છે છે,

એક હાથે મેરુ ચલાયમાન કરવા માંગે છે,

ગતિથી પવનને હરાવવા ઈચ્છે છે,

સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર આખોય પી જવા માંગે છે. અને આગીયા જીવડાના પ્રકાશથી સૂર્યને ઝાંખો પાડવા (હરાવવા) ઈચ્છે છે.

નાના સંગ્રહથી પણ ઘણો લાભ—

एकमपि तु जिनवचनाद्यस्मान्निर्वाहकं पदं भवति ।
श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥२७॥

એક સામાયિક માત્ર પદથી અનંત જીવો મોક્ષમાં ગયા છે એવું (શાસ્ત્રમાં) સાંભળીએ છીએ. તેથી શ્રી જિનવચનોમાંના એક પણ પદથી નિર્વાહ ચાલી શકે છે એટલે કે જોઈએ તેવો લાભ મળી શકે છે. (૨૭)

શ્રી જિનવચન શ્રેયસ્કર—

તસ્માત્તત્પ્રામાણ્યાત્ સમાસતો વ્યાસતશ્ચ જિનવચનમ્ ।
શ્રેય ઇતિ નિર્વિચારં ગ્રાહ્યં ધાર્યં ચ વાચ્યં ચ ॥૨૮॥

તેથી અને તે પ્રમાણથી ‘ટુંકામાં હોય કે વિસ્તાર પૂર્વક હોય, પરંતુ શ્રી જિનવચન તો શ્રેયસ્કર જ છે’ માટે જ તે વગર વિચાર્યો જ સાંભળવું, ધારવું અને સંભળાવવું. (૨૮)

ઉપદેશ દેનારને એકાન્તે લાભ

ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્યૈકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ ।
બ્રુવતોઽનુગ્રહબુદ્ધ્યા વક્તુસ્ત્વેકાન્તતો ભવતિ ॥૨૯॥

હિતકારી વચનો સાંભળવાથી દરેક સાંભળનારાઓને એકાંતે ‘ધર્મ થાય જ’ એવું નથી, પરંતુ ઉપકારક બુદ્ધિથી સંભળાવનાર વક્તાને તો એકાંતે ધર્મ થાય છે. (૨૯)

શ્રમમવિચિન્ત્યાત્મગતં તસ્માચ્છ્રેયઃ સદોપદેષ્ટવ્યમ્ ।
આત્માનં ચ પરં ચ હિ હિતોપદેષ્ટાઽનુગૃહ્ણાતિ ॥૩૦॥
નર્તે ચ મોક્ષમાર્ગાદ્ધિતોપદેશોઽસ્તિ કૃત્સ્નેઽસ્મિન્ ।
તસ્માત્પરમિદ (ભય) મેવેતિ મોક્ષમાર્ગં પ્રવક્ષ્યામિ ॥૩૧॥

માટે પોતાને પડતી મહેનતનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના, શ્રેયનો- કલ્યાણમાર્ગનો હંમેશા ઉપદેશ આપવો જ જોઈએ. કેમ કે હિતોપદેશ દાતા પોતાને અને બીજાને ઉપકારી થાય જ છે. (૩૦)

આ સમસ્ત જગતમાં મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશ સિવાય બીજો કોઈ હિતોપદેશ છે જ નહિ, તેથી શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષમાર્ગને જ હું કહીશ (૩૧)

श्री
तत्त्वार्थाधिगम सूत्र
सभाष्य - सानुवाद

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

પ્રથમો અધ્યાયઃ - પ્રથમ અધ્યાય

સૂત્રમ્- સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ॥૧-૧॥

અર્થ- સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્ર આ ત્રણે મળી મોક્ષમાર્ગ થાય છે.

ભાષ્યમ્- સમ્યગ્દર્શનં સમ્યગ્જ્ઞાનં સમ્યક્ચારિત્રમિત્યેષ ત્રિવિધો મોક્ષમાર્ગઃ, તં પુરસ્તાલ્લક્ષણતો વિધાનતશ્ચ વિસ્તરેણોપદેક્ષ્યામઃ । શાસ્ત્રાનુપૂર્વીવિન્યાસાર્થં તુદ્દેશમાત્રમિદમુચ્યતે । એતાનિ ચ સમસ્તાનિ મોક્ષસાધનાનિ, એકતરાભાવેડપ્યસાધનાનીત્યતસ્ત્રયાણાં ગ્રહણમ્ । એષાં ચ પૂર્વલાભે ભજનીયમુત્તરં, ઉત્તરલાભે તુ નિયતઃ પૂર્વલાભઃ । તત્ર સમ્યગિતિ પ્રશંસાર્થો નિપાતઃ, સમજ્વતેર્વા ભાવઃ । દર્શનમિતિ દૃશેરવ્યભિચારિણી સર્વેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાર્થપ્રાપ્તિઃ, એતત્સમ્યગ્દર્શનં, । પ્રશસ્તં દર્શનં સમ્યગ્દર્શનં, સંગતં વા દર્શનં સમ્યગ્દર્શનમ્ । એવં જ્ઞાનચારિત્રયોરપિ ॥૧॥

અર્થ- સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્ર આ ત્રણે પ્રકારે મોક્ષ માર્ગ છે. તેને આગળ લક્ષણપૂર્વક અને પ્રકારપૂર્વક વિસ્તારથી કહીશું. શાસ્ત્રના ક્રમને ગોઠવવા માટે માત્ર ઉદ્દેશ જ અહીં કહ્યો છે. આ બધા ય (ત્રણેય) મોક્ષમાર્ગના સાધન છે. આમાંના કોઈ એકનો પણ અભાવ હોય તો તે સાધન થતું નથી. જેથી ત્રણેત્રણને સાધન માનવા. આ ત્રણેમાં પૂર્વ પૂર્વનું (સાધન) હોય તો ઉત્તર ઉત્તરનું સાધન હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. પરંતુ ઉત્તર (પછી) નું સાધન હોય તો પૂર્વનું સાધન હોય જ. (જેમકે, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન હોય તો સમ્યગ્ચારિત્ર હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. પરંતુ સમ્યગ્ચારિત્ર હોય તો સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન હોય જ.) સમ્યગ્ શબ્દ અહીં પ્રશંસા અર્થમાં નિપાત છે. અથવા સમ્ + અજ્વતિ ઉપરથી બનેલ છે. દર્શનમ્ શબ્દ દર્શાવાતુથી ભાવ અર્થમાં અન પ્રત્યય થયો છે. સર્વ ઈન્દ્રિયો અને અનિન્દ્રિય (મન) થી પદાર્થનો વ્યભિચાર વિનાનો બોધ છે-તે સમ્યગ્દર્શન. પ્રશસ્ત દર્શન તે સમ્યગ્દર્શન છે. અથવા સંગત દર્શન તે સમ્યગ્દર્શન છે. (સંગત એટલે બંધબેસ્તુ, શુદ્ધ સંકલના પૂર્વક-યોગ્ય) એ રીતે જ્ઞાન અને ચારિત્ર સાથેના સમ્યગ્ શબ્દનો પણ અર્થ કરવો. (પ્રશસ્તજ્ઞાન અથવા સંગતજ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન, અને પ્રશસ્તચારિત્ર અથવા સંગતચારિત્ર તે સમ્યગ્ચારિત્ર) ॥૧॥

સૂત્રમ્- તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ॥૧-૨॥

અર્થ- જે પદાર્થ જેવો છે તેવો માનવાની જે રૂચિ... તે સમ્યગ્દર્શન છે. (પરમાર્થથી અર્થનું શ્રદ્ધાન અથવા તત્ત્વરૂપ અર્થની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન.)

ભાષ્યમ્- તત્ત્વાનામર્થાનાં શ્રદ્ધાનં તત્ત્વેન વાડર્થાનાં શ્રદ્ધાનં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં તત્ સમ્યગ્દર્શનમ્, તત્ત્વેન ભાવતો નિશ્ચિતમિત્યર્થઃ, તત્ત્વાનિ જીવાદીનિ વક્ષ્યન્તે, ત એવ ચાર્થાસ્તેષાં શ્રદ્ધાનં-તેષુ પ્રત્યયાવધારણમ્। તદેવં પ્રશમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્યાડ્ઽભિવ્યક્તિલક્ષણં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમિતિ ॥૨॥

અર્થ- તત્ત્વરૂપ પદાર્થો ઉપરની જે રૂચિ (અભિપ્રીતિ) અથવા વાસ્તવિક રીતે પદાર્થો ઉપરની જે રૂચિ... તે સમ્યગ્દર્શન કહેવાય. તત્ત્વથી એટલે ભાવપૂર્વક... પરમાર્થથી (આત્મવિશ્વાસ પૂર્વક) ચોક્કસપણે. જીવાદિ તત્ત્વો આગળ (સૂ. ૧-૪ માં) કહેવાશે. અને તે જ જીવાદિ અર્થો = પદાર્થો તેની જે રૂચિ... એટલે કે તે જીવાદિ પદાર્થોમાં વિશ્વાસપૂર્વક અવધારણ કરવું. અર્થાત્ આ જ તત્ત્વ છે તેમ અવસ્થિત કરવું/બેસાડવું... તે સમ્યગ્દર્શન. આ પ્રમાણે પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્યને પ્રકટ કરવારૂપ લક્ષણવાળું તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન... તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ જાણવું.^૧ ॥૨॥

સૂત્રમ્- તન્નિસર્ગાદિધિગમાદ્વા ॥૧-૩॥

અર્થ- તે (સમ્યગ્દર્શન) નિસર્ગ (નિર્નિમિત) અથવા અધિગમ (ઉપદેશાદિ નિમિત્ત) થી થાય છે.

ભાષ્યમ્- તદેતત્સમ્યગ્દર્શનં દ્વિવિધં ભવતિ । નિસર્ગસમ્યગ્દર્શનમધિગમસમ્યગ્દર્શનં ચ, નિસર્ગાદિધિગમાદ્વોત્પદ્યત્ત્વમિતિ દ્વિહેતુકં દ્વિવિધમ્ ॥ નિસર્ગઃ પરિણામઃ સ્વભાવઃ અપરોપદેશ ઇત્યનર્થાન્તરમ્। જ્ઞાનદર્શનોપયોગલક્ષણો જીવ ઇતિ વક્ષ્યતે । તસ્યાનાદૌ સંસારે પરિભ્રમતઃ કર્મત એવ કર્મણઃ સ્વકૃતસ્ય બન્ધનિકાચનોદયનિર્જરાપેક્ષં નારકતિર્યગ્યોનિમનુષ્યામરભવગ્રહણેષુ વિવિધં પુણ્યપાપફલમનુભવતો જ્ઞાનદર્શનોપયોગસ્વાભાવ્યાત્ તાનિ તાનિ પરિણામાધ્યવસાયસ્થાનાન્તરાણિ ગચ્છતોડનાદિમિથ્યાદૃષ્ટેરપિ સતઃ પરિણામવિશેષાદપૂર્વકરણં તાદૃગ્ભવતિ યેનાસ્યાનુપદેશાત્સમ્યગ્દર્શનમુત્પદ્યત્ત્વમિતિ ઇત્યેતન્નિસર્ગ-સમ્યગ્દર્શનમ્ ॥ અધિગમઃ અધિગમઃ આગમો નિમિત્તં શ્રવણં શિક્ષા ઉપદેશ ઇત્યનર્થાન્તરમ્, તદેવં પરોપદેશાદ્યતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં ભવતિ તદધિગમસમ્યગ્દર્શનમિતિ ॥૩॥

અર્થ- તે આ સમ્યગ્દર્શન બે રીતે ઉત્પન્ન થવાવાળું છે. (૧) નિસર્ગથી સમ્યગ્દર્શન અને (૨) અધિગમથી સમ્યગ્દર્શ દર્શન. (સમ્યગ્દર્શનને) ઉત્પન્ન થવાના હેતુ નિસર્ગ અને અધિગમ-એમ બે હોવાથી બે

૧. સમ્યગ્દર્શનની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ-તત્ત્વવડે પદાર્થની રૂચિ, તત્ત્વરૂપ પદાર્થની રૂચિ, ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયથી પદાર્થનું અવ્યભિચારીપણું, પ્રશમ-સંવેગાદિ પ્રકટ કરવારૂપ લક્ષણવાળું, તમેવસચ્ચમ્। સુદેવ-સુગુરુ-સુધર્મ ઉપર યથાર્થ રાગ... તે સમ્યગ્દર્શન.
ઈત્યાદિ બિન્નબિન્ન લક્ષણો બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિની અપેક્ષા વિગેરેના કારણે સમજવા. આમાંથી એકપણ લક્ષણ ખોટું કે અનુચિત નથી.

પ્રકારે કહ્યું છે.-નિસર્ગ-પરિણામ-સ્વભાવ-અપરોપદેશ (બીજાના ઉપદેશ વિના) એમ (ઈત્યાદિ) એકાર્થક શબ્દો છે. 'જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગવાળો તે જીવ' તે આગળ (સૂ. ૨-૮ માં) કહેવાશે. અનાદિ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા તે જીવને કર્મથી (પોતે કરેલા કર્મથી) કર્મ (નવાકર્મ) ગ્રહણ કરી બન્ધ-નિકાયન-ઉદય અને નિર્જરાની અપેક્ષાવાળું નારક-તિર્યચ્યોનિ-મનુષ્ય અને દેવના ભવો યોગ્ય શરીરનું ગ્રહણ કરે છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારના પુણ્ય-પાપના ફળને ભોગવતા જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગના સ્વભાવથી તે તે પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ અધ્યવસાય સ્થાનોને પ્રાપ્ત કરતાં અનાદિ ત્રિથ્યાદૃષ્ટિને પણ પરિણામ વિશેષથી (વધતાં જતા શુભ પરિણામથી) તેવું અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનાથી આ જીવને ઉપદેશ વિના સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તે નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય. અધિગમ-અભિગમ-આગમ-નિમિત્ત-શ્રવણ-શિક્ષા-ઉપદેશ એ (અધિગમના) એકાર્થવાચી શબ્દો છે. તે આ પ્રમાણે પરોપદેશથી જે તત્ત્વ-અર્થ ઉપર રૂચિ થાય છે... તે અધિગમ સમ્યગ્દર્શન જાણવું. ॥૩॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમિત્યુક્તમ્, તત્ર કિં તત્ત્વમિતિ । અત્રોચ્યતે- અર્થ- અહીં પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્' તમે કહ્યું... તો તત્ત્વ શું છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે... (સૂ. ૧-૪ માં)

સૂત્રમ્- જીવાજીવાસ્રવબન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ ॥૧-૪॥

અર્થ- જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બન્ધ-સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષ (એ સાત) તે તત્ત્વ છે.

ભાષ્યમ્- જીવા અજીવા આસ્રવા બન્ધઃ સંવરો નિર્જરા મોક્ષા ઇત્યેષ સપ્તવિધોઽર્થસ્તત્ત્વમ્ । એતે વા સપ્ત પદાર્થાસ્તત્ત્વાનિ । તૌલ્લક્ષણતો વિધાનતશ્ચ પુરસ્તાદ્વિસ્તરેણોપદેક્ષ્યામઃ ॥૪॥

અર્થ- જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ. આ પ્રમાણે સાત પ્રકારના પદાર્થો તત્ત્વ^૧ છે. અથવા આ સાતે ૫ પદાર્થો તત્ત્વ છે તેનું લક્ષણથી અને ભેદ-પ્રભેદ (ચ = પ્રભેદ)થી વિસ્તારપૂર્વક આગળ કહીશું. ॥૪॥

સૂત્રમ્- નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવતસ્તન્યાસઃ ॥૧-૫॥

અર્થ- નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવથી તેનો (જીવાદિ તત્ત્વોનો) ન્યાસ = વિરચના (વિભાગ, નિક્ષેપો) થાય છે.

ભાષ્યમ્- એભિર્નામાદિભિશ્ચતુર્ભિરનુયોગદ્વારૈસ્તેષાં જીવાદીનાં તત્ત્વાનાં ન્યાસો ભવતિ । વિસ્તરેણ

(૧) (અ) તત્ત્વો નવ પણ છે. પરંતુ તે નવમાંના પુણ્ય અને પાપનો સમાવેશ આશ્રવમાં કરીને અહીં સાતની વિવક્ષા કરી છે.

(બ) સૂત્રમાં તત્ત્વ શબ્દ એકવચનમાં વાપરવાનું કારણ જતિવાચક તરીકેનું જણાય છે. જેમ ઘઉં-બાજરી ઘણાં હોવા છતાં ઘઉંઓ કે બાજરીઓ ન કહેતા ઘઉં-બાજરી જ કહેવાય છે. તેમ... (પૂ. સાગર ૫૦)

લક્ષણતો વિધાનતશ્ચાધિગમાર્થં ન્યાસો, નિક્ષેપ इत्यर्थः, तद्यथा-नामजीवः स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भावजीव इति । नाम संज्ञा कर्म इत्यनर्थान्तरम्, चेतनावतोऽचेतनस्य वा द्रव्यस्य जीव इति नाम क्रियते स नामजीवः । यः काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स स्थापनाजीवो, देवताप्रतिकृतिवद्, इन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति । द्रव्यजीव इति गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितोऽनादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते, अथवा शून्योऽयं भङ्गः, यस्य ह्यजीवस्य सतो भव्यं जीवत्वं स्यात् स द्रव्यजीवः स्याद्, अनिष्टं चैतत् । भावतो जीवा औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकभावयुक्ताः, उपयोगलक्षणाः संसारिणो मुक्ताश्च द्विविधा वक्ष्यन्ते ॥ एवमजीवादीषु सर्वेष्वनुगन्तव्यम् ॥

पर्याયાન્તरेणापि नामદ્રવ્યં સ્થાપનાદ્રવ્યં દ્રવ્યદ્રવ્યં ભાવતો દ્રવ્યમિતિ । यस્ય જીવસ્ય વા અજીવસ્ય વા નામ ક્રિયતે દ્રવ્યમિતિ તન્નામદ્રવ્યમ્ । યત્કાષ્ટપુસ્તચિત્રકર્માક્ષનિક્ષેપાદિષુ સ્થાપ્યતે દ્રવ્યમિતિ તત્ સ્થાપનાદ્રવ્યં, દેવતાપ્રતિકૃતિવદ્, ઇન્દ્રો રુદ્રઃ સ્કન્દો વિષ્ણુરિતિ । દ્રવ્યદ્રવ્યં નામ ગુણપર્યાયવિયુક્તં પ્રજ્ઞાસ્થાપિતં ધર્માદીનામન્યતમત્, કેચિદપ્યાહુઃ-યદ્ દ્રવ્યતો દ્રવ્યં ભવતિ, તચ્ચ, પુદ્ગલદ્રવ્યમેવેતિ પ્રત્યેતવ્યમ્, અળવઃ સ્કન્ધાશ્ચ, સંજ્ઞાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્ત ઇતિ વક્ષ્યામઃ । ભાવતો દ્રવ્યાણિ ધર્માદીનિ સગુણપર્યાયાણિ પ્રાપ્તિલક્ષણાનિ વક્ષ્યન્તે, આગમતશ્ચ પ્રાપ્તજ્ઞો દ્રવ્યમિતિ ભવ્યમાહ, દ્રવ્યં ચ ભવ્યે, ભવ્યમિતિ પ્રાપ્યમાહ, ભૂ પ્રાપ્તાવાત્મનેપદી, તદેવં પ્રાપ્યન્તે પ્રાપ્નુવન્તિ વા દ્રવ્યાણિ ॥ એવં સર્વેષામનાદીનામાદિમતાં ચ જીવાદીનાં ભાવાનાં મોક્ષાન્તાનાં તત્ત્વાધિગમાર્થં ન્યાસઃ કાર્યં ઇતિ ॥૫॥

અર્થ- તે જીવાદિ તત્ત્વોનો ન્યાસ આ (સૂત્રોક્ત) નામાદિ ચાર અનુયોગ દ્વારે વડે થાય છે. વિસ્તારથી એટલેકે લક્ષણ અને ભેદ-પ્રભેદ પૂર્વક જ્ઞાન કરવા માટે ન્યાસ અર્થાત્ નિક્ષેપ થાય છે. તે આ રીતે-નામજીવ, સ્થાપનાજીવ, દ્રવ્યજીવ, (અને) ભાવજીવ. નામ, સંજ્ઞા, કર્મ તે એકાર્થીવાચી શબ્દ છે. ચેતનવંત કે અચેતનવંત (અજીવ) પદાર્થનું 'જીવ' એ પ્રમાણે સંજ્ઞા કરવી (નામ પાડવું) તે નામજીવ. કાષ્ટની બનાવટ, પુતળી (ઢીંગલી), ચિત્રકામ, અક્ષ (આદિ) અસદ્ભાવ સ્થાપનારૂપ પદાર્થમાં 'જીવ' ની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપનાજીવ. જેમ આ દેવતાની મૂર્તિ-ઈન્દ્ર-રુદ્ર-સ્કન્દ-વિષ્ણુ છે... તે પ્રમાણે. દ્રવ્યજીવ-તે આ પ્રમાણે-બુદ્ધિથી કલ્પિત ગુણપર્યાય વિનાનું અનાદિ પારિણામિકભાવ યુક્ત જીવ (તે દ્રવ્ય જીવ). અથવા આ ભાંગો શૂન્ય સમજવો. કારણકે જે અજીવ હોવા છતાં ભાવિમાં જીવત્વ પ્રાપ્ત થાય તો તે (અજીવ) દ્રવ્યજીવ કહેવાય... પરંતુ તેવું થતું નથી. ભાવથી-જીવ-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિકભાવયુક્ત ઉપયોગરૂપ લક્ષણવાળો હોય તે ભાવજીવ કહેવાય. તે જીવો બે પ્રકારના છે... 'સંસારિણો મુક્તાશ્ચ ॥૨-૧૦॥' આગળ કહેવાશે. આ પ્રમાણે અજીવાદિ સર્વમાં જાણવું.

૦ બીજી રીતે-

-નામદ્રવ્ય, સ્થાપનાદ્રવ્ય, દ્રવ્યદ્રવ્ય અને ભાવદ્રવ્ય-આ પ્રમાણે. જીવનું કે અજીવનું નામ પાડવામાં આવે તે નામદ્રવ્ય. સ્થાપનાદ્રવ્ય, જેમ દેવની મૂર્તિ (માં) (આ) ઈન્દ્ર, રુદ્ર, સ્કન્દ, વિષ્ણુ છે. તેમ

કાષ્ઠની બનાવટ, પુતળુ, ચિત્રકામ, અક્ષનિક્ષેપાદિમાં 'દ્રવ્ય' ની સ્થાપના કરાય તે સ્થાપનાદ્રવ્ય. દ્રવ્યદ્રવ્ય- બુદ્ધિથી કલ્પિત-ગુણપર્યાય રહિત ધર્માસ્તિકાય વગેરેમાંનું કોઈ એક દ્રવ્ય (તે દ્રવ્યદ્રવ્ય). કેટલાક કહે છે કે દ્રવ્યથી દ્રવ્ય થાય છે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે. અર્થાત્ દ્રવ્યદ્રવ્ય = પુદ્ગલદ્રવ્ય. તે અળવ: સ્કન્ધાશ્ચ, સંઘાતં મેદેશ્ચ ઉત્પદ્યન્તે ॥૫-૨૫/૨૬॥ માં કહીશું. ભાવથી દ્રવ્ય-ગુણપર્યાય સહિત ધર્માદિ (ધર્માસ્તિકાયાદિ) (તે ભાવદ્રવ્ય). પ્રાપ્તિ લક્ષણો (અન્ય અન્ય ધર્મને પામનારા) કહેવાશે. આગમમાં (તસિ પ્રત્યય સમ્પ્રયથે) શબ્દ પ્રાભૃતને જાણનાર (શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આદિને જાણનાર વ્યક્તિ) દ્રવ્ય એટલે ભવ્ય કહે છે. 'દ્રવ્ય' એ ભવ્ય અર્થમાં નિપાત' છે. ભવ્ય એટલે પ્રાપ્ય કહેવાય છે. કારણકે જૂઠાતુ પ્રાપ્ય અર્થમાં આત્મનેપદ છે. તેથી જ (જે) પ્રાપ્ત કરાય છે. કે જે પ્રાપ્ત કરે છે તે દ્રવ્યો. એ પ્રમાણે સર્વઆદિવાળા અને આદિવિનાના જીવાદિથી માંડીને મોક્ષ સુધીના પદાર્થોના તત્ત્વોના અધિગમ માટે ન્યાસ કરી શકાય છે. ॥૫॥

સૂત્રમ્- પ્રમાણનયૈરધિગમઃ ॥૧-૬॥

અર્થ- પ્રમાણ અને નયો વડે અધિગમ થાય છે.

ભાષ્યમ્- ઇષાં ચ જીવાદીનાં તત્ત્વાનાં યથોદ્દિષ્ટાનાં નામાદિભિર્ન્યસ્તાનાં પ્રમાણનયૈર્વિસ્તરાધિગમો ભવતિ । તત્ર પ્રમાણં દ્વિવિધં, પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં ચ વક્ષ્યતે, ચતુર્વિધમિત્યેકે, નયવાદાન્તરેણ । નયાશ્ચ નૈગમાદયો વક્ષ્યન્તે ॥ કિંચાન્યત્ ॥૬॥

અર્થ- જે રીતે સામાન્યથી કહ્યા છે અને નામાદિ વડે ન્યાસ કરેલા છે એવા જે જીવાદિ તત્ત્વો-તેનો પ્રમાણ અને નયોથી વિસ્તારપૂર્વક બોધ થાય છે. તેમાં પ્રમાણ બે પ્રકારવાળું છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. (તે) આગળ (૧-૧૦/૧૨ માં) કહેવાશે. નયવાદની અપેક્ષાએ કેટલાક (આચાર્યો) પ્રમાણ ચારપ્રકારનું કહે છે અને નયો નૈગમાદિ છે તે આગળ (૧-૩૪માં) કહેવાશે. અને વળી બીજું...॥૬॥

સૂત્રમ્- નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ ॥૧-૭॥

અર્થ-નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન (ભેદ) થી જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાષ્યમ્- ઇષિશ્ચ નિર્દેશાદિભિઃ ષડ્ભિરનુયોગદ્વારૈઃ સર્વેષાં ભાવાનાં જીવાદીનાં તત્ત્વાનાં વિકલ્પશો વિસ્તરેણાધિગમો ભવતિ ।

અર્થ- આ (સૂત્રોક્ત) નિર્દેશાદિ છ અનુયોગદ્વારો વડે સર્વભાવો = જીવાદિ તત્ત્વોનો વિકલ્પશો વિસ્તારપૂર્વક અધિગમ (જ્ઞાન/બોધ) થાય છે.

૧. 'દ્રવ્યં ચ મય્યે' આવું સૂત્ર પાણિનીયમાં મળે છે. 'ત્રો મય્યે' ૭-૧-૧૧૫ આવું સૂત્ર શ્રી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં છે. દ્વ શબ્દથી તુલ્ય મય્ય અર્થમાં ચ થાય અને ડ નો ગુણ થઈ 'દ્રવ્ય' શબ્દ બને છે.

ભાષ્યમ્- તદ્વથા નિર્દેશ:- કો જીવ: ?, ઔપશમિકાદિભાવયુક્તો દ્રવ્યં જીવ: ।

અર્થ- તે આ રીતે, નિર્દેશ-જીવ શું છે ? (જવાબ) ‘ઔપશમિકાદિ ભાવયુક્ત દ્રવ્ય’ એ જીવ છે.

ભાષ્યમ્- સમ્યગ્દર્શનપરીક્ષાયાં કિં સમ્યગ્દર્શનં ?, દ્રવ્યં, સમ્યગ્દૃષ્ટિર્જીવોડરૂપી નોસ્કન્ધો નોગ્રામ: ।

અર્થ- સમ્યગ્દર્શનની પરીક્ષા બાબત વિચારીએ તો... સમ્યગ્દર્શન શું છે... ? (જવાબ)- દ્રવ્ય^૧ સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ અરૂપી છે. નથી સ્કન્ધ કે નથી પ્રદેશ.

ભાષ્યમ્- સ્વામિત્વં, કસ્ય સમ્યગ્દર્શનમિતિ, એતદ્ આત્મસંયોગેન પરસંયોગેનોભયસંયોગેન ચેતિ વાચ્યમ્, આત્મસંયોગેન જીવસ્ય સમ્યગ્દર્શનં, પરસંયોગેન જીવસ્યાજીવસ્ય જીવયોરજીવયોર્જીવા- નામજીવાનામિતિ વિકલ્પાઃ, ઉભયસંયોગેન જીવસ્ય નોજીવસ્ય જીવયોરજીવયોર્જીવાનામજીવાનામિતિ વિકલ્પા ન સન્તિ, શેષાઃ સન્તિ ।

અર્થ- સ્વામિત્વ (માલિકી)-કોનું સમ્યગ્દર્શન ? (જવાબ) ‘આત્મ સંયોગ વડે, પર સંયોગ વડે અને ઉભય સંયોગ વડે’ એમ કહેવા યોગ્ય છે. આત્મ સંયોગથી-જીવનું સમ્યગ્દર્શન. પર સંયોગથી-જીવનું કે અજીવનું, બે જીવનું કે બે અજીવનું, ઘણાં જીવનું કે ઘણાં અજીવનું (સમ્યગ્દર્શન) એમ વિકલ્પો છે. ઉભય સંયોગથી-જીવનું કે નોજીવનું (અજીવનું), બે જીવનું કે બે અજીવનું, ઘણાં જીવનું કે ઘણાં અજીવનું (સમ્યગ્દર્શન) એમ આટલા વિકલ્પો નથી હોતા. બાકીના વિકલ્પો (૬)^૨ હોય છે.

ભાષ્યમ્- સાધનં, સમ્યગ્દર્શનં કેન ભવતિ ?, નિસર્ગાદધિગમાદ્વા ભવતીત્યુક્તમ્, તત્ર નિસર્ગઃ પૂર્વોક્તઃ, અધિગમસ્તુ સમ્યગ્વ્યાયામઃ, ઉભયમપિ તદાવરણીયસ્ય કર્મણઃ ક્ષયેણોપશમેન ક્ષયોપશમાખ્યામિતિ ।

અર્થ- સાધન-સમ્યગ્દર્શન શાથી (કોના માધ્યમે) થાય છે ? (જવાબ) પૂર્વે ૧-૩ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે નિસર્ગથી અથવા અધિગમથી (સમ્યગ્દર્શન થાય છે). નિસર્ગ પૂર્વે કહ્યું છે... અધિગમથી એટલે સમ્યગ્વ્યાયામથી (ગુરુ સમીપે અભ્યાસ, શુભક્રિયા વગેરેથી થાય છે.) ઉભય (નિસર્ગ અને અધિગમ-બંને સમ્યગ્દર્શન) પણ તદાવરણીય (મોહનીય) કર્મના ક્ષય-ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- અધિકરણં ત્રિવિધં-આત્મસન્નિધાનેન પરસન્નિધાનેનોભયસન્નિધાનેનેતિ વાચ્યમ્, આત્મસન્નિધાનમભ્યન્તરસન્નિધાનમિત્યર્થઃ, પરસન્નિધાનં બાહ્યસન્નિધાનમિત્યર્થઃ, ઉભયસન્નિધાનં બાહ્યાભ્યન્તરસન્નિધાનમિત્યર્થઃ, કસ્મિન્ સમ્યગ્દર્શનં ?, આત્મસન્નિધાને પરસન્નિધાને ઉભય સન્નિધાને ઇતિ । આત્મસન્નિધાને તાવત્ જીવે સમ્યગ્દર્શનં જીવે જ્ઞાનં જીવે ચારિત્રમિત્યેતદાદિ, બાહ્યસન્નિધાને જીવે સમ્યગ્દર્શનં નોજીવે સમ્યગ્દર્શનમિતિ યથોક્તા વિકલ્પાઃ, ઉભયસન્નિધાને ચાપ્યભૂતાઃ સદ્ભૂતાશ્ચ

૧. શુદ્ધ દર્શનમોહનીય કર્મરૂપ કાર્મણવર્ગજ્ઞાના સ્વરૂપમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય સમજવું.

૨. (૧) જીવને જીવ નિશ્ચયે, (૨) જીવને બે અજીવ નિશ્ચયે (૩) જીવને ઘણાં જીવ નિશ્ચયે, (૪) જીવને પ્રતિજાણ આદિ એક અજીવની નિશ્ચયે, (૫) જીવને પ્રતિજાણ આદિ બે જીવની નિશ્ચયે અને (૬) જીવને પ્રતિજાણ આદિ ઘણાં અજીવની નિશ્ચયે-આ ઉભય સંયોગ ના છ વિકલ્પો હોય છે.

યથોક્તાઃ ભક્તવિકલ્પા ઇતિ ।

અર્થ- અધિકરણ (આધાર)^૧ અધિકરણ ત્રણ પ્રકારે- (૧) આત્મસંનિધાનથી (આત્મામાં રહેવાવાળું), (૨) પરસંનિધાનથી, (૩) ઉભયસન્નિધાનથી કહેવા યોગ્ય છે. આત્મસંનિધાન એટલે અભ્યંતર સન્નિધાન. પરસન્નિધાન એટલે બાહ્યસન્નિધાન. ઉભયસન્નિધાન એટલે અભ્યંતર-બાહ્ય (બંને) સન્નિધાન. સમ્યગ્દર્શન કોનામાં હોય ? (શેમાં હોય ?) (જવાબ) આત્મસન્નિધાનમાં, પરસન્નિધાનમાં, ઉભય સન્નિધાનમાં (સમ્યગ્દર્શન) હોય. આત્મસન્નિધાનમાં તો જીવમાં સમ્યગ્દર્શન, જીવમાં (સ.) જ્ઞાન, જીવમાં (સ.) ચારિત્ર ઈત્યાદિ. બાહ્યસન્નિધાનમાં-જીવમાં સમ્યગ્દર્શન, અજીવમાં (નોજીવમાં) સમ્યગ્દર્શન વગેરે પૂર્વે કહેલા વિકલ્પો [સ્વામિત્વમાં પરસંયોગી માં જે કહ્યા છે તે] જાણવા. અને ઉભય સન્નિધાનમાં-અસંભવિત અને સંભવિત પૂર્વે કહેલા ભાંગાના વિકલ્પો [સ્વામિત્વમાં ઉભયસંયોગીમાં જે વિકલ્પો કહ્યા છે તે] જાણવા.

ભાષ્યમ્- સ્થિતિઃ, સમ્યગ્દર્શનં કિયન્તં કાલમ્ ?, સમ્યગ્દૃષ્ટિર્દ્વિવિધા-સાદિઃ સપર્યવસાના સાદિરપર્યવસાના ચ, સાદિ સપર્યવસાનમેવ ચ સમ્યગ્દર્શનમ્, તજ્જઘન્યેનાન્તર્મુહૂર્તં, ઉત્કૃષ્ટેન ષટ્ષષ્ટિઃ સાગરોપમાણિ સાધિકાનિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સાદિરપર્યવસાના, સયોગઃ શૈલેષીપ્રાપ્તશ્ચ કેવલી સિદ્ધશ્ચેતિ ।
અર્થ- સ્થિતિ (કાળ)-સમ્યગ્દર્શન કેટલો કાળ રહે ? (જવાબ) સમ્યગ્દૃષ્ટિ બે પ્રકારના (૧) સાદિ સાંત અને (૨) સાદિ અનંત. સમ્યગ્દર્શન સાદિ સાંત જ છે. તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત (અને) ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક છાસઠ સાગરોપમ (સ્થિતિવાળું) છે. (જ્યારે) સમ્યગ્દૃષ્ટિ સાદિ અનંત (સ્થિતિવાળું) છે. સયોગી અને શૈલેષીપ્રાપ્ત કેવલી અને સિદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

ભાષ્યમ્- વિધાનં, હેતુત્રૈવિધ્યાત્ ક્ષયાદિત્રિવિધં સમ્યગ્દર્શનમ્, તદાવરણીયસ્ય કર્મણો દર્શનમોહસ્ય ચ ક્ષયાદિભ્યઃ, તદ્વથા-ક્ષયસમ્યગ્દર્શનં ઉપશમસમ્યગ્દર્શનં ક્ષયોપશમસમ્યગ્દર્શનમિતિ, અત્ર ચૌપશમિકક્ષાયોપશમિકક્ષાયિકાણાં પરતઃ પરતો વિશુદ્ધિપ્રકર્ષઃ ॥ કિંચાન્યત્- ॥૭॥

અર્થ- વિધાન (ભેદ)- હેતુ ત્રણ હોવાથી ક્ષયાદિ ત્રણ પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન છે. તેને (સમ્યગ્દર્શન) આવરણ કરનારા કર્મ દર્શનમોહનીયના ક્ષયાદિકથી (પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્પન્ન થાય છે. /ત્રણ પ્રકારે છે). તે આ પ્રમાણે ક્ષયસમ્યગ્દર્શન, ઉપશમસમ્યગ્દર્શન અને ક્ષયોપશમસમ્યગ્દર્શન. તેમાં (અત્ર ઇતિ એષુ) ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિકની (અનુક્રમે) પછી પછીની વિશુદ્ધિ વધારે^૧ જાણવી. વળી બીજું ॥૭॥

૧. અધિકરણ અને સ્વામિત્વ સરખા જેવું જણાય છે પરંતુ બીજા પદાર્થ ઉપર ઘટાવતા ભિન્નપણું સ્પષ્ટ દેખાશે. જેમકે તિબ્બેરીમાં રહેલા ધનનો માલિક વ્યક્તિ (ધનવાન) હોય છે, પણ તેનું (ધનનું) અધિકરણ તિબ્બેરી જણાય.

૨. ઔપશમિકની વિશુદ્ધિ ક્ષાયોપશમિક કરતા વધારે છે છતાં અહીં ક્ષાયોપશમિકની વધારે વિશુદ્ધિ કહી... તે કાળની અપેક્ષાએ. ઔપશમિક અંતર્મુહૂર્ત અને ક્ષાયોપશમિક સાધિક છાસઠ સાગરોપમ.

સૂત્રમ્- સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તરભાવાલ્પબહુત્વૈશ્ચ ॥૧-૮॥

અર્થ- સત્, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાળ, અન્તર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વ [વડે જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન-બોધ થાય છે.]

ભાષ્યમ્- સત્ સંખ્યા ક્ષેત્રં સ્પર્શનં કાલઃ અન્તરં ભાવઃ અલ્પબહુત્વમિત્યેતૈશ્ચ સદ્ભૂતપદપ્રરૂપણા-દિભિરષ્ટાભિરનુયોગદ્વારૈઃ સર્વભાવાનાં વિકલ્પશો વિસ્તરાધિગમો ભવતિ, કથમિતિ ચેદ્, ઉચ્યતે,- સત્, સમ્યગ્દર્શનં કિમસ્તિ નાસ્તિ?, અસ્તીત્યુચ્યતે ક્વાસ્તીતિ ચેદુચ્યતે-અજીવેષુ તાવન્નાસ્તિ, જીવેષુ તુ ભાજ્યં, તદ્યથા-ગતીન્દ્રિયકાયયોગકષાયવેદલેશ્યાસમ્યક્ત્વજ્ઞાનદર્શનચારિત્રાહારોપયોગેષુ ત્રયોદશ-સ્વનુયોગદ્વારેષુ યથાસમ્ભવં સદ્ભૂતપ્રરૂપણા કર્તવ્યા ।

અર્થ- સત્ (હોવાપણું), સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાળ, અન્તર, ભાવ અને અલ્પ-બહુત્વ-એ પ્રમાણે (આઠ) સદ્ભૂતપદપ્રરૂપણાદિ અનુયોગદ્વાર વડે સર્વ ભાવોનો વિસ્તારપૂર્વક અધિગમ (બોધ) થાય છે. શી રીતે ?... તો કહે છે... સત્ (હોવાપણું) શું સમ્યગ્દર્શન છે કે નહિ ? 'છે' એમ કહો છો તો ક્યાં છે ? જવાબ આપે છે. અજીવમાં તો નથી અને જીવમાં વિકલ્પે છે. તે આ રીતે, ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, કષાય, વેદ, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, આહાર અને ઉપયોગ આ તેર અનુયોગદ્વાર માં જે પ્રમાણે સંભવ હોય તે પ્રમાણે સદ્ભૂત પ્રરૂપણા કરવી (વિચારવી).

ભાષ્યમ્- સંખ્યા, કિયતસમ્યગ્દર્શનં ?, કિં સંખ્યેયમસંખ્યેયમનન્તમિતિ ?, ઉચ્યતે, અસંખ્યેયાનિ સમ્યગ્દર્શનિ, સમ્યગ્દૃષ્ટ્યસ્ત્વનન્તાઃ ।

અર્થ- સમ્યગ્દર્શન કેટલા છે ? શું સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનન્તા છે ? (જવાબ) કહેવાય છે સમ્યગ્દર્શનો અસંખ્ય છે. (અને) સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ તો અનન્તા છે.

ભાષ્યમ્- ક્ષેત્રમ્, સમ્યગ્દર્શનં કિયતિ ક્ષેત્રે ?, લોકસ્યાસંખ્યેયભાગે ।

અર્થ- ક્ષેત્ર-સમ્યગ્દર્શન કેટલા ક્ષેત્રમાં છે ? (કેટલા ભાગમાં છે ?) (જવાબ) સમ્યગ્દર્શન લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે.

ભાષ્યમ્- સ્પર્શનમ્, સમ્યગ્દર્શનિ કિં સ્પૃષ્ટમ્ ?, લોકસ્યાસંખ્યેયભાગઃ, અષ્ઠૌ ચતુર્દશભાગાદેશોનાઃ સમ્યગ્દૃષ્ટિના તુ સર્વલોક ઇતિ । અત્રાહ-સમ્યગ્દૃષ્ટિસમ્યગ્દર્શનયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષ ઇતિ, ઉચ્યતે, અપાયસદ્દ્રવ્યતયા સમ્યગ્દર્શનમ્, અપાયઃ આભિનિબોધિકં, તદ્યોગાત્સમ્યગ્દર્શનં, તત્ કેવલિનો નાસ્તિ, તસ્માત્ ન કેવલી સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્તુ ભવતિ ।

અર્થ- સ્પર્શન-સમ્યગ્દર્શન વડે કેટલું (ક્ષેત્ર) સ્પર્શયિલું છે ? (જવાબ) લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ-કાંઈક

ઉણા ૮/૧૪ ભાગને. સમ્યગ્દષ્ટિ વડે તો સર્વલોક^૧. અહીં જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન પૂછે કે-સમ્યગ્દ્રષ્ટિ અને સમ્યગ્દર્શનીમાં શો ફરક ? કહેવાય છે-અપાય અને સદ્દ્રવ્યતા^૨ તે સમ્યગ્દર્શન છે. અપાય એટલે આભિનિબોધિક (મતિજ્ઞાન) તે મતિજ્ઞાન યોગથી થતું (જે દર્શન) તે સમ્યગ્દર્શન કેવલિભગ. ને ન હોય. તેથી કેવલી ભગ. સમ્યગ્દર્શની નથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

ભાષ્યમ્- કાલઃ, સમ્યગ્દર્શનં કિયન્તં કાલમિતિ, અત્રોચ્યતે, તદ્ એકજીવેન નાનાજીવૈશ્ચ પરીક્ષ્યં, તદ્યથા-એકજીવં પ્રતિ જઘન્યેનાન્તર્મુહૂર્તં, ઉત્કૃષ્ટેન ષટ્ષષ્ટિઃ સાગરોપમાણિ સાધિકાનિ, નાનાજીવાન્ પ્રતિ સર્વાદ્ધા ।

અર્થ- કાળ-સમ્યગ્દર્શન કેટલો કાળ રહે ? ઉત્તર આપે છે-તે વિશે (સમ્યગ્દર્શન વિશે) એક જીવ અને અનેક જીવને આશ્રયી વિચારવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે-એક જીવ પ્રતિ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત (અને) ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક છાસઠ સાગરોપમ. અનેક જીવ પ્રતિ (વિચારીએ તો) સર્વકાળ (સદાકાળ).

ભાષ્યમ્- અન્તરમ્, સમ્યગ્દર્શનસ્ય કો વિરહકાલઃ ?, એકં જીવં પ્રતિ જઘન્યેનાન્તર્મુહૂર્તં, ઉત્કૃષ્ટેન ઉપાર્ધપુદ્ગલપરિવર્તઃ, નાનાજીવાન્ પ્રતિ નાસ્ત્યન્તરમ્ ।

અર્થ- અન્તર (વિરહકાળ = એક વાર સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બીજીવાર સમ્યક્ત્વ પામે તે બે વચ્ચેનું અંતર) સમ્યગ્દર્શનનો વિરહકાળ શું (કેટલો) છે ? (જવાબ) એક જીવ પ્રતિ (વિચારીએ તો) જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત (અને) ઉત્કૃષ્ટથી અપાર્ધપુદ્ગલ પરિવર્ત. અનેક જીવ પ્રતિ (વિચારીએ તો) વિરહકાળ (અન્તર) નથી.

ભાષ્યમ્- ભાવઃ, સમ્યગ્દર્શનમૌપશમિકાદીનાં ભાવાનાં કતમો ભાવઃ ?, ઉચ્યતે, ઔદયિક-પારિણામિકવર્જં ત્રિષુ ભાવેષુ ભવતિ ।

અર્થ- ભાવ-સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિકાદિ કેટલા ભાવોમાં છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે. ઔદયિક અને પારિણામિક સિવાય ત્રણ ભાવોમાં (સમ્યગ્દર્શન) છે.

ભાષ્યમ્- અલ્પબહુત્વમ્, અત્રાહ-સમ્યગ્દર્શનાનાં ત્રિષુ ભાવેષુ વર્તમાનાનાં કિં તુલ્યસંખ્ય-ત્વમાહોસ્વિદલ્પબહુત્વમસ્તીતિ, ઉચ્યતે,

અર્થ- અલ્પબહુત્વ-અહીં પૂછે છે કે શું ત્રણે ભાવોમાં વર્તતા સમ્યગ્દર્શનીનું સરખાપણું છે કે ઓછાવત્તાપણું છે ? ઉત્તર અપાય છે...

ભાષ્યમ્- સર્વસ્તોકમૌપશમિકં, તતઃ ક્ષાયિકમસંખ્યેયગુણં, તતોઽપિ ક્ષાયોપશમિકમસંખ્યેયગુણં, સમ્યગ્દૃષ્ટ્યસ્ત્વનન્તગુણા ઇતિ । एवं सर्वभावानां नामादिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरभिगमः कार्यः ।

૧. કેવલી સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ.

૨. સદ્દ્રવ્યતા એટલે શુદ્ધ દર્શન ચોલનીયકર્મના દલિક.

ઉક્તં સમ્યગ્દર્શનમ્, જ્ઞાનં વક્ષ્યામઃ ॥૮॥

અર્થ- સૌથી ઓછા ઔપશમિક (સમ્યગ્દર્શની) છે. તેનાથી અસંખ્યગુણા ક્ષાયિક^૧ છે. તેનાથી પણ અસંખ્યગુણા ક્ષાયોપશમિક છે. (જ્યારે) સમ્યગ્દ્રષ્ટિઓ તો અનંતગુણા છે. આ પ્રમાણે સર્વ ભાવોનો નાભાદિ ન્યાસ કરીને પ્રમાણાદિથી અભિગમ કરવો... સમ્યગ્દર્શન કહ્યું, (હવે) જ્ઞાન કહીશું... ॥૮॥

સૂત્રમ્- મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલો જ્ઞાનમ્ ॥૧-૧॥

અર્થ- મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ-કેવળ એ પાંચેય જ્ઞાન છે.

ભાષ્યમ્- મતિજ્ઞાનં, શ્રુતજ્ઞાનં, અવધિજ્ઞાનં, મનઃપર્યાયજ્ઞાનં, કેવલજ્ઞાનમિત્યેતત્ મૂલવિધાનતઃ પञ्चविधं જ્ઞાનં, પ્રભેદાસ્ત્વસ્ય પુરસ્તાદ્વક્ષ્યન્તે ॥૧॥

અર્થ- મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન- આ પ્રમાણે મૂળભેદની અપેક્ષાએ આ પાંચ જ (इति = इयतामेव) જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનના ઉત્તરભેદો (પ્રભેદ) આગળ કહેવાશે. ॥૮॥

સૂત્રમ્- તત્પ્રમાણે ॥૧-૧૦॥

અર્થ- તે મત્યાદિજ્ઞાન બે પ્રમાણ સ્વરૂપ છે.

ભાષ્યમ્- તદેતત્પञ्चविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः, परोक्षं प्रत्यक्षं च ॥૧૦॥

અર્થ- તે પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન બે પ્રમાણ સ્વરૂપ છે. (૧) પરોક્ષ અને (૨) પ્રત્યક્ષ. ॥૧૦॥

સૂત્રમ્- આદ્યે પરોક્ષમ્ ॥૧-૧૧॥

અર્થ- પ્રથમના બે (સૂત્ર નં ૯ ના ક્રમાનુસાર મતિ-શ્રુતજ્ઞાન) જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે.

ભાષ્યમ્- આદૌ ભવમાદ્યં, આદ્યે સૂત્રક્રમપ્રમાણ્યાત્ પ્રથમદ્વિતીયે શાસ્ત્રિ, તદેવમાદ્યે મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાને પરોક્ષં પ્રમાણં ભવતઃ, કુતઃ?, નિમિત્તાપેક્ષત્વાત્, અપાયસદ્દ્રવ્યતયા મતિજ્ઞાનં, તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમિતિ વક્ષ્યતે, તત્પૂર્વકત્વાત્પરોપદેશજત્વાચ્ચ શ્રુતજ્ઞાનમ્ ॥૧૧॥

અર્થ- આદિમાં રહેલું હોય તે આદ્ય કહેવાય. સૂત્રક્રમાનુસાર પહેલા અને બીજા જ્ઞાનનું કથન કરેલું છે. તે આદિના બે આ પ્રમાણે- (૧) મતિજ્ઞાન અને (૨) શ્રુતજ્ઞાન એ બે પરોક્ષ પ્રમાણ છે. તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન કેમ (શાથી) છે ? (જવાબ) નિમિત્તની અપેક્ષા હોવાથી અપાય અને સદ્દ્રવ્યવડે તે મતિજ્ઞાન પરોક્ષ છે. તે (મતિજ્ઞાન) ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય (મન) થી થાય છે. તે આગળ કહેવાશે. શ્રુતજ્ઞાન- તે (મતિજ્ઞાન) પૂર્વકનું હોવાથી તેમજ પરોપદેશથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી (પરોક્ષ) છે. ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- પ્રત્યક્ષમન્યત્ ॥૧-૧૨॥

અર્થ- અન્ય ત્રણ જ્ઞાન [અવધિ-મનઃપર્યવ, કેવળ] પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

ભાષ્યમ્- મતિશ્રુતાભ્યાં યદન્યત્ ત્રિવિધં જ્ઞાનં તત્પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં ભવતિ । કુતઃ ? , અતીન્દ્રિયત્વાત્, પ્રમીયન્તેઽર્થાસ્તૈરિતિ પ્રમાણાનિ, અત્રાહ-ઇહ અવધારિતં “દ્વે એવ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષપરોક્ષે” ઇતિ, અનુમાનોપમાનાગમાર્થાપત્તિસમ્ભવાભાવાનપિ ચ પ્રમાણાનીતિ કેચિન્મન્યન્તે તત્કથમેતદિતિ, અત્રોચ્યતે,

અર્થ- મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પછીના જે બીજા ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. (પ્રશ્ન) શાથી ? (ઉત્તર) ઈન્દ્રિયોની મદદવિના [આત્મપ્રત્યક્ષ] થતું હોવાથી [પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે] જેના દ્વારા પદાર્થો જાણીશકાય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. અહીં શંકાકાર શંકા કરે છે કે અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણનું અવધારણ કરવામાં આવ્યું છે. પરન્તુ અનુમાન, ઉપમાન, આગમ, અર્થાપત્તિ, સમ્ભવ, અભાવ (વગેરે) એ પણ પ્રમાણો છે, એવું કેટલાક માને છે. તો તે કેવી રીતે ઘટી શકે ? આનું સમધાન આ રીતે કરવામાં આવે છે કે...

ભાષ્યમ્- સર્વાણ્યેતાનિ મતિશ્રુતયોરન્તર્ભૂતાનિ, ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષનિમિત્તત્વાત્, કિંચાન્યત્- અપ્રમાણા- ન્યેવ વા, કુતઃ ? , મિથ્યાદર્શનપરિગ્રહાદ્વિપરીતોપદેશાચ્ચ ।

અર્થ- આ બધા (અનુમાનાદિ) મતિશ્રુતમાં (પરોક્ષમાં) અંતર્ભૂત થઈ જાય છે. કારણકે ઈન્દ્રિય અને પદાર્થનો સંબન્ધ નિમિત્તભૂત હોવાથી [પરોક્ષમાં અંતર્ભૂત થઈ ગયા કહેવાય]. અથવા તે અપ્રમાણો જ જાણવા. (પ્રશ્ન) શાથી ? (જવાબ) મિથ્યાદર્શનીએ ગ્રહણ કરેલા હોવાથી અને વિપરીત ઉપદેશ (પ્રરૂપણ)વાળા હોવાથી (અપ્રમાણ છે).

ભાષ્યમ્- મિથ્યાદ્રુષ્ટેર્હિ મતિશ્રુતાવધયો નિયતમજ્ઞાનમેવેતિ વક્ષ્યતે, નયવાદાન્તરેણ તુ યથા મતિશ્રુત- વિકલ્પજ્ઞાનિ ભવન્તિ પુરસ્તાદ્વક્ષ્યામઃ ॥૧૨॥ અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા મત્યાદીનિ જ્ઞાનાનિ ઉદ્દિશ્ય તાનિ વિધાનતો લક્ષણતશ્ચ પુરસ્તાદ્ વિસ્તરેણ વક્ષ્યામ ઇતિ, તદુચ્યતામિતિ, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- ખરેખર ! મિથ્યાદ્રુષ્ટિનું મતિ-શ્રુત-અવધિજ્ઞાન નિશ્ચે અજ્ઞાન જ છે. એમ આગળ (સૂ. ૧-૩૨ માં) કહેવાશે. નયવાદના ભેદોની અપેક્ષાએ (તે પ્રમાણો) જે રીતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે તે રીતે આગળ (સૂ. ૧-૩૫ માં) કહીશું. ॥૧૨॥ અહીં જિજ્ઞાસુ કહે છે કે ‘તમે કહ્યું હતું કે મતિ આદિ જ્ઞાનો કહીને તેનાં ભેદ અને લક્ષણ આગળ (પછી) વિસ્તારપૂર્વક કહીશું’. તો તે કહો. (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં.

સૂત્રમ્- મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાઽઽભિનિબોધ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ ॥૧-૧૩॥

અર્થ- મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિન્તા, આભિનિબોધ તે પર્ચાયવાચી શબ્દો છે.

ભાષ્યમ્- મતિજ્ઞાનં સ્મૃતિજ્ઞાનં સંજ્ઞાજ્ઞાનં ચિન્તાજ્ઞાનં આભિનિબોધિકજ્ઞાનમિત્યનર્થાન્તરમ્ ॥૧૩॥

અર્થ- મતિજ્ઞાન, સ્મૃતિજ્ઞાન, સંજ્ઞાજ્ઞાન, ચિન્તાજ્ઞાન, આભિનિબોધિકજ્ઞાન તે પર્યાયવાચી છે [અર્થાત્ આ શબ્દોના અર્થમાં કોઈ ભેદ નથી] ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ ॥૧-૧૪॥

અર્થ- તે મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિય નિમિત્તક અને અનિન્દ્રિય નિમિત્તક છે.

ભાષ્યમ્- તદેતદ્-એતન્મતિજ્ઞાનં દ્વિવિધં ભવતિ-ઇન્દ્રિયનિમિત્તમનિન્દ્રિયનિમિત્તં ચ ।

અર્થ- તે મતિજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. ઈન્દ્રિયનિમિત્તક મતિજ્ઞાન અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તક મતિજ્ઞાન.

ભાષ્યમ્- તત્રેન્દ્રિયનિમિત્તં સ્પર્શનાદીનાં પજ્જાનાં સ્પર્શાદિષુ પજ્જસ્વેવ સ્વવિષયેષુ, અનિન્દ્રિયનિમિત્તં મનોવૃત્તિરોઘજ્ઞાનં ચ ॥૧૪॥

અર્થ- તેમાં ઈન્દ્રિયનિમિત્તક-તે સ્પર્શાદિ પાંચેય ઈન્દ્રિયોનો પોતપોતાના સ્પર્શાદિ પાંચેય વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવાથી થતો બોધ તે ઈન્દ્રિયનિમિત્તક, અનિન્દ્રિયનિમિત્તક-મનોવૃત્ત અને ઓધજ્ઞાન^૧ છે. ॥૧૪॥

સૂત્રમ્- અવગ્રહેહાપાયધારણાઃ ॥૧-૧૫॥

અર્થ- અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા આ ચાર ભેદ મતિજ્ઞાનના છે.

ભાષ્યમ્- તદેતન્મતિજ્ઞાનમુભયનિમિત્તમપ્યેકશશ્ચતુર્વિધં ભવતિ, તદ્યથા-અવગ્રહ ઈહા અપાયો ધારણા ચેતિ ।

અર્થ- ઈન્દ્રિયનિમિત્તક અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તક મતિજ્ઞાનમાં પ્રત્યેકના ચાર પ્રકાર થાય છે. તે આ પ્રમાણે- (૧) અવગ્રહ (૨) ઈહા (૩) અપાય અને (૪) ધારણા.

ભાષ્યમ્- તત્રાવ્યક્તં યથાસ્વમિન્દ્રિયૈર્વિષયાણામાલોચનાવધારણમવગ્રહઃ, અવગ્રહોગ્રહો ગ્રહણમાલોચન-મવધારણમિત્યનર્થાન્તરમ્ ।

અર્થ- તેમાં (અવગ્રહમાં) પોતપોતાના વિષયોનો ઈન્દ્રિયો વડે થતો અસ્પષ્ટ બોધ (આલોચન)-અવધારણ તે અવગ્રહ. અવગ્રહ, ગ્રહણ, આલોચન, અવધારણ તેપર્યાયવાચી (શબ્દો) છે.

ભાષ્યમ્- અવગૃહીતમ્ વિષયાર્થૈકદેશાચ્છેષાનુગમનં નિશ્ચયવિશેષજિજ્ઞાસા ઈહા, ઈહા ઠહા તર્કઃ પરીક્ષા વિચારણા જિજ્ઞાસેત્યનર્થાન્તરમ્ ।

૧. જેમ વેલાઓ બીજી બધી જગ્યા છોડીને ઉંચે નેવા વગેરે તરફ લંબાઈને વધે છે. તે મોઘમ-મુંગી જ્ઞાન શક્તિ છે. તે ઓધજ્ઞાન અણબું.

અર્થ- અવગ્રહ થયા પછી વિષયરૂપ પદાર્થના એક અંશથી બાકી રહેલા અંશો તરફ જવું (વધવું) અથવા ચોક્કસ નિર્ણય જાણવાની ઈચ્છા રૂપ પ્રવૃત્તિ તે ઈહા, ઈહા, ઊહા, તર્ક, પરીક્ષા, વિચારણા, જિજ્ઞાસા તે પર્યાયવાચી (શબ્દો) છે.

ભાષ્યમ્- અવગૃહીતે વિષયે સમ્યગસમ્યગિતિ ગુણદોષવિચારણાધ્યવસાયાપનોદોડપાયઃ, અપાયોડપગમઃ અપનોદઃ અપવ્યાધઃ અપેતમપગતમપવિદ્ધમપનુત્તમિત્યનર્થાન્તરમ્ ।

અર્થ- અવગ્રહિત થયેલા વિષયમાં (આ) સમ્યગ્ છે કે અસમ્યગ્ એમ ગુણદોષની વિચારણા પૂર્વક ચિત્તમાં કરેલો અપનોદ (એ જ પ્રમાણે છે એમ નિર્ણય) તે અપાય. અપાય, અપગમ, અપનોદ, અપવ્યાધ, અપેત, અપગત, અપવિદ્ધ, અપનુત્ત એ પર્યાયવાચી છે.

ભાષ્યમ્- ધારણા પ્રતિપત્તિર્યાથાસ્વં મત્યવસ્થાનમવધારણં ચ, ધારણા પ્રતિપત્તિરવધારણમવસ્થાનં નિશ્ચયોડવગમઃ અવબોધ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ ॥૧૫॥

અર્થ- ધારણા^૧- ગ્રહણ કરેલા પોતપોતાના વિષયને નાશ ન થવા દેતા મતિમાં (બુદ્ધિમાં) સ્થિર કરવું અને યાદ રાખવું તે ધારણા. ધારણા, પ્રતિપ્રતિ (અનાશી), અવધારણ, અવસ્થાન, નિશ્ચય, અવગમ, અવબોધ એ પર્યાયવાચી (શબ્દો) છે. ॥૧૫॥

સૂત્રમ્- બહુબહુવિધક્ષિપ્રાડનિશ્રિતાડસન્દિગ્ધધ્રુવાણાં સેતરાણામ્ ॥૧-૧૬॥

અર્થ- બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્રિત (ચિહ્ન વિના), અસંદિગ્ધ, ધ્રુવ આ છ ભેદ પ્રતિપક્ષસહિત (કુલ ૧૨ ભેદ) અવગ્રહાદિકના છે.

ભાષ્યમ્- અવગ્રહાદયશ્ચત્ત્વારો મતિજ્ઞાનવિભાગા ણાં બહ્વાદીનામર્થાનાં સેતરાણાં ભવન્ત્યેકશઃ સેતરાણામિતિ સપ્રતિપક્ષાણામિત્યર્થઃ ।

અર્થ- પોતપોતાના વિરોધિ પ્રકારો સહિત આ બહુઆદિ અર્થોના = મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ ચારેય વિભાગો પર્વતે છે. -સેતરાણામ્ એટલે 'પ્રતિપક્ષસહિત' એમ જાણવું.

ભાષ્યમ્- બહ્વવગૃહ્ણાતિ અલ્પમવગૃહ્ણાતિ બહુવિધમવગૃહ્ણાતિ એકવિધમવગૃહ્ણાતિ ક્ષિપ્રમવગૃહ્ણાતિ ચિરેણાવગૃહ્ણાતિ અનિશ્રિતમવગૃહ્ણાતિ નિશ્રિતમવગૃહ્ણાતિ સંદિગ્ધમવગૃહ્ણાતિ અસંદિગ્ધમવગૃહ્ણાતિ ધ્રુવમવગૃહ્ણાતિ અધ્રુવમવગૃહ્ણાતિ, ઇત્યેવમીહાદીનામપિ વિદ્યાત્ ॥૧૬॥

અર્થ- બહુ અવગ્રહ કરે, અલ્પ અવગ્રહ કરે, બહુ પ્રકારે અવગ્રહ કરે, એક પ્રકારે અવગ્રહ કરે, ઝડપી

૧. ધારણા ત્રણ પ્રકારે છે.

(૧) અવિચ્યુતિ ધારણા- અપાય થયા પછી અંતર્મૂર્ત સુધી એમને એમ ઉપયોગ તે જ વિષયનો ચાલુ રહે છે. વિચ્યુત થતો નથી.

(૨) વાસના ધારણા- ક્ષયોપશમરૂપે સંખ્યાતા અસંખ્યાતા બવસુધી રહે છે તે.

(૩) સ્મૃતિ ધારણા- જ્ઞાતિ સ્મરણઆદિ રૂપે પાછું યાદ આવે છે તે.

અવગ્રહ કરે, લાંબાકાળે અવગ્રહ કરે, ચિહ્ન (નિશાની) થી અવગ્રહ કરે, ચિહ્ન વિના અવગ્રહ કરે, શંકિત અવગ્રહ કરે, ચોક્કસ અવગ્રહ કરે, સ્થિર (લાંબોવખત ટકે તેવો) અવગ્રહ કરે, અસ્થિર (લાંબોવખત ન ટકે તેવો) અવગ્રહ કરે, આ પ્રમાણે ઈહા આદિના પણ ભેદો જાણવા. ॥૧૬॥

સૂત્રમ્- અર્થસ્ય ॥૧-૧૭॥

અર્થ- મતિજ્ઞાનના ચારેય ભેદો અર્થને = પદાર્થને ગ્રહણ કરનારા થાય છે.

ભાષ્યમ્- અવગ્રહાદયો મતિજ્ઞાનવિકલ્પા અર્થસ્ય ભવન્તિ ॥૧૭॥

અર્થ- અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદો અર્થના (અર્થના વિષયમાં) થાય છે. ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- વ્યજ્ઞનસ્યાવગ્રહઃ ॥૧-૧૮॥

અર્થ- વ્યંજનનો (તો) અવગ્રહ જ થાય છે.

ભાષ્યમ્- વ્યજ્ઞનસ્યાવગ્રહ એવ ભવતિ, નેહાદયઃ, એવં દ્વિવિધોઽવગ્રહો (દ્વિવિધ્યં) વ્યજ્ઞનસ્ય અર્થસ્ય ચ, ઈહાદયસ્ત્વર્થસ્યૈવ ॥૧૮॥

અર્થ- વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે પણ ઈહાદિ નથી હોતા. એ પ્રમાણે અવગ્રહ બે પ્રકારે (૧) વ્યંજનનો અવગ્રહ અને (૨) અર્થનો અવગ્રહ. ઈહાદિ તો અર્થના જ છે. (વ્યંજનના નથી) (ઈન્દ્રિય સાથે પદાર્થનું જોડાણ તે વ્યંજન કહેવાય.) ॥૧૮॥

સૂત્રમ્- ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્ ॥૧-૧૯॥

અર્થ- ચક્ષુ અને મન વડે વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય.

ભાષ્યમ્- ચક્ષુષા નોઈન્દ્રિયેણ ચ વ્યજ્ઞનાવગ્રહો ન ભવતિ, ચતુર્ભિરિન્દ્રિયૈઃ શેષૈર્ભવતીત્યર્થઃ, એવમેત-ન્મતિજ્ઞાનં દ્વિવિધં ચતુર્વિધં અષ્ટાવિંશતિવિધં અષ્ટષષ્ટયુત્તરશતવિધં ષટ્ત્વિંશત્ત્રિશતવિધં ચ ભવતિ ॥૧૯॥

અર્થ- ચક્ષુ વડે અને મન વડે વ્યંજનાવગ્રહ નથી થતો. બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયોવડે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. એ પ્રમાણે આ મતિજ્ઞાન બે પ્રકારે, ચાર પ્રકારે, અઠ્યાવીસપ્રકારે, એકસો અડસઠ પ્રકારે અને ત્રણસોને છત્રીસ પ્રકારે થાય છે.^૧ ॥૧૯॥

૧. ૨ પ્રકારે-ઈન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય. ૪ પ્રકારે (૧) અવગ્રહ (૨) ઈહા (૩) અપાય અને (૪) ધારણા. ૨૮ પ્રકારે- ૪ (ઈન્દ્રિય) X ૫ (વ્યંજનાવગ્રહાદિ) = ૨૦ + ૮ (૨ ઈન્દ્રિય X ૪ અર્થાવગ્રહાદિ = ૮) = ૨૮. ૧૬૮ - ૨૮ X ૬ (બહુબહુવિધાદિ ઈતર સંહિત) = ૧૬૮
૩૩૬ - ૨૮ X ૧૨ (બહુબહુવિધાદિ ઈતર સંહિત) = ૩૩૬, ૩૩૬ માં ૪ બુદ્ધિના (વૈનયિકી, પારિણામિકી, ઔપપાતિકી, કાર્યણીકી) ઉમેરતાં ૩૪૦ પણ થઈ શકે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- ગૃહ્ણીમસ્તાવન્મતિજ્ઞાનમ્ । અથ શ્રુતજ્ઞાનં કિમિતિ અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં જિજ્ઞાસુ કહે છે કે મતિજ્ઞાન તો કહ્યું હવે શ્રુતજ્ઞાન શું છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- શ્રુતં મતિપૂર્વં દ્વયનેકદ્વાદશભેદમ્ ॥૧-૨૦॥

અર્થ- શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક હોય છે. તે શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. (૧) અનેક ભેદવાળુ અને (૨) બારભેદ વાળુ.

ભાષ્યમ્- શ્રુતજ્ઞાનં મતિજ્ઞાનપૂર્વકં ભવતિ, શ્રુતમાપ્તવચનમાગમ ઉપદેશ એતિહ્યમામ્નાયઃ પ્રવચનં જિનવચનમિત્યનર્થાન્તરમ્ ।

અર્થ- શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક થાય છે. શ્રુત, આપ્તવચન, આગમ, ઉપદેશ, એતિહ્ય (વૃદ્ધાઃસ્મરન્તિ ઇતિ એતિહ્ય = વૃદ્ધવચન = એતિહાસિક), આમ્નાય, પ્રવચન, જિનવચન આ પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

ભાષ્યમ્- તદ્દ્વિવિધમ્ અજ્ઞબાહ્યમજ્ઞપ્રવિષ્ટં ચ, તત્પુનરનેકવિધં દ્વાદશવિધં ચ યથાસદ્વ્યમ્ । અજ્ઞબાહ્યમનેકવિધમ્, તદ્યથા-સામાયિકં ચતુર્વિંશતિસ્તવો વન્દનં પ્રતિક્રમણં કાયવ્યુત્સર્ગઃ પ્રત્યાખ્યાનં દશવૈકાલિકં ઉત્તરાધ્યાયાઃ દશાઃ કલ્પવ્યવહારૌ નિશીથમૃષિભાષિતાનીત્યેવમાદિ ।

અર્થ- તે (શ્રુતજ્ઞાન) બે પ્રકારે છે (૧) અંગબાહ્ય અને (૨) અંગપ્રવિષ્ટ. વળી તે અનુક્રમે-અનેક પ્રકારે અને બારપ્રકારે છે. (એટલે અંગબાહ્ય અનેક પ્રકારે અને અંગપ્રવિષ્ટ બાર પ્રકારે છે.) તેમાં અંગબાહ્ય-અનેક પ્રકારે છે.

તે આ રીતે- સામાયિક^૧, ચઉવિસત્થો, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયવ્યુત્સર્ગ (કાઉસગ્ગ), પચ્ચક્ખાણ, દશવૈકાલિક, ઉત્તર અધ્યાયો (ઉત્તરાધ્યયન), દશા, કલ્પ અને વ્યવહાર, નિશીથ, ઋષિભાષિત ઈત્યાદિ.

ભાષ્યમ્- અજ્ઞપ્રવિષ્ટં દ્વાદશવિધમ્, તદ્યથા-આચારઃ સૂત્રકૃતં સ્થાનં સમવાયઃ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિઃ જ્ઞાતધર્મકથા ઉપાસકાધ્યયનદશાઃ અન્તકૃદ્દશાઃ અનુત્તરૌપપાતિકદશાઃ પ્રશ્નવ્યાકરણં વિપાકસૂત્રં દૃષ્ટિપાત ઇતિ ॥ અત્રાહ-મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાનયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અંગપ્રવિષ્ટ બારપ્રકારે છે. તે આ રીતે આચારાંગ, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતધર્મકથા, ઉપાસકાધ્યયનદશા, અન્તકૃતદશા, અનુત્તરઉપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર, દૃષ્ટિવાદ.

અહીં જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો ફરક છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે.

૧. સામાયિક એ દાદશાંગીનુ મૂળ છે. બેથી અંગપ્રવિષ્ટ છે. પરંતુ બાળ-મધ્યમ અને બુદ્ધ હોવો માટે અંગબાહ્ય તરીકેની વ્યવસ્થા પણ કરી છે.

ભાષ્યમ્- ઉત્પન્નાવિનષ્ટાર્થગ્રાહકં સામ્પ્રતકાલવિષયં મતિજ્ઞાનં, શ્રુતજ્ઞાનં તુ ત્રિકાલવિષયં ઉત્પન્ન-
વિનષ્ટાનુત્પન્નાર્થગ્રાહકમ્ ઇતિ । અત્રાહ-ગૃહ્ણીમો મતિશ્રુતયોર્નાનાત્વમ્, અથ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય
દ્વિવિધમનેકદ્વાદશવિધમિતિ કિંકૃતઃ પ્રતિવિશેષ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- ઉત્પન્ન થઈ નાશ ન પામ્યા હોય તેવા પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર વર્તમાનકાળ વિષયક જ્ઞાન
તે મતિજ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેય કાળના વિષયવાળું છે. ઉત્પન્ન થયેલા, નાશ થયેલા કે ન
ઉત્પન્ન થયેલા (દરેક) પદાર્થને ગ્રહણ કરનારું (જાણનારું) છે.

અહીં જિજ્ઞાસું કહે છે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું જુદાપણું જાણી લીધું (પરન્તુ) હવે શ્રુતજ્ઞાનના
બે પ્રકાર (૧) અનેકભેદ અને (૨) બારભેદ. એમ શા માટે ફરક છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- વત્કૃતવિશેષાદ્દ્વૈવિધ્યમ્, યદ્દગવદ્ધિઃ સર્વજ્ઞૈઃ સર્વદર્શિભિઃ પરમર્ષિભિરહીન્દ્રિઃ તત્ત્વાભાવ્યાત્
પરમશુભસ્ય ચ પ્રવચનપ્રતિષ્ઠાપનફલસ્ય તીર્થકરનામકર્મણોઽનુભવાદુક્તં ભગવચ્છિષ્યૈરતિશયવદ્ધિ-
રુત્તમાતિશયવાગ્બુદ્ધિસંપન્નૈર્ગણધરૈર્દૃઢ્યં તદન્નપ્રવિષ્ટમ્, ગણધરાનન્તર્યાદિભિસ્ત્વત્યન્તવિશુદ્ધાગમૈઃ
પરમપ્રકૃષ્ટવાજ્જિતિબુદ્ધિશક્તિભિરાચાર્યૈઃ કાલસંહનનાયુર્દોષાદત્પશક્તીનાં શિષ્યાણામનુગ્રહાય યત્પ્રોક્તં
તદન્નબાહ્યમિતિ ।

અર્થ- વક્તાવિશેષકરીને શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર કહ્યા છે. સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી પરમર્ષિ અરિહંત ભગવંતોએ
તીર્થકરપણાના સ્વભાવથી પરમશુભ અને તીર્થસ્થાપનાના ફળ સ્વરૂપ તીર્થકરનામકર્મના પ્રભાવથી
જે કહ્યું અને તેને અતિશયવાળા તથા ઉત્તમ અતિશયવાળી વાણીવાળા અને બુદ્ધિશાળી ભગવાનના
શિષ્યો ગણધરોએ જે ગુંથેલું તે અંગપ્રવિષ્ટ છે. ગણધર ભગવંતો પછી થયેલા અત્યન્ત વિશુદ્ધ આગમના
જાણનારા પરમપ્રકૃષ્ટવાણી-મતિ અને શક્તિધારી આચાર્યોએ કાળ-સંઘયણ-આયુષ્યના દોષથી
અલપશક્તિવાળા શિષ્યોના અનુગ્રહ (ઉપકાર) માટે જે કહ્યું તે અંગબાહ્ય.

ભાષ્યમ્- સર્વજ્ઞપ્રણીતત્ત્વાદાનન્ત્યાચ્ચ જ્ઞેયસ્ય શ્રુતજ્ઞાનં મતિજ્ઞાનાન્મહાવિષયમ્, તસ્ય ચ મહાવિષયત્વાત્
તાંસ્તાનર્થાનધિકૃત્ય પ્રકરણસમાપ્ત્યપેક્ષમજ્ઞોપાજ્ઞનાનાત્વમ્ । કિં ચાન્યત્સુખગ્રહણવિજ્ઞાના-
પોહપ્રયોગાર્થં ચ ।

અર્થ- શ્રુતજ્ઞાન સર્વજ્ઞપ્રણીત હોવાથી અને જ્ઞેયનું અનન્તપણું હોવાથી મતિજ્ઞાન કરતાં મહાવિષયવાળું
(મોટું) છે. તેનો (શ્રુતજ્ઞાનનો) બહોળો વિષય હોવાથી તે તે પદાર્થો (જીવાદિને) આશ્રયી પ્રકરણ
સમાપ્તિની અપેક્ષાએ અંગ-ઉપાંગ એમ ભિન્ન ભિન્ન ભેદ પાડ્યા છે. વળી બીજું, (તે શિષ્યો) સુખેકરી
(અનાયાસે) ગ્રહણ કરી શકે, જાણી શકે, નિર્ણય કરી શકે અને ઉપયોગ કરી શકે, (અંગ-અનંગ
પ્રવિષ્ટનો) તે માટે (ભિન્ન ભિન્ન ભેદ પાડ્યા છે).

ભાષ્યમ્- અન્યથા હ્યનિબદ્ધમજ્ઞોપાજ્ઞશઃ સમુદ્રપ્રતરણવદુરધ્યવસેયં (સાનં) સ્યાત્, એતેન પૂર્વાણિ વસ્તૂનિ
પ્રાપ્તતાનિ પ્રાપ્તપ્રાપ્તતાનિ અધ્યયનાન્યુદેશાશ્ચ વ્યાખ્યાતાઃ ।

અર્થ- જો અંગોપાંગની રચના ન હોત તો સમુદ્ર તરવાની જેમ જ્ઞાન દુઃસાધ્ય (સમજવું મુશ્કેલ) થાત. અંગોપાંગના કારણે પૂર્વો, વસ્તુઓ (પૂર્વનો જ અંશ), પ્રાભૃતો (વસ્તુથી અલ્પ = ટુંકુ તે પ્રાભૃત) પ્રાભૃત પ્રાભૃત (પ્રાભૃત કરતા પણ અલ્પ), અધ્યયનો (તે પ્રાભૃતપ્રાભૃત કરતા પણ અલ્પ), ઉદ્દેશાઓ (તે અધ્યયનો કરતા પણ અલ્પ) તેનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું એમ સમજવું.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-મતિશ્રુતયોસ્તુલ્યવિષયત્વં વક્ષ્યતિ ‘દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષ્વિ’ તિ, તસ્માદેકત્વ-મેવાસ્ત્વિતિ, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં પ્રશ્નકાર કહે છે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું વિષયપણું સરખું છે. એમ સૂત્ર- ૧-૨૭ ‘દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષ્વિ’ માં કહેવાના છો.. તેથી બંને એક જ છે ? ઉત્તરકાર-કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- ઉક્તમેતત્ ‘સાંપ્રતકાલવિષયં મતિજ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનં તુ ત્રિકાલવિષયં વિશુદ્ધતરં ચે’ તિ, કિં ચાન્યત્-મતિજ્ઞાનમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમાત્મનો જ્ઞસ્વાભાવ્યાત્પારિણામિકમ્, શ્રુતજ્ઞાનં તુ તત્પૂર્વકમાપ્તોપદેશાદ્ભવતીતિ ॥૨૦॥

અર્થ- પૂર્વે કહ્યું છે કે મતિજ્ઞાન વર્તમાન વિષયક છે. જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેય કાળ વિષયક છે અને વિશુદ્ધતર છે.

વળી બીજું... મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયનિમિત્તક અને અનિન્દ્રિય નિમિત્તક છે તથા આત્માનો જ્ઞસ્વભાવ (જાણવાનો સ્વભાવ) હોવાથી પારિણામિકપણે છે. (જ્યારે) શ્રુતજ્ઞાનતો તે પૂર્વક (મતિપૂર્વક) છે અને આપ્તપુરુષના ઉપદેશ (આદિ) થી થાય છે. ॥૨૦॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં શ્રુતજ્ઞાનમ્, અથાવધિજ્ઞાનં કિમિતિ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં જિજ્ઞાસું કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાન (આપે) કહ્યું. હવે અવધિજ્ઞાન શું છે ? તે કહો. ઉત્તરકાર-કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- દ્વિવિધોઽવધિઃ ॥૧-૨૧॥

અર્થ- અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારે છે.

ભાષ્યમ્- ભવપ્રત્યયઃ ક્ષયોપશમનિમિત્તશ્ચ ॥૨૧॥

અર્થ- ભવનિમિત્તક અને ક્ષયોપશમનિમિત્તક (એમ બે પ્રકારે અવધિજ્ઞાન છે.) ॥૨૧॥

સૂત્રમ્- તત્ર ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્ ॥૧-૨૨॥

અર્થ- નારક અને દેવોને તે બે ભેદમાંથી ભવનિમિત્તક (અવધિજ્ઞાન) હોય છે.

ભાષ્યમ્- નારકાણાં દેવાનાં ચ યથાસ્વં ભવપ્રત્યયમવધિજ્ઞાનં ભવતિ, ભવપ્રત્યયં ભવહેતુકં ભવનિમિત્તમિત્યર્થઃ, તેષાં હિ ભવોત્પત્તિરેવ તસ્ય હેતુર્ભવતિ, પક્ષિણામાકાશગમનવત્, ન શિક્ષા ન તપ ઇતિ ॥૨૨॥

અર્થ- નારક અને દેવોને સંભવપ્રમાણે (તે તે પ્રકારના ભવ આશ્રયથી) ભવનિમિત્તક અવધિજ્ઞાન હોય છે. ભવપ્રત્યય એટલે ભવહેતુક અથવા ભવનિમિત્તક. તે અર્થ જાણવો. પક્ષીઓના આકાશગમનની માફક તેઓની (નારક-દેવોની) તે ભવમાં ઉત્પત્તિ તે જ તેનો હેતુ કહેવાય છે. (તે અવધિજ્ઞાન માટે) નથી શિક્ષાની જરૂરત કે નથી તપની જરૂરત. ॥૨૨॥

સૂત્રમ્- યથોક્તનિમિત્તઃ ષડ્વિકલ્પઃ શેષાણામ્ ॥૧-૨૩॥

અર્થ- બાકીના (મનુષ્યો તથા તિર્યચો) ને ક્ષયોપશમ નિમિત્તક અવધિજ્ઞાન છ ભેદવાળું છે.

ભાષ્યમ્- યથોક્તનિમિત્તઃ ક્ષયોપશમનિમિત્ત ઇત્યર્થઃ, તદેતદવધિજ્ઞાનં ક્ષયોપશમનિમિત્તં ષડ્વિધં ભવતિ । શેષાણામિતિ નારકદેવેભ્યઃ શેષાણાં તિર્યગ્યોનિજ્ઞાનાં મનુષ્યાણાં ચ, અવધિજ્ઞાનાવરણીયસ્ય કર્મણઃ ક્ષયોપશમાભ્યાં ભવતિ ષડ્વિધમ્ ।

અર્થ- યથોક્ત નિમિત્ત એટલે ક્ષયોપશમ નિમિત્ત. એ પ્રમાણે અર્થ જાણવો. તે આ ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારે થાય છે. શેષાણામ્ એટલે નારક દેવ વિના બાકીના તિર્યચ યોનિએ ઉત્પન્ન થયેલા (તિર્યચો) અને મનુષ્યો. તેમને અવધિજ્ઞાનવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમથી (અવધિજ્ઞાન) થાય છે. છ પ્રકાર આ રીતે...

ભાષ્યમ્- તદ્યથા, અનાનુગામિકં આનુગામિકં હીયમાનકં વર્ધમાનકં અનવસ્થિતં અવસ્થિતમિતિ, તત્રાનાનુગામિકં યત્ર ક્ષેત્રે સ્થિતસ્યોત્પન્નં તતઃ પ્રચ્યુતસ્ય પ્રતિપતતિ, પ્રશ્નાદેશપુરુષજ્ઞાનવત્ ।

અર્થ- અનાનુગામિક (સાથે નહિ આવવાવાળું), આનુગામિક (સાથે આવવાવાળું), હીયમાનક (ઘટતું જતું), વર્ધમાનક (વધતું જતું), અનવસ્થિત (અસ્થિર-વધઘટ થયા કરે), અવસ્થિત (સ્થિર-જેટલું હોય તેટલું જ રહે). તેમાં અનાનુગામિક જે ક્ષેત્રમાં રહે છે તે (અવધિ) થયું હોય તે (ક્ષેત્ર) છોડી બીજે જાય તો જતું રહે અર્થાત્ નાશ પામે.

પ્રશ્નાદેશ પુરુષની માફક. (જેમ નિમિત્ત શાસ્ત્રના જાણકાર નિમિત્તનો જવાબ અમુક ક્ષેત્રથી જ આપી શકે તેમ અમુક ક્ષેત્રમાં રહે છે તે જ અવધિજ્ઞાન હોય.)

ભાષ્યમ્- આનુગામિકં યત્ર ક્વચિદુત્પન્નં ક્ષેત્રાન્તરગતસ્યાપિ ન પ્રતિપતતિ, ભાસ્કરપ્રકાશવત્ ઘટરક્તભાવવચ્ચ ।

અર્થ- આનુગામિક-જ્યાં ક્યાંય (જે કોઈ) ક્ષેત્રમાં (અવધિજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી (તે ક્ષેત્ર છોડી) બીજે ગમે ત્યાં જાય તો પણ (અવધિજ્ઞાન) નાશ ન પામે.

સૂર્યપ્રકાશવત્ (અથવા) ઘડાના લાલ રંગની માફક. [ઘડાને ગમે ત્યાં લઈ જાઓ પણ લાલ રંગ તો સાથે જ રહે. તેમ આનુગામિક ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન જાણવું.

ભાષ્યમ્- હીયમાનકં અસંખ્યેયેષુ દ્વીપેષુ સમુદ્રેષુ પૃથિવીષુ વિમાનેષુ તિર્યગૂર્ધ્વમધો વા યદુત્પન્નં ક્રમશઃ સંક્ષિપ્તમાણં પ્રતિપતતિ આ અઙ્ગુલાસંખ્યેયભાગાત્, પ્રતિપતત્યેવ વા, પરિચ્છિન્નેન્ધનોપાદાનસંતત્યગ્રિશિખાવત્ ।

અર્થ- હીયમાન (ઘટતું જતું) અવધિજ્ઞાન- જે અવધિજ્ઞાન અસંખ્ય દ્વીપોમાં, સમુદ્રોમાં, પૃથ્વીમાં, વિમાનમાં કે તીર્થ, ઉચ્ચ, નીચું, ઉત્પન્ન થયું હોય તે ક્રમશઃ ઘટતું ઘટતું (નાશ પામે છે... અને) અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ સુધી રહે અથવા સાવ નાશ પામે છે.

જેમ સતત-નિરંતર લાકડા નાંખવાનું તદ્દન બંધ કર્યા પછી અગ્નિની શિખા (જ્વાળા) બુઝાઈ જાય છે તેમ (અવધિજ્ઞાન જતું પણ રહે છે.)

ભાષ્યમ્- વર્ધમાનકં યદઙ્ગુલસ્યાસંખ્યેયભાગાદિષૂત્પન્નં વર્ધતે આ સર્વલોકાત્, અધરોત્તરારણિ-નિર્મથનાસન્નોપાત્તશુષ્કોપચીયમાનાધીયમાનેન્ધનરાશ્યગ્રિવત્ ।

અર્થ- વર્ધમાનક (વધતું જતું અવધિજ્ઞાન)- જે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલું ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે (વધતાં વધતાં) સંપૂર્ણ લોક સુધી વધે છે.

જેમ-એક ઉપર, એક નીચે એમ બે અરણીના લાકડા રાખી પરસ્પર ઘસી-અગ્નિ ઉત્પન્ન કરીએ અને તે અગ્નિમાં બીજા સૂકા લાકડા નાંખીએ તો અગ્નિની જ્વાળાઓ વધતી જાય. તેમ (આ અવધિજ્ઞાન જાણવું.)

ભાષ્યમ્- અનવસ્થિતં હીયતે વર્ધતે ચ વર્ધતે હીયતે ચ પ્રતિપતતિ ચોત્પદ્યતે ચેતિ પુનઃ પુનરુર્મિવત્ ।

અર્થ- અનવસ્થિત (સ્થિરતા વગરનું, ઘડીકમાં વધે-ઘડીમાં ઘટે) ઘટે-વધે, વધે-ઘટે (એમ થતાં) નાશ પામે, પાછું ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ સમુદ્રમાં ઉછળતા મોજાં (તરંગો).

ભાષ્યમ્- અવસ્થિતં યાવતિ ક્ષેત્રે ઉત્પન્નં ભવતિ તતો ન પ્રતિપતત્યા કેવલપ્રાપ્તેઃ અવતિષ્ઠેતે આ ભવક્ષયાદ્વા જાત્યન્તરસ્થાયિ વા ભવતિ લિજ્જવત્ ॥૨૩॥ ઉક્તમવધિજ્ઞાનં, મનઃપર્યાયજ્ઞાનં વક્ષ્યામઃ-

અર્થ- 'અવસ્થિત (સ્થિર રહેવાવાળું)- (અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગથી માંડીને સર્વલોક સુધીમાં) જેટલા ક્ષેત્રમાં (અવધિજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થયું હોય તેટલા (ક્ષેત્રથી) પડે નહીં (અર્થાત્ નાશ ન પામે.) કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી સ્થિર (એટલું જ) રહે. અથવા તો ભવની સમાપ્તિ સુધી રહે. અથવા બીજા જન્મમાં^૨ પણ રહે. જેમ સ્ત્રી-પુરુષનું ચિહ્ન (ભવક્ષય સુધી રહે તેમ.) ॥૨૩॥

અવધિજ્ઞાન કહ્યું.... હવે મનઃપર્યવજ્ઞાન કહીશું.

૧. પરમાવધિ પણ આનો જ ભેદ છે. પરમાવધિ પામ્યા પછી અંતઃસૂક્ષ્મમાં કેવળજ્ઞાન પામે.

૨. છેલ્લા ભવે જન્મ ધારણ કરતા તીર્થંકર દેવને આ જ્ઞાન હોય છે.

સૂત્રમ્- ઋજુવિપુલમતી મનઃપર્યાયઃ ॥૧-૨૪॥

અર્થ- ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે પ્રકારે મનઃપર્યાયજ્ઞાન^૧ છે.

ભાષ્યમ્- મનઃપર્યાયજ્ઞાનં દ્વિવિધં-ઋજુમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાનં વિપુલમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાનં ચ ॥૨૪॥ અત્રાહ-કોડનયોઃ પ્રતિવિશેષ इति ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- મનઃપર્યાયજ્ઞાન બે પ્રકારે છે (૧) ઋજુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને (૨) વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન. ॥૨૪॥ જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે બંને માં શો ફરક છે ? ઉત્તરકાર-કહેવાય છે અહીં.

સૂત્રમ્- વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ ॥૧-૨૫॥

અર્થ- વિશુદ્ધિ અને અપ્રતિપાતથી તે બંનેમાં ફરક છે.

ભાષ્યમ્- વિશુદ્ધિકૃતશ્ચાપ્રતિપાતકૃતશ્ચાનયોઃ પ્રતિવિશેષઃ, તદ્વથાઋજુમતિમનઃ પર્યાયાદ્વિપુલમતિમનઃ પર્યાયજ્ઞાનં વિશુદ્ધતરં, કિઞ્ચાન્યત્-

અર્થ- વિશુદ્ધિકૃત (જનિત) અને અપ્રતિપાતકૃત (જનિત). એમ બે રીતે જૂદાપણું છે. તે આ રીતે, ઋજુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન કરતાં વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન વિશુદ્ધતર છે. વળી બીજું,

ભાષ્યમ્- ઋજુમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાનં પ્રતિપતત્યપિ ભૂયઃ, વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાનં તુ ન પ્રતિપતતીતિ ॥૨૫॥ અત્રાહ-અથાવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષ इति ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- ઋજુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન ચાલ્યું પણ જાય. (પરન્તુ) વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન તો જતું નથી (નાશ નથી પામતું. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહે છે.) ॥૨૫॥

અહીં શંકાકાર પ્રશ્ન કરે છે કે અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં શો ફરક છે. (ઉત્તરકાર) - કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમનઃપર્યાયયોઃ ॥૧-૨૬॥

અર્થ- વિશુદ્ધિ-ક્ષેત્ર-સ્વામિ અને વિષયથી અવધિ અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં ફરક છે.

ભાષ્યમ્- વિશુદ્ધિકૃતઃ^૧ ક્ષેત્રકૃતઃ^૨ સ્વામિકૃતો^૩ વિષયકૃતશ્ચાનયોર્વિશેષો^૪ ભવત્યવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનયોઃ, તદ્વથા-

અર્થ- વિશુદ્ધિકૃત, ક્ષેત્રકૃત, સ્વામિકૃત અને વિષયકૃત (ને આશરી) અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન-એ બેનું જૂદાપણું છે. તે આ રીતે,

૧. મનઃપર્યાય, મનઃપર્યાય અને મનઃપર્યાય એ ત્રણેય એકાર્થવાચી છે.

ભાષ્યમ્-^૧ અવધિજ્ઞાનાન્મનઃપર્યાયજ્ઞાનં વિશુદ્ધતરમ્, યાવન્તિ હિ રૂપીણિ દ્રવ્યાણ્યવધિજ્ઞાની જાનીતે તાનિ મનઃપર્યાયજ્ઞાની વિશુદ્ધતરાણિ મનોગતાનિ જાનીતે, કિંચાન્યત્-

અર્થ- (વિશુદ્ધિકૃત) અવધિજ્ઞાન કરતાં મનઃ પર્યાયજ્ઞાન વિશુદ્ધતર (વધુ સ્પષ્ટ) છે. (કારણ) જેટલા રૂપી દ્રવ્યો (પદાર્થો) અવધિજ્ઞાની જાણે છે. (જુલે છે.) તેટલા મનોગત પર્યાયોને મનઃપર્યાયજ્ઞાની વિશુદ્ધતર સ્પષ્ટપણે જાણે છે. વળી બીજું...

ભાષ્યમ્-^૨ ક્ષેત્રકૃતશ્ચાનયોઃ પ્રતિવિશેષઃ, અવધિજ્ઞાનમજ્જુલસ્યાસંખ્યેયભાગાદિષૂત્પન્નં ભવત્યાસર્વ-લોકાત્, મનઃ પર્યાયજ્ઞાનં તુ મનુષ્યક્ષેત્ર એવ ભવતિ નાન્યક્ષેત્ર ઇતિ । કિંચાન્યત્,

અર્થ- ક્ષેત્રકૃત બંનેનો ફરક-અવધિજ્ઞાન અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં ઉત્પન્ન થઈ યાવત્ સર્વલોક સુધીનું હોય છે. મનઃ પર્યાયજ્ઞાન તો મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય, બીજા ક્ષેત્રમાં નથી હોતું. વળી બીજું...

ભાષ્યમ્-^૩ સ્વામિકૃતશ્ચાનયોઃ પ્રતિવિશેષ ઇતિ, અવધિજ્ઞાનં સંયતસ્ય અસંયતસ્ય વા સર્વગતિષુ ભવતિ, મનઃપર્યાયજ્ઞાનં તુ મનુષ્ય સંયતસ્યૈવ ભવતિ, નાન્યસ્ય । કિંચાન્યત્,

અર્થ- સ્વામિકૃત એ બે માં ફરક-અવધિજ્ઞાન સંયતને (સાધુને) કે અસંયતને (સાધુ સિવાયનાને) (દિશવિરતિને પણ) સર્વગતિમાં હોય. મનઃપર્યાયજ્ઞાન તો સંયત મનુષ્યને જ હોય છે. બીજાને ન હોય. વળી બીજું...

ભાષ્યમ્-^૪ વિષયકૃતશ્ચાનયોઃ પ્રતિવિશેષઃ, રૂપિદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષ્વવધેર્વિષયનિબન્ધો ભવતિ, તદનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્યેતિ ॥

અર્થ- વિષયકૃત-એ બેમાં ફરક-અવધિજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર રૂપી દ્રવ્યોના અસર્વપર્યાયોમાં હોય છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર તેના (અવધિજ્ઞાનના) અનંતમા ભાગે હોય છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્, અથ કેવલજ્ઞાનં કિમિતિ, અત્રોચ્યતે, કેવલજ્ઞાનં દશમેઽધ્યાયે વક્ષ્યતે, મોહક્ષયાદ્ જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમિતિ ॥૧૦-૧૧॥૨૬॥

અત્રાહ ઇષાં મતિજ્ઞાનાદીનાં જ્ઞાનાનાં કઃ કસ્ય વિષયનિબન્ધ ઇતિ, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહ્યું. હવે કેવળજ્ઞાન શું છે ? (ઉત્તરકાર) કહે છે-કેવળજ્ઞાન દશમા અધ્યાયમાં કહેવાશે 'મોહનીયકર્મના ક્ષયથી અને જ્ઞાન-દર્શનાવરણ-અંતરાયના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન પ્રકટે છે. (થાય છે)' ॥૨૬॥

અહીં જિજ્ઞાસું પ્રશ્ન કરે છે કે આ મતિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનોનો વિષય-વ્યાપાર કોનો-શો હોય છે ? ઉત્તરકાર-અહીં કહેવાય છે...

સૂત્રમ્- મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ ॥૧-૨૭॥

અર્થ- મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો વ્યાપાર સર્વદ્રવ્યોમાં (અને) કેટલાક પર્યાયોમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાનયોર્વિષયનિબન્ધો ભવતિ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ, તાભ્યાં હિ સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ જાનીતે, ન તુ સર્વેઃ પર્યાયૈઃ ॥૨૭॥

અર્થ- મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર સર્વદ્રવ્યોમાં અને અસર્વ (કેટલાક) પર્યાયોમાં હોય છે. તે બે વડે (મતિશ્રુત વડે) સર્વદ્રવ્યો જાણે છે, પરંતુ સર્વપર્યાયો નહિ. [સર્વ પર્યાયો પૂર્વક સર્વદ્રવ્યો ન જાણી શકે.] ॥૨૭॥

સૂત્રમ્- રૂપિષ્વવધેઃ ॥૧-૨૮॥

અર્થ- અવધિજ્ઞાનનો વ્યાપાર રૂપી દ્રવ્યોમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- રૂપિષ્વેવ દ્રવ્યેષ્વવધિજ્ઞાનસ્ય વિષયનિબન્ધો ભવતિ અસર્વપર્યાયેષુ, સુવિશુદ્ધેનાપ્યવધિજ્ઞાનેન રૂપીણ્યેવ દ્રવ્યાણ્યવધિજ્ઞાની જાનીતે, તાન્યપિ ન સર્વેઃ પર્યાયૈરિતિ ॥૨૮॥

અર્થ- અવધિજ્ઞાનનો વિષય-વ્યાપાર રૂપી દ્રવ્યોમાં જ અને કેટલાક પર્યાયોમાં હોય છે. અત્યંત વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાન વડે (પણ) રૂપી દ્રવ્યો જ અવધિજ્ઞાની જાણે અને તે (રૂપી દ્રવ્યો) પણ સર્વપર્યાય સહિત ન જાણે. ॥૨૮॥

સૂત્રમ્- તદનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્ય ॥૧-૨૯॥

અર્થ- મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો (વિષય વ્યાપાર) અવધિજ્ઞાન કરતા અનંતમા ભાગમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- યાનિ રૂપીણિ દ્રવ્યાણ્યવધિજ્ઞાની જાનીતે તતોડનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્ય વિષયનિબન્ધો ભવતિ, અવધિજ્ઞાનવિષયસ્યાનન્તભાગં મનઃપર્યાયજ્ઞાની જાનીતે, રૂપિદ્રવ્યાણિ મનોરહસ્યવિચારગતાનિ ચ માનુષક્ષેત્રપર્યાપન્નાનિ વિશુદ્ધતરાણિ ચેતિ ॥૨૯॥

અર્થ- જે રૂપિ દ્રવ્યો અવધિજ્ઞાની જાણે છે તેના કરતાં અનન્તમા ભાગમાં મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય વ્યાપાર હોય છે. અવધિજ્ઞાનના વિષયના અનન્તમા ભાગને મનઃપર્યાયજ્ઞાની જાણે છે. તેમજ મનુષ્યલોકમાં રહેલ અપ્રગટ મનના વિચારને પામેલા રૂપી દ્રવ્યોને ઘણાં જ સ્પષ્ટ જાણે છે. ॥૨૯॥

સૂત્રમ્- સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય ॥૧-૩૦॥

અર્થ- કેવળજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર સર્વદ્રવ્યોમાં અને સર્વપર્યાયોમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- સર્વદ્રવ્યેષુ સર્વપર્યાયેષુ ચ કેવલજ્ઞાનસ્ય વિષયનિબન્ધો ભવતિ, તદ્ધિ સર્વભાવગ્રાહકં સંભિન્નલોકાલોકવિષયં, નાતઃ પરં જ્ઞાનમસ્તિ, ન ચ કેવલજ્ઞાનવિષયાત્પરં કિંચિદન્યજ્ઞેયમસ્તિ ।

અર્થ- સર્વદ્રવ્યોમાં અને સર્વપર્યાયોમાં કેવળજ્ઞાનનો વિષય વ્યાપાર હોય છે. તે ખરેખર ! સર્વપદાર્થો જાણનાર છે, સંપૂર્ણ લોકાલોકરૂપ વિષયવાળું છે. આનાથી (કેવળજ્ઞાનથી) શ્રેષ્ઠજ્ઞાન કોઈ પણ નથી. અને કેવળજ્ઞાનના વિષયથી બીજું કોઈ પણ જોય બાકી રહેતું નથી.

ભાષ્યમ્- કેવલં પરિપૂર્ણં સમગ્રમસાધારણં નિરપેક્ષં વિશુદ્ધં સર્વભાવજ્ઞાપકં લોકાલોકવિષય-મનન્તપર્યાયમિત્યર્થઃ ॥૩૦॥

અર્થ- કેવળ^૧ એટલે પરિપૂર્ણ (સંપૂર્ણ), સમગ્ર, અસાધારણ, નિરપેક્ષ, વિશુદ્ધ, સર્વભાવોજાણનાર, લોકાલોકના વિષયવાળું, અનન્તપર્યાયોવાળું-એ પ્રમાણે અર્થ જાણવો. ॥૩૦॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-એષાં મતિજ્ઞાનાદીનાં યુગપદેકસ્મિન્ જીવે કતિ ભવન્તીતિ, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે કે- આ મતિજ્ઞાનાદિમાંનાં એક સાથે એક જીવમાં કેટલા (જ્ઞાન) હોય છે. (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં,

સૂત્રમ્- એકાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્મિન્નાચતુર્થ્યઃ ॥૧-૩૧॥

અર્થ- એક જીવમાં એકથી માંડી ચાર સુધીના જ્ઞાનો ઘટી શકે.

ભાષ્યમ્- એષાં મત્યાદીનાં જ્ઞાનાનામાદિત એકાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્મિન્ જીવે આચતુર્થ્યઃ, કસ્મિંશ્ચિજીવે મત્યાદીનામેકં ભવતિ, કસ્મિંશ્ચિજીવે દ્વે ભવતઃ, કસ્મિંશ્ચિત્ત્રીણિ ભવન્તિ, કસ્મિંશ્ચિચ્ચત્વારિ ભવન્તિ ।

અર્થ- આ મતિઆદિ જ્ઞાનોમાંથી પહેલા એકથી (મતિથી) માંડી ચાર સુધીના જ્ઞાનો એક સાથે એક જીવમાં ઘટી શકે. તે આ રીતે, કોઈક જીવમાં મતિજ્ઞાનઆદિ (પાંચમાં) નું એક જ્ઞાન હોય,^૨ કોઈક જીવમાં બે જ્ઞાન હોય, કોઈક જીવમાં ત્રણ જ્ઞાન હોય, કોઈક જીવમાં ચાર જ્ઞાન હોય.

૧. કેવળ-એટલે એકલું-એટલે કે કેવળજ્ઞાન વખતે બીજા જ્ઞાન નથી હોતા. પરિપૂર્ણ-જ્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એકી સાથે સંપૂર્ણ જ ઉત્પન્ન થાય છે. થોડું થોડું વધતું વધતું ઉત્પન્ન થતું નથી. સમગ્ર-તમામ જોયોને જાણે છે. અસાધારણ-આવું જ્ઞાન જગતમાં બીજું એકેય નથી. નિરપેક્ષ-સ્વયંપ્રકાશીહોવાથી સ્વેજ પણ બીજા મદદની તેને અપેક્ષા રહેતી નથી. વિશુદ્ધ-તેને એકપણ કર્મપરમાણું-જ્ઞાનવરણીય કર્મો આવરી શકતા નથી. કેમકે તમામનો ક્ષય થયા પછી જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વભાવ જ્ઞાપક-જગતની સર્વસ્થુલ અને સૂક્ષ્મથી ચે સૂક્ષ્મ હકીકત જાણાવવાનું સામર્થ્ય હોય તો તે કેવળજ્ઞાનમાં જ છે. જો કે બધા પદાર્થો કેવળજ્ઞાનીથી શબ્દો મારફત બોલીને જાણાવી શકાતા નથી. પરંતુ જો તે બોલી શકાય તો કેવળજ્ઞાની બધા ભાવો જાણાવી શકે. લોકાલોક વિષયક-કેવળજ્ઞાની માત્ર લોકને જ જાણે છે એમ નહિ, પરંતુ અલોક પણ તેના વિષય મર્યાદાની બહાર નથી. જો લોકને જાણે તો અલોક બાદ થઈ જાય, પરંતુ તેમ પણ નથી. અનન્ત પર્યાય-જોય અનન્ત હોવાથી કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોપણ અનન્ત છે.

૨. એક જ્ઞાન હોય તો મતિજ્ઞાન અથવા કેવળજ્ઞાન, બે હોય તો મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન, ત્રણ જ્ઞાન હોય તો મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન અથવા મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન, ચારજ્ઞાન હોય તો મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન.

ભાષ્યમ્- શ્રુતજ્ઞાનસ્ય તુ મતિજ્ઞાનેન નિયતઃ સહભાવસ્તત્પૂર્વકત્વાત્, યસ્ય શ્રુતજ્ઞાનં તસ્ય નિયતં મતિજ્ઞાનં, યસ્ય તુ મતિજ્ઞાનં તસ્ય શ્રુતજ્ઞાનં સ્યાદ્વા ન વેતિ ॥ અત્રાહ-અથ કેવલજ્ઞાનસ્ય પૂર્વેર્મતિજ્ઞાનાદિભિઃ કિં સહભાવો ભવતિ ?, નેત્યુચ્યતે ।

અર્થ- શ્રુતજ્ઞાનનો મતિજ્ઞાન સાથે નિયત સહભાવ હોય જ. કેમકે મતિજ્ઞાન પૂર્વક જ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. જેને શ્રુતજ્ઞાન હોય તેને ચોક્કસ મતિજ્ઞાન હોય. જેને મતિજ્ઞાન હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન હોય કે ન પણ હોય. અહીં શંકાકાર કહે છે કે-શું મતિજ્ઞાનાદિની સાથે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય હોય જ કે નહિ ? (ઉત્તરકાર)- કહેવાય છે અહીં...

ભાષ્યમ્- કેચિદાચાર્યા વ્યાચક્ષતે-નાભાવઃ, કિં તુ તદભિભૂતત્વાદકિંચિત્કરાણિ ભવન્તિ ઇન્દ્રિયવત્, યથા વા વ્યથ્રે નભસિ આદિત્ય ઉદિતે ભૂરિતેજસિ ભૂરિતેજસ્ત્વાદાદિત્યેનાભિભૂતાન્યન્યતેજાંસિ જ્વલનમણિચન્દ્રનક્ષત્રપ્રભૃતીં પ્રકાશનં પ્રત્યકિચિત્કરાણિ ભવન્તિ તદ્વદિતિ ।

અર્થ- કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે (બીજા જ્ઞાનો સાથે કેવળજ્ઞાનનો) અભાવ નથી હોતો. પરંતુ તે (મતિજ્ઞાનાદિ ચાર) હત્પ્રભાવવાળા થવાથી ઇન્દ્રિયની જેમ નકામા થઈ જાય છે. અથવા જેમ ખુલ્લા વાદળ વિનાના આકાશમાં સૂર્ય ઉગે છતે ઘણું તેજ હોવાથી હત્પ્રભાવી (દબાઈ ગયેલા) બીજા તેજો-અગ્નિ, મણી, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર વગેરે પ્રકાશી શકતા નથી. તેમ બીજા જ્ઞાનો પણ જાણવા.

ભાષ્યમ્- કેચિદપ્યાહુઃ-અપાયસદ્વ્યતયા મતિજ્ઞાનં, તત્પૂર્વકં શ્રુતજ્ઞાનમ્, અવધિજ્ઞાનમનઃપર્યાયજ્ઞાને ચ રૂપિદ્રવ્યવિષયે, તસ્માન્નૈતાનિ કેવલિનઃ સન્તીતિ ।

અર્થ- વળી કેટલાક કહે છે- અપાય અને સદ્વ્યતયાથી મતિજ્ઞાન હોય છે. શ્રુતજ્ઞાન તે મતિપૂર્વકનું હોય છે. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન રૂપી દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તનારું છે. તેથી આ ચારે ય જ્ઞાન કેવલીભગવંતને નથી હોતા.

ભાષ્યમ્- કિંચાન્યત્-મતિજ્ઞાનાદિષુ ચતુર્ણાં પર્યાયોપયોગો ભવતિ, ન યુગપત્, સંભિન્નજ્ઞાનદર્શનસ્ય તુ ભગવતઃ કેવલિનો યુગપત્સર્વભાવગ્રાહકે નિરપેક્ષે કેવલજ્ઞાને કેવલદર્શને ચાનુસમયમુપયોગો ભવતિ । કિંચાન્યત્-

અર્થ- વળી બીજું, મતિજ્ઞાનાદિ ચારે જ્ઞાનોનો ઉપયોગ ક્રમસર થાય છે. એક સાથે નથી થતો. પરંતુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શનવાળા કેવળી ભગવંતોને તો એક સાથે સર્વભાવોને ગ્રહણ કરનાર, અન્યની અપેક્ષા વિનાના કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનમાં અનુસમય ઉપયોગ હોય છે (અર્થાત્ પ્રથમ સમયે જ્ઞાન અને બીજા સમયે દર્શન એમ નિરંતર ઉપયોગ હોય છે.) વળી બીજું...

ભાષ્યમ્- ક્ષયોપશમજાનિ ચત્વારિ જ્ઞાનાનિ પૂર્વાણિ, ક્ષયાદેવ કેવલં, તસ્માન્ન કેવલિનઃ શેષાણિ જ્ઞાનાનિ સન્તીતિ ॥૩૧॥

અર્થ- પહેલાના ચારે ય જ્ઞાનો ક્ષાયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાન તો તદાવરણ કર્મના ક્ષયથી જ (ઉત્પન્ન થનારું છે.) તેથી કેવલી ભગવંતોને શેષ ૪ જ્ઞાનો ન હોય...॥૩૧॥

સૂત્રમ્- મતિશ્રુતાવધયો વિપર્યયશ્ચ ॥૧-૩૨॥

અર્થ- મતિ-શ્રુત-અવધિ જ્ઞાનરૂપ છે અને વિપરીત (અજ્ઞાન) પણ હોય છે.

ભાષ્યમ્- મતિજ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમિતિ, વિપર્યયશ્ચ ભવત્યજ્ઞાનં ચેત્યર્થઃ, જ્ઞાનવિપર્યયોઽજ્ઞાનમિતિ । અત્રાહ-તદેવ જ્ઞાનં તદેવાજ્ઞાનમિતિ, નનુ છાયાઽઽતપવચ્છીતોષ્ણવચ્ચ તદત્યન્તવિરુદ્ધમિતિ, અત્રોચ્યતે, અર્થ- મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન (જ્ઞાનરૂપ છે) અને વિપરીત પણ હોય છે. એટલે કે અજ્ઞાનરૂપ પણ છે. જ્ઞાનનો વિપર્યય એટલે અજ્ઞાન. અહીં શંકાકાર કહે છે કે-તે જ જ્ઞાન (અને) તે જ અજ્ઞાન. તે તો ખરેખર ! છાંયડો અને તડકાની જેમ તથા ઠંડુ અને ગરમની જેમ અત્યંત વિપરીત છે. (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

ભાષ્યમ્- મિથ્યાદર્શનપરિગ્રહાદ્વિપરીતગ્રાહકત્વમેતેષાં, તસ્માદજ્ઞાનાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા-મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભક્તજ્ઞાનમિતિ, અવધિર્વિપરીતો વિભક્ત ઇત્યુચ્યતે ॥

અર્થ- મિથ્યાદર્શનથી જોડાયેલા હોવાથી એ જ્ઞાનો વિપરીત જણાવનાર છે. તેથી તે અજ્ઞાનો છે. તે આ રીતે, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, વિભક્તજ્ઞાન. વિપરીત અવધિને 'વિભક્ત' કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા સમ્યગ્દર્શનપરિગૃહીતં મત્યાદિજ્ઞાનં ભવતિ, અન્યથાઽજ્ઞાનમેવેતિ, મિથ્યાદૃષ્ટ્યોઽપિ ચ ભવ્યાશ્ચાભવ્યાશ્ચેન્દ્રિયનિમિત્તાનવિપરીતાન્ સ્પર્શાદીનુપલભન્તે ઉપદિશન્તિ ચ સ્પર્શ સ્પર્શ ઇતિ રસં રસ ઇતિ, એવં શેષાન્, તત્કથમેતદિતિ, અત્રોચ્યતે, તેષાં હિ વિપરીતમેતદ્ભવતિ ॥૩૨॥

અર્થ- અહીં શંકાકાર કહે છે કે તમો એ ફરમાવ્યું છે કે 'જે મતિ-આદિથી જોડાયેલું તે જ્ઞાન છે. નહીંતર (વિપરીત હોય તો) અજ્ઞાન જ છે.' પરંતુ ભવિ કે અભવિ મિથ્યાદૃષ્ટિઓ ઈન્દ્રિયોની મદદથી સ્પર્શાદિ વિષયોને યથાવસ્થિત (જે રીતે રહ્યા હોય તે રીતે) જાણે છે. સ્પર્શને સ્પર્શ તરીકે, રસને રસ તરીકે તે પ્રમાણે બીજા વિષયોને પણ (તે જ રીતે જાણે છે / કહે છે) તો પછી આપે કહ્યું (તે અજ્ઞાન) શી રીતે ? (ઉત્તરકાર)- અહીં કહેવાય છે. ખરેખર ! તેઓનું એ (જ્ઞાન) વિપરીત છે. ॥૩૨॥

સૂત્રમ્- સદસતોરવિશેષાદ્યદુષ્પલબ્ધેરુન્મત્તવત્ ॥૧-૩૩॥

અર્થ- વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક (સત્યાસત્ય) નો ફરક ન સમજી શકતા હોવાથી ગાંડાની (ઉન્મત્તની) માફક મરજી પ્રમાણે જ્ઞાન કરે છે. (માટે તે અજ્ઞાન છે.)

ભાષ્યમ્- યથોન્મત્તઃ કર્મોદયાદુપહતેન્દ્રિયમતિર્વિપરીતગ્રાહી ભવતિ, સોડશ્વં ગૌરિત્યધ્યવસ્યતિ ગાં ચાશ્વ
ઇતિ લોષ્ટં સુવર્ણમિતિ સુવર્ણં લોષ્ટ ઇતિ લોષ્ટં ચ લોષ્ટ ઇતિ સુવર્ણં સુવર્ણમિતિ, તસ્યૈવમવિશેષેણ
લોષ્ટં સુવર્ણં સુવર્ણં લોષ્ટમિતિ વિપરીતમધ્યવસ્યતો નિયતમજ્ઞાનમેવ ભવતિ, તદ્વન્મિથ્યાદર્શનો-
પહતેન્દ્રિયમતેર્મતિશ્રુતાવધયોડપ્યજ્ઞાનં ભવન્તિ ॥૩૩॥

અર્થ- જેમ ગાંડો માણસ કર્મોના ઉદયથી ઈન્દ્રિયો અને મન ઉપહત થવાથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ નથી
જાણી શકતો. તે ઘોડા ને ગાય કહે છે, ગાયને ઘોડો કહે છે. ઢેફાને (પથરાને) સોનું કહે છે, સોનાને
ઢેફું. તથા ઢેફાને ઢેફું અને સોનાને સોનું એ પ્રમાણે (પણ) કહે છે. વળી તેને જ (સોના અને ઢેફામાં)
ફરક નથી (એમ માની) ઢેફું એ સોનું અને સોનું એ ઢેફું એ પ્રમાણે વિપરીત કહેતો હોવાથી ચોક્કસ
અજ્ઞાન જ છે. તે પ્રમાણે મિથ્યાદર્શનકર્મથી ઈન્દ્રિય અને બુદ્ધિ (મન) ઉપહત (ગણાયેલ) હોય તેના
મતિ-શ્રુત-અવધિ અજ્ઞાન જ હોય છે. ॥૩૩॥

ભાષ્યમ્- ઉક્તં જ્ઞાનં, ચારિત્રં નવમેડધ્યાયે વક્ષ્યામઃ, પ્રમાણે ચોક્તે, નયાન્ વક્ષ્યામઃ, તદ્વથા-

અર્થ- જ્ઞાન કહ્યું, ચારિત્ર નવમા અધ્યાયમાં કહીશું અને બંને પ્રમાણો (પણ) કહ્યા. (હવે) નયો
કહીશું. તે આ રીતે,

સૂત્રમ્- નૈગમસંગ્રહવ્યવહારજુસૂત્રશબ્દાનયાઃ ॥૧-૩૪॥

અર્થ- નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ આ નયો છે.

ભાષ્યમ્- નૈગમઃ સંગ્રહો વ્યવહાર ઋજુસૂત્રઃ શબ્દ ઇત્યેતે પઞ્ચ નયા ભવન્તિ, ॥૩૪॥ તત્ર-

અર્થ- નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ એ પ્રમાણે પાંચ નયો છે. ॥૩૪॥ તેમાં

સૂત્રમ્- આદ્યશબ્દૌ દ્વિત્રિભેદૌ ॥૧-૩૫॥

અર્થ- પહેલા નયના (નૈગમનયના) અને શબ્દનયના અનુક્રમે બે અને ત્રણ ભેદ છે. (નૈગમના બે
અને શબ્દના ત્રણ ભેદ.)

ભાષ્યમ્- આદ્ય ઇતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાન્નૈગમમાહ, સ દ્વિભેદો-દેશપરિક્ષેપી સર્વપરિક્ષેપી ચેતિ,
શબ્દસ્ત્રિભેદઃ-સામ્પ્રતઃ સમભિરૂઢ એવમ્ભૂત ઇતિ ।

અર્થ- આદ્ય એટલે સૂત્રકર્મ અનુસાર નૈગમ કહે છે. તે (નૈગમ) બે ભેદવાળો છે (૧) દેશપરિક્ષેપી
અને (૨) સર્વપરિક્ષેપી-શબ્દનય ત્રણ ભેદવાળો છે (૧) સામ્પ્રત (૨) સમભિરૂઢ અને (૩) એવંભૂત.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કિમેષાં લક્ષણમિતિ ? અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં જિજ્ઞાસુ પૂછે છે કે આ (નયો) નું લક્ષણ શું છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

ભાષ્યમ્- નિગમેષુ યેડભિહિતાઃ શબ્દાસ્તેષામર્થઃ શબ્દાર્થપરિજ્ઞાનં ચ દેશસમગ્રગ્રાહી નૈગમઃ ।

અર્થ- દેશમાં જે શબ્દો વપરાય છે તે શબ્દો, તેના અર્થો અને શબ્દાર્થનું પરિજ્ઞાન ('ઘટ' એ શબ્દ, તે નામનો પદાર્થ એ અર્થ અને તે પદાર્થનું જાણપણું તે પરિજ્ઞાન) તે નૈગમનય. તે (નૈગમ) દેશગ્રાહી (સામાન્યગ્રાહી) અને સમગ્રગ્રાહી (વિશેષગ્રાહી) છે.

ભાષ્યમ્- અર્થાનાં સર્વૈકદેશસંગ્રહણં સદ્ગ્રહઃ ।

અર્થ- પદાર્થોના સર્વદેશ (વિભાગ) કે એક દેશ (વિભાગ) નું ગ્રહણ કરવું તે સંગ્રહનય (સર્વદેશ = સામાન્ય અને એકદેશ = વિશેષ-આનો સંગ્રહ જે શબ્દોથી જણાય તે સંગ્રહનય.)

ભાષ્યમ્- લૌકિકસમ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ ॥

અર્થ- લૌકિક જેવો ઔપચારિક (આરોપની બહુલતાવાળો = એક ગામથી બીજે ગામ માણસ જાય છે. પરંતુ ઉપચારથી કહેવાય છે કે આ રસ્તો અમુક ગામ જાય છે. વિસ્તારાર્થનો (ઘણાં જોયવાળાનો) બોધક તે વ્યવહાર નય.) (વ્યવહારનય પૃથક્કરણની પ્રધાનતાવાળો છે.)

ભાષ્યમ્- સતાં સામ્પ્રતાનામર્થાનામભિધાનપરિજ્ઞાનમૃજુસૂત્રઃ ।

અર્થ- વર્તમાનના વિદ્યમાન પદાર્થોનું કથન અને જ્ઞાન તે ઋજુસૂત્રનય.

ભાષ્યમ્- યથાર્થાભિધાનં શબ્દઃ ॥

અર્થ- યથાર્થ પદાર્થનું કથન (જેવો પદાર્થ તેવું નામ તે) શબ્દનય.

ભાષ્યમ્- નામાદિષુ પ્રસિદ્ધપૂર્વાચ્છબ્દાદર્થે પ્રત્યયઃ સામ્પ્રતઃ ।

અર્થ- જે કોઈ પદાર્થ માટેનો શબ્દ નામાદિ નિક્ષેપા વખતે પ્રસિદ્ધ હોય તે જ શબ્દથી માત્ર ભાવ વગેરે કોઈ પણ એક નિક્ષેપે રહેલા પદાર્થનું જ્ઞાન સામ્પ્રત શબ્દનય કરી શકે છે. (જે શબ્દ વાચ્ય માટે પૂર્વે પ્રસિદ્ધ હોય તે જ શબ્દથી માત્ર ભાવ વગેરે બતાવનાર પદાર્થનું જ્ઞાન તે સામ્પ્રત શબ્દનય. -સારાંશ એ કે આ નય પર્યાયભેદ સ્વીકારે છે. પણ લીંગ, વચન, કાળ એ ભેદ સ્વીકારતો નથી.)

ભાષ્યમ્- સત્સ્વર્થેષ્વસદ્ગ્રમઃ સમભિરૂઢઃ ॥

અર્થ- પદાર્થ વિદ્યમાન હોતે છતે એક શબ્દ બીજા શબ્દમાં સંક્રમ ન કરે. એનું જે જ્ઞાન તે સમભિરૂઢ નય [જેમકે, 'રાજા અને નૃપ બંને શબ્દો એક પદાર્થ નથી.' એમ આ નય કહે છે. રાજા અને નૃપનું

સંક્રમ સમભિરૂદનય નથી કરતો. સારાંશ એ કે સમભિરૂદ નય પોતાના વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ સિવાય બીજા પર્યાય શબ્દથી એ પદાર્થનું જ્ઞાન ન પ્રવર્તે. અર્થાત્ સમભિરૂદનય વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ માને છે.]

ભાષ્યમ્- વ્યજ્જનાર્થયોરેવમ્ભૂત ઇતિ ॥

અર્થ- શબ્દ પ્રમાણે પદાર્થનો ઉપયોગ ચાલતો હોય (અર્થાત્ વાચ્ય અને વાચક બંધબેસ્તો હોય). તેવું જે જ્ઞાન તે એવમ્ભૂત નય. [વિશેષક્રિયાવાન્ પદાર્થ માટે વપરાયેલા શબ્દનું જ્ઞાન એવમ્ભૂત નય કરાવે છે. જેમકે સાધના કરતો હોય તે સાધુ.]

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- ઉદ્દિષ્ટા ભવતા નૈગમાદયો નયાઃ, તન્નયા ઇતિ કઃ પદાર્થ ઇતિ, અત્રોચ્યતે- નયાઃ પ્રાપ્તકાઃ કારકાઃ સાધકા નિર્વર્તકા નિર્ભાસકા ઉપલમ્બકા વ્યજ્જકા ઇત્યનર્થાન્તરમ્ ।

અર્થ- અહીં જિજ્ઞાસુ પૂછે છે કે આપશ્રીએ નૈગમાદિનયો કહ્યા... તે નયો એ શો પદાર્થ છે... ? (અર્થાત્ તેનો અર્થ શો... ?) (ઉત્તરકાર)- કહેવાય છે અહીં નયો, પ્રાપ્તકો, કારકો, સાધકો, નિર્વર્તકો, નિર્ભાસકો, ઉપલમ્બકો, વ્યંજકો એ પર્યાયવાચી છે (એકાર્થવાચી છે.)

ભાષ્યમ્- જીવાદીન્ પદાર્થાન્નયન્તિ પ્રાપ્નુવન્તિ કારયન્તિ સાધયન્તિ નિર્વર્તયન્તિ નિર્ભાસયન્તિ ઉપલમ્બયન્તિ વ્યજ્જયન્તીતિ નયાઃ ॥

અર્થ- જીવાદિપદાર્થોને દોરે (લઈ જાય), પ્રાપ્ત કરાવે, સધાવે, ઉત્પન્ન કરે, ભાસ કરાવે (વસ્તુના અંશનું જ્ઞાન કરાવે) ઓળખાવે (સૂક્ષ્મતા પૂર્વક બોધ કરાવે), પ્રકટ કરાવે તે નયો જાણવા.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કિમેતે તન્નાન્તરીયા વાદિન આહોસ્વિત્સ્વતંત્રા એવ ચોદકપક્ષગ્રાહિણો મતિભેદેન વિપ્રધાવિતા ઇતિ, અત્રોચ્યતે, નૈતે તન્નાન્તરીયા નાપિ સ્વતન્ત્રા મતિભેદેન વિપ્રધાવિતાઃ, જ્ઞેયસ્ય ત્વર્થસ્યાધ્યવસાયાન્તરાણ્યેતાનિ ।

અર્થ- અહીં શંકાકાર કહે છે કે-શું આ નયો (એ) અન્ય દર્શનવાળા એવા વાદીઓ છે ? કે બુદ્ધિભેદે કરી સ્વતંત્રરીતે પ્રવર્તેલા પ્રશ્નકારોના પ્રશ્નો છે ? (ઉત્તરકાર)-કહેવાય છે અહીં- આ (નયો) નથી પરદર્શનકારો- કે નથી સ્વતંત્ર રીતે બુદ્ધિભેદે કરી પ્રવર્તેલા પક્ષો. પરન્તુ જાણવા યોગ્ય પદાર્થ વિશેના જ્ઞાનના જૂદા જૂદા પરિણામો = ભેદો છે (અધ્યવસાયાન્તરાણિ = વિજ્ઞાનભેદાઃ).

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-ઘટ ઇત્યુક્તે યોડસૌ ચેષ્ટાભિર્નિર્વૃત્ત ઋર્ધ્વકુણ્ડલૌષ્ટાંયતવૃતગ્રીવોડધસ્તાત્પરિમણ્ડલો જલાદીનામાહરણધારણસમર્થ ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાનિર્વૃત્તો દ્રવ્યવિશેષઃ, તસ્મિન્નેકસ્મિન્ વિશેષવતિ તજ્જાતીયેષુ વા સર્વેષ્વવિશેષાત્પરિજ્ઞાનં નૈગમનયઃ ॥

અર્થ- તે આ રીતે, 'ઘટ' એ પ્રમાણે કહે છતે- જે આ પ્રકારની પદ્ધતિ (ચેષ્ટા) થી બનાવેલો, ઉંચો

અને ગોળકાનાવાળી લાંબી અને ગોળ ડોકવાળો, નીચેથી પણ ગોળ, પાણી વગેરે લાવવા તથા ભરી રાખવામાં ઉપયોગી (તે ઘટ.) ઉત્તરગુણ એટલે પકાવવા-રંગવા વગેરે પાછળની બનાવટથી તૈયાર થયેલો એવો અમુક પ્રકારનો જે પદાર્થવિશેષ તે (ઘટ). તે વિશિષ્ટ એવા એક પદાર્થમાં અથવા તેની જાતના બીજા દરેક પદાર્થોમાં એક જાતનું ફેરફાર વિનાનું-આ ઘટ છે એવું સામાન્યજ્ઞાન થાય છે. તે નેગમનય.

ભાષ્યમ્- एकस्मिन् वा बहुषु नामादिविशेषितेषु साम्प्रतातीतानागतेषु घटेषु संप्रत्ययः संग्रहः ।

અર્થ- નામ-સ્થાપનાદિ વડે સમજવામાં આવેલા વર્તમાનકાળ-ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળ સમ્બન્ધી એક કે અનેક ઘડાઓમાં (અમુક જાતનું) જે સામાન્યજ્ઞાન-તે સંગ્રહનય.

ભાષ્યમ્- તેષ્વેવ લૌકિકપરીક્ષક ગ્રાહ્યોપચારગમ્યેષુ યથા સ્થૂલાર્થેષુ સંપ્રત્યયો વ્યવહારઃ ।

અર્થ- તેમાંના જ [સંગ્રહનયે સંગ્રહિત કરેલા તેમાંના જ પદાર્થો] લોકમાં પ્રસિદ્ધ વિચારકો (પરીક્ષકો) વડે ગ્રાહ્ય અથવા તો ઉપચાર યોગ્ય સ્થૂલ અર્થોને અનુસારે વિશિષ્ટ જ્ઞાન તે વ્યવહાર.

ભાષ્યમ્- તેષ્વેવ સત્સુ સામ્પ્રતેષુ સમ્પ્રત્યયઃ ઋજુસૂત્રઃ ।

અર્થ- તેમાંના જ [વ્યવહારનયે ગ્રહણ કરેલા પદાર્થમાંના જ પદાર્થો] વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન (પદાર્થ) નું જ્ઞાન તે ઋજુસૂત્રનય.

ભાષ્યમ્- તેષ્વેવ સામ્પ્રતેષુ નામાદીનામન્યતમગ્રાહિષુ પ્રસિદ્ધપૂર્વકેષુ ઘટૈષુ સંપ્રત્યયઃ સામ્પ્રતઃ શબ્દઃ ।

અર્થ- તેમાંના જ [ઋજુસૂત્રે સ્વીકારેલા પદાર્થોમાંના જ પદાર્થો] જે ચારેય નિક્ષેપાથી નિશ્ચિત કરાયેલા હોય તેમાંના કોઈ પણ નિક્ષેપાને ગ્રહણ કરનાર અમુક અમુક ઘડાના વિષયમાં પૂર્વ સંકેતિત (શબ્દ અને અર્થના સંકેતવાળા) જે અમુક એક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. તે સામ્પ્રત શબ્દનય.

ભાષ્યમ્- તેષામેવ સામ્પ્રતાનામધ્યવસાયાસંક્રમો વિતર્કધ્યાનવત્ સમભિરુદ્ધઃ ।

અર્થ- તેમાંના જ (સામ્પ્રત શબ્દનયે સ્વીકારેલા પદાર્થોમાંના જ પદાર્થો સંબંધી) વર્તમાનકાળનાજ પદાર્થનું પણ વિતર્કધ્યાનની^૧ માફક (બીજા પર્યાયવાળા અર્થમાં) સંક્રમ ન થવા દે તેવું જ્ઞાન તે સમભિરુદ્ધનય.

ભાષ્યમ્- તેષામેવ વ્યઞ્જનાર્થયોરન્યોડન્યાપેક્ષાર્થગ્રાહિત્વમેવમ્ભૂત ઇતિ ॥

અર્થ- તેમાંના જ [સમભિરુદ્ધનયે ગ્રહણ કરેલા પદાર્થમાંના જ પદાર્થો જે એકબીજામાં સંક્રમ ન થવા દે તે પદાર્થો] શબ્દ અને પદાર્થની પરસ્પરની અપેક્ષાપૂર્વક જ તે ઘડા-પદાર્થનું જે અમુક એક પ્રકારનું

૧. વિતર્કધ્યાનવત્- જો કે શુક્લધ્યાનના પહેલા ભેદમાં પણ વિતર્કશબ્દ છે. પરંતુ તે વિતર્ક અહીં લેવાનો નથી. કારણકે તે સંક્રમ છે. પણ જે બીજો ભેદ જે સંક્રમ નથી તે 'વિતર્કધ્યાનવત્' અહીં લેવું.

જ્ઞાન થાય છે તે એવમ્ભૂતનય.^૧

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-એવમિદાનીમેકસ્મિન્નર્થેઽધ્યવસાયનાનાત્વાત્ નનુ વિપ્રતિપત્તિપ્રસન્ન ઇતિ, અત્રોચ્યતે, અર્થ- શંકાકાર અહીં કહે છે કે (આપશ્રીએ કહ્યું) એ પ્રમાણે એક જ પદાર્થમાં જૂદીજૂદી ઘણી જાતની વિચારણા હોવાથી વિવાદ (ગેરસમજ) ઉભા થવાનો પ્રસંગ બનશે. (ઉત્તરકાર)-અહીં કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- યથા સર્વમેકં સદવિશેષાત્, સર્વં દ્વિત્વં જીવાજીવાત્મકત્વાત્, સર્વં ત્રિત્વં દ્રવ્યગુણ-પર્યાયારોધાત્, સર્વં ચતુષ્ટ્વં ચતુર્દર્શનવિષયાવરોધાત્, સર્વં પञ्ચત્વમસ્તિકાયાવરોધાત્, સર્વં ષટ્ત્વં ષડ્દ્રવ્યાવરોધાદિતિ, યથૈતા ન વિપ્રતિપત્તયઃ અથ ચાધ્યવસાયસ્થાનાન્તરાણ્યેતાનિ, તદ્વત્ત્વવાદા ઇતિ । અર્થ- જેમકે, સર્વ પદાર્થો સામાન્યથી સત્ રૂપે એક છે (વિશેષતા ન હોવાથી). સર્વે પદાર્થો જીવ-અજીવ એમ (વિવક્ષા હોવાથી) બે રૂપે છે (સર્વપદાર્થોનો બેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.) સર્વે પદાર્થો દ્રવ્યગુણપર્યાયની અપેક્ષાએ ત્રણ છે. સર્વે પદાર્થો ચાર દર્શન (ચક્ષુદર્શનાદિ) ના વિષયની અપેક્ષાએ ચાર છે. સર્વે પદાર્થો પંચાસ્તિકાયાની અપેક્ષાએ પાંચ છે. સર્વ પદાર્થો ષડ્દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છ છે. જેમ આમાં ગેરસમજ (વિવાદ) નથી થતી. માત્ર જૂદી જૂદી વિચારણા (અપેક્ષાઓ) છે. તેમ તે પ્રમાણે નયવાદો પણ છે.

ભાષ્યમ્- કિંચાન્યત્, યથા મતિજ્ઞાનાદિભિઃ પञ्ચભિજ્ઞનિર્ધર્માદીનામસ્તિકાયાનામન્યતમોઽર્થઃ પૃથક્ પૃથગુપલભ્યતે પર્યાયવિશુદ્ધિવિશેષાદુત્કર્ષેણ, ન ચ તા વિપ્રતિપત્તયઃ, તદ્વત્ત્વવાદાઃ । અર્થ- વળી, જેમ મતિજ્ઞાનાદિ પાંચેય જ્ઞાનો વડે ધર્માસ્તિકાયાદિ કોઈ એક પદાર્થ જૂદી જૂદી રીતે જાણી શકાય છે. વળી પર્યાયવિશુદ્ધિની વિશેષતાથી ઘણી સારી રીતે જાણી શકાય છે. તેમાં ગેરસમજ નથી ઉભી થતી. તેમ નયવાદો પણ છે.

ભાષ્યમ્- યથા વા પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનાસવચનૈઃ પ્રમાણૈરેકોઽર્થઃ પ્રમીયતે સ્વવિષયનિયમાત્ ન ચ તા વિપ્રતિપત્તયો ભવન્તિ, તદ્વત્ત્વવાદા ઇતિ ।

અર્થ- અથવા, જેમ-એકજ પદાર્થ પોતપોતાના વિષયની મર્યાદાનુસાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આત્મવચન, (વગેરે જૂદા જૂદા) પ્રમાણો વડે જાણી શકાય છે અને તે વિવાદરૂપ (ગેરસમજ કારક) નથી. તેમ નયવાદો પણ જાણવા.

ભાષ્યમ્- આહ ચ-નૈગમશબ્દાર્થનામેકાનેકાર્થનયગમાપેક્ષઃ । દેશસમગ્રગ્રાહી વ્યવહારી નૈગમો જ્ઞેયઃ । ૧ । અર્થ- જૂદા જૂદા દેશમાં વપરાયેલ શબ્દો અને અર્થોના એક (વિશેષરૂપ) અને અનેક (સામાન્યરૂપ) ને પ્રકાશન કરવારૂપ પ્રકારની અપેક્ષાવાળો વ્યવહાર કરનાર દેશગ્રાહી અને સમગ્રગ્રાહી (એમ બે

૧. અર્થક્રિયા યુક્ત હોય તેવા જ્ઞાનને એવમ્ભૂતનય કહે છે. વિચારોની સૂક્ષ્મતાની પરાકાષ્ઠા આ નયમાં છે.

પ્રકારે) નૈગમનય જાણવો.

ભાષ્યમ્- યત્ સંગૃહીતવચનં સામાન્યે દેશતોડથ ચ વિશેષે । તત્સંગ્રહનયનિયતં જ્ઞાનં વિદ્યાન્નયવિધિજ્ઞઃ । ૨।
અર્થ- નયભેદને જાણનાર (વ્યક્તિ) જે સામાન્યમાં, સામાન્યવિશેષમાં કે વિશેષમાં સંગ્રહ કરેલ વચનરૂપ જ્ઞાનને સંગ્રહનયમાં નિયત જાણે.

ભાષ્યમ્- સમુદાયવ્યક્ત્યાકૃતિસત્તાસંજ્ઞાદિનિશ્ચયાપેક્ષમ્ । લોકોપચારનિયતં વ્યવહારં વિસ્તૃતં વિદ્યાત્ ॥૩॥

અર્થ- સમુદાય, વ્યક્તિ, આકૃતિ, સત્તા (સામાન્ય), સંજ્ઞા (નામ-સ્થાપનાદિ) વગેરેના નિશ્ચયની અપેક્ષાવાળો અને લોકોપચારથી નિષ્પન્ન તે વ્યવહારનયને જાણવો.

ભાષ્યમ્- સામ્પ્રતવિષયગ્રાહકમૃજુસૂત્રનયં સમાસતો વિદ્યાત્ । વિદ્યાદ્યથાર્થશબ્દં વિશેષિતપદં તુ શબ્દનયમ્ ॥૪॥

અર્થ- ટૂંકાણમાં-વર્તમાનકાળના પદાર્થને (જેયને) ગ્રહણ કરનાર તે ઋજુસૂત્રનય જાણવો. વિશેષિત^૧ જ્ઞાન છે જેનાથી એવા અર્થને અનુસારે શબ્દવાળા શબ્દનયને જાણવો.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-અથ જીવો નોજીવઃ અજીવો નોડજીવ ઇત્યાકારિતે કેન નયેન કોડર્થઃ પ્રતીયત ઇતિ,

અર્થ- જિજ્ઞાસુ અહીં પૂછે કે- હવે જીવ, નોજીવ, અજીવ, નોઅજીવ એપ્રમાણે કહે છતે-કયા નય વડે-શો અર્થ જાણાય છે ?

ભાષ્યમ્- અત્રોચ્યતે । જીવ ઇત્યાકારિતે નૈગમદેશસંગ્રહવ્યવહાર્જુસૂત્રસામ્પ્રતસમભિરૂઢૈઃ પઞ્ચસ્વપિ ગતિષ્વન્યતમો જીવ ઇતિ પ્રતીયતે, કસ્માત્ ? , એતે હિ નયા જીવં પ્રત્યૌપશમિકાદિયુક્તભાવગ્રાહિણઃ, નોજીવ ઇત્યજીવદ્રવ્યં જીવસ્ય વા દેશપ્રદેશૌ, અજીવ ઇત્યજીવદ્રવ્યમેવ, નોડજીવ ઇતિ જીવ એવ તસ્ય વા દેશપ્રદેશાવિતિ ।

અર્થ- (ઉત્તરકાર-)-અહીં કહેવાય છે. 'જીવ' એ પ્રમાણે કહે છતે- નૈગમદેશગ્રાહિ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, સામ્પ્રત, સમભિરુદ્ધ- આ (સમગ્રગ્રાહી નૈગમનય તથા એવમ્ભૂત સિવાયના બધાંય) નયો વડે 'પાંચેય ગતિમાં રહેલો કોઈ પણ એક જીવ' એમ જાણાય છે (સમજાય છે). (જિજ્ઞાસુ) શાથી ? (ઉત્તરકાર-)- આ નયો (દેશગ્રાહીનૈગમ, સંગ્રહાદિ) જીવનો સ્વીકાર કરીને ઔપશમિકાદિ ભાવયુક્ત પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર છે. નોજીવ એટલે અજીવદ્રવ્ય છે અથવા જીવના દેશ અને પ્રદેશ (તે નોજીવ.) અજીવ એટલે અજીવદ્રવ્ય જ જાણવું. નોઅજીવ એટલે જીવદ્રવ્ય જ જાણવું.

૧. લિંગ, કારક, વિભક્તિ, ઉપસર્ગ વિગેરે ભેદે વિશેષ અર્થ નીકળતો હોય તે વિશેષિત. દા. ત. ઘડો-ઘડી

ભાષ્યમ્- એવમ્ભૂતનયેન તુ જીવ इत्याकारिते भवस्थो जीवः प्रतीयते, कस्मात् ?, एष हि नयो जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहक एव, जीवतीति जीवः, प्राणिति प्राणान् धारयतीत्यर्थः, तच्च जीवनं सिद्धे न विद्यते, तस्माद्भवस्थ एव जीव इति, नोऽजीव इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा, अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव, नोऽजीव इति भवस्थ एव जीव इति ।

અર્થ- એવમ્ભૂતનયથી તો ‘જીવ’ એવું કહે છતે સંસારમાં રહેલો જીવ જાણાય છે. પ્રશ્ન- શાથી ? ઉત્તર- આ નય જીવનો સ્વીકાર કરીને ઔદયિકભાવ જ ગ્રહણ કરનાર છે. જીવે છે તે જીવ. એટલે કે પ્રાણોને ધારણ કરે છે તે પ્રાણી (જીવ.) એ પ્રમાણે તે (પ્રાણધારણ રૂપ) જીવન સિદ્ધમાં નથી હોતું. તેથી સંસારમાં રહેલો તે જ જીવ (એમ એવમ્ભૂતનય કહે છે.) નોજીવ એટલે અજીવ દ્રવ્ય અથવા સિદ્ધભગવંત (સિદ્ધ દશપ્રાણપૈકી કોઈ પણ પ્રાણધારણ કરતા નથી. એટલે) અજીવ એટલે અજીવદ્રવ્ય જ. નોઅજીવ એટલે સંસારમાં રહેલો જ જીવ.

ભાષ્યમ્- समग्रार्थग्राहित्वाच्चास्य नयस्य नानेन देशप्रदेशौ गृह्यते, एवं जीवौ जीवा इति द्वित्वबहुत्वाकारितेष्वपि, सर्वसंग्रहणे तु जीवो नोजीवः अजीवो नोऽजीवः जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोऽजीवौ इत्येकद्वित्वाकारितेषु शून्यम्, कस्मात् ?,

અર્થ- આ નય (એવમ્ભૂતનય) સમગ્રપદાર્થને ગ્રહણ કરતો હોવાથી આ નય વડે નો શબ્દથી દેશ-પ્રદેશ ગ્રહણ કરતાં નથી. એ પ્રમાણે બે જીવો, ઘણાં જીવો એમ દ્વિવચન કે બહુવચનથી કહે છતે પણ સમજવું- સર્વસંગ્રહનયની અપેક્ષાએ તો જીવ-નોજીવ, અજીવ-નોઅજીવ, બે જીવો-બે નોજીવો, બે અજીવો-બે નોઅજીવો એમ એકવચન કે દ્વિવચનના ભાંગા સંભવતા જ નથી. (પ્રશ્ન) શાથી ?

ભાષ્યમ્- एष हि नयः संख्यानन्त्याजीवानां बहुत्वमेवेच्छति यथार्थग्राहि, शेषास्तु नया जात्यपेक्षमेकस्मिन् बहुवचनत्वं बहुषु च बहुवचनं सर्वाकारितग्राहिण इति, एवं सर्वभावेषु नयवादाधिगम कार्यः ॥

અર્થ- આ (સર્વસંગ્રહ) નય-(પાંચેય ગતિનામળી) જીવોની સંખ્યા અનંત હોવાથી બહુપણું જ સ્વીકારે છે અને ત્યારે તે યથાર્થગ્રાહી ગણાય છે. બીજા નયો જાતિની અપેક્ષાએ એકમાં બહુવચન અને ઘણાં માં પણ બહુવચન સ્વીકારી ત્રણેય વચન વડે બોલાવાયેલ પદાર્થ ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થમાં નયવાદનું જ્ઞાન કરવું.

ભાષ્યમ્- अत्राह-अथ पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्यायाणां कानि को नयः श्रयत इति ? अत्रोच्यते,

અર્થ- અહીં જિજ્ઞાસુ પૂછે છે કે વિપર્યય (અજ્ઞાન) સહિત પાંચેય જ્ઞાનોમાંના કયા જ્ઞાનનો સ્વીકાર કયો નય કરે છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

ભાષ્યમ્- નૈગમાદયસ્ત્રયઃ સર્વાણ્યષ્ટૌ શ્રયન્તે, ઋજુસૂત્રનયો મતિજ્ઞાનમત્યજ્ઞાનવર્જાનિ ષટ્ ।

અર્થ- નૈગમાદિ ત્રણનયો આઠે આઠ (પાંચ જ્ઞાન + ૩ અજ્ઞાન) નો આશ્રય કરે છે. (સ્વીકારે છે.) ઋજુસૂત્રનય મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન સિવાય છ નો સ્વીકાર કરે છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કસ્માત્ મતિં સવિપર્યયાં ન શ્રયત इति ?, અત્રોચ્યતે, શ્રુતસ્ય સવિપર્યયસ્યોપગ્રહત્વાત્ । શબ્દનયસ્તુ દ્વે એવ શ્રુતજ્ઞાનકેવલજ્ઞાને શ્રયતે ।

અર્થ- શંકાકાર અહીં કહે છે કે શા માટે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનને (ઋજુસૂત્રનય) નથી સ્વીકારતો ? ઉત્તરકાર- અહીં કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન એ બંનેય વિપર્યયસહિત શ્રુતજ્ઞાનના મદદગાર છે. (જ્યારે) શબ્દનય તો શ્રુતજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનને જ સ્વીકારે છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ કસ્માન્નેતરાણિ શ્રયત इति, અત્રોચ્યતે, મત્યવધિમનઃપર્યાયાણાં શ્રુતસ્યૈવોપગ્રાહકત્વાત્, ચેતનાજ્ઞસ્વાભાવ્યાચ્ચ સર્વજીવાનાં નાસ્ય કશ્ચિન્ મિથ્યાદૃષ્ટિરજ્ઞો વા જીવો વિદ્યતે, તસ્માદપિ વિપર્યયાન્ન શ્રયત इति, અતશ્ચ પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનાસવચનાનામપિ પ્રામાણ્યમભ્યનુજ્ઞાયત इति ।

અર્થ- શંકાકાર અહીં કહે છે કે શા માટે (શબ્દનય) બીજા જ્ઞાનો (શ્રુત-કેવલ સિવાયના) નો સ્વીકાર નથી કરતો ? (ઉત્તરકાર)- કહેવાય છે અહીં. મતિ-અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનને જ ઉપકાર કરનાર છે તેથી. અને સર્વજીવોનો ચેતના અને જ્ઞસ્વભાવ હોવાથી તે (શબ્દનય) ના મતે કોઈ મિથ્યાદ્રષ્ટિ કે અજ્ઞાની છે જ નહિ. તેથી પણ વિપર્યય (અજ્ઞાન) ને સ્વીકાર્યો નથી. અને આથી જ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આપ્તવચનને પણ (આ નય) પ્રમાણભૂત સ્વીકારે છે.

ભાષ્યમ્- આહ ચ-વિજ્ઞાયૈકાર્થપદાન્યર્થપદાનિ ચ વિધાનમિષ્ટં ચ । વિન્યસ્ય પરિક્ષેપાન્નયૈઃ પરીક્ષ્યાણિ તત્ત્વાનિ ॥૧॥

જ્ઞાનં સવિપર્યાસં ત્રયઃ શ્રયન્ત્યાદિતો નયાઃ સર્વમ્ । સમ્યગ્દૃષ્ટેર્જ્ઞાનં મિથ્યાદૃષ્ટેર્વિપર્યાસઃ ॥૨॥

ઋજુસૂત્રઃ ષટ્ શ્રયતે મતેઃ શ્રુતોપગ્રહાદનન્યત્વાત્ । શ્રુતકેવલે તુ શબ્દઃ શ્રયતે નાન્યચ્છ્રુતાઙ્ગત્વાત્ ॥૩॥

મિથ્યાદૃષ્ટ્યજ્ઞાને ન શ્રયતે નાસ્ય કશ્ચિદજ્ઞોઽસ્તિ । જ્ઞસ્વાભાવ્યાદ્ જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિર્નિ ચાપ્યજ્ઞઃ ॥૪॥

इति नयवादाश्चित्राः कचिद्विरुद्धा इवाथ च विशुद्धाः । लौकिकविषयातीतास्तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्याः ॥५॥ ॥३५॥

અર્થ- પર્યાયવાચી શબ્દો, અર્થપદ (નિરુક્તાર્થ પદો), વિધાન (નામ સ્થાપનાદિ), ઈષ્ટ (નિર્દેશ, સ્વામિત્વ આદિ-સત્સંખ્યાદિ) જાણીને સંપૂર્ણપણે નયો દ્વારા તત્ત્વો સ્થાપી પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ॥૧॥

પહેલા ત્રણ નયો (નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારનય) સર્વજ્ઞાન (પાંચેય જ્ઞાન) અને અજ્ઞાન (ત્રણેય અજ્ઞાન)નો સ્વીકાર કરે છે. એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિના જ્ઞાનો અને મિથ્યાદ્રષ્ટિના અજ્ઞાનો જાણવા. ॥૨॥

ઋણસૂત્રનય મતિ (જ્ઞાન-અજ્ઞાન) તે શ્રુતના ઉપકારક ગણતો હોવાથી તેને (મતિને) જૂદા ન માનતા છ (૪ જ્ઞાન + ૨ અજ્ઞાન) નો સ્વીકાર કરે છે અને શબ્દનય તો બીજા જ્ઞાનો શ્રુતજ્ઞાનના અંગ હોવાથી માત્ર શ્રુતજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનને જ સ્વીકારે છે ॥૩૩॥

વળી આ નય જીવ જાસ્વભાવી હોવાથી મિથ્યાદ્રષ્ટિ કે અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરતો નથી. (તેના મત અનુસાર કોઈપણ જીવ અજ્ઞાની કે મિથ્યાદ્રષ્ટિ નથી.) ॥૩૪॥

આ પ્રમાણે નયવાદો બહુ સ્વરૂપવાળા (વિચિત્ર) છે. ક્યારેક વિરુદ્ધ જેવા જણાય છે. છતાં (પોતપોતાના વિષયોમાં) વિશુદ્ધ છે. લૌકિક (વૈશેષિક વગેરે) ના વિષયને ઓળંગી ગયેલ છે. (અર્થાત્ તે વૈશેષિકાદિ દર્શનના વિષયમાં નયવાદ નથી) માટે તત્ત્વજ્ઞાન કરવા માટે (નયો) જાણવા જેવા છે. ॥૩૫॥ ॥૩૬॥

ઉપસંહાર-

પૂ. ઉમાસ્વાતિજી ભગવંતે મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે રચેલ આ ગ્રંથની સુંદરતા અત્યુત્તમ છે.

જૈન શાસનના અદ્ભૂત તત્ત્વોનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં અનુપમ શૈલીથી સમાપન્ન થયું છે.

પ્રથમ સૂત્રનો સંબંધ તમામે તમામ સૂત્ર સાથે સંકળાયેલો છે. શરૂઆતમાં જ જૈન શાસનના પરમ ધ્યેય-શુદ્ધ સાધ્ય એવા મોક્ષ પદનું નિરૂપણ કર્યું. ત્યાર બાદ સમ્યક્ દર્શન, તેના કારણ, જૈનશાસનના તત્ત્વ, પદાર્થને ઓળખવાના રસ્તા, પ્રમાણ-નયનો નિર્દેશ, પદાર્થોની વિશેષ સમજણ માટે વિવિધ પ્રશ્નો પૂછવાની તરકીબ, જ્ઞાનનો ભેદ-પ્રભેદ, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષની વિચારણા, જ્ઞાન સંબંધિ સુંદરતમ સમજણ તેમજ તરતમતા, અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, ઈત્યાદિ બાબતોનું સુંદર વર્ણન કર્યા બાદ આ અધ્યાયને અંતે નયનું વર્ણન કરી આ અધ્યાયની સમાપ્તિ કરી છે.

કુલ સૂત્ર ૩૫

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ - અધ્યાયબીજે

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા જીવાદીનિ તત્ત્વાનીતિ, તત્ર કો જીવઃ કથંલક્ષણો વેતિ ?, અત્રોચ્યતે-
અર્થ- જિજ્ઞાસુ અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે આપશ્રીએ જીવાદિ તત્ત્વો સમજાવ્યાં. તેમાં જીવ એટલે કોણ ?
અથવા તેનું લક્ષણ શું ? (ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે અહીં.

સૂત્રમ્- ઔપશમિકક્ષાયિકૌ ભાવૌ મિશ્રશ્ચ જીવસ્ય સ્વતત્ત્વમૌદયિકપારિણામિકૌ ચ
૥૨-૧૥

અર્થ- ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયિકભાવ અને ક્ષાયોપશમિક (મિશ્ર) ભાવ-એ જીવના સ્વતત્ત્વ સ્વરૂપ
છે અને ઔદયિક, પારિણામિક પણ (સ્વતત્ત્વ સ્વરૂપ છે.)

ભાષ્યમ્- ઔપશમિકઃ ક્ષાયિકઃ ક્ષાયોપશમિક ઔદયિકઃ પારિણામિક ઇત્યેતે પચ્ચ ભાવા જીવસ્ય
સ્વતત્ત્વં ભવન્તિ ॥૧॥

અર્થ- ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક, પારિણામિક આ પ્રમાણે આ પાંચભાવો જીવના
સ્વતત્ત્વ (સ્વરૂપ) છે. ॥૧॥

સૂત્રમ્- દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદા યથાક્રમમ્ ॥૨-૨॥

અર્થ- (ઔપશમિકાદિ ભાવો) અનુક્રમે બે-નવ-અઠાર-એકવીસ અને ત્રણ ભેદવાળા છે.

ભાષ્યમ્- એતે ઔપશમિકાદયઃ પચ્ચ ભાવાઃ દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદા ભવન્તિ,
તદ્યથા-ઔપશમિકો દ્વિભેદઃ ક્ષાયિકો નવભેદઃ ક્ષાયોપશમિકોઽષ્ટાદશભેદઃ ઔદયિક એકવિંશતિભેદઃ
પારિણામિકસ્ત્રિભેદ ઇતિ, યથાક્રમમિતિ યેન સૂત્રક્રમેણાત ઋર્ધ્વં વક્ષ્યામઃ ॥૨॥

અર્થ- ઔપશમિકાદિ પાંચભાવો બે-નવ-અઠાર-એકવીસ અને ત્રણ ભેદવાળા છે. જેમકે,

★ ઔપશમિકભાવ - બે ભેદવાળો

★ ઔપશમિક ભાવ - ૨ ભેદવાળો

★ ક્ષાયિકભાવ - નવ ભેદવાળો

★ ક્ષાયોપશમિકભાવ - અદાર ભેદવાળો

★ ઔદયિકભાવ - એકવીસ ભેદવાળો

★ પારિણામિકભાવ - ત્રણ ભેદવાળો

કુલ - ૫૩

યથાક્રમ એટલે અનુક્રમે-૭૨ સૂત્ર (ઔપશમિક ક્ષાયિકૌ ॥૨-૧॥) ના અનુસાર આગળ કહીશું ॥૨॥

સૂત્રમ્- સમ્યક્ત્વચારિત્રે ॥૨-૩॥

અર્થ- સમ્યક્ત્વ (તત્ત્વરૂચિ) અને ચારિત્ર (સદ્ અસત્ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ) એ બે ભેદવાળો ઔપશમિક ભાવ છે.

ભાષ્યમ્- સમ્યક્ત્વં ચારિત્રં ચ દ્વાવૌપશમિકૌ ભાવૌ ભવત્ इति ॥૩॥

અર્થ-સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ (બે) ઔપશમિકભાવ છે. ॥૩॥

સૂત્રમ્- જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ ચ ॥૨-૪॥

અર્થ-જ્ઞાન-દર્શન-દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય (આ સાત તથા ચ શબ્દથી) સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર (સૂત્ર નં. ૨-૩ માં નિર્દિષ્ટ) આ (નવ) ભેદવાળો ક્ષાયિકભાવ છે.

ભાષ્યમ્- જ્ઞાનં દર્શનં દાનં લાભો ભોગ ઉપભોગો વીર્યમિત્યેતાનિ ચ સમ્યક્ત્વચારિત્રે ચ નવ ક્ષાયિકા ભાવા ભવન્તીતિ ॥૪॥

અર્થ- કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, દાન (અનુગ્રહાર્થ-સ્વસ્યાતિસર્ગોદાનમ્ ૭-૩૩), લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય તથા સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર આ નવ ક્ષાયિકભાવ છે. ॥૪॥

સૂત્રમ્- જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનદાનાદિલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિત્રિપંચભેદાઃ યથાક્રમં-સમ્યક્ત્વચારિત્ર સંયમાસંયમાશ્ચ ॥૨-૫॥

અર્થ- જ્ઞાન, અજ્ઞાન, દર્શન, દાનાદિલબ્ધિ અનુક્રમે ચાર, ત્રણ, ત્રણ, પાંચ ભેદે તથા સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર અને દેશવિરતિ. આ ક્ષાયોપશમિકભાવો છે. (૧૮)

ભાષ્યમ્- જ્ઞાનં ચતુર્ભેદં-મતિજ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનમવધિજ્ઞાનં મનઃપર્યાયજ્ઞાનમિતિ, અજ્ઞાનં ત્રિભેદં-મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભક્તજ્ઞાનમિતિ, દર્શનં ત્રિભેદં-ચક્ષુર્દર્શનમચક્ષુર્દર્શનમવધિદર્શનમિતિ, લબ્ધયઃ પઞ્ચવિધા દાનલબ્ધિર્લાભલબ્ધિર્ભોગલબ્ધિરુપભોગલબ્ધિર્વીર્યલબ્ધિરિતિ, સમ્યક્ત્વં ચારિત્રં સંયમાસંયમ इत्येतेऽष्टादશ ક્ષાયોપશમિકા ભાવા ભવન્તીતિ ॥૫॥

અર્થ- જ્ઞાન ચારેભેદવાળું- (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતઅજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન અને (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાન.
 અજ્ઞાન ત્રણ ભેદવાળું- (૧) મતિ અજ્ઞાન (૨) શ્રુતઅજ્ઞાન અને (૩) વિભંગજ્ઞાન.
 દર્શન ત્રણ ભેદવાળું- (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અચક્ષુદર્શન અને (૩) અવધિદર્શન.
 લબ્ધિઓ પાંચભેદે- (૧) દાનલબ્ધિ (૨) લાભલબ્ધિ (૩) ભોગલબ્ધિ (૪) ઉપભોગલબ્ધિ અને (૫) વીર્યલબ્ધિ.

(આ ૪ + ૩ + ૩ + ૫ = ૧૫ ભેદ તથા) સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર અને દેશવિરતિ (સંયમાસંયમ) એમ આ (અદાર) ક્ષાયોપશમિકભાવો છે. ॥૫॥

**સૂત્રમ્- ગતિકષાયલિङ્ગમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધત્વલેશ્યાશ્ચતુશ્ચતુસ્ત્રયેકૈકૈકૈકષ-
 ઙ્ગભેદાઃ ॥૨-૬॥**

અર્થ- ચાર ગતિ, ચાર કષાય, ત્રણ ભેદ, એક મિથ્યાદર્શન, એક અજ્ઞાન, એક અસંયતપણું, એક અસિદ્ધત્વ, છ લેશ્યા (૪ + ૪ + ૩ + ૧ + ૧ + ૧ + ૧ + ૧ = ૨૧) આ ભેદો ઔદયિકભાવના છે.

ખાષ્યમ્- ગતિશ્ચતુર્ભેદા નારકતૈર્યગ્યોનમનુષ્યદેવા इति, કષાયશ્ચતુર્ભેદઃ ક્રોધી માની માયી લોભીતિ, લિङ્ગં ત્રિભેદં-સ્ત્રી પુમાન્નપુંસકમિતિ, મિથ્યાદર્શનમેકભેદં મિથ્યાદૃષ્ટિરિતિ, અજ્ઞાનમેકભેદમજ્ઞાનીતિ, અસંયતત્વમેકભેદમસંયતોઽવિરત इति, એકભેદમસિદ્ધત્વમિતિ, લેશ્યાઃ षड्ભેદાઃ-કૃષ્ણલેશ્યા નીલલેશ્યા કાપોતલેશ્યા તેજોલેશ્યા પદ્મલેશ્યા શુક્લલેશ્યા, इत्येते एकविंशतिरौदयिकभावा भवन्ति ॥૬॥

અર્થ- ગતિ ચાર પ્રકારે-નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવો. કષાય ચાર પ્રકારે-ક્રોધી, માની, માયી અને લોભી. લિંગ ત્રણ ભેદે- સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક. મિથ્યાદર્શન એકભેદે-મિથ્યાદ્રષ્ટિ. અજ્ઞાન એક ભેદે-અજ્ઞાની. અસંયતપણું એક ભેદે-અસંયત અથવા અવિરતિ. અસિદ્ધપણું એક ભેદ-અસિદ્ધ. એક ભેદ એટલે એક પ્રકારે. છ લેશ્યા છ ભેદે-કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા આ પ્રમાણે આ (એકવીશ) (ભેદે) ઔદયિકભાવો છે. ॥૬॥

સૂત્રમ્- જીવભવ્યાભવ્યત્વાદીનિ ચ ॥૨-૭॥

અર્થ- જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વાદિ ભેદો પારિણામિકભાવના છે.

ખાષ્યમ્- જીવત્વં ભવ્યત્વમભવ્યત્વમિત્યેતે ત્રયઃ પારિણામિકા ભાવા ભવન્તીતિ, આદિગ્રહણં કિમર્થમિતિ?, અત્રોચ્યતે, અસ્તિત્વમન્યત્વં કર્તૃત્વં મોર્ક્ષત્વં ગુણૈત્વમર્સર્વગતમનાદિકર્મસન્તાન-બદ્ધત્વં પ્રદેશવત્ત્વમરૂપત્વં નિત્યત્વમિત્યેવમાદયોઽપ્યનાદિપારિણામિકા જીવસ્ય ભાવા ભવન્તિ, ધર્માદિભિસ્તુ સમાના इत्यादिग्रहणेन सूचिताः, ये जीवस्यैव वैशेषिकास्ते स्वशब्देनोक्ता इति, एते पञ्च भावास्त्रिपञ्चाशद्भेदा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति, अस्तित्वादयश्च किंचान्यत् ॥૨-૭॥

અર્થ- જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એ પ્રમાણે આ(ત્રણ)પારિણામિક ભાવો છે. ‘આદિ’ શબ્દગ્રહણનું શું પ્રયોજન ? તે અહીં કહેવાય છે. અસ્તિત્વ, અન્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ગુણવત્ત્વ, અસર્વગતત્વ (શરીરવ્યાપી આત્મા હોવાથી, સિદ્ધભગવંતો અંતિમ સ્વ શરીરના ૨/૩ ભાગમાં અવગાહી રહેલ હોવાથી), અનાદિ કર્મસન્તાન, બદ્ધત્વ (અનાદિકાળથી કર્મ પરંપરા બાંધવાપણું), પ્રદેશવત્ત્વ, અરૂપત્વ, નિત્યત્વ (તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યં ॥૫-૩૦॥) આ પ્રમાણે આદિથી ગ્રહણ કરેલા અનાદિ પારિણામિકભાવો જીવના પણ છે. જે ધર્માદિ ની સમાન છે તે આદિ ગ્રહણ થી સૂચવ્યા છે. પરંતુ જે ભાવો વિશેષ કરીને જીવના જ છે તે સ્વશબ્દ વડે કહ્યા છે. એ પ્રમાણે ત્રેપન (૫૩) ભેદવાળા આ પાંચભાવો^૧ જીવનું સ્વતત્ત્વ (સ્વરૂપ) છે અને અસ્તિત્વ આદિ પણ. ॥૭॥

સૂત્રમ્- ઉપયોગો લક્ષણમ્ ॥૨-૮॥

અર્થ- ઉપયોગ (એ જીવનું) લક્ષણ છે.

ભાષ્યમ્- ઉપયોગો લક્ષણં જીવસ્ય ભવતિ ॥૮॥

અર્થ- ઉપયોગ એ લક્ષણ જીવનું છે (ઉપયોગ જીવ સિવાય કોઈનામાં નથી હોતો અને ઉપયોગ વિનાનો જીવ નથી હોતો. માટે લક્ષણ કહેવાય છે. ઉપયોગ એટલે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ તરફ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની સમજ.) ॥૮॥

સૂત્રમ્- સ દ્વિવિધોષ્ટચતુર્ભેદઃ ॥૨-૯॥

અર્થ- આઠ અને ચાર એમ બે પ્રકારે તે (ઉપયોગ) છે.

ભાષ્યમ્- સ ઉપયોગો દ્વિવિધઃ-સાકારોડનાકારશ્ચ, જ્ઞાનોપયોગો દર્શનોપયોગશ્ચેત્યર્થઃ, સ પુનર્યથાસંખ્યમષ્ટચતુર્ભેદો ભવતિ, જ્ઞાનોપયોગોડષ્ટવિધઃ, તદ્યથા-મતિજ્ઞાનોપયોગઃ શ્રુતજ્ઞાનોપયોગઃ અવધિજ્ઞાનોપયોગો મનઃપર્યાયજ્ઞાનોપયોગઃ કેવલજ્ઞાનોપયોગો મત્યજ્ઞાનોપયોગઃ શ્રુતાજ્ઞાનોપયોગો વિભક્તજ્ઞાનોપયોગ ઇતિ, દર્શનોપયોગશ્ચતુર્ભેદઃ, તદ્યથા-ચક્ષુર્દર્શનોપયોગઃ અચક્ષુર્દર્શનોપયોગઃ અવધિદર્શનોપયોગઃ કેવલદર્શનોપયોગ ઇતિ ॥૯॥

૧. ભાવોના બાંગા-

★ ક્ષાપિક-પારિણામિક (૨)-સિદ્ધભગવંતને.-પંચમગતિમાં.

★ ક્ષાપોપશમિક-ઔદયિક-ઓપશમિક-પારિણામિક—(૪)-ઉપશમસમક્રિતિને-ચારે ગતિમાં.

★ ક્ષાપિક-ક્ષાપોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિક (૪) ક્ષાપિકસમક્રિતિને-ચારે ગતિમાં.

★ ક્ષાપિક-ઓપશમિક-ક્ષાપોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિક (૫) ક્ષાપિક સમ. ઉપશમશ્રેણી માટે ત્યારે-મનુષ્યગતિમાં

★ ક્ષાપોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિક (૩)-ચિદ્યાત્વી સર્વ તેમજ ક્ષાપોપશમિક સમક્રિતિને-ચારેગતિમાં.

★ ક્ષાપિક-ઔદયિક-પારિણામિક (૩)-કેવલીભગવંતને-મનુષ્યગતિમાં.

અર્થ- તે ઉપયોગો બે પ્રકારે છે (૧) સાકાર અને (૨) નિરાકાર. એટલે જ્ઞાનોપયોગ^૧ અને દર્શનોપયોગ^૨ એમ બહુવું. વળી, તે અનુક્રમે (જ્ઞાનોપયોગ) આઠ ભેદે અને (દર્શનોપયોગ) ચાર ભેદે છે.

જ્ઞાનોપયોગ આઠ પ્રકારે- (૧) મતિજ્ઞાનોપયોગ, (૨) શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ, (૩) અવધિજ્ઞાનોપયોગ, (૪) મન:પર્યાયજ્ઞાનોપયોગ, (૫) કેવળજ્ઞાનોપયોગ, (૬) મતિઅજ્ઞાનોપયોગ, (૭) શ્રુતઅજ્ઞાનોપયોગ અને (૮) વિભંગજ્ઞાનોપયોગ (અવધિઅજ્ઞાનોપયોગ)

દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારે-તે આ રીતે, (૧) ચક્ષુદર્શનોપયોગ, (૨) અચક્ષુદર્શનોપયોગ, (૩) અવધિદર્શનોપયોગ અને (૪) કેવળદર્શનોપયોગ. ॥૯॥

સૂત્રમ્- સંસારિણો મુક્તાશ્ચ ॥૨-૧૦॥

અર્થ- (જીવો બે પ્રકારે છે) (૧) સંસારીઓ અને (૨) મુક્તો.

ભાષ્યમ્- તે જીવાઃ સમાસતો દ્વિવિધા ભવન્તિ-સંસારિણો મુક્તાશ્ચ, ॥૧૦॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ- સંક્ષેપથી (કહીએ તો) તે જીવો બે પ્રકારે છે (૧) સંસારીજીવો અને (૨) મુક્ત (મોક્ષના) જીવો ॥૧૦॥ વળી બીજું (જીવનો અધિકાર હોવાથી બીજી રીતે જીવના ભેદો કહે છે.)

સૂત્રમ્- સમનસ્કામનસ્કાઃ ॥૨-૧૧॥

અર્થ- મનવાળા અને મન વગરના (એમ બે પ્રકારે) જીવો હોય છે.

ભાષ્યમ્- સમાસતસ્તે એવ જીવા દ્વિવિધા ભવન્તિ-સમનસ્કાશ્ચ અમનસ્કાશ્ચ, તાન્ પરસ્તાદ્વક્ષ્યામઃ ॥૧૧॥

અર્થ- સંક્ષેપથી^૩ તે જ જીવો બે પ્રકારના છે (૧) સમનસ્ક (મન સહિત અર્થાત્ સંજ્ઞી અને) (૨) અમનસ્ક (મનરહિત અર્થાત્ અસંજ્ઞી) તેનું (આ સૂત્ર સંબંધિ^૪) વિશેષ વર્ણન આગળ (અ. ૨. સૂ. ૨૫માં) કહીશું. ॥૧૧॥

૧. જ્ઞાન = વસ્તુનું સ્વરૂપ વિશેષતયા બહી શકાય તે. સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકતો હોવાથી સાકાર-ઉપયોગ પણ તે જ છે.

૨. દર્શન = પ્રાથમિક સામાન્ય બોધ થતો તે. ખાસ આકાર કે સ્વરૂપનો ભાસ ન થાય માટે નિરાકાર પણ કહે છે.

નિરાકાર અભેદ સંગ્રાહક, ભેદગ્રાહક સાકારોરે, દર્શનજ્ઞાન દુભેદે ચેતન, વસ્તુગ્રહણ વ્યાપારોરે...૨ (સ્તવન-વાસુપૌન્ડ્ય સ્વામિ, પૂ. આનંદધનજી.)

૩. સમાસપૂર્વક નિર્દેશ કરેલ હોવાથી અહીં સંસારી જીવો જ લેવાના છે. (કૃતસમાસ નિર્દેશાત્ સંસારિણ એવ સમ્બન્ધ્યતે ન મુક્તાઃ, પૂ. સિદ્ધસેન સૂ. ટીકા)

૪. આ ચાલું સૂત્રમ્ના અનુસાર વિચારતાં અમનસ્કમાં સિધ્ધભગવંતોનો સમાવેશ ઈષ્ટ માન્યો છે. જો કે શાસ્ત્રમાં સિધ્ધભગ. ને નોસંજ્ઞી કહ્યા છે (શ્રી પ્રભુદાસ બે. પારેખ)

- સૂત્ર ૧૧ માં બીજી રીતે જીવના બે ભેદ છે. (૧) મનવાળા (૨) મનવગરના. મનના બે ભેદ છે. (૧) દ્રવ્યમન અને (૨) ભાવમન.

દ્રવ્યમન મન:પર્યાયિવાલાને હોય. જેને મન:પર્યાયિ નથી તેને ચેતનાના ઉપયોગ માટે ભાવમન તો હોય જ. દ્રવ્યમન (મન:પર્યાયિ)

• વાળા જીવો સંજ્ઞી કહેવાય છે. દ્રવ્યમન ન હોય પણ ભાવમન હોય તે અસંજ્ઞી કહેવાય. દ્રવ્યમન કે ભાવમન અગર તો બંને એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને હોય જ. એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને દ્રવ્યમન નથી હોતું. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને દ્રવ્યમન અને ભાવમન બંને હોય છે, કેવળી ભગવંતને એકલું દ્રવ્યમન હોય છે. આ અપેક્ષા એ સિદ્ધપરમાત્મા સિવાય બધા જીવો મનવાળા કહેવાય. તેથી મનવાળા-સંસારીજીવો અને મનરહિત-સિદ્ધના જીવો. એમ અર્થ થાય.

સૂત્રમ્- સંસારિણસ્ત્રસસ્થાવરાઃ ॥૨-૧૨॥

અર્થ- ત્રસ અને સ્થાવર એ સંસારી જીવો છે.

ભાષ્યમ્- સંસારિણો जीवा द्विविधा भवन्ति-त्रसाः स्थावराश्च ॥૧૨॥ તત્ર

અર્થ- સંસારજીવો બે પ્રકારના છે. (૧) ત્રસ અને (૨) સ્થાવરો ॥૧૨॥ (તત્ર થી હવે સ્થાવરનું વર્ણન કરે છે.)

સૂત્રમ્- પૃથિવ્યબ્વનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ॥૨-૧૩॥

અર્થ- પૃથ્વી, અપ્ (પાણી) અને વનસ્પતિઓ એ સ્થાવર જીવો છે.

ભાષ્યમ્- પૃથિવીકાયિકા અપ્કાયિકા વનસ્પતિકાયિકા इत्येते त्रिविधाः स्थावरा जीवा भवन्ति, तत्र पृथिवीकायोऽनेकविधः शुद्धपृथिवीशर्करावालुकादिः, अप्कायोऽनेकविधो हिमादिः, वनस्पति-कायोऽनेकविधः शैवलादिः ॥૧૩॥

અર્થ- પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય એ ત્રણ પ્રકારે સ્થાવરજીવો છે. તેમાં પૃથ્વીકાય અનેક પ્રકારે છે. જેમકે, શુદ્ધપૃથ્વી, શર્કરા, વાલુકા આદિ. અપ્કાય અનેક પ્રકારે છે. (જેમકે) હિમ આદિ. વનસ્પતિકાય અનેક પ્રકારે છે. (જેમકે) શેવાલ (લીલ-કુગ) આદિ. ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- તેજોવાયૂ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ ॥૨-૧૪॥

અર્થ- તેજિ (અગ્નિ), વાઉ (પવન) અને બેઈન્દ્રિય આદિ જીવો ત્રસજીવો છે.

ભાષ્યમ્- તેજઃકાયિકા અજ્ઞારાદયઃ, વાયુકાયિકા ઉત્કલિકાદયઃ, દ્વીન્દ્રિયાસ્ત્રીન્દ્રિયાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ પञ्चेन्द्रिया इत्येते त्रसा भवन्ति, संसारिणस्त्रसाः स्थावरा इत्युक्ते एतदुक्तं भवति-मुक्ता नैव त्रसाः नैव स्थावरा इति ॥૧૪॥

અર્થ- તેજિકાય-અંગારા આદિ^૧ વાઉકાય-ઉત્કલિક આદિ (તથા) બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય (અને) પંચેન્દ્રિય-એ ત્રસ^૨ જીવો છે. સંસારી ત્રસ અને સ્થાવર કહે છે તે આ પ્રમાણે કહ્યું છે. મુક્ત જીવો નથી ત્રસ કે નથી સ્થાવર ॥૧૪॥

સૂત્રમ્- પચ્ચેન્દ્રિયાણિ ॥૨-૧૫॥

અર્થ- ઈન્દ્રિયો પાંચ છે.

૧. તેજિકાય અને વાયુકાય ને અતિત્રસ કહ્યા છે. તેમને ત્રસ નામકર્મનો ઉદય હોતો નથી. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય-તે પાંચેય ને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે. તેથી સ્થાવર કહેવાય છે.

૨. અંગારાદિ બાદર તેજિકાય છે. બાદર તેજિકાય મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે. તેની બહાર ન હોય. સૂક્ષ્મ તેજિકાય સર્વલોકમાં હોય.

ભાષ્યમ્- પજ્જેન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ, આરમ્ભો નિયમાર્થઃ ષડાદિપ્રતિષેધાર્થશ્ચ, ઇન્દ્રિયં-ઇન્દ્રલિન્ગમિન્દ્ર
દૃષ્ટમિન્દ્રસૃષ્ટમિન્દ્રજુષ્ટમિન્દ્રદત્તમિતિ વા, ઇન્દ્રો-જીવઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વૈશ્વર્યયોગાદ્વિષયેષુ વા પરમૈશ્વર્યયોગાત્
તસ્ય લિન્ગમિન્દ્રિયં, લિન્ગનાત્સૂચનાત્પ્રદર્શનાદુપદૃષ્ટમ્ભનાદ્ વ્યક્તનાચ્ચ જીવસ્ય લિન્ગમિન્દ્રિયમ્ ॥૧૫॥

અર્થ- ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. પ્ર. (ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપને બતાવતાં) પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. એવું શા માટે કહ્યું ?
ઉત્તર- આરંભનિયમ માટે હોય છે. પાંચ છે એમ જણાવવાથી જેન દર્શનમાં છ ઇન્દ્રિયો વગેરેનો
નિષેધ થાય છે. તે જણાવવા પંચ શબ્દ મૂકેલ છે. ઇન્દ્ર એટલે જીવ-આત્મા.

ઇન્દ્રિય એટલે આત્મચિહ્ન, આત્માએ દેખેલ, આત્માએ રચેલ, આત્માએ સેવેલ કે આત્માએ આપેલ
તે ઇન્દ્રિય. (આવું સૂત્ર પાણિનિ- અ. ૨, સૂત્ર ૯૩ માં છે.)

ઇન્દ્ર એટલે જીવ (આત્મા)

-સર્વદ્રવ્યમાં ઐશ્વર્યવાન્ હોવાથી અથવા તો વિષયોમાં પરમઐશ્વર્યવાળો હોવાથી. તે (જીવ) નું જે
ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય. (સર્વ દ્રવ્યોનો ભોગ-ઉપભોગ કરનાર હોવાથી ઐશ્વર્યવાન્ કહેવાય. તેમ જાણવું.)
તેનાથી (ચિહ્નથી) પદાર્થને જાણનાર હોવાથી, પદાર્થગ્રહણમાં પ્રવર્તમાન થયેલ હોવાથી, દર્શનલબ્ધિ
પ્રાપ્ત કરાયેલ હોવાથી, જ્ઞાન હેતુપણે પરિણત હોવાથી અને પ્રાપ્તપદાર્થને સેવ્યમાન હોવાથી ચિહ્ન
વગેરે રૂપ તે ઇન્દ્રિય. ॥૧૫॥

સૂત્રમ્- દ્વિવિધાનિ ॥૨-૧૬॥

અર્થ- ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે.

ભાષ્યમ્- દ્વિવિધાનીન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ-દ્રવ્યેન્દ્રિયાણિ ભાવેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૧૬॥ તત્ર-

અર્થ- ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. (૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય અને (૨) ભાવેન્દ્રિય. ॥૧૬॥ તેમાં...

સૂત્રમ્- નિવૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ ॥૨-૧૭॥

અર્થ- નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

ભાષ્યમ્- નિર્વૃત્તીન્દ્રિયમુપકરણેન્દ્રિયં ચ દ્વિવિધં દ્રવ્યેન્દ્રિયં, નિર્વૃત્તિઃ-અક્ષોપાક્ષનામનિર્વૃત્તિઃ-
તાનીન્દ્રિયદ્વારાણિ કર્મવિશેષસંસ્કૃતાઃ શરીરપ્રદેશાઃ, નિર્માણનામાક્ષોપાક્ષપ્રત્યયા મૂલગુણનિર્વર્તનત્યર્થઃ,
ઉપકરણં બાહ્યમભ્યન્તરં ચ, નિર્વૃત્તિતસ્યાનુપધાતાનુગ્રહાભ્યામુપકરોતિ ॥૧૭॥

અર્થ- નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય અને ઉપકરણ ઇન્દ્રિય એમ બે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે. નિવૃત્તિ એટલે
અંગોપાંગનામકર્મના ઉદયથી થયેલ ઇન્દ્રિયના આકારો (દ્વાર) તે. કર્મવિશેષ (ઔદારિક અંગોપાંગ અને
નિર્માણનામકર્મ-આ બે કર્મથી) સંસ્કાર કરાયેલ (વિશિષ્ટ અવયવોની રચના વડે બનાવાયેલ) શરીર
(ઔદારિક આદિ) ના (જે) પ્રદેશો તે (નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિય) અર્થાત્ નિર્માણ અને અંગોપાંગનામકર્મના
નિમિત્તવાળા મૂળગુણની રચના તે... બનાવાયેલને અનુપધાત અને અનુગ્રહવડે બાહ્ય અને અભ્યંતર

ઉપકાર કરનાર જે સાધન તે ઉપકરણેન્દ્રિય... ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- લબ્ધ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ॥૨-૧૮॥

અર્થ- લબ્ધિ (ક્ષયોપશમરૂપ) અને ઉપયોગ એ ભાવેન્દ્રિય છે.

ભાષ્યમ્- લબ્ધિઃ ઉપયોગશ્ચ ભાવેન્દ્રિયં ભવતિ, લબ્ધિર્નામ ગતિજાત્યાદિનામકર્મજનિતા તદાવરણીય-કર્મક્ષયોપશમજનિતા ચેન્દ્રિયાશ્રયકર્મોદયનિર્વૃત્તા ચ જીવસ્ય ભવતિ, સા પञ्ચવિधा, તદ્વથા- સ્પર્શનેન્દ્રિયલબ્ધિઃ રસનેન્દ્રિયલબ્ધિઃ ઘ્રાણેન્દ્રિયલબ્ધિઃ ચક્ષુરિન્દ્રિયલબ્ધિઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિરિતિ ॥૧૮॥

અર્થ- લબ્ધિ (ઈન્દ્રિય આવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ) અને ઉપયોગ (સ્વવિષય-વ્યાપારમાં એકાગ્રતા રૂપ શક્તિ) તે ભાવેન્દ્રિય છે. લબ્ધિ-ગતિ, જાતિ આદિ નામકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ અને તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ તેમજ ઈન્દ્રિયના આશ્રયભૂત કર્મોદયથી રચાયેલ (જે, તે) લબ્ધિ જીવને હોય છે. તે (લબ્ધિ) પાંચ પ્રકારે- તે આ રીતે, (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય લબ્ધિ, (૨) રસનેન્દ્રિય લબ્ધિ, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય લબ્ધિ, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય લબ્ધિ અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિ. ॥૧૮॥

સૂત્રમ્- ઉપયોગઃ સ્પર્શાદિષુ ॥૨-૧૯॥

અર્થ- મતિજ્ઞાન-ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિય સ્પર્શાદિ માં પ્રવર્તે છે. (અથવા એકાગ્રતારૂપ ઉપયોગ સ્પર્શાદિમાં હોય છે.)

ભાષ્યમ્- સ્પર્શાદિષુ મતિજ્ઞાનોપયોગ इत्यर्थः, उक्तमेतदुपयोगो लक्षणम्, उपयोगः प्रणिधान-मायोगस्तद्भावः परिणाम इत्यर्थः । एषां च सत्यां निर्वृत्तावुपकरणोपयोगौ भवतः, सत्यां च लब्धौ निर्वृत्त्युपकरणोपयोगा भवन्ति, निर्वृत्त्यादीनामेकतराभावेऽपि विषयालोचनं न भवति ॥૧૯॥

અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા પજ્જેન્દ્રિયાણીતિ, તત્કાનિ તાનીન્દ્રિયાણિ ઇતિ ?, ઉચ્યતે-

અર્થ- મતિજ્ઞાનોપયોગ સ્પર્શાદિકમાં હોય છે. ઉપયોગો લક્ષણમ્ (સૂ.૮-અ.૨) માં આ કહ્યું છે. ઉપયોગ એટલે પ્રણિધાન, આયોગ એટલે-સ્વવિષયની મર્યાદાવડે સ્પર્શાદિ ભેદને જણાવનાર અર્થાત્ જીવનો વિદ્યમાન ભાવરૂપ પરિણામ. આ ચાર ભેદોમાંની નિવૃત્તિ ઈન્દ્રિય હોતે છતે ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોય છે અને લબ્ધિઈન્દ્રિય હોતે છતે નિવૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોય છે. નિવૃત્તિ આદિમાંના એકનો પણ અભાવ હોતે છતે વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી... ॥૧૯॥

(પ્રશ્નકાર-) અહીં કહે છે કે આપશ્રીએ પાંચ ઈન્દ્રિયોનું પ્રરૂપણ કર્યું... તો... કઈ તે ઈન્દ્રિયો ?

ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે...

સૂત્રમ્- સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ ॥૨-૨૦॥

અર્થ- સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ (નાસિકા), ચક્ષુ (આંખ), અને શ્રોત્ર (કાન) એ ઈન્દ્રિયો છે.

ભાષ્યમ્- સ્પર્શનં રસનં ઘ્રાણં ચક્ષુઃ શ્રોત્રમિત્યેતાનિ પઞ્ચેન્દ્રિયાણિ ॥૨૦॥

અર્થ- સ્પર્શન (ચામડી), રસન (જીભ), ઘ્રાણ (નાસિકા), ચક્ષુ (આંખ) અને શ્રોત્ર (કાન) આ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે. ॥૨૦॥

સૂત્રમ્- સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ ॥૨-૨૧॥

અર્થ- (અનુક્રમે તે ઈન્દ્રિયોના) સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ અને શબ્દ વિષયો છે.

ભાષ્યમ્- एतेषामिन्द्रियाणामेते स्पर्शादयोऽर्था भवन्ति यथासङ्ख्यम् ॥૨૧॥

અર્થ- આ (સ્પર્શનાદિ પાંચેય) ઈન્દ્રિયોના અનુક્રમે આ સ્પર્શાદિ (સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-શબ્દ વિષયો છે. ॥૨૧॥

સૂત્રમ્- શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય ॥૨-૨૨॥

અર્થ- શ્રુતજ્ઞાન એ મનનો વિષય છે.

ભાષ્યમ્- શ્રુતજ્ઞાનં દ્વિવિધમનેકદ્વાદશવિધં નોઽન્દ્રિયસ્યાર્થઃ ॥૨૨॥

અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા પૃથિવ્યબ્બનસ્પતિતેજોવાયવો દ્વીન્દ્રિયાદશ્ચ નવ જીવનિકાયાઃ પઞ્ચેન્દ્રિયાણિ ચેતિ, તત્કિં કસ્યેન્દ્રિયમિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (૧) અનેક પ્રકારનું અને (૨) બારપ્રકારનું એમ બે પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન છે. એ (શ્રુતજ્ઞાન) મનનો વિષય છે. ॥૨૨॥

(જિજ્ઞાસુ) આપશ્રી એ કહ્યું છે કે પૃથ્વી, અપ, વનસ્પતિ, તેઈ, વાઈ અને બેઈન્દ્રિયાદિ (બેઈ. તેઈ. ચઈરિ. અને પંચે. અ. ૨- સૂ. ૧૩, ૧૪માં) નવ જીવનિકાયો છે. અને પાંચ ઈન્દ્રિયો છે (અ. ૨. સૂ. ૧૫) । પરન્તુ તે કઈ ઈન્દ્રિય- કોને હોય ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- વાચ્વન્તાનામેકમ્ ॥૨-૨૩॥

અર્થ- વાયુકાય સુધીના જીવો એક ઈન્દ્રિયવાળા હોય છે.

ભાષ્યમ્- પૃથિવ્યાદીનાં વાચ્વન્તાનાં જીવનિકાયાનામેકમેવેન્દ્રિયં, સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાત્રથમં સ્પર્શનમે- વેત્યર્થઃ ॥૨૩॥

અર્થ- પૃથ્વીકાયથી માંડીને વાયુકાય^૧ સુધીના જીવનિકાયોને એક ઈન્દ્રિય હોય છે. સૂત્રક્રમ પ્રમાણે (સ્પર્શનરસનદ્રાણ.... ૨-૨૦ અનુસાર) એકેન્દ્રિયમાં પ્રથમ સ્પર્શન (ઈન્દ્રિય) આવે. (જેથી એકેન્દ્રિયને સ્પર્શનેન્દ્રિય જાણવી.) ॥૨૩॥

સૂત્રમ્- કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ ॥૨-૨૪॥

અર્થ- કૃમિ આદિ, કીડી આદિ, ભમરા આદિ, મનુષ્ય આદિ ને એકેક (પહેલા કરતા બીજા જીવોને એક વધારે-બીજા કરતા ત્રીજાને એક વધારે) વધારે હોય. (અર્થાત્ ક્રમસર ૨-૩-૪-૫ ઈન્દ્રિયો હોય.)

ભાષ્યમ્- કૃમ્યાદીનાં પિપીલિકાદીનાં ભ્રમરાદીનાં મનુષ્યાદીનાં ચ યથાસંખ્યમેકૈકવૃદ્ધાનીન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ યથાક્રમમ્, તદ્યથા-કૃમ્યાદીનાં અપાદિક-નૂપુરક-ગણ્ડુપદ-શઙ્ખ-શુક્તિકા-શમ્બૂકા-જલૂકા-પ્રભૃતીનામેકેન્દ્રિયેભ્યઃ પૃથિવ્યાદિભ્ય એકેન વૃદ્ધે સ્પર્શન રસનેન્દ્રિય ભવતઃ, તતોડપ્યેકેન વૃદ્ધાનિ પિપીલિકા-રોહિણિકા-ઉપચિકા-કુન્થુ-તુંબુરુક-ત્રપુસબીજ-કર્પાસાસ્થિકા-શતપદ્યુ-ત્પતક તૃણપત્ર કાષ્ઠહારકપ્રભૃતીનાં ત્રીણિ સ્પર્શનરસનદ્રાણાનિ, તતોડપ્યેકેન વૃદ્ધાનિ ભ્રમર-વટર-સારજ્ઞ-મક્ષિકા-પુત્તિકા-દંશ- મશક-વૃશ્ચિક-નન્દ્યાવર્ત-કીટ-પતન્જાદીનાં ચત્વારિ સ્પર્શન-રસન-દ્રાણ-ચક્ષુષાં શેષાણાં ચ તિર્યગ્યોનિજાનાં મત્સ્યોરગભુજજ્ઞ- પક્ષિ-ચતુષ્પદાનાં સર્વેષા ચ નારકમનુષ્યદેવાનાં પઞ્ચેન્દ્રિયાણીતિ ॥૨૪॥

અર્થ- કૃમિ (કરમીયા) આદિ, કીડી આદિ, ભમરા આદિ અને મનુષ્ય આદિ ને અનુક્રમે એકેક ઈન્દ્રિયો વધારે હોય છે. તે આ પ્રમાણે, કૃમિ આદિ (આદિ શબ્દથી-) આપાદિક, નૂપુરક, ગણ્ડુપદ, શંખ, શુક્તિકા, શમ્બૂકા, જલૂકા (જલૂકા) વગેરે ને પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિય (જીવો) કરતાં એક ઈન્દ્રિય વધારે હોવાથી સ્પર્શન અને રસન (એમ બે) હોય છે. (જેથી બેઈન્દ્રિય કહેવાય.) તેનાં (બેઈન્દ્રિય) કરતાં પણ એક વધારે કીડી, રોહીણિકા, ઉપચિકા, કુંથુ, તુંબુરુક, ત્રપુસબીજ, કર્પાસાસ્થિકા, શતપદી, ઉત્પતક, તૃણપત્ર, કાષ્ઠહારક વગેરેને સ્પર્શન, રસન અને દ્રાણ (એમ) ત્રણ (ઈન્દ્રિયો હોય છે. જેથી તેઈન્દ્રિય કહેવાય છે.)

તેનાં (તેઈન્દ્રિય) કરતાં પણ એક વધારે- ભમરા, વટર, સારંગ, માખી, પુત્તિકા, દંશ, મશક, વૃશ્ચિક, નન્દ્યાવર્ત, કીટ તથા પતંગીયા વગેરે ને સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ અને ચક્ષુ (એમ) ચાર (ઈન્દ્રિયો હોય છે. જેથી તે ચૌરિન્દ્રિય કહેવાય છે.) બાકીના તિર્યગ્યોને-જેમકે માછલા, ઉરગ (સર્પ-ઉરપરિસર્પ), ભુજંગ (ભૂજપરિસર્પ), પક્ષી અને ચતુષ્પદી સર્વે જીવો, તેમજ નારક, મનુષ્ય (અને) દેવોને પાંચ ઈન્દ્રિયો (સ્પર્શન-રસન-દ્રાણ-ચક્ષુ-શ્રોત્ર) હોય છે. ॥૨૪॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉત્તં ભવતા દ્વિવિધા જીવાઃ-સમનસ્કા, અમનસ્કાશ્ચેતિ તત્ર કે સમનસ્કા इति ?, અત્રોચ્યતે-

૧. અહીં પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં પૃથ્વીકાયાદિનો ક્રમ-પૃથિવી, અપ, વનસ્પતિ, તેઈ અને વાઈ. એમ લીધો છે. જેથી પૃથિવી થી માંડી વાયુ સુધી માં પાંચેય આવી જાય.

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ)- આપશ્રીએ બે પ્રકારના જીવો કહ્યા (૧) સમનસ્ક અને (૨) અમનસ્ક (તો) તેમાં સમનસ્ક કોણ ? (ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ ॥૨-૨૫॥

અર્થ- સંજ્ઞી જીવો સમનસ્ક (દ્રવ્યમનવાળા) હોય છે.

ભાષ્યમ્- સંપ્રધારણસંજ્ઞાયાં સંજ્ઞિનો^૧ જીવાઃ સમનસ્કા ભવન્તિ, સર્વે નારકદેવા ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તયશ્ચ મનુષ્યાસ્તિર્યગ્યોનિજાશ્ચ કેચિત્, ઈહાપોહયુક્તા ગુણદોષવિચારણાત્મિકા સંપ્રધારણસંજ્ઞા, તાં પ્રતિ સંજ્ઞિનો વિવક્ષિતાઃ, અન્યથા હ્યાહારમયમૈથુનપરિગ્રહસંજ્ઞાભિઃ સર્વ એવ જીવાઃ સંજ્ઞિન ઇતિ ॥૨૫॥

અર્થ- સમ્પ્રધારણ સંજ્ઞામાં વર્તતા સંજ્ઞિજીવો સમનસ્ક (મનવાળા) કહેવાય છે. સર્વે નારક, દેવો તેમજ વિવિધ રીતે ઉત્પન્ન થતા (વિ+ઉક્રાન્ત) ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્થચો (કેચિદ્ શબ્દથી વિવિધ ત્રણ રીતે [જરાયુજ, અંડજ અને પોતેજ] ઉત્પન્ન થતા ગર્ભજો જ લેવા-સંમૂર્ચ્છિમો ન લેવા. પૂ. શ્રી સિદ્ધસેન સૂ.) ઈહા અપોહ (અપાય) થી યુક્ત ગુણ દોષ (સારા-ખોટા) નો વિચાર કરનારી તે સમ્પ્રધારણ સંજ્ઞા છે. તે સમ્પ્રધારણ સંજ્ઞાને સન્મુખ રાખીને સંજ્ઞિઓ કહ્યા છે. નહિંતર આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા દરેક જીવો સંજ્ઞિ કહેવાય. (આમ ન થાય માટે વિશિષ્ટ સમ્પ્રધારણ સંજ્ઞા બતાવી.) ॥૨૫॥

સૂત્રમ્- વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ॥૨-૨૬॥

અર્થ- વિગ્રહગતિમાં કર્મયોગ (કાર્મણકાયયોગ) હોય છે.

ભાષ્યમ્- વિગ્રહગતિસમાપન્નસ્ય જીવસ્ય કર્મકૃત એવ યોગો ભવતિ, કર્મશરીરયોગ ઇત્યર્થઃ, અન્યત્ર તુ યથોક્તઃ કાયવાગ્મનોયોગ ઇત્યર્થઃ ॥૨૬॥

અર્થ- વિગ્રહગતિ (વક્રગતિ) ને પામેલા જીવને કર્મકૃત જ યોગ હોય છે. એટલે કે “કાર્મણ કાયયોગ” એ પ્રમાણે અર્થ કરવો. બીજે ઠેકાણે (અંતરાલ ગતિ સિવાય) તો આ પ્રકરણમાં કહેવાતા કાય-વાણી અને મનનો યોગ હોય છે. ॥૨૬॥

સૂત્રમ્- અનુશ્રેણિ ગતિઃ ॥૨-૨૭॥

અર્થ-શ્રેણિને અનુસારગતિ થાય છે.

ભાષ્યમ્- સર્વા ગતિર્જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચાકાશપ્રદેશાનુશ્રેણિ ભવતિ, વિશ્રેણિર્ન ભવતીતિ ગતિનિયમ ઇતિ ॥૨૭॥

૧. સંજ્ઞા વિદ્યતે યેષાં તે સંજ્ઞિનઃ ।

અર્થ- જીવોની તેમજ પુદ્ગલોની સર્વગતિ (ઉચ્ચી-નીચી-તિર્છી) આકાશપ્રદેશોને અનુસાર-પંક્તિબદ્ધ થાય છે. (પરન્તુ) વિગ્રેણિ એટલે વિદિશાએ ગતિ નથી થતી. આ પ્રમાણે ગતિનો નિયમ છે. ॥૨૭॥

સૂત્રમ્- અવિગ્રહા જીવસ્ય ॥૨-૨૮॥

અર્થ- સિદ્ધ થતાં જીવની ગતિ વિગ્રહ (વળાંક) વિનાની હોય છે.

ભાષ્યમ્- સિધ્ધમાનગતિર્જીવસ્ય નિયતમવિગ્રહા ભવતીતિ ॥૨૮॥

અર્થ- સિદ્ધ થતાં^૧ જીવની ગતિ નિશ્ચયે વિગ્રહ વિનાની હોય છે. ॥૨૮॥

સૂત્રમ્- વિગ્રહવતી ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્થ્યઃ ॥૨-૨૯॥

અર્થ- સંસારીજીવને વિગ્રહવિનાની તથા ચાર સમયથી પહેલાના એટલે કે ત્રણ સમય સુધીની વિગ્રહવાળી ગતિ હોય છે.

ભાષ્યમ્- જાત્યન્તરસંક્રાન્તૌ સંસારિણો જીવસ્ય વિગ્રહવતી ચાવિગ્રહા ચ ગતિર્ભવતિ, ઉપપાતક્ષેત્રવશાત્ તિર્યગૂર્ધ્વમધ્યચ પ્રાક્ ચતુર્થ્ય ઇતિ, યેષાં વિગ્રહવતી તેષાં વિગ્રહાઃ પ્રાક્ ચતુર્થ્યો ભવન્તિ, અવિગ્રહા એકવિગ્રહા દ્વિવિગ્રહા ત્રિવિગ્રહા ઇત્યેતાશ્ચતુઃસમયપરાશ્ચતુર્વિધા ગતયો ભવન્તિ, પરતો ન સંભવન્તિ, પ્રતિઘાતભાવાદ્વિગ્રહનિમિત્તાભાવાચ્ચ, વિગ્રહો વક્રિતં, વિગ્રહોઽવગ્રહઃ શ્રેણ્યન્તરસંક્રાન્તિરિત્ય-નર્થાન્તરમ્, પુદ્ગલાનામપ્યેવમેવ । શરીરિણાં ચ જીવાનાં વિગ્રહવતી ચાવિગ્રહવતી ચ પ્રયોગપરિણામવશાત્, ન તુ તત્ર વિગ્રહનિયમ ઇતિ ॥૨૯॥

અર્થ- તિર્યકું, ઉચ્ચે અને નીચે જન્મક્ષેત્ર હોવાથી પરભવમાં જતાં સંસારી જીવોને વળાંકવાળી અને વળાંક વિનાની ગતિ હોય છે. ચારની પહેલા સુધી- જેની વિગ્રહવાળી ગતિ છે તેને ચારની પહેલા (એટલે ત્રણ) વિગ્રહો (વળાંકો) હોય છે. (અર્થાત્) વળાંક વિનાની, એક વળાંકવાળી, બે વળાંકવાળી અને ત્રણ વળાંકવાળી એમ ચાર સમય સુધીની ચાર પ્રકારે ગતિઓ હોય છે. પ્રતિઘાત અને વિગ્રહ નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી તેનાથી (ચાર પ્રકારથી) આગળ (ગતિ) સંભવતી નથી. વિગ્રહ એટલે વક્રતા = વળાંક. વિગ્રહ, અવગ્રહ, શ્રેણ્યન્તર સંક્રાન્તિ (આકાશપ્રદેશની એકશ્રેણીથી બીજીશ્રેણી ઉપર ગમન કરવું તે) એ એકાર્થવાચી છે. પુદ્ગલોની (ગતિ) પણ એ પ્રમાણે જ (જાણવી.) (ઔદારિકાદિ) શરીરધારી જીવોની વળાંકવાળી અને વળાંક વિનાની ગતિ પ્રયોગપરિણામવશથી હોય છે. પરંતુ ત્યાં વિગ્રહનો નિયમ નથી. ॥૨૯॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- અથ વિગ્રહસ્ય કિં પરિમાણમિતિ ?, અત્રોચ્યતે, ક્ષેત્રતો ભાજ્યં, કાલતસ્તુ...

૧. સિદ્ધ થતાં જીવની ગતિ પૂર્વપ્રયોગાદિ ચાર કારણે થાય છે તે દશમાં અધ્યાયમાં આવશે.

અર્થ- (જ્ઞાસુ) પૂછે છે કે-વિગ્રહનું શું પરિમાણ (પ્રમાણ) ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-ક્ષેત્રથી ભજના છે^૧ અને કાળથી તો... (૩૦) માં સૂત્રમાં = અનન્તર સૂત્રમાં કહે છે).

સૂત્રમ્- એક સમયોડવિગ્રહઃ ॥૨-૩૦॥

અર્થ- એક સમય બાદ વિગ્રહગતિ હોય છે. [અર્થાત્-વિગ્રહગતિ એક સમયના વ્યવધાનવાળી હોય છે]

ભાષ્યમ્- એકસમયોડવિગ્રહો ભવતિ, અવિગ્રહા ગતિરાલોકાન્તાદપ્યેકેન સમયેન ભવતિ, એકાવિગ્રહા દ્વાભ્યામ્, દ્વિવિગ્રહા ત્રિભિઃ, ત્રિવિગ્રહા ચતુર્ભિરિતિ, અત્ર ભક્તપ્રરૂપણા કાર્યેતિ ॥૩૦॥

અર્થ- વિગ્રહરહિત ગતિ એક સમયની હોય છે. વિગ્રહરહિતગતિ લોકના છેડા સુધીની હોય તો પણ એક સમયની હોય છે. એક વિગ્રહ (વળાંક) વાળી ગતિ-બે સમયની. બે વિગ્રહવાળી ગતિ-ત્રણ સમયની. ત્રણ વિગ્રહવાળી ગતિ-ચાર સમયની (હોય છે.) એ પ્રમાણે અહીં ભેદોની પ્રરૂપણા કરવી. (કયો ભેદ-કયા જીવને, કઈ ગતિમાં હોય. તેનો વિચાર કરવો.) ॥૩૦॥

સૂત્રમ્- એકં દ્વૌ વાડનાહારકઃ ॥૨-૩૧॥

અર્થ- એક અથવા બે સમય આહાર રહિત હોય છે.

ભાષ્યમ્- વિગ્રહગતિસમાપન્નો જીવ એકં વા સમયં દ્વૌ વા સમયાવનાહારકો ભવતિ, શેષં કાલમનુસમયમાહારયતિ, કથમેકં દ્વૌ વાડનાહારકો ન બહૂનિત્યત્ર ભક્તપ્રરૂપણા કાર્યા ॥૩૧॥

અર્થ- વિગ્રહગતિમાં ગમન કરતો જીવ એક કે બે સમય અનાહારકપણાવાળો^૨ (આહાર લીધા વિનાનો) હોય છે. બાકીના કાળમાં દરેક સમયે આહાર લે છે. (પ્રશ્નઃ) શા માટે ? એક કે બે સમય અનાહારકપણું ...? વધારે નહિ ? વધારે સમય અનાહારક ન હોય ?) (આવો પ્રશ્ન થયે છતે) અહીં ભાંગા સમ્બન્ધી વિચાર કરવો. ॥૩૧॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- એવમિદાનીં ભવક્ષયે જીવોડવિગ્રહયા વિગ્રહવત્યા વા ગત્યા ગતઃ કથં પુનર્જાયત ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે, ઉપપાતક્ષેત્રં સ્વકર્મવશાત્પ્રાપ્તઃ શરીરાર્થં પુદ્ગલગ્રહણં કરોતિ, સકષાયત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાનાદત્ત ઇતિ, કાયવાજ્ઞનઃપ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામુપકારઃ, નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાદિતિ વક્ષ્યામઃ, તજ્જન્મ, તત્ત્વ ત્રિવિધમ્, તદ્યથા-

૧. જીવના પ્રદેશો સંકોચશીલ અને વિકાસશીલ (પ્રદેશ સંહાર વિસ્તારાણ્યં પ્રવીણવત્- અ. ૫. સૂ.૧૬) હોવાના કારણે ક્ષેત્રનું પરિમાણ નિયત થતું નથી. પરન્તુ કાળનું પરિમાણ નિયત છે. જેથી ૩૦ માં સૂત્રમાં (અનન્તર) કહેવાય છે.
૨. અવિગ્રહગતિમાં અનાહારકપણું ન હોય. કેમકે તે ગતિ એક સમયની છે. ભવક્ષયે આહાર લીધો છે અને ઉત્પત્તિસ્થાને તુર્ત આહાર લેશે. એક વિગ્રહ માં પણ અનાહારકપણું ન હોય. કેમકે તેમાં બે સમય હોય છે. પહેલા સમયે પૂર્વ જન્મમાં આહાર લઈને આવ્યો છે અને બીજા સમયે ઉત્પત્તિસ્થાને તુર્ત આહાર લે છે. પરન્તુ બે વિગ્રહ હોય તો ત્રણ સમયની ગતિ થાય. પહેલા સમયે પૂર્વજન્મનો આહાર અને ત્રીજા સમયે પરજન્મનો (ઉત્પત્તિ સ્થાને) આહાર. જેમાં બીજા સમય આહાર વિનાનો. જેથી તે એક સમય અનાહારક કહેવાય. તે રીતે ચારસમયવાળા ત્રણ વિગ્રહમાં બે સમય અનાહારકપણું હોય.

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન પૂછે કે- આ પ્રમાણે ભવનો ક્ષય થયે છતે અવિગ્રહ કે વિગ્રહગતિ વડે ગયેલો જીવ શી રીતે ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં- પોતાના કર્મવશાત્ (કર્મને વશ થઈને) ઉત્પત્તિક્ષેત્ર (જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થવાનું હોય તે ક્ષેત્ર) માં ઉત્પન્ન થાય છે. (પ્રાપ્ત કરે છે). (તેમજ ઔદારિક વગેરે શરીર માટે) પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે.

‘સકષાયત્વાજીવાઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાનાદત્ત (અ.૮-સૂ.૨)’

‘કાયવાજ્ઞનઃ પ્રાણાપાનાપુદ્ગલાનામુપકાર (અ.પૂ-સ.૧૧)’

‘નામપ્રત્યયાઃ સર્વતોયોગવિશેષાત્ (અ.૮-સૂ.૨૫)’ એ પ્રમાણે કહીશું.

તે (પુદ્ગલગ્રહણ તે) જન્મ, તે (જન્મ) ત્રણ પ્રકારે, તે (ત્રણ પ્રકાર) આ રીતે,

સૂત્રમ્- સમ્મૂર્છનગર્ભોપપાતાજન્મ ॥૨-૩૨॥

અર્થ- સંમૂર્છન, ગર્ભ અને ઉપપાત એ ત્રણ પ્રકારે જન્મ છે.

ભાષ્યમ્- સમ્મૂર્છનં ૧ ગર્ભ ૨ ઉપપાત ૩ इत्येतत् त्रिविधं जन्म ॥૩૨॥

અર્થ- સંમૂર્છન, ગર્ભ, (અને) ઉપપાત એ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારે જન્મ છે. ॥૩૨॥

સૂત્રમ્- સચિત્ત-શીત-સંવૃત્તાઃ સેતરા મિશ્રાશ્ચૈકશતદ્યોનયઃ ॥૨-૩૩॥

અર્થ- (૧) સચિત્ત, (૨) શીત, (૩) સંવૃત્ત (ઢકેલી) આ ત્રણેયની પ્રતિપક્ષી (૪) અચિત્ત (૫) ઉષ્ણ, (૬) વિવૃત્ત, (ખુલ્લી-પ્રગટ) અને મિશ્ર એટલે (૭) સચિત્ત-અચિત્ત (૮) શીત-ઉષ્ણ (૯) સંવૃત્ત-વિવૃત્ત આ નવ પ્રકારે યોનિઓ છે.

ભાષ્યમ્- સંસારે જીવાનામસ્ય ત્રિવિધસ્ય જન્મન एताः सचित्तादयः सप्रतिपक्षा मिश्राश्चैकशो योनयो भवन्ति, तद्यथा-सचित्ता अचित्ता सचित्ताचित्ता शीता उष्णा शीतोष्णा संवृत्ता विवृत्ता संवृत्तविवृत्ता इति, तत्र देवनारकानामचित्ता योनिः, गर्भजन्मनां मिश्रा, त्रिविधाऽन्येषाम् । गर्भजन्मनां देवानां च शीतोष्णा, तेजःकायस्योष्णा, त्रिविधाऽन्येषाम् । नारकैकेन्द्रियदेवानां संवृत्ता, गर्भजन्मनां मिश्रा, विवृत्ताऽन्येषामिति ॥૩૩॥

અર્થ- સંસારી જીવોની ત્રણ પ્રકારના જન્મની આ (સૂત્રોક્ત) સચિત્તાદિ (૩), પ્રતિપક્ષી સહિતની (૩) અને પ્રત્યેકની મિશ્ર (સચિત્તાચિત્તાદિ-૩) યોનિઓ હોય છે. તે (યોનિના પ્રકારો) આ રીતે, (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત (૩) સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) (૪) શીત (૫) ઉષ્ણ (૬) શીતોષ્ણ (મિશ્ર) (૭) સંવૃત્ત (૮) વિવૃત્ત અને (૯) સંવૃત્ત-વિવૃત્ત (મિશ્ર) (એમ નવ.)^૧

૧. જીવોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાન તો અસંખ્ય છે. પરંતુ યોનિના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને આકારભેદે ભેદો પડે છે. તે ભેદો ને જીવના મૂળ ભેદ સાથે ગુણતાં જે સંખ્યા આવે તે, તે પ્રકારના જીવની યોનિની સંખ્યા બ્રહ્મણી જેમ કે, ૫-વર્ણ X ૨-ગંધ X ૫-રસ X ૮-સ્પર્શ X ૫-આકાર = ૨૦૦૦

તેમાં નારક-દેવોને અચિત્તયોનિ હોય છે. ગર્ભજ્ઞે (મનુષ્ય, તિર્યચ) ને સચિત્તાચિત્ત(મિશ્ર) યોનિ હોય છે. બાકીના (દરેક જીવો) ને ત્રણે પ્રકારની (યોનિઓ હોય છે). (અર્થાત્ બાકીના જીવોમાં કોઈને સચિત્ત, કોઈને અચિત્ત અને કોઈને મિશ્રયોનિ હોય છે.) ગર્ભજ્ઞેને અને દેવોને શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે. તેઉકાયને ઉષ્ણ (યોનિ હોય છે). બાકીના જીવોને ત્રણેય પ્રકારની યોનિ હોય છે. (શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ). નારક, એકેન્દ્રિય અને દેવોની સંવૃત્ત (ઢંકાયેલી યોનિ હોય છે). ગર્ભજ્ઞેને મિશ્ર (સંવૃત્ત-વિવૃત્ત યોનિ હોય છે.) બાકીના (જીવો) ને ત્રણેય પ્રકારની (યોનિ હોય છે. સંવૃત્ત, વિવૃત્ત, સંવૃત્ત-વિવૃત્ત.) ॥૩૩॥

સૂત્રમ્- જરાય્વળ્ડપોતજાનાં ગર્ભઃ ॥૨-૩૪॥

અર્થ- જરાયુજ (ઓળનો પારદર્શક પડદો વિટળાયેલો હોય તે જરાયુ), અંડજ (ઈંડામાં ઉત્પન્ન થનાર) પોતજ (ઓળ કે ઈંડાનું પડ ન હોય-પરંતુ સિધે સિધો કપડાની જેમ સાફ ઉત્પન્ન થનાર) આ ત્રણ ગર્ભજન્મ હોય છે.

ભાષ્યમ્- જરાયુજાનાં મનુષ્ય-ગો-મહિષાજાવિકાશ્વ-ખરોષ્ટ્ર-મૃગ-ચમર-વરાહ-ગવય-સિંહ-વ્યાઘ્રર્ક્ષ-દ્વીપિ-શ્વ-શ્ર્ગાલ-માર્જારાદીનામ્, અળ્ડજાનાં સર્પ-ગોધા-કૃકલાશ-ગૃહકોકિલિકા-મત્સ્ય-કૂર્મ-નક્ર-શિશુમારાદીનાં પક્ષિણાં ચ લોમપક્ષાણાં હંસ-ચાષ-શુક-ગૃધ્ર-શ્યેન-પારાપત-કાક-મયૂર-મદ્દુ-બક-બલાકાદીનાં, પોતજાનાં શલ્લક-હસ્તિ-શ્વાવિલ્લાપક-શશ-શારિકા-નકુલ-મૂષિકાદીનાં પક્ષિણાં ચ ચર્મપક્ષાણાં જલુકા-વલ્ગુલિ-ભારણ્ડ-પક્ષિ-વિરાલાદીનાં ગર્ભો જન્મેતિ ॥૩૪॥

અર્થ- જરાયુજ-મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘોડો, ગધેડો, ઉટ, હરણ, ચમરીગાય, ભુંડ, રોઝ, સિંહ, વાઘ, ઋક્ષ (રીંછ), દ્વીપી (ચિત્તો), કૂતરો, શિયાળ, બિલાડી આદિના (જરાયુજ ગર્ભથી જન્મો છે). અંડજ- સર્પ, ગોધા (ઘો), કાર્ચીડો (કૃકલાશ), ગૃહકોકીલીકા (ગરોળી), માછલા, કાચબા, નક શિશુમાર આદિ અને પક્ષીઓમાં લોમપાંખવાળા, હંસ, ચાષ, પોપટ, ગીધ, બાજ, કબૂતર, કાગડો, મોર, મંડૂ (મદ્દુ), બગલા, બલાક આદિના (અંડજ ગર્ભથી જન્મો છે.)

પોતજ- શલ્લક, હાથી, શ્વાવિલ્લાપક, સસલું, શારિકા, નોળીયા, ઉંદર આદિના અને ચામડીની પાંખવાળા- જલૂકા, વડવાગળ, ભારંડપક્ષી વિરાલ આદિના પોતજ ગર્ભથી જન્મો છે. ॥૩૪॥

સૂત્રમ્- નારકદેવાનામુપપાતઃ ॥૨-૩૫॥

અર્થ- નારક (અને) દેવોને ઉપપાત જન્મ હોય છે.

૨૦૦૦ X ૩૫૦ (પૃથ્વીકાય જીવના મૂળભેદ) = ૭૦૦૦૦૦ (૭ લાખ પૃથ્વીકાયની યોનિ, જે સાતલાખ સૂત્રમાં આવે છે તે.)

આમ ૨૦૦૦ નો આંક નિશ્ચિત રાખી મૂળભેદમાં ફેરફાર કરવાથી તે તે જીવોની યોનિની સંખ્યા મળી આવશે.

તા. ક. મૂળભેદની સંખ્યા ૧૧૧ આધારે છે, તે વિષે અમો બ્રહ્મતા નથી. શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટીકરણનો ઉલ્લેખ જોવો.

(પં. શ્રી પ્રભુદાસ. બે. પા.)

ભાષ્યમ્- નારકાણાં દેવાનાં ચોપપાતો જન્મેતિ ॥૩૫॥

અર્થ- નારક અને દેવોના^૧ ઉપપાત જન્મ હોય છે. ॥૩૫॥

સૂત્રમ્- શેષાણાં સંમૂર્ચ્છનમ્ ॥૨-૩૬॥

અર્થ- બાકીના જીવોને સંમૂર્ચ્છન જન્મ હોય છે.

ભાષ્યમ્- જરાય્વળ્ડપોતજનારકદેવેભ્યઃ શેષાણાં સંમૂર્ચ્છનં જન્મ, ઉભયાવધારણં ચાત્ર ભવતિ, જરાયુજાદીનામેવ ગર્ભઃ, ગર્ભ એવ જરાયુજાદીનાં, નારકદેવાનામેવોપપાતઃ, ઉપપાત એવ નારકદેવાનાં, શેષાણામેવ સંમૂર્ચ્છનમ્ સંમૂર્ચ્છનમેવ શેષાણામ્ ॥૩૬॥

અર્થ- જરાયુજ, અંડજ, પોતજ, નારક અને દેવો સિવાયના બીજા (જીવો- પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય, બે ઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, ગર્ભજ સિવાયના પંચેન્દ્રિય તિર્યક અને ગર્ભજ સિવાયના મનુષ્ય) ને સંમૂર્ચ્છન જન્મ હોય છે.

- અહીં (પરસ્પર) ઉભય રીતે જ (ચ એવકારે) ગ્રહણ કરવું. (એટલે,) જરાયુ આદિને જ ગર્ભજન્મ હોય અને જરાયુઆદિને ગર્ભજન્મ જ હોય. (અર્થાત્ જરાયુ આદિ સિવાય ગર્ભજ સંભવે નહિ, અને ગર્ભજ એ જરાયુ આદિ વિના સંભવે નહિ. આમ ઉભયનું અવધારણ.) નારક દેવોને જ ઉપપાત (જન્મ હોય) અને નારક દેવોને ઉપપાત જ હોય. બાકીના (જીવો) ને જ સંમૂર્ચ્છન (જન્મ) હોય અને બાકીના જીવોને સંમૂર્ચ્છન જન્મ જ હોય. ॥૩૬॥

સૂત્રમ્- ઔદારિકવૈક્રિયાહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ ॥૨-૩૭॥

અર્થ- ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ એ શરીરો છે.

ભાષ્યમ્- ઔદારિકં વૈક્રિયં આહારકં તૈજસં કાર્મણમિત્યેતાનિ પञ્ચ શરીરાણિ સંસારિણાં જીવાનાં ભવન્તિ ॥૩૭॥

અર્થ- ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ આ પ્રમાણે આ પાંચ શરીરો સંસારી જીવોને હોય છે. ॥૩૭॥

સૂત્રમ્- તેષાં પરં પરં સૂક્ષ્મમ્ ॥૨-૩૮॥

અર્થ- તેમાં, આગળ-આગળનું (પછી પછીનું શરીર) સૂક્ષ્મ હોય છે. (પહેલા કરતાં બીજું સૂક્ષ્મ, બીજા કરતાં ત્રીજું ....એમ)

૧. દેવલોકમાં અમુક સ્થળે દેવશબ્દ હોય છે. તેમાં અંતર્મુક્તિમાં તેયાર થઈ જન્મ ધારણ કરે છે.

નરકમાં કુંભી કે ગોખલા આકારના સ્થાનો હોય છે. તેમાં અંતર્મુક્તિમાં પીડાતા-પીડાતા જન્મ ધારણ કરે છે.

ભાષ્યમ્- તેષામૌદારિકાદિશરીરાણાં પરં પરં સૂક્ષ્મં વેદિતવ્યં, તદ્યથા- ઔદારિકાદ્વૈક્રિયં સૂક્ષ્મં વૈક્રિયાદાહારકમ્ આહારકાતૈજસમ્ તૈજસાત્કાર્મણમિતિ ॥૩૮॥

અર્થ- તે ઔદારિકાદિ શરીરોમાંનું પછીપછીનું (શરીર) સૂક્ષ્મ જાણવું. તે આ રીતે, ઔદારિક કરતાં વૈક્રિય સૂક્ષ્મ, વૈક્રિય કરતાં આહારક સૂક્ષ્મ, આહારક કરતાં તેજસ સૂક્ષ્મ અને તેજસ કરતાં કાર્મણ સૂક્ષ્મ. ॥૩૮॥

સૂત્રમ્- પ્રદેશતોડસંઙ્ખ્યેયગુણં પ્રાક્ તૈજસાત્ ॥૨-૩૯॥

અર્થ- તેજસની પહેલાનાં (ત્રણ શરીરો) પ્રદેશથી અસંખ્યગુણ-અસંખ્યગુણ વધારે છે.

ભાષ્યમ્- તેષાં શરીરાણાં પરં પરમેવ પ્રદેશતોડસંઙ્ખ્યેયગુણં ભવતિ પ્રાક્ તૈજસાત્, ઔદારિક-શરીરપ્રદેશેષ્યો વૈક્રિયશરીરપ્રદેશા અસંઙ્ખ્યેયગુણાઃ, વૈક્રિયશરીરપ્રદેશેષ્ય આહારક-શરીરપ્રદેશા અસંઙ્ખ્યેયગુણા इति ॥૩૯॥

અર્થ- તેજસની પહેલાનાં શરીરોમાં પૂર્વ-પૂર્વ કરતાં પછી-પછીના શરીરો પ્રદેશથી અસંખ્યગુણ હોય છે. ઔદારિક શરીરના પ્રદેશો કરતાં વૈક્રિયશરીરનાં પ્રદેશો અસંખ્યગુણ (હોય છે.) વૈક્રિય શરીરનાં પ્રદેશો કરતાં આહારક શરીરના પ્રદેશો અસંખ્યગુણ હોય છે. ॥૩૯॥

સૂત્રમ્- અનન્તગુણે પરે ॥૨-૪૦॥

અર્થ- પછીના (તેજસ-કાર્મણ એમ) બે શરીરના પ્રદેશો અનંતગુણ હોય છે.

ભાષ્યમ્- પરે દ્વે શરીરે તૈજસકાર્મણે પૂર્વતઃ પૂર્વતઃ પ્રદેશાર્થતયાડનન્તગુણે ભવતઃ, આહારકાતૈજસં પ્રદેશતોડનન્તગુણં, તૈજસાત્કાર્મણમનન્તગુણમિતિ ॥૪૦॥

અર્થ- પછીનાં (આહારક પછીનાં) બે શરીરો-તેજસ અને કાર્મણ એ (બે શરીરો) પ્રદેશે કરીને અનંતગુણ હોય છે. (એટલે કે,) આહારક કરતાં તેજસ (શરીર) પ્રદેશથી અનન્તગુણ અને તેજસ કરતાં કાર્મણ (શરીર) પ્રદેશથી અનન્તગુણ હોય છે. ॥૪૦॥

સૂત્રમ્- અપ્રતિઘાતે ॥૨-૪૧॥

અર્થ- (પછીનાં) બે શરીરોને પ્રતિઘાત (બાધા, ઝકાવટ) હોતો નથી.

ભાષ્યમ્- એતે દ્વે શરીરે તૈજસકાર્મણે અન્યત્ર લોકાન્તાત્ સર્વત્રાપ્રતિઘાતે ભવતઃ ॥૪૧॥

અર્થ- આ બે શરીરો-તેજસ અને કાર્મણ (શરીર) લોકના અંત સુધી ક્યાંય પ્રતિઘાત (ઝકાવટ કે બાધા) વાળાં નથી. ॥૪૧॥

સૂત્રમ્- અનાદિ સમ્બન્ધે ચ ॥૨-૪૨॥

અર્થ- તે બે (શરીરો જીવસાથે) અનાદિ કાળથી સમ્બન્ધ ધરાવે છે.

ભાષ્યમ્- તાભ્યાં તૈજસકાર્મણાભ્યામનાદિસંબન્ધ ઇતિ ॥૪૨॥

અર્થ- તે તેજસ કાર્મણ શરીર સાથે (જીવનો) સમ્બન્ધ અનાદિ કાળથી છે. ॥૪૨॥

સૂત્રમ્- સર્વસ્ય ॥૨-૪૩॥

અર્થ- શરીરધારી સર્વને (તેજસ અને કાર્મણ-આ બે શરીર) હોય છે.

ભાષ્યમ્- સર્વસ્ય ચૈતે તૈજસકાર્મણે શરીરે સંસારિણો જીવસ્ય ભવતઃ, એકે ત્વાચાર્ય નયવાદાપેક્ષં વ્યાચક્ષતે-કાર્મણમેવૈકમનાદિસંબન્ધં, તેનૈવૈકેન જીવસ્યાનાદિઃ સંબન્ધો ભવતીતિ, તૈજસં તુ લબ્ધ્યપેક્ષં ભવતિ, સા ચ તૈજસલબ્ધિર્ન સર્વસ્ય, કસ્યચિદેવ ભવતિ, ક્રોધપ્રસાદનિમિત્તૌ શાપાનુગ્રહૌ પ્રતિ તેજોનિર્ગમીતરશ્મિનિર્ગમકરં, તથા ભ્રાજિષ્ણુ પ્રભાસમુદયચ્છાયાનિર્વર્તકં તૈજસં શરીરેષુ, મણિજ્વલન-જ્યોતિષ્કવિમાનવદિતિ ॥૪૩॥

અર્થ- સર્વ સંસારી જીવોને આ તેજસકાર્મણ શરીર હોય છે. કેટલાક આચાર્ય ભગવંતો નયવાદની અપેક્ષાએ કહે છે કે, માત્ર એક કાર્મણ શરીર જ અનાદિ સમ્બન્ધવાળું છે. તે (કાર્મણ) એકલું જ જીવની સાથે અનાદિથી સમ્બન્ધ ધરાવે છે. તેજસ શરીર તો લબ્ધિની અપેક્ષાવાળું છે અને તે તેજસ લબ્ધિ સર્વને નથી હોતી. કોઈકને જ હોય છે. ક્રોધ અને કૃપા છે નિમિત્ત જેનું એવા શ્રાપ અને અનુગ્રહની સન્મુખ બનેલો તેજના છોડવારૂપ અને ઠંડાકિરણોને છોડવારૂપ કાર્ય કરનારૂ તેજસ શરીર છે. તેમજ દેદીપ્યમાન પ્રભામંડલની આભા ઉત્પન્ન કરનાર (તેજસ શરીર છે). તેજસ શરીર મણી, અગ્નિ તથા જ્યોતિષ્ક વિમાનની જેમ તેજ વાળું હોય છે. ॥૪૩॥

સૂત્રમ્- તદાડ્ડદીનિભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યાડ્ડચતુર્થ્યઃ ॥૨-૪૪॥

અર્થ- તે (બે) શરીર વગેરે એક સાથે એક જીવને ચાર શરીર હોઈ શકે. અથવા તે (કાર્મણ શરીર) છે આદિમાં જેને એવા એક સાથે એક જીવને ચાર સુધી શરીર હોઈ શકે છે.

ભાષ્યમ્- તે આદિની ણમિતિ તદાદીનિ, તૈજસકાર્મણે યાવત્સંસારભાવિની આદિં કૃત્વા શેષાણિ યુગપદેકસ્ય જીવસ્ય ભાજ્યાન્યા ચતુર્થ્યઃ ।

અર્થ- તે આદિ બે-એટલે, આ તે બે (તેજસ, કાર્મણ) આદિમાં છે જે, તેજસ અને કાર્મણ. સંસારે ભમવાવાળાને તેજસ કાર્મણથી લઈને ઔદારિકાદિ (માંથી) એક જીવને એક સાથે ચાર શરીર વિકલ્પે હોઈ શકે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-તૈજસકાર્મણે વા સ્યાતાં, તૈજસકાર્મણૌદારિકાણિ વા સ્યુઃ, તૈજસકાર્મણવૈક્રિયાણિ વા સ્યુઃ, તૈજસકાર્મણૌદારિકવૈક્રિયાણિ વા સ્યુઃ, તૈજસકાર્મણૌદારિકાહારકાણિ વા સ્યુઃ, કાર્મણમેવ વા સ્યાત્, [કાર્મણ તૈજસે વા સ્યાતામ્], કાર્મણૌદારિકે વા સ્યાતામ્, કાર્મણવૈક્રિયે વા સ્યાતામ્, કાર્મણૌદારિકવૈક્રિયાણિ વા સ્યુઃ, કાર્મણૌદારિકાહારકાણિ વા સ્યુઃ, કાર્મણતૈજસૌદારિકવૈક્રિયાણિ વા સ્યુઃ, કાર્મણતૈજસૌદારિકાણિ વા સ્યુઃ । ન તુ કદાચિદ્યુગપત્પજ્ઞ ભવન્તિ, નાપિ વૈક્રિયાહારકે યુગપદ્ભવતઃ, સ્વામિવિશેષાદિતિ વક્ષ્યતે ॥૪૪॥

અર્થ- તે આ રીતે, (૧) તૈજસ, કાર્મણ (એમ બે) હોય છે. અથવા (૨) તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક (એમ ત્રણ) હોય છે, અથવા (૩) તૈજસ, કાર્મણ, વૈક્રિય (એમ ત્રણ) હોય છે. અથવા (૪) તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક, વૈક્રિય (એમ ચાર) હોય છે, અથવા (૫) તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક, આહારક (એમ ચાર) હોય છે, અથવા (૬) (ફક્ત) કાર્મણ (એક) જ હોય છે, અથવા [(૭) કાર્મણ, તૈજસ (એમ બે) હોય છે,] અથવા (૮) કાર્મણ, ઔદારિક (એમ બે હોય છે), અથવા (૯) કાર્મણ, વૈક્રિય (એમ બે) હોય છે, અથવા (૧૦) કાર્મણ, ઔદારિક, વૈક્રિય (એમ ત્રણ) હોય છે, અથવા (૧૧) કાર્મણ, ઔદારિક, આહારક (એમ ત્રણ) હોય છે, અથવા (૧૨) કાર્મણ, તૈજસ, ઔદારિક, વૈક્રિય (એમ ચાર) હોય છે. (૧૩) કાર્મણ, તૈજસ, ઔદારિક (એમ ત્રણ) હોય છે. પરંતુ ક્યારે પણ એક સાથે પાંચ (શરીર) નથી હોતા. (તેમજ) વૈક્રિય અને આહારક પણ એક સાથે નથી હોતા. સ્વામિવિશેષથી (અ. ૨- સૂ. ૪૮, ૪૯ માં) કહેવાશે. ॥૪૪॥

સૂત્રમ્- નિરુપભોગમન્યમ્ ॥૨-૪૫॥

અર્થ- અન્ય (છેલ્લું શરીર) ઉપભોગ કરતું નથી.

ભાષ્યમ્- અન્યમિતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાત્કાર્મણમાહ, તન્નિરુપભોગમ્-ન સુખદુઃખે તેનોપભુજ્યેતે, ન તેન કર્મ બદ્ધ્યતે, ન વેદ્યતે, નાપિ નિર્જીર્યતે इत्यर्थः, શેષાણિ તુ સોપભોગાનિ, યસ્માત્સુખદુઃખે તૈરુપભુજ્યેતે કર્મ બદ્ધ્યતે વેદ્યતે નિર્જીર્યતે ચ તસ્માત્સોપભોગાનીતિ ॥૪૫॥

અર્થ- અન્ય એટલે સૂત્રક્રમાનુસાર કાર્મણ કહે છે. તે (કાર્મણ શરીર) ઉપભોગ કરતું નથી. તેનાથી સુખદુઃખ ભોગવાતું નથી, તેનાથી કર્મ બન્ધાતા નથી, (કર્મ) ભોગવાતા નથી, તેમજ નિર્જરા પણ નથી થતી. બાકીના (ચાર શરીરો) તો ઉપભોગવાળા છે. જેથી સુખદુઃખ તે (શરીરો) વડે ભોગવાય છે, કર્મ બન્ધાય છે, ભોગવાય છે અને નિર્જરા (પણ) થાય છે. તેથી તે ઉપભોગવાળા છે. ॥૪૫॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-एषां पञ्चानामपि शरीराणां सम्मूर्च्छनादिषु त्रिषु जन्मसु किं क जायत इति?, अत्रोच्यते-

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) કહે છે કે-આ પાંચ શરીરમાંનું કયું (શરીર) સમ્મૂર્ચનાદિ ત્રણ (ગર્ભ, સંમૂર્ચન, ઉપપાત) જન્મમાં-કયાં હોય ? (ઉત્તરકાર)- અહીં કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- ગર્ભસમ્મૂર્છનજમાદ્યમ્ ॥૨-૪૬॥

અર્થ- ગર્ભ અને સમ્મૂર્છન (જન્મ)માં પહેલું (ઔદારિક શરીર) હોય છે.

ભાષ્યમ્- આદ્યમિતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાદૌદારિકમાહ, તદ્ ગર્ભે સમ્મૂર્છને વા જાયતે ॥૪૬॥

અર્થ- આદ્યમિતિ સૂત્રક્રમ અનુસારે ઔદારિક કહે છે. તે (ઔદારિક) ગર્ભમાં અથવા સમ્મૂર્છન (જન્મ) માં ઉત્પન્ન થાય છે. (અર્થાત્ ઔદારિક શરીર ગર્ભજન્મ કે સમ્મૂર્છનજન્મવાળાને ઉત્પન્ન થાય છે.) ॥૪૬॥

સૂત્રમ્- વૈક્રિયમૌપપાતિકમ્ ॥૨-૪૭॥

અર્થ- વૈક્રિયશરીર ઉપપાત જન્મવાળાને હોય છે.

ભાષ્યમ્- વૈક્રિયશરીરમૌપપાતિકં ભવતિ, નારકાણાં દેવાનાં ચેતિ ॥૪૭॥

અર્થ- વૈક્રિય શરીર ઉપપાત (જન્મવાળા) ને હોય છે. (ઉપપાતજન્મ) નારક અને દેવતાઓનો (હોય છે.) ॥૪૭॥

સૂત્રમ્- લબ્ધિપ્રત્યયં ચ ॥૨-૪૮॥

અર્થ- (વૈક્રિય શરીર) લબ્ધિવિશેષથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- લબ્ધિપ્રત્યયં ચ વૈક્રિયશરીરં ભવતિ, તિર્યગ્યોનીનાં મનુષ્યાણાં ચેતિ ॥૪૮॥

અર્થ- લબ્ધિ (તપ વિગેરે દ્વારા) ના કારણે પણ વૈક્રિયશરીર ઉત્પન્ન થાય છે. તિર્યગ્યોને અને મનુષ્યોને (લબ્ધિથી વૈક્રિય શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગર્ભજતિર્યગ્ય-મનુષ્ય જ લેવા. તે સિવાયના વાયુકાયને પણ લબ્ધિપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર હોય છે.) ॥૪૮॥

સૂત્રમ્- શુભં વિશુદ્ધમવ્યાઘાતિ ચાહારકં ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યૈવ ॥૨-૪૯॥

અર્થ- શુભ, વિશુદ્ધ, વ્યાઘાત વિનાનું અને લબ્ધિ પ્રત્યયિક એવું આહારક શરીર ચૌદપૂર્વધરને જ હોય છે.

ભાષ્યમ્- શુભમિતિ, શુભદ્રવ્યોપચિતં શુભપરિણામં ચેત્યર્થઃ, વિશુદ્ધમિતિ વિશુદ્ધદ્રવ્યોપચિતમસાવદ્યં ચેત્યર્થઃ, અવ્યાઘાતીતિ, આહારકં શરીરં ન વ્યાહન્તિ ન વ્યાહન્યતે ચેત્યર્થઃ ।

અર્થ- શુભ એટલે- શુભ દ્રવ્યો (પુદ્ગલો) થી રચેલું- શુભ પરિણામવાળું (તે શુભ.) એ પ્રમાણે અર્થ.

-વિશુદ્ધ એટલે- વિશુદ્ધ (નિર્મલ સ્ફટિક જેવા) દ્રવ્યોથી બનાવેલું અને નિરવધ (જે બનાવતા હિંસાવાળી

પ્રવૃત્તિ ન થાય). એ પ્રમાણે અર્થ.

-અવ્યધાતિ એટલે, આહારક શરીર વ્યાધાત કરતું નથી કે પામતું નથી. અર્થાત્ કોઈથી પણ હણાતું નથી.

ભાષ્યમ્- તત્ત્વતુર્દશપૂર્વધર એવ કસ્મિંસ્વિદર્થે કૃચ્છ્રેડત્યન્તસૂક્ષ્મે સંદેહમાપન્નો નિશ્ચયાધિગમાર્થ ક્ષેત્રાન્તરિતસ્ય ભગવતોઽર્હતઃ પાદમૂલમૌદારિકેણ શરીરિણાશક્યગમનં મત્વા લબ્ધિપ્રત્યયમેવોત્પાદયતિ, દૃષ્ટ્વા ભગવન્તં છિન્નસંશયઃ પુનરાગત્ય વ્યુત્સૃજત્યન્તર્મુહૂર્તસ્ય ॥

અર્થ- તે (આહારક શરીર) ચૌદપૂર્વધર જ (બનાવી શકે). કોઈ અર્થમાં (ગહન વિષયમાં) અત્યન્ત સૂક્ષ્મ સંદેહવાળા તે ચૌદપૂર્વી નિશ્ચય (સંદેહ ભાંગવા-નિર્ણય માટે) પામવા માટે અન્યક્ષેત્રમાં અરિહંત ભગવાનના ચરણકમલમાં ઔદારિક શરીર વડે જવાનું અશક્ય હોવાથી, લબ્ધિપ્રત્યયથી જ (આહારક શરીર) બનાવે છે. (અને મોકલે છે.) ત્યાર બાદ ભગવાનને પૂછીને-સંદેહ દૂર કરીને (સંદેહ દૂર કર્યો છે જેણે તેવા તે ચૌદપૂર્વી) ફરી પાછા (સ્વક્ષેત્રમાં) આવીને તેનું (આહારક શરીરનું) વિસર્જન કરે છે. આ શરીર અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે.

ભાષ્યમ્- તૈજસમપિ શરીરં લબ્ધિપ્રત્યયં ભવતિ ॥

અર્થ- તેજસ શરીર પણ લબ્ધિ પ્રત્યયિક છે.

ભાષ્યમ્- કાર્મણમેષાં નિબન્ધનમાશ્રયો ભવતિ, તત્કર્મત એવ ભવતીતિ-બન્ધે પરસ્તાદ્વક્ષ્યતિ, કર્મ હિ કાર્મણસ્ય કારણમન્યેષાં ચ શરીરાણામ્, આદિત્યપ્રકાશવત્, યથાઽઽદિત્યઃ સ્વમાત્માનં પ્રકાશયતિ અન્યાનિ ચ દ્રવ્યાણિ, ન ચાસ્યાન્યઃ પ્રકાશકઃ, એવં કાર્મણમાત્મનશ્ચ કારણમન્યેષાં ચ શરીરાણામિતિ ।

અર્થ- આ (ઔદારિક આદિ શરીર)નું કારણભૂત તે કાર્મણ (શરીર) છે. તે (કાર્મણશરીર) કર્મથી જ થાય છે. એ પ્રમાણે આગળ બંધ (ના વિષય) માં કહેવાશે. કર્મ જ કાર્મણ શરીરનું કારણ છે અને બીજા શરીરોનું (પણ) કારણ છે. 'જેમ સૂર્યપ્રકાશ'- જેમ સૂર્ય પોતે પ્રકાશમાન થાય છે અને બીજા દ્રવ્યોને પણ પ્રકાશમાન કરે છે. (પરન્તુ) સૂર્યને પ્રકાશમાન કરનાર બીજું કોઈ નથી. એ પ્રમાણે કાર્મણશરીર પોતાનું અને બીજા શરીરોનું કારણ છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઔદારિકમિત્યેતદાદીનાં શરીરસંજ્ઞાનાં કઃ પદાર્થ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે, ઉદ્ગતારમુદારમ્, ઉત્કટારમુદારમ્, ઉદ્ગમ એવ વોદારમ્, ઉપાદાનાત્પ્રભૃતિ અનુસમયમુદ્ગચ્છતિ વર્ધતે જીર્યતે શીર્યતે પરિણમતીત્યુદારમ્, ઉદારમેવૌદારિકમ્, નૈવમન્યાનિ, યથોદ્ગમં વા નિરિતિશેષં ગ્રાહ્યં છેદ્યં મેદ્યં દાહ્યં હાર્યમિત્યુદાહરણાદૌદારિકમ્, નૈવમન્યાનિ, ઉદારમિતિ ચ સ્થૂલનામ્ । સ્થૂલમુદ્ગતં પુષ્ટં બૃહન્મહદિત્યુદારમેવૌદારિકમ્, નૈવં શેષાણિ, તેષાં હિ પરં પરં સૂક્ષ્મમિત્યુક્તમ્ ॥

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ-) આ ઔદારિક વગેરે શરીરસંજ્ઞામાં ઔદારિક વગેરેનો શું અર્થ છે ? (ઉત્તરકાર)

અહીં કહેવાય છે-ઉદ્ગતારમ્-

ઉદારમ્- એટલે જેની ઉત્કૃષ્ટ શોભા છે તેવું શરીર (ઉદાર એટલે પ્રધાન અથવા શ્રેષ્ઠ. જેમકે, શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માનું શરીર ઔદારિક છે. જેના જેવું ત્રણેય લોકમાં કોઈ શરીર જ નથી.)

ઉત્કટારમ્-ઉદારમ્-એટલે જેની ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા છે શરીરની.

(જેમકે એક હજાર યોજન ઔદારિક શરીરની મર્યાદા છે, એટલે એનાથી મોટું નથી હોતું.)

-ઉદ્ગમ એટલે પ્રાદુર્ભાવ. એ ઉદાર શબ્દથી કહેવાય છે. એનું ઉપાદાન શુદ્ધ શોણિતાદિ છે. તેના ગ્રહણથી આરંભીને જે ઉચે આવે છે, વધે છે, જીર્ણ-શીર્ણ થાય છે અને પરિણમન થાય છે, એટલે ઉદાર કહેવાય છે.

ઉદાર (એટલે સ્થૂલ) તે જ ઔદારિક. ગ્રાહ્યવર્ગણમાં સૌથી સ્થૂલ આ છે. ઘણાં પ્રદેશોનું બનેલ છે માટે બીજું કોઈ આવું (સ્થૂલ) નથી.

-જેમ ઉદ્ગમ થાય છે તેમ ગ્રહણ થાય છે, છેદાય છે, ભેદાય છે, બળાય છે, (વાયુથી) હરી જવાય છે. માટે આ ઉદાહરણથી ઔદારિક માનવું. બીજા શરીરો આવા નથી.

ઉદાર- એટલે સ્થૂલ, ઉદાર = ઉદ્ગત, ઉદાર = પુષ્ટ, ઉદાર = બૃહદ્, ઉદાર = મહત્ સ્થૂલ છે માટે ઔદારિક. બીજા શરીરો તેવા નથી. તે પછીના (શરીરો) સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ છે-પરં પરં સૂક્ષ્મમ્ ॥૨-૩૮॥ એમ પૂર્વે કહ્યું છે.

માષ્યમ્- વૈક્રિયમિતિ । વિક્રિયા વિકારો વિકૃતિર્વિકરણમિત્યનર્થાન્તરમ્ । વિવિધં ક્રિયતે । એકં ભૂત્વા અનેકં ભવતિ । અનેકં ભૂત્વા એકં ભવતિ । અણુ ભૂત્વા મહદ્ ભવતિ । મહત્ત્વ ભૂત્વાઽણુ ભવતિ । એકાકૃતિ ભૂત્વા અનેકાકૃતિ ભવતિ । અનેકા કૃતિ ભૂત્વા એકાકૃતિ ભવતિ । દૃશ્યં ભૂત્વા અદૃશ્યં ભવતિ । અદૃશ્યં ભૂત્વા દૃશ્યં ભવતિ । ભૂમિચરં ભૂત્વા યચરં ભવતિ । યચરં ભૂત્વા ભૂમિચરં ભવતિ । પ્રતિઘાતિ ભૂત્વા અપ્રતિઘાતિ ભવતિ । અપ્રતિઘાતિ ભૂત્વા પ્રતિઘાતિ ભવતિ । યુગપચ્ચૈતાન્ ભાવાનનુભવતિ । નૈવં શેવાણીતિ । વિક્રિયાયાં ભવતિ, વિક્રિયાયાં જાયતે, વિક્રિયાયાં નિર્વત્યતે, વિક્રિયૈવ વા વૈક્રિયમ્ ।

અર્થ- વૈક્રિય એટલે-વિક્રિયા (વિશિષ્ટ ક્રિયા) વિવિધ ક્રિયા, વિકૃતિ (વિચિત્ર કૃતિ), વિકરણ (વિવિધકરણ) એ એકાર્થવાચી છે. વિવિધરૂપે કરાય તે વૈક્રિય. જેમકે, એક થઈને અનેક થાય, અનેક થઈને એક થાય, નાનું થઈને મોટું થાય, મોટું થઈને નાનું થાય, એક આકૃતિવાળું થઈને અનેક આકૃતિ વાળું થાય, અનેક આકૃતિવાળું થઈને એક આકૃતિવાળું થાય, દ્રશ્ય થઈને અદ્રશ્ય થાય, અદ્રશ્ય થઈને દ્રશ્ય થાય, ભૂચર થઈને ખેચર થાય, ખેચર થઈને ભૂચર થાય, પ્રતિઘાતિ થઈને અપ્રતિઘાતિ થાય, અપ્રતિઘાતિ થઈને પ્રતિઘાતિ થાય. એક સાથે આ બધા ભાવોને અનુભવે છે. બીજા શરીરો આ પ્રમાણે (=વૈક્રિય શરીર પ્રમાણે આ બધા ભાવો અનુભવતાં) નથી. વિવિધ ક્રિયામાં થાય છે, વિવિધ ક્રિયામાં ઉત્પન્ન થાય છે, વિવિધક્રિયામાં રચાય છે, અથવા વિવિધ ક્રિયા તે જ વૈક્રિય.

ભાષ્યમ્- આહારકમ્, આહિયત્ત્વમ્, આહાર્યમ્, આહારકમન્તર્મુહૂર્તસ્થિતિ, નૈવં શેષાણિ ॥

અર્થ- (વિશિષ્ટ પ્રયોજનાદિ કારણે) થોડા સમય માટે ગ્રહણ કરાય તે આહાર્યમ્ (અર્થાત્ આહારક શરીર). આહારકશરીરની અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ હોય છે (એથી વધારે નહિ.) આ પ્રમાણે બીજા શરીરને^૧ નથી હોતું.

ભાષ્યમ્- તેજસો વિકારસ્તેજસં તેજોમયં તેજઃસ્વતત્ત્વં શાપાનુગ્રહપ્રયોજનમ્, નૈવં શેષાણિ ॥

અર્થ- તેજનો વિકાર તે તેજસ, તેજેમય, તેજસ્ સ્વતત્ત્વ છે (સ્વરૂપ છે). (તેજસ શરીર) શાપ કે અનુગ્રહના પ્રયોજનવાળું છે. આવા (ગુણવાળા) બીજા શરીરો નથી.

ભાષ્યમ્- કર્મણોવિકારઃ કર્માત્મકં કર્મમયં ઇતિ- કાર્મણમ્ । નૈવં શેષાણિ ॥

અર્થ- કર્મનો વિકાર, કર્મસ્વરૂપ, કર્મમય તે કાર્મણશરીર. આવું (લક્ષણ) બીજા શરીરોનું નથી.

ભાષ્યમ્- એષ્ય એવ ચાર્થવિશેષેભ્યઃ શરીરાણાં નાનાત્વં સિદ્ધમ્ । કિં ચાન્યત્ । કારણતો વિષયતઃ સ્વામિતઃ પ્રયોજનતઃ પ્રમાણતઃ પ્રદેશસંખ્યાતોઽવગાહનતઃ સ્થિતિતોઽલ્પબહુત્વત્ ઇત્યેતેભ્યશ્ચ નવમ્બ્યો વિશેષેભ્યઃ શરીરાણાં નાનાત્વં સિદ્ધમ્ ઇતિ ॥૪૯॥

અર્થ- આ (ઉદારાદિ) અર્થ વિશેષોથીજ શરીરોનું ભિન્નપણું સિદ્ધ થાય છે.

-વળી બીજું કારણથી, વિષયથી, સ્વામીથી, પ્રયોજનથી, પ્રમાણથી, પ્રદેશસંખ્યાથી, અવગાહનથી, સ્થિતિથી, અલ્પબહુત્વથી આ પ્રમાણે નવ^૨ વિશેષે કરીને શરીરોનું જૂદાપણું સિદ્ધ થાય છે. ॥૪૯॥

૧. ઔદારિકશરીરની અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ હોય છે ખરા. પણ નિયત-ચોક્કસ આટલી જ નહિ, વધારે પણ હોય.

૨. નવની વિશેષથી સમજૂતી:-

★ કારણથી-ઔદારિક શરીરનું કારણ સ્થૂળ પુદ્ગલો. શેષ શરીરોનું કારણ પરં પરં સૂક્ષ્મમ્ ॥૨-૩૮॥

★ વિષયથી-ઔદારિક શરીરનો વિષય-તિચ્છૂ-વિદ્યાધરો માટે નંદીશ્વરદ્વીપ સુધીનો, જંઘાચરણ માટે રૂચકદ્વીપ સુધી, ઉર્ધ્વ-પાંડુકવન સુધી.

વેક્રિયનો વિષય-અસંખ્યદ્વીપ સમુદ્ર સુધી.

આહારક-મહાવિદેહ સુધી.

તેજસ અને કાર્મણ-સર્વલોક સુધી

★ સ્વામીથી-ઔદારિકના સ્વામી-મનુષ્ય અને તિર્યચ.

વેક્રિયના સ્વામી-દેવ, નારક અને કેટલાક મનુષ્ય- તિર્યચ.

આહારક-ચોદપૂર્વી મનુષ્ય સંયત.

તેજસ અને કાર્મણ-સર્વસંસારી.

★ પ્રયોજનથી-ઔદારિકનું પ્રયોજન-ધર્મ, અધર્મ, સુખ, દુઃખ, કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ.

વેક્રિયનું પ્રયોજન-એક-અનેક-ભૂચર-ખેચર વગેરે થવાપણું ઇત્યાદિ અનેક લક્ષણોવાળા પ્રયોજનો.

આહારકનું પ્રયોજન-સંસાર છેદાર્થે અને તીર્થંકરની ઋદ્ધિ જોવા માટે.

તેજસનું પ્રયોજન-આહાર પાચન, શાપ-અનુગ્રહ.

કાર્મણનું પ્રયોજન-ભવાંતરમાં ગતિ આદિ.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-આસુ ચતસૃષુ સંસારગતિષુ કો લિન્ગનિયમ ઇતિ?, અત્રોચ્યતે, જીવસ્યૌદયિકેષુ ભાવેષુ વ્યાખ્યાયમાનેષૂક્તમ્-ત્રિવિધમેવ લિન્ગં-સ્ત્રીલિન્ગં પુંલિન્ગં નપુંસકલિન્ગમિતિ, તથા ચારિત્રમોહેનો-કષાયવેદનીયે ત્રિવિધ એવ વેદો વક્ષ્યતે-સ્ત્રીવેદઃ પુંવેદો નપુંસકવેદ ઇતિ । તસ્માત્ ત્રિવિધમેવ લિન્ગમિતિ ।

તત્ર-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે-સંસારની આ ચારેગતિમાં લિંગનો શો નિયમ છે ? (અર્થાત્ કઈ ગતિમાં કયા લિંગ હોય ?) (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં- જીવના ઔદયિકાદિભાવોના વ્યાખ્યાનમાં (ભાષ્યમાં) લિંગ ત્રણ જ છે. સ્ત્રીલિંગ, પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ. એ પ્રમાણે કહ્યું છે. તથા ચારિત્રમોહનીયમાં નોકષાયમાં વેદ ત્રણ જ પ્રકારના છે તે (અ. ૮ - સૂ. ૧૦ માં) કહેવાશે. (૧) સ્ત્રીવેદ, (૨) પુરુષવેદ અને (૩) નપુંસકવેદ. તેથી લિંગ પણ ત્રણ જ છે... તેમાં (લિંગવિષે અનન્તર સૂત્રમાં કહે છે)

- ★ પ્રમાણથી-ઔદારિક શરીર એક હંબર યોજન + સાતિરેક.
વેકિયશરીર- ૧ લાખ યોજન (મનુષ્ય, તિર્યચ), ૧ લાખ યોજનમાં ચાર અંગુલ ન્યૂન (દિવતાઓ).
આહારક-મુઠ્ઠીવાળેલ એક હાથ.
તેજસ અને કાર્મણ-લોક પ્રમાણ.
- ★ પ્રદેશથી-ઔદારિકના પ્રદેશો અનંતા, ઔદારિક કરતાં વેકિયના પ્રદેશો અસંખ્યગુણ.
વેકિય કરતા આહારકના પ્રદેશો અસંખ્યગુણ.
આહારક કરતા તેજસના પ્રદેશો અનંતગુણ.
તેજસ કરતા કાર્મણના પ્રદેશો અનંતગુણ.
પ્રદેશતોઽસંખ્યેગુણાન્નૌત્તરૈઃ ॥૨- ૩૧॥, અનન્તગુણે યોગ૨-૪૦॥
- ★ અવગાહનાથી-ઔદારિક અવગાહના-એક હંબર યોજન પ્રમાણ આકાશપ્રદેશોની અવગાહના.
વેકિય-ઔદારિક કરતા અસંખ્યગુણ પ્રદેશ અવગાહના (૧ લાખ યોજન પ્રમાણ.)
આહારક-એક હાથનું હોવાથી અલ્પ આકાશપ્રદેશ. પરંતુ અસંખ્યતો ખરા જ. (અવગાહના આ બે શરીર કરતાં ઓછી)
તેજસ અને કાર્મણ-લોકાન્ત સુધી લાંબી આકાશશ્રેણીમાં અવગાહિત.
- ★ સ્થિતિથી-ઔદારિક-જઘન્ય-અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમ.
વેકિય-જઘન્ય-અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-૩૩ સાગરોપમ.
આહારક-અંતર્મુહૂર્ત જ.
તેજસ અને કાર્મણ-અનાદિ સાંત અને અનાદિ અનન્ત.
- ★ અલ્પબહુત્વથી-સૌથી ઓછા આહારક હોય છે. ક્યારેક ન પણ હોય. હોય તો જઘન્યથી
એક અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ હંબર.
આહારક કરતાં વેકિયશરીરી અસંખ્યગુણ.
વેકિય કરતાં ઔદારિક અસંખ્ય ગુણ.
[ઔદારિક શરીરીમાં અનંતગુણ ન કહ્યું કારણકે
સાધારણ વનસ્પતિકાયનો આમાં સમાવેશ થતો નથી.
સાધારણોને અનન્ત વચ્ચે એક શરીર હોય છે.]
ઔદારિક કરતા તેજસ અને કાર્મણ અનંત ગુણા.

સૂત્રમ્- નારકસમ્મૂર્ચ્છિનો નપુંસકાનિ ॥૨-૫૦॥

અર્થ- નારકી અને સંમૂર્ચ્છન જીવો નપુંસકલિંગી હોય છે.

ભાષ્યમ્- નારકાશ્ચ સર્વે સંમૂર્ચ્છિનશ્ચ નપુંસકાન્યેવ ભવન્તિ, ન સ્ત્રિયો ન પુમાંસઃ, તેષાં હિ ચારિત્રમોહનીયનોકષાયવેદનીયાશ્રયેષુ ત્રિપુ વેદેષુ નપુંસકવેદનીયમેવૈકમશુભગતિનામાપેક્ષં પૂર્વબદ્ધ-નિકાચિતમુદયપ્રાપ્તં ભવતિ, નેતરે ઇતિ ॥૫૦॥

અર્થ- નારકો અને બધા સંમૂર્ચ્છનો નપુંસક જ હોય છે. (તે) નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ (હોતા). તેમને (નારક, સંમૂર્ચ્છનને) અશુભગતિનામ કર્મની અપેક્ષાએ પૂર્વબદ્ધ નિકાચિત એવા ચારિત્રમોહનીય અને નોકષાયવેદનીય છે આશ્રય જેનો એવા ત્રણે વેદમાં નપુંસકવેદનીયનો જ ઉદય હોય છે. પરંતુ બીજા (સ્ત્રી-પુરુષ વેદોદય) ન હોય. ॥૫૦॥

સૂત્રમ્- ન દેવાઃ ॥૨-૫૧॥

અર્થ- દેવો નપુંસકલિંગ નથી હોતા.

ભાષ્યમ્- દેવાશ્ચતુર્નિકાયા અપિ નપુંસકાનિ ન ભવન્તિ, સ્ત્રિયઃ પુમાંસશ્ચ ભવન્તિ, તેષાં હિ શુભગતિનામાપેક્ષે સ્ત્રીપુંવેદનીયે પૂર્વબદ્ધનિકાચિતે ઉદયપ્રાપ્તે દ્વે એવ ભવતો, નેતરત્, પારિશેષ્યાચ્ચ ગમ્યતે જરાય્વળપોતજાસ્ત્રિવિધા ભવન્તિ-સ્ત્રિયઃ પુમાંસો નપુંસકાનીતિ ॥૫૧॥

અર્થ- ચારે નિકાયના દેવો સ્ત્રી અને પુરુષલિંગી હોય છે. પરંતુ નપુંસકલિંગી નથી હોતા. તેમને શુભગતિનામની અપેક્ષાવાળા પૂર્વબદ્ધ નિકાચિત ઉદયપ્રાપ્ત સ્ત્રી^૧-પુરુષવેદરૂપ બે જ લિંગ હોય છે. તે સિવાય (નપુંસક) ન હોય. બાકી રહેલાથી એ જણાય છે કે જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ ત્રણેય પ્રકારના (જન્મો) હોય છે- સ્ત્રીલિંગી, પુરુષલિંગી અને નપુંસકલિંગી. ॥૫૧॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ચતુર્ગતાવપિ સંસારે કિં વ્યવસ્થિતા સ્થિતિરાયુષ ઉતાકાલમૃત્યુરપ્યસ્તીતિ ? અત્રોચ્યતે, દ્વિવિધાન્યાયૂષિ-અપવર્તનીયાનિ અનપવર્તનીયાનિ ચ, અનપવર્તનીયાનિ પુનર્દ્વિવિધાનિ-સોપક્રમાણિ નિરુપક્રમાણિ ચ, અપવર્તનીયાનિ તુ નિયતં સોપક્રમાણીતિ । તત્ર-

અર્થ- જિજ્ઞાસુ અહીં પૂછે છે કે-ચારગતિરૂપ સંસારમાં આયુષ્યસ્થિતિની શી વ્યવસ્થા છે ? (શો નિયમ છે ?) કે અકાલે મૃત્યુ પણ થાય છે. ? (ઉત્તરકાર)-કહેવાય છે અહીં-આયુષ્ય બે પ્રકારના છે. (૧) અપવર્તનીય (આયુષ્ય) અને (૨) અનપવર્તનીય (આયુષ્ય). વળી અનપવર્તનીયના બે ભેદ છે (૧) સોપક્રમી અને (૨) નિરુપક્રમી. અપવર્તનીય (આયુષ્ય) તો ચોક્કસ સોપક્રમી (હોય છે). તેમાં... (આગળ-અનન્તર સૂત્રમાં કહે છે)

૧. અહીં સીવેદને શુભકલ્પો તે નપુંસકની અપેક્ષાએ. પરંતુ હકીકતમાં શુભ નથી.

સૂત્રમ્- ઔપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષાસદ્ઘ્યેયવર્ષાયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ ॥૨-૫૨॥

અર્થ- ઉપપાત જન્મવાળા, ચરમદેહી, ઉત્તમપુરુષો, અસંખ્યવર્ષના આયુષી (યુગલિકો) આટલા જીવો અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે.

ભાષ્યમ્- ઔપપાતિકાચરમદેહા ઉત્તમપુરુષા અસદ્ઘ્યેયવર્ષાયુષઃ इत्येतेऽनपवर्त्यायुषो भवन्ति, तत्रौपपातिका नारकदेवाश्चेत्युक्तम्, चरमदेहा मनुष्या एव भवन्ति, नान्ये, चरमदेहा अन्त्यदेहा इत्यर्थः, ये तेनैव शरीरेण सिध्यन्ति, उत्तमपुरुषास्तीर्थकरचक्रवर्त्यर्धचक्रवर्तिनः, असद्व्येयवर्षायुषो मनुष्याः तिर्यग्योनिजाश्च भवन्ति ।

અર્થ- ઔપપાતિકી, ચરમદેહી, ઉત્તમપુરુષો અને અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા (આટલા જીવો) અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે. તેમાં-ઔપપાતિકી-નારક અને દેવો એ પ્રમાણે અ. ૨, સૂ. ૩૫ માં કહ્યું છે. ચરમદેહી-મનુષ્યો જ હોય છે, બીજું કોઈ નહિ. ચરમદેહી એટલે અન્ત્યદેહી, જે તે શરીરવડે સિદ્ધ થવાના હોય (તે ચરમદેહી.) ઉત્તમપુરુષો-શ્રી તીર્થંકર, ચક્રવર્તી અર્ધચક્રવર્તીઓ. અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા-મનુષ્ય અને તિર્થંચો (અર્થાત્ યુગલિકો) હોય છે.

ભાષ્યમ્- सदेवकुरुत्तरकुरुषु सान्तरद्वीपकास्वकर्मभूमिषु कर्मभूमिषु च सुषमसुषमायां सुषमायां सुषमदुःषमायामित्यसद्व्येयवर्षायुषो मनुष्या भवन्ति, अत्रैव बाह्येषु द्वीपेषु समुद्रेषु तिर्यग्योनिजा असद्व्येयवर्षायुषो भवन्ति, औपपातिकाश्चासद्व्येयवर्षायुषश्च निरुपक्रमाः, चरमदेहाः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चेति । एभ्य औपपातिक चरमदेहासद्व्येयवर्षायुर्भ्यः शेषाः मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषश्च भवन्ति, तत्र येऽपवर्त्यायुषस्तेषां विषशस्त्रकण्टकाग्र-युदकाह्यशिताजीर्णाशनिप्रपातोद्वन्धनश्वापदवज्रनिर्घातादिभिः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिभिश्च द्वन्द्वो-पक्रमैरायुरपवर्त्यते, अपवर्तनं शीघ्रमन्तर्मुहूर्तात्કर्मફલોપભોગઃ, ઉપક્રમોઽપવર્તનનિમિત્તમ્ ।

અર્થ- દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુમાં, અન્તર્દ્વીપમાં, અકર્મભૂમિમાં અને કર્મભૂમિમાં સુષમ-સુષમ આરામાં, સુષમ આરામાં અને સુષમદુષમ આરામાં અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો હોય છે. અહીં જ તેમજ બહારના દ્વીપો સમુદ્રોમાં તિર્થંચો અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા હોય છે.

-ઉપપાતજન્મવાળા (ઔપપાતિક) અને અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા નિરુપક્રમી હોય છે.

-ચરમદેહી- સોપક્રમી અને નિરુપક્રમી હોય છે. આ ઔપપાતિકી, ચરમદેહી, અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા સિવાયના મનુષ્યો અને તિર્થંચો સોપક્રમી અને નિરુપક્રમી તેમજ અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે.

-તેમાં જે અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે તેમને વિષ, શસ્ત્ર, કાંટા, અગ્નિ, પાણી, સર્પ, ગરમી, અજીર્ણ, અશનિપ્રપાત (વિજળી પડવી), ફાંસો, જનાવરો, વજ્રનો ઘાત વગેરેથી તેમજ ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી આદિ દ્વન્દ્વ ઉપક્રમ થી આયુષ્ય ઓછું થાય છે.

અપવર્તન એટલે જલદીથી-અંતર્મુહૂર્ત સુધી આયુષ્ય કર્મનું ફળ ભોગવાઈ જવું તે. ઉપક્રમ એ અપવર્તનનું નિમિત્ત (કારણ) છે.

ભાષ્યર્થ- અત્રાહ- યદ્યપવર્તતે કર્મ તસ્માત્કૃતનાશઃ પ્રસજ્યતે યસ્માન્ન વેદ્યતે, અથાસ્ત્યાયુષ્કં કર્મ પ્રિયતે ચ, તસ્માદકૃતાભ્યાગમઃ પ્રસજ્યતે, યેન સત્યાયુષ્કે પ્રિયતે તતશ્ચાયુષ્કસ્ય કર્મણઃ આફલ્ત્યં પ્રસજ્યતે, અનિષ્ઠં ચૈતત્, એકભવસ્થિતિ ચાયુષ્કં કર્મ ન જાત્યન્તરોબન્ધિ, તસ્માન્નાપવર્ત-નમાયુષોડસ્તીતિ, અત્રોચ્યતે ।

અર્થ- અહીં (શંકાકાર) પ્રશ્ન કરે છે કે જો આયુષ્યકર્મનું અપવર્તન થાય છે તો કરેલા કર્મો (યથાયોગ્ય ફળના ઉપભોગ વિના) નાશ થવાનો પ્રસંગ બને છે. કારણકે (તે) આયુષ્યકર્મ ભોગવાતું નથી. (હવે જો એમ કહો કે આયુષ્યકર્મ બાકી છે અને મૃત્યુપામે છે) તો આયુષ્યકર્મ હોતે છતે મૃત્યુ થાય છે. એટલે કે જે નથી કર્યું તેનું આવાગમન થાય છે. જેથી છતે આયુષ્યે મરણ થાય છે. તેથી આયુષ્યકર્મની નિષ્ફળતાનો પ્રસંગ બને છે. તે અનિષ્ઠ (અયોગ્ય) છે. અથવા એક ભવની સ્થિતિવાળું આયુષ્ય કર્મ બીજા ભવમાં આવી શકતું નથી. તેથી અપવર્તન થાય તે સંભવતું નથી. (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમાફલ્તાનિ કર્મણો ન વિદ્યન્તે, નાપ્યાયુષ્કસ્ય જાત્યન્તરોબન્ધઃ, કિન્તુ યથોક્તૈરુપક્રમૈરભિહતસ્ય સર્વસંદોહેનોદયપ્રાપ્તમાયુષ્કં કર્મ શીઘ્રં પચ્યતે તદપવર્તનમિત્યુચ્યતે, સંહતશુષ્કતૃણરાશિદહનવત્, યથા હિ સંહતસ્ય શુષ્કસ્યાપિ તૃણરાશેરવયવશઃ ક્રમેણ દહ્યમાનસ્ય ચિરેણ દાહો ભવતિ, તસ્યૈવ શિથિલપ્રકીર્ણોપચિતસ્ય સર્વતો યુગપદાદીપિતસ્ય પવનોપક્રમાભિહતસ્યાર્થસ્યાશુ દાહો ભવતિ તદ્વત્ ।

અર્થ- (જો ભાઈ !) કૃતનાશ કે અકૃતનું આવાગમન કે કર્મની નિષ્ફળતા નથી થતી, આયુષ્યનો બંધ બીજા ભવ સુધી ચાલતો પણ નથી.^૧ પરન્તુ, જે કહેલા ઉપક્રમો વડે હણાયેલો એટલે સર્વ સમુહ વડે ઉદયપ્રાપ્ત આયુષ્યકર્મને જલદી ભોગવી લે છે. તેને ‘અપવર્તન’ એમ કહેવાય છે. આયુષ્યકર્મ જલદી નાશ પામે છે તે અપવર્તન એ પ્રમાણે કહેવાય છે. (અર્થાત્) ઢગલો કરેલા સૂકા ઘાસના સમુહના દહનની જેમ. જેમ, એકઠા કરેલા સૂકા ઘાસના સમુહના ઢગલાને છૂટુ છૂટુ ક્રમસર બાળીએ તો લાંબા કાળે બળી રહે છે. તે જ એકઠા કરેલા સૂકા ઘાસને ઢીલું કરીને બરાબર ગોઠવી ચારે બાજુથી એક સાથે સળગાવવામાં આવે અને પવનના ઝપાટા હોય તો તે ઘાસ જલદીથી બળી જાય છે. તેમ.

૧. આયુષ્ય કર્મને પૂર્વપાદ સાગરજી મ. જે રાંધેલા દાળભાતની ઉપમા આપી છે. જેમ રાંધેલા દાળભાત જે દિવસે રાંધ્યા હોય તે જ દિવસે પૂરા કરવા પડે. તેમ આયુષ્ય પણ જે ભવમાં ઉદયમા આવ્યું તેજ ભવમાં પૂરું કરવું પડે. જ્યારે બીજા કર્મો સૂકા નાસ્તા જેવા છે. જેમ સૂકો નાસ્તો જે દિવસે બનાવ્યો હોય તે દિવસે વપરાયો તેટલો ઠીક, અને વધ્યો તો બીજે-ત્રીજે-ચોથે વગેરે દિવસે પણ વપરાય-તે પ્રમાણે બીજા કર્મો આ ભવમાં ભોગવાયા તેટલા ઠીક અને વધ્યાં હોય તો તે પરભવમાં કે તેના પછીનાં વગેરે ભવોમાં ય ભોગવાય. જેમ, શ્રી મહાવીર પ્રભુએ ત્રીજા ભવમાં બાંધેલ નીચગોત્ર કર્મ-૨૭ માં બંધે પણ ભોગવ્યું.

ભાષ્યમ્- યથા વા સદ્ધ્યાનાચાર્યઃ કરણ લાઘવાર્થ ગુણકારભાગહારાભ્યાં રાશિં છેદાદેવાપવર્તયતિ, ન ચ સદ્ધ્યેયસ્યાર્થસ્યાભાવો ભવતિ, તદ્વદુપક્રમાભિહતો મરણસમુદ્ઘાતદુઃખાર્ત્ત કર્મપ્રત્યયમના-ભોગયોગપૂર્વકં કરણવિશેષમુત્પાદ્ય ફલોપભોગલાઘવાર્થ કર્માપવર્તયતિ, ન ચાસ્ય ફલાભાવ ઇતિ।

કિંચાન્યત્-

અર્થ- અથવા, જેવી રીતે ગણિતજ્ઞ ટૂંકી રીતે જવાબ લાવવા માટે ગુણાકાર, ભાગાકાર તથા રકમને છેદ આપવા પૂર્વક દાખલો ટૂંકાવી નાંખે છે. પરંતુ સંખ્યાને યોગ્ય પદાર્થનો અભાવ હોતો નથી (ફર હોતો નથી) તેવી રીતે ઉપક્રમથી મરણ સમુદ્ઘાતના દુઃખથી પીડાયેલો કર્મનિમિત્તે અનાભોગ યોગપૂર્વક કરણવિશેષ ઉત્પન્ન કરીને કર્મને ઘટાડે છે. પરંતુ આના ફળનો અભાવ નથી. (જેમ ગણિતજ્ઞ છેદ ઉડાવીને મોટા દાખલાનો જવાબ લઘુતાથી સાચો લાવે છે. તેમ સમુદ્ઘાતથી કર્મફળ ભોગવ્યા વિના કર્મફલ બધુ ભોગવી લે છે.) વળી બીજું...

ભાષ્યમ્- યથા વા ધૌતપટો જલાદ્રં એવ સંહતશ્ચિરેણ શોષમુપયાતિ, સ એવ ચ વિતાનિતઃ સૂર્યરશ્મિ-વાય્વભિહતઃ ક્ષિપ્રં શોષમુપયાતિ, ન ચ સંહતે તસ્મિન્નભૂતસ્નેહાગમો, નાપિ વિતાનિતે- ડકૃત્સ્નશોષઃ, તદ્વદ્યથોક્તનિમિત્તાપવર્તનૈઃ કર્મણઃ ક્ષિપ્રં ફલોપભોગો ભવતિ, ન ચ કૃતપ્રણાશાકૃતાભ્યાગમાફલ્યાનિ ઇતિ ॥૫૨॥

અર્થ- અથવા, જેમ ઘોયેલું ભીનુંવસ્ત્ર ભેગું (ઘડી) કરેલું હોય તો લાંબાકાળે સુકાય છે. અને તે જ (વસ્ત્ર ને) પહોળું કર્યું હોય તો સૂર્યના કિરણો તેમજ વાયુથી (ભીનાશ) પ્રહત થયેલ (વસ્ત્ર) જલદી સૂકાઈ જાય છે. પરંતુ અહીં ભેગા કરેલ વસ્ત્રમાં નવું પાણી નથી આવતું કે પહોળા કરેલ વસ્ત્રમાં સમસ્ત પાણીનો શોષ થતો નથી. તે પ્રમાણે જેમ પૂર્વે કહ્યા છે તે નિમિત્તોવાળા અપવર્તનોથી કર્મોનું ફળ જલદી ભોગવાઈ જાય. એમાં ન તો કૃતનો નાશ કે ન તો અકૃત આગમ છે. કે કર્મનું ફળ નિષ્ફળ (પણ) નથી. ॥૫૨॥

★ ઉપસંહાર ★

જીવ તત્ત્વની વિચારણા જીવનમાં અત્યંત કામચાબ છે... તેથી જ તો જણાય છે કે પૂ. ઉમાસ્વાતિજી ભગવંતે ચાર-ચાર અધ્યાયમાં જીવ સંબંધિ વિશેષ સમજૂતિ સમાવેલી છે.

આ બીજા અધ્યાયમાં જીવના ભાવોનું સ્વરૂપ, ભાવોના ભેદો, જીવનું સ્વરૂપલક્ષણ, તેનાભેદ, જીવોના ભેદો, ઈન્દ્રિયોનું વિશેષતયા વર્ણન, પરભવ પ્રાપ્તિની સુક્ષ્મતમ પદ્ધતિ, જીવનો વિભિન્ન જન્મોના પ્રકારો, યોનિના પ્રકારો, શરીરની સૂક્ષ્મતા-સ્થૂલતાનું અદ્ભૂત રહસ્ય, શરીરસંયોગોનું ઓછાવત્તાપણું, શરીરનું કાર્ય, સંસારી જીવોની ત્રણ લિંગમાં વહેંચણી અને અંતે અપવર્તનીય-અનપવર્તનીય-સોપક્રમી-નિરુપક્રમી આયુષ્યનું સવિસ્તર વર્ણન કરી આ અધ્યાય પૂર્ણ કર્યો છે.

બે અધ્યાય મળી કુલ સૂત્ર ૮૭ થયા.

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

તૃતીયઃ અધ્યાયઃ - ત્રીજો અધ્યાય

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા નારકા इति गतिं प्रतित्य जीवस्यौदयिको भावः, तथा जन्मसु नारकदेवानामुपपातः', વક્ષ્યતિ ચ સ્થિતૌ નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ', આમ્રવેષુ બહારમ્ભપરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ' इति, તત્ર કે નારકા નામ ? ક્વ ચેતિ ?, અત્રોચ્યતે- નરકેષુ ભવા નારકાઃ । તત્ર નરક પ્રસિદ્ધયર્થમિદમુચ્યતે-

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) કહે છે કે આપશ્રીએ કહ્યું-નારક એ ગતિને અનુલક્ષીને જીવનો ઔદયિક ભાવ છે. તથા જન્મમાં (અથવા જન્મ સમ્બન્ધી) નારક-દેવોને ઉપપાત જન્મ હોય છે. (અ. ૨- સૂ. ૩૫) અને નારકની સ્થિતિ સમ્બન્ધી 'નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ' અ. ૪- સૂ. ૪૩ માં કહેવાશે. આશ્રવ સમ્બન્ધી બહારમ્ભપરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ અ. ૬- સૂ. ૧૬ માં કહેવાશે. (તો,) ત્યાં નારકો એટલે કોણ ? અથવા નારક ક્યાં છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા તે નારકો.

તેમાં નરકની પ્રસિદ્ધિ માટે આ (અહીં) કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મધૂમતમોમહાતમઃપ્રભા ભૂમયોઘનામ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ
સપ્તાધોડધઃ પૃથુતરાઃ ॥૩-૧॥

અર્થ- (એક-એક નરકપૃથ્વી) ધનપાણી તથા ધનવાયુ અને પાતળાવાયુ તેમજ આકાશ ઉપર રહેલી-નીચે નીચે પહોળી રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા એ સાત પૃથ્વીઓ (ભૂમિઓ) છે.

ભાષ્યમ્- રત્નપ્રભા શર્કરાપ્રભા વાલુકાપ્રભા પદ્મપ્રભા ધૂમપ્રભા તમઃપ્રભા મહાતમઃપ્રભા इत्येता भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा भवन्त्येकैकशः सप्त अधोऽधः ।

અર્થ- રત્નપ્રભા^૧, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, મહાતમઃપ્રભા-આ સાત પૃથ્વીઓ-પ્રત્યેક પૃથ્વીઓ નીચે ઘટ્ટ પાણી, નીચે ઘટ્ટ વાયુ, નીચે પાતળો વાયુ અને નીચે આકાશને આધારે રહેલી છે.

ભાષ્યમ્- રત્નપ્રભાયા અધઃ શર્કરાપ્રભા, શર્કરાપ્રભાયા અધો વાલુકાપ્રભા, इत्येवं शेषाः, अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इति सिद्धे घनग्रहणं क्रियते यथा प्रतीयते घनमेवाम्बु अधः पृथिव्याः, वातास्तु घनास्तनवश्चेति, ।

અર્થ- રત્નપ્રભા (ભૂમિ)ની નીચે શર્કરાપ્રભા, શર્કરાપ્રભાની નીચે વાલુકાપ્રભા, એ પ્રમાણે બાકીની બધી જાણવી. ‘પાણી-વાયુ-આકાશ ઉપર રહેલી’ એ પ્રમાણે કહેવાથી સિદ્ધ હોવા છતાં પણ ‘ઘન’ શબ્દનું ગ્રહણ કરાયું છે, (તો) તેનો આ અર્થ જણાય છે કે-પૃથ્વીની નીચે ‘પાણીથી’ ઘટ્ટ જ પાણી લેવું અને વાયુ તો ઘટ્ટ અને પાતળો (બન્ને) સમજવા.

ભાષ્યમ્- तदेवं खरपृथिवी पङ्कप्रतिष्ठा, पङ्को घनोदधिवलयप्रतिष्ठो, घनोदधिवलयं घनवातवलयप्रतिष्ठं, घनवातवलयं तनुवातवलय प्रतिष्ठं, ततो महातमोभूतमाकाशम्, सर्वं चैतत्पृथिव्यादि तनुवातवलयांतमाकाशप्रतिष्ठम्, आकाशं त्वात्मप्रतिष्ठम्, उक्तमवगाहनमाकाशस्येति ।

અર્થ- તે આ પ્રમાણે, ખરપૃથિવી (રત્નપ્રભાનો પહેલો કાંડ)- પંક (કાદવ) ના આધારે રહેલી છે, પંક-ઘટ્ટપાણીના વલય ઉપર રહેલ^૧ છે, ઘટ્ટપાણીનો વલય-ઘટ્ટ (થીજેલા) વાયુના વલયના આધારે રહેલ છે, ઘટ્ટવાયુનો વલય-પાતળાવાયુના વલયના આધારે રહેલ છે. ત્યારબાદ વિરાટ અંધકારરૂપ આકાશ છે. નરક પૃથ્વીથી આંરભી તનુવાતના વલય સુધીનું આ બધું આકાશના આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. આકાશ તો આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે, જેથી (આકાશસ્યાવગાહઃ અ. ૫, સૂ. ૧૮ માં) કહ્યું છે કે આકાશ એ અવગાહના (જગ્યા) આપનાર છે.

ભાષ્યમ્- तदनेन क्रमेण लोकानुभावसंनिविष्टा असङ्ख्येययोजनकोटीकोट्यो विस्तृताः सप्त भूमयो रत्नप्रभाद्याः ॥ सप्तग्रहणं नियमार्थं, रत्नप्रभाद्या मा भूवन्नेकशो हनियतसङ्ख्या इति, किंचान्यत्-अधः सप्तैवेत्यवधार्यते, ऊर्ध्वं त्वेकैवेति वक्ष्यते ।

અર્થ- આ ક્રમ પ્રમાણે-લોક સ્વભાવે રહેલ રત્નપ્રભા આદિ સાતેય પૃથ્વીઓ અસંખ્યકોડાકોડી યોજન પ્રમાણ વિસ્તૃત (વિસ્તારવાળી) છે. ચોક્કસતા દર્શાવવા સાતનું ગ્રહણ કર્યું છે. (સાત જ પૃથ્વી

૧. રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે, શર્કરા = કાંકરા, કાંકરા વધારે હોવાથી શર્કરાપ્રભા, વાલુકા = રેતી, રેતી વધારે હોવાથી વાલુકાપ્રભા, પંક = કાદવ, કાદવ વધારે હોવાથી પંકપ્રભા, ધૂમ = ધૂમાડો, ધૂમાડો વધારે હોવાથી ધૂમપ્રભા, તમઃ = અંધકાર, અંધકાર વધારે હોવાથી તમઃપ્રભા અને મહાતમઃ = આઠ અંધકાર, આઠ અંધકાર વધારે હોવાથી મહાતમઃપ્રભા કહેવાય છે.

૨. ખરકાંડ એ પંકકાંડના આધારે, પંકકાંડ એ જલબલુલકાંડના આધારે અને જલબલુલકાંડ એ ઘનોદધિના આધારે રહેલ છે. પરંતુ ઘનોદધિ એ જલસ્વરૂપ જ હોવાથી-જલકાંડનો તેમાં સમાવેશ કરવાથી જૂદો ગણાવેલ નથી (ખરકાંડ-૧૬ હજાર યોજન, પંકકાંડ-૮૪ હજાર યોજન, જલબલુલકાંડ-૮૦ હજારયોજન એટલે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જાડાઈ એકલાખ એશી હજાર યોજન થાય.)

નીચે છે.) રત્નપ્રભા વગેરે દરેક અનિયત સંખ્યાવાળી ન થાય માટે સાતનું ગ્રહણ કર્યું છે. (જેમકે રત્નપ્રભાનું પહેલું કાંડ સોળ પ્રકારનું છે.)

વળી બીજું, નીચે સાત જ (પૃથ્વી) છે. એમ નક્કી ધારવું. ઉપર તો એક જ છે તે કહેવાશે. (સિદ્ધશિલા).

ભાષ્યમ્- અપિચ-તન્નાન્તરીયા અસંખ્યેયેષુ લોકધાતુષ્વસંખ્યેયાઃ પૃથિવીપ્રસ્તારા इत्यध्यवसिताः तत्प्रतिषेधार्थं च सप्तग्रहणमिति ।

અર્થ- વળી, બીજા દર્શનકારો (બૌદ્ધો) અસંખ્ય લોક ધાતુથી અસંખ્ય પૃથ્વીઓ માને છે. તેનો નિષેધ કરવા માટે સાતનું ગ્રહણ કર્યું છે.

ભાષ્યમ્- सर्वाश्चैता अधोऽधः पृथुतराः छत्रातिच्छत्रसंस्थिताः, घर्मा वंशा शैला अञ्जना रिष्ठा माघव्या माघवीति चासां नामधेयानि यथासंख्यमेवं भवन्ति, रत्नप्रभा घनभावेनाशीतं योजनशतसहस्रं, शेषा द्वात्रिंशदष्टाविंशतिविंशत्यष्टादशषोडशाष्टाधिकमिति ।

અર્થ- આ બધી પૃથ્વીઓ નીચે-નીચે પહોળી-પહોળી (એક કરતાં બીજી પહોળી, બીજી કરતાં ત્રીજી પહોળી એમ) છત્રાતિછત્રના આકારે રહેલ છે. તેના નામ અનુક્રમે ઘમ્મા, વંશા, શેલા, અંજણા, રિષ્ટા, મઘા અને માઘવતી આ પ્રમાણે^૧ છે. રત્નપ્રભાની જડાઈ એક લાખ એંશીહજાર યોજન, બાકીનીની (એટલે શર્કરાપ્રભા આદિની)

(શર્કરા પ્રભાની) - એક લાખ બત્રીસ હજાર,

(વાલુકાપ્રભાની) - એક લાખ અઠ્યાવીસ હજાર,

(પંકપ્રભાની) - એક લાખ વીસ હજાર,

(ધૂમપ્રભાની) - એક લાખ અઢાર હજાર,

(તમઃ પ્રભા) - એક લાખ સોળ હજાર,

(મહાતમઃપ્રભા) - એક લાખ આઠ હજાર. એ પ્રમાણે.

ભાષ્યમ્- सर्वे घनोदधयो विंशतियोजनसहस्राणि, घनवाततनुवातास्त्वसंख्येयानि, अधोऽधस्तु घनतरा विशेषेणेति ॥૧॥

અર્થ- બધા ઘનોદધિ વીસ હજાર યોજનના હોય છે અને ઘનવાત તથા તનુવાત અસંખ્યેય યોજનના છે. નીચે નીચે વધારે ઘનતર^૨ છે. ॥૧॥

૧. બંને જૂદા જૂદા નામો પૈકી એક પૃથ્વીનું નામ અને એક-ગોત્રનું નામ છે.

૨. એટલે કે સાત ઘનોદધિ એક સરખા માપના છે. જ્યારે ઘનવાત-તનવાત અસંખ્યેય યોજન છે. પરંતુ પહેલી જૂમિના નીચે ઘનવાત-તનવાત કરતાં બીજી જૂમિના નીચેના ઘનવાત-તનવાતમાં અસંખ્યપણું વધારે છે. એમ સાતેયનું સમજવું. તે પ્રમાણે આકાશનું પણ સમજવું.

સૂત્રમ્- તાસુ નરકાઃ ॥૩-૨॥

અર્થ- તે (ભૂમિઓ)માં નરકો છે.

ભાષ્યમ્- તાસુ-રત્નપ્રભાયાસુ ભૂષૂર્ધ્વમધ્યશ્ચૈકૈકશો યોજનસહસ્રમેકૈકં વર્જયિત્વા મધ્યે નરકા ભવન્તિ ।
અર્થ- તે રત્નપ્રભા આદિ ભૂમિમાં પ્રત્યેક ભૂમિના (પોતાની જાડાઈમાંથી) ઉપર-નીચેના એક એક હજાર યોજન છોડીને (શેષ) મધ્યભાગમાં નરકો છે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-ઉષ્ટ્રિકાપિષ્ટપચનીલોહીકરકેન્દ્રજાનુકાજન્તોકાયસ્કુમ્ભાયઃકોષ્ઠાદિસંસ્થાના વજ્ર-
તલાઃ સીમન્તકોપક્રાન્તા રૌરવોઽચ્યુતો રૌદ્રો હાહારવો ઘાતનઃ શોચનસ્તાપનઃ ક્રન્દનો વિલપનશ્છેદનો
ભેદનઃ ખટાપટઃ કાલપિઞ્જર ઇત્યેવમાદ્યા અશુભનામાનઃ કાલમહાકાલરૌરવમહારૌરવાપ્રતિષ્ઠાનપર્યન્તાઃ ।
અર્થ- તે આ રીતે- ઉઠેડી, હાંડલી, લોઢી, લોઢાનીડોઢલી, લોઢાનો કુમ્ભ, લોઢાની કોઠી આદિ
આકારવાળા વજ્રના (ધારદાર વજ્રના) તળીયાવાળી સીમન્તક (રત્નપ્રભાનું પહેલું પ્રતર) આદિ તમામ
પ્રતરોમાં રૌરવ, અચ્યુત, રૌદ્ર, હાહારવ, ઘાતન, તાપન, શોચન, ક્રન્દન, વિલપન, છેદન, ભેદન,
ખટાપટ, કાલપિંજર ઇત્યાદિ અશુભ નામવાળા નારકવાસો સાતમી ભૂમિના કાલ, મહાકાલ, રૌરવ,
મહારૌરવ (અને) અપ્રતિષ્ઠાન (આ પાંચ પ્રતરો) સુધીમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- રત્નપ્રભાયાં નરકાણાં પ્રસ્તરાસ્ત્રયોદશ, દ્વિદ્વયૂનાઃ શેષાસુ । રત્ન પ્રમાયાં નરકાવાસાનાં
ત્રિશચ્છતસહસ્રાણિ, શેષાસુ પઞ્ચવિંશતિઃ પઞ્ચદશ દશ ત્રીણ્યેકં પઞ્ચોનં નરકશતસહસ્રમિત્યાષષ્ટ્યાઃ,
સપ્તમ્યાં તુ પઞ્ચૈવ મહાનરકા ઇતિ ॥૨॥

અર્થ- રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં નરકના તેર પ્રતરો છે, બાકીની પૃથ્વીમાં બબ્બે ઓછા પ્રતરો જાણવાં.
(શર્કરાપ્રભા માં અગ્યાર, વાલુકાપ્રભામાં નવ, પંકપ્રભામાં સાત, ધૂમપ્રભામાં પાંચ, તમઃપ્રભામાં ત્રણ
અને મહાતમપ્રભામાં એક પ્રતર છે.)

- રત્નપ્રભામાં ત્રીસ લાખ નરકવાસો છે. બાકીની પૃથ્વીમાં અનુક્રમે પચ્ચીસલાખ, પંદરલાખ, દશલાખ,
ત્રણલાખ, પાંચ ઓછા એકલાખ (એટલે ૯૯૯૯૫) એમ છઠ્ઠી ભૂમિ સુધી તથા સાતમી (ભૂમિમાં)
તો પાંચ જ મહાનરકવાસ છે. [૩૦ + ૨૫ + ૧૫ + ૧૦ + ૩ + ૧ (૬ઠી સાતમીનરક મળીને
૧ લાખ) એમ કુલે ૮૪ લાખ નરકવાસ છે.] ॥૨॥

સૂત્રમ્- નિત્યાશુભતરલેશ્યાપરિણામદેહવેદનાવિક્રિયાઃ ॥૩-૩॥

અર્થ- તે નરકનાજીવો નિરન્તર અશુભતર લેશ્યા-પરિણામ-શરીર-વેદના અને વિક્રિયાવાળા હોય છે.

ભાષ્યમ્- તે નરકા ભૂમિક્રમેણાધોઽધો નિર્માણતોઽશુભતરાઃ, અશુભા રત્નપ્રભાયાં તતોઽશુભતરાઃ
શર્કરાપ્રભાયાં તતોઽપ્યશુભતરા વાલુકાપ્રભાયામ્, ઇત્યેવમાસપ્તમ્યાઃ ।

અર્થ- તે નરકો ભૂમિક્ષ્મ અનુસાર ઉત્તરોત્તર (નીચે નીચે) નિર્માણથી અશુભતર-અશુભતર હોય છે.

(તે આ રીતે, -) રત્નપ્રભામાં અશુભ.

શર્કરાપ્રભામાં તેનાથી અશુભતર,

વાલુકાપ્રભામાં તેનાથી પણ અશુભતર.

એ પ્રમાણે સાતેય નરક સુધી જાણવું.

भाष्यम्- नित्यग्रहणं गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गकर्मनियमादेते लेश्यादयो भावा नरकगतौ नरकपञ्चेन्द्रियजातौ च नैरन्तर्येणाभवक्षयोद्वर्तनाद् भवन्ति । न च कदाचिदक्षिनिमेषमात्रमपि न भवन्ति शुभा वा भवन्ति, अतो नित्या इत्युच्यन्ते ।

અર્થ- 'નિત્ય' કહેવાનું કારણ-ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગકર્મના નિયમથી આ લેશ્યાદિભાવો નરકગતિમાં અને નરકપંચેન્દ્રિયજાતિમાં ભવક્ષય સુધી નિરન્તર હોય છે. ભવક્ષય પછી (આવી) અશુભતા બંધ થાય. અને ક્યારે પણ એટલે કે આંખના પલકારામાત્ર પણ શુભ (લેશ્યાદિ) નો ઉદય નથી હોતો. જેથી 'નિત્ય' (નિરન્તર) કહેવાય.

भाष्यम्- अतः अशुभतरलेश्याः, कापोतलेश्या रत्नप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कापोता शर्कराप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कापोतनीला वालुकाप्रभायां, ततस्तीव्रतर-संक्लेशाध्यवसाना नीला पङ्कप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना नीलकृष्णा धूमप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कृष्णा तमःप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कृष्णैव महातमःप्रभायामिति ॥

અર્થ- હવે, અશુભતર લેશ્યા-રત્નપ્રભા (નરક) માં કાપોત લેશ્યા, તેના કરતાં (રત્નપ્રભાની કાપોત કરતાં) તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી કાપોતલેશ્યા શર્કરાપ્રભામાં, તેના કરતાં (શર્કરાપ્રભાની કાપોત કરતાં) તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી કાપોત અને નીલ (તીવ્ર) લેશ્યા વાલુકાપ્રભામાં, તેના કરતાં (વાલુકાપ્રભાની નીલ કરતાં) તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી નીલ લેશ્યા પંકપ્રભામાં, તેના કરતાં (પંકપ્રભાની નીલ કરતાં) તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી નીલ અને કૃષ્ણ (તીવ્ર) લેશ્યા ધૂમપ્રભામાં, તેના કરતાં (ધૂમપ્રભાની કૃષ્ણ કરતાં) તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી કૃષ્ણલેશ્યા તમઃપ્રભામાં (અને) તેના કરતાં (તમઃપ્રભાની કૃષ્ણ કરતાં) તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી કૃષ્ણલેશ્યા જ મહાતમઃપ્રભામાં હોય છે.

भाष्यम्- अशुभतरपरिणामः, बन्धनगतिसंस्थानभेदवर्णगन्धरसस्पर्शागुरुलघुशब्दाख्योदशविधो ऽशुभः पुद्गलपरिणामो नरकेषु, अशुभतरश्चाधोऽधः, तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतोऽनन्तेन भयानकेन नित्योत्तमकेन तमसा नित्यान्धकाराः, श्लेष्ममूत्रपुरीषस्रोतोमलरुधिरवसामेदपूयानुलेपनतलाः, श्मशानमिव

પૂતિમાંસકેશાસ્થિચર્મદન્તરવાસ્તીર્ણભૂમયરશ્વશૃગાલમાર્જારનકુલ-સર્પમૂષિક હસ્તિ અશ્વગોમાનુષશ-
વકોઘ્નાશુભતરગન્ધાઃ, હા માતઃ ! ધિગહો કષ્ટં વત મુઞ્ચ તાવદ્ ધાવત પ્રસીદ ભર્તઃ ! મા વધીઃ
કૃપણકમિત્યનુબદ્ધરુદિતૈસ્તીવ્રકરુણૈર્દીનવિક્લવૈર્વિલાપૈરાર્તસ્વૈરૈર્નૈર્નાદૈર્દીનકૃપણકરુણૈર્યાચિતૈર્વાણ્પ-
સંનિરુદ્ધૈર્નિસ્તનિતૈર્ગાઢવેદનૈઃ કૂજિતૈઃ સન્તાપોષ્ણૈશ્ચ નિશ્વાસૈરનુપરતભયસ્વનાઃ ।

અર્થ- અશુભતર પરિણામ-બન્ધન, ગતિ, સંસ્થાન, ભેદ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અગુરુલઘુ અને
શબ્દ-એ દશ પ્રકારના અશુભ પુદ્ગલપરિણામો નરકોમાં અશુભતર હોય છે. (નીચેનીચેની નરકમાં
અશુભતર અશુભતમ વધારે જણાવું).

- તિચ્છૂ-ઉપર-નીચે એમ ચારે તરફ અનન્ત ભયંકરમાં ભયંકર અંધારુ નિત્ય હોય છે, બળખા (લીંટ),
પેશાબ, ઝાડા, પરસેવા, શરીરના મેલ, લોહી, ચરબી, મેદ, પરું (વગેરે) થી ખરડાયેલી ભૂમિ હોય
છે, શમસાનની જેમ દુર્ગંધવાળા માંસ, વાળ, હાડકાં, ચામડી, દાંત, નખ વગેરે ભૂમિ ઉપર પથરાયેલ
હોય છે. આ તિચ્છૂ-ઉપર વગેરે પદોથી વર્ણ પરિણામ જણાવ્યો.

- કૂતરા, શિયાળ, બિલાડા, નોળિયા, સર્પ, ઉદર, હાથી, ઘોડા, ગાય અને મનુષ્યોના મડદાની
અશુભતર (દુર્ગંધ ફેલાયેલી હોય છે). આ કૂતરા શિયાળ વગેરે પદોથી ગંધ પરિણામ જણાવ્યો.

‘ઓય મા’ ! (ઓય બાપ!), ધિક્કાર છે આ દુઃખને ! મને છોડી દો’ એમ બોલતો-દોડતો જાય
છે. વળી, સ્વામી ! કૃપા કરો, મને મારો મા’, એ પ્રમાણે ગરીબની માફક વારંવાર બૂમો પાડતો-રોતો-તીવ્ર
કરુણા ભરી દીનતાવાળી ભારે વિલાપથી પીડાયુક્ત અવાજેથી ગરીબ (ની જેમ) બિચારો આજીજી
પૂર્વક કરગરતો-આંખમાંથી આંસુ સારતો ગાઢવેદના પૂર્વક બૂમો પાડતો (એ પ્રમાણે) નિઃસાસા નાખતી
બૂમોના અવાજેનું ભયંકર વાતાવરણ ચારે બાજુ હોવાથી ભયભીત હોય છે.

(ઓય મા! ધિક્કાર વગેરે પદોથી શબ્દ પરિણામ બતાવ્યો. શેષ પરિણામ ગ્રન્થગૌરવના ભયથી અહીં
પદવાર બતાવ્યા નથી.)

ભાષ્યમ્- અશુભતરદેહાઃ, દેહાઃ-શરીરાણિ, અશુભનામપ્રત્યયાદશુભાન્યજ્ઞોપાન્નિર્માણસંસ્થાનસ્પર્શરસ-
ગન્ધવર્ણસ્વરાણિ, હુણ્ડાનિ નિર્લૂનાણ્ડજશરીરાકૃતીનિ ક્રૂરકરુણવીભત્સપ્રતિભયદર્શનાનિ દુઃખભાઞ્જ્ય-
શુચીનિ ચ તેષુ શરીરાણિ ભવન્તિ, અતોઽશુભતરાણિ ચ અધોઽધઃ, સપ્ત ધનૂષિ ત્રયો હસ્તાઃ ષડ્ઞુલમિતિ
શરીરોચ્છ્રાયો નારકાણાં રત્નપ્રભાયાં, દ્વિર્દ્વિઃ શેષાસુ, સ્થિતિવચ્ચોત્કૃષ્ટજઘન્યતા વેદિતવ્યા ।

અર્થ- અશુભતર દેહો-દેહો એટલે શરીરો. અશુભતર નામકર્મના ઉદયથી અશુભ અંગોપાંગ, નિર્માણ
(રચના), સંસ્થાન, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, અવાજ (બધું જ) હુંડક (ખરાબ-બેડોળ જેવું) હોય
છે, તેમજ પીંછા ખેંચી લીધેલા પક્ષીના શરીર જેવી આકૃતિવાળા શરીરો હોય છે. વળી, કુર, કરુણ,
બીભત્સ અને દેખીતા ભયંકર એવા દુઃખના ભાજન રૂપ અપવિત્ર શરીરો તેમને (નરકના જીવોને)
હોય છે. આનાં કરતાં પણ અશુભતર-અશુભતર નીચે નીચે (ની નરક ભૂમિમાં હોય છે.)

- સાત ધનુષ્ય ત્રણ હાથ અને છ અંગુલ (પોણા આઠ ધનુષ્ય અને છ અંગુલ) આટલું શરીરનું માપ રત્નપ્રભામાં (રહેલા) નરકના જીવોને (નારકોને) હોય છે. બાકી (શર્કરાપ્રભાદિ) માં બમણું બમણું જાણવું (શર્કરાપ્રભામાં સાડાપંદર ધનુષ્ય અને ૧૨ અંગુલ, વાલુકાપ્રભામાં ૩૧ ધનુષ્ય અને એક હાથ, પંકપ્રભામાં બાસઠ ધનુષ્ય અને બે હાથ, ધૂમપ્રભામાં એકસો પચ્ચીસ ધનુષ્ય, તમઃપ્રભામાં અઢીસો ધનુષ્ય અને મહાતમઃપ્રભામાં પાંચસો (૫૦૦) ધનુષ્ય. એક ધનુષ્ય = ચાર હાથ, ૧ હાથ = ૨૪ અંગુલ-ઉત્સેધાંગુલ જાણવા)

ભાષ્યમ્- અશુભતરવેદનાઃ, અશુભતરાશ્ચ વેદના ભવન્તિ નરકેષ્વધોડધઃ, તદ્યથા- પ્રથમાયાં ઉષ્ણવેદનાઃદ્વિતીયાયામ્ ઉષ્ણવેદનાશ્ચતીવ્રતરાસ્તીવ્રતમાશ્ચા તૃતીયાયાઃ, ઉષ્ણશીતે ચતુર્થ્યામ્, શીતોષ્ણે પઞ્ચમ્યામ્, પરયોઃ શીતા શીતતરા ચેતિ, તદ્યથા-પ્રથમશરત્કાલે ચરમનિદાધે વા પિત્તવ્યાધિપ્રકોપાભિભૂતશરીરસ્ય સર્વતો દીપ્તાગ્નિરાશિપરિવૃતસ્ય વ્યથ્રે નભસિ મધ્યાહ્ને નિવાતેડતિરસ્કૃતાતપસ્ય યાદૃગુણજં દુઃખં ભવતિ તતોડનન્તગુણં પ્રકૃષ્ટં કષ્ટમુષ્ણવેદનેષુ નરકેષુ ભવતિ, પૌષમાઘયોશ્ચ માસયોસ્તુષારલિપ્તગાત્રસ્ય રાત્રૌ હૃદયકરચરણાધરૌષ્ઠદશનાયાસિનિ પ્રતિસમયપ્રવૃદ્ધે શીતમારુતે નિરગ્રયાશ્રયપ્રાવરણસ્ય યાદૃક્ શીતવેદનેષૂદ્ભવં દુઃખમશુભં ભવતિ તતોડનન્તગુણં પ્રકૃષ્ટં કષ્ટં શીતવેદનેષુ નરકેષુ ભવતિ, યદિ કિલોષ્ણવેદનાત્રરકાદુત્ક્ષિપ્ય નારકઃ સુમહત્યજ્ઞારારાશાવુદીપ્તે પ્રક્ષિપ્યેત સ કિલ સુશીતાં મૃદમારુતાં શીતલાં છાયમિવ પ્રાપ્તઃ સુખમનુપમં વિન્દ્યાત્ નિદ્રાં ચોપલભેત, एवं કષ્ટતરં નારકમુષ્ણમાચક્ષતે, તથા કિલ યદિ શીતવેદનાત્રરકાદુત્ક્ષિપ્ય નારકઃ કશ્ચિદાકાશે માધમાસે નિશિ પ્રવાતે મહતિ તુષારરાશૌ પ્રક્ષિપ્યેત સદન્તશબ્દોત્તમકલ્પકમ્પાયાસક્રોડપિ તત્ર સુખં વિન્દ્યાદનુપમાં નિદ્રા ચોપલભેત, एवं કષ્ટતરં નારકં શીતદુઃખમાચક્ષતેતિ ।

અર્થ- અશુભતર વેદના નીચે- નીચેની નરકમાં વધારે હોય છે (પહેલી નરક કરતાં બીજી નરકમાં અશુભતર વધારે, તેમ બીજી કરતાં ત્રીજી નરકમાં અશુભતર વધારે... તે રીતે સાતેસાતમાં સમજવું.) તે (વેદના) આ રીતે,

પહેલી (રત્નપ્રભા) નરકમાં-ઉષ્ણવેદના,

બીજી (શર્કરાપ્રભા) નરકમાં-તીવ્રતર ઉષ્ણવેદના,

ત્રીજી (વાલુકાપ્રભા) સુધીમાં-તીવ્રતમ ઉષ્ણ વેદના,

ચોથી (પંકપ્રભા)માં-ઘણાંને ઉષ્ણવેદના અને થોડાંને શીત વેદના (જેથી બંને વેદના તેમાં હોય),

પાંચમી (ધૂમપ્રભા) માં - ઘણાંને શીત વેદના, થોડાંને ઉષ્ણવેદના (જેથી બંને વેદના તેમાં હોય),

છઠ્ઠી (તમઃપ્રભા) માં-શીતતર વેદના, સાતમી (મહાતમઃપ્રભા) માં શીતતમ વેદના (અતિતીવ્ર શીત).

તે (વેદના દૃષ્ટાન્ત સહિત) આ રીતે, (ઉષ્ણ વેદનાવાળી નરકનું વર્ણન) આસો માસ (શરદઋતુનો

પહેલો મહિનો) અથવા જેઠ માસ (છેલ્લો નિદાઘ) માં વાદળ વિનાનું આકાશ હોય, ખરા બપોરનો

સમય હોય, પવન (નું નામ નિશાન) ન હોય આવા આતપને પરિવરેલા, પિત્તના પ્રકોપવાળા (અને)

ચારે બાજુ ધગધગતી અગ્નિજવાળાઓથી પરિવરેલા માણસને ઉષ્ણતાથી થયેલું જે દુઃખ હોય છે

તેનાં કરતાં અનંતગણું પ્રકૃષ્ટ દુઃખ ઉષ્ણવેદનાવાળી નરકમાં હોય છે.

(શીત વેદનાવાળી નરકનું વર્ણન)-પોષ મહિનો અને મહા મહિનાની રાત્રીમાં હૃદય, હાથ, પગ, હોઠ, દાંત વગેરેને કંપાવી નાખે તેવો પ્રતિસમય વધી રહેલો ઠંડોગાર પવન હોતે છતે બરફથી લેપાયેલ શરીરવાળા અગ્નિ, આશ્રય અને વસ્ત્ર વગરના જીવને જેટલું ઠંડીથી ઉત્પન્ન થયેલું અશુભદુઃખ હોય તેનાં કરતાં અનંતગણું પ્રકૃષ્ટ દુઃખ શીતવેદનાવાળી નરકમાં હોય છે.

પરેખર! જો ઉષ્ણવેદનાવાળી નરકમાંથી નારક (જીવ) ને ઉઠાવીને જબરજસ્ત મોટા સળગતા અંગારાઓના સમુહમાં (ભઠામાં) નાખી દેવામાં (મૂકી દેવામાં) આવે તો, પરેખર ! ઠંડા મંદ વાતા પવનમાં શીતલ છાયડાંની પ્રાપ્તિની જેમ અનુપમ સુખ ભોગવે છે અને નિદ્રાધિન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે અત્યન્ત દુઃખ નારકને ઉષ્ણતાનું કહ્યું છે.

તથા પરેખર ! જો શીતવેદનાવાળી નરકમાંથી નારકને ઉઠાવીને કોઈક આકાશમાં (જ્યાં ઠંડું વાતાવરણ હોય તે ભાગમાં) મહામહિનાની રાત્રે ઠંડો પવન ફુંકાતો હોય ત્યાં હિમ (બરફ) ના ઢગલામાં કે જ્યાં આપણા દાંત કડેડાટી બોલાતાં હોય ત્યાં તેને મૂકવામાં આવે તો, તે અનુપમ સુખને ભોગવે છે અને નિદ્રાધિન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે અત્યન્ત કષ્ટવાળી નારકની ઠંડીનું દુઃખ કહ્યું છે.

भाष्यम्- अशुभतरविक्रियाः, अशुभतराश्च विक्रिया नरकेषु नारकाणां भवन्ति, शुभं करिष्याम इत्यशुभतरमेव विकुर्वते, दुःखाभिभूतमनसश्च दुःखप्रतीकारं चिकीर्षवो गरीयस एव ते दुःखहेतून् विकुर्वत इति ॥३॥

અર્થ- અશુભતર વિક્રિયા (વૈક્રિયપણું)- અને અશુભતર વૈક્રિયપણું નરકમાં નારક જીવોને હોય છે. 'સારું કરીશ' એવી ઈચ્છા કરતાં છતાં અશુભતર જ વિક્રિયા (ઉલ્ટું) થાય છે. દુઃખગ્રસ્ત થયેલા તે દુઃખનો પ્રતિકાર કરવા ઉપાય કરે તેવામાં (તુર્ત) જ તે (પ્રતિકાર-ઉપાય) ઘણાં દુઃખના હેતુઓ રૂપ થઈ જાય (અર્થાત્ દુઃખના કારણભૂત વિક્રિયા થઈ જાય.) ॥૩॥

सूत्रम्- परस्परोदीरितदुःखाः ॥३-४॥

અર્થ- નરકમાં નારકો સામ-સામે એકબીજાને દુઃખ દેતાં હોય છે.

भाष्यम्- परस्परोदीरितानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्ति, क्षेत्रस्वभावजनिताच्चाशुभात्पुद्गल-परिणामादित्यर्थः ।

અર્થ- પરસ્પર અર્થાત્ એકબીજા વડે દેવાતાં દુઃખો નરકમાં નારક જીવોને હોય છે. (તે સિવાય) ક્ષેત્ર સ્વાભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ અશુભ પદ્મગલના પરિણામથી પણ દુઃખ હોય છે (એટલે કે ક્ષેત્ર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો પણ હોય છે જેમાં અશુભ પુદ્ગલ પરિણામ કારણરૂપ છે.)

૧. આ દ્રષ્ટાંત અસદ્ભાવ કાલ્પનિક જાણવા. નરકના જીવને પ્રકૃષ્ટ અશુભકર્મનો ઉદય હોવાથી તેને ઉઠાવીને અહીં લાવી શકાતો નથી અને ત્યાં બાદર અગ્નિ પણ હોતો નથી. પરંતુ ક્ષેત્ર સ્વભાવથી-અનાદિ પરિણામોથી ગરમી અને ઠંડી હોય છે તેમ જાણવું.

ભાષ્યમ્- તત્ર ક્ષેત્રસ્વભાવજનિતપુદ્ગલપરિણામઃ શીતોષ્ણક્ષુત્પિપાસાદિઃ શીતોષ્ણે વ્યાખ્યાતે, ક્ષુત્પિપાસે વક્ષ્યામઃ, અનુપરતશુષ્કેન્ધનોપાદાનેનૈવાગ્નિના તીક્ષ્ણેન પ્રતતેન ક્ષુદગ્નિના દન્દહ્યમાનશરીરા અનુસમય-માહારયન્તિ, તે સર્વપુદ્ગલાનપ્યદ્યુઃ, તીવ્રયા ચ નિત્યાનુષક્તયા પિપાસયા શુષ્કકણ્ઠોષ્ઠતાલુજિહ્વાઃ સર્વોદધીનપિ પિબેયુઃ, ન ચ તૃપ્તિં સમાપ્ન્યુઃ, વર્ધયાતામેવ ચૈષાં ક્ષુત્તૃષ્ણે, इत्येवमादीनि क्षेत्रप्रत्ययानि।
અર્થ- તેમાં ક્ષેત્ર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ પુદ્ગલ પરિણામ તે શીત, ઉષ્ણ, ભૂખ, તરસ આદિ છે. શીત અને ઉષ્ણ વિષે કહ્યું. ભૂખ અને તરસ વિષે કહીશું.

- સતત સૂકા લાકડાના ગ્રહણથી જેમ અગ્નિ વધતો જાય છે તેમ જઠરાગ્નિ તેજ (તીવ્ર) હોવાથી બળતા શરીરવાળા (લ્હાય લ્હાય થતાં શરીરવાળા) પ્રતિસમય આહાર કરે છે. જેથી તે (જીવો) સર્વ પુદ્ગલોને પણ આહાર કરી જાય અને રોજની લાગેલી તરસથી સુકાયેલા કંઠ, હોઠ, તાળવાઓવાળા તે જો સર્વ દરિયાના પાણી પી જાય તો પણ તેમને તૃપ્તિ થતી નથી. બલ્કે ભૂખ અને તરસ તેઓને વધતી જ જાય છે. ઈત્યાદિ ક્ષેત્ર સમ્બન્ધિ (દુઃખો છે.)

ભાષ્યમ્- પરસ્પરોદીરિતાનિ ચ, અપિ ચોક્તમ્-ભવપ્રત્યયોઽવધિનારિકદેવાનામિતિ, તન્નારકેષ્વવધિ-જ્ઞાનમશુભભવહેતુકં મિથ્યાદર્શનયોગાच्च विभङ्गज्ञानं भवति, भावदोषोपघातात्तु तेषां दुःखकारणमेव भवति, तेन हि ते सर्वतः तिर्यगूर्ध्वमधश्च दूरत एवाजस्रं दुःखहेतून् पश्यन्ति, यथा च काकोलूकमहिनकुलं चोत्पत्त्यैव बद्धवैरं तथा परस्परं प्रतिनारकाः, यथा वाऽपूर्वान् शुनो दृष्ट्वा श्वानो निर्दयं क्रुध्यन्त्यन्योऽन्यं प्रहरन्ति च तथा तेषां नारकाणामवधिविषयेण दूरत एवान्योऽन्यमालोक्य क्रोधस्तीव्रानुशयो जायते दुरन्तो भवहेतुकः, ततः प्रागेव दुःखसमुद्घातार्ताः क्रोधाग्न्यादीपित-मनसोऽतर्किता इव श्वानः समुद्धता वैक्रियं भयानकं रूपमास्थाय तत्रैव पृथिवीपरिणामजानि क्षेत्रानुभावजनितानि चायः शूलशिलामुसलमुद्गरकुन्ततोमरासिपट्टिशशक्त्ययोधनखङ्गायष्टिपरशु-भिण्डिमालादीन्यायुधान्यादाय करचरणदशनैश्चान्योऽन्यमभिघ्नन्ति, ततः परस्पराभिहता विकृताङ्गा निस्तनन्तो गाढवेदनाः शूनाघातनप्रविष्टा इव महिषसूकरोरभ्राः स्फुरन्तो रुधिरकર્दमेऽपि चेष्टन्ते, इत्येवमादीनि परस्પરોદીરિતાનિ નરકેષુ નારકાણાં દુઃખાનિ ભવન્તીતિ ॥૪॥

અર્થ- અને (તે) પરસ્પર ઉદીરણ કરેલ દુઃખો છે. કહ્યું પણ છે કે ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન નારક અને દેવોને હોય છે (અ. ૧, સૂ. ૨૨માં).

- તે નારકોમાં અવધિજ્ઞાન નારક અશુભભવહેતુક અને મિથ્યાદર્શનના યોગથી વિભંગજ્ઞાન હોય છે. ભાવરૂપ દોષની પીડાથી તેઓને (વિભંગજ્ઞાન) દુઃખનું કારણ જ થાય છે. તેથી તે જીવો ખરેખર! ઉપર નીચે આજૂબાજૂ એમ ચારે તરફ દૂરથી જ નિરંતર દુઃખોના કારણરૂપ સાધનોને જુએ છે.

-(વળી), જેમ, કાગડો અને ઘુવડ, તેમજ સાપ અને નોળીયો જન્મથી જ બદ્ધવેરવાળા હોય છે તેમ પરસ્પર એક બીજા પ્રતિ નારકો (બદ્ધવેરવાળા) હોય છે. અથવા, જેમ કોઈ કૂતરો નવા કૂતરાઓને જોઈ પરસ્પર નિર્દય બની ક્રોધ કરે છે અને પ્રહાર કરે છે (બચકા ભરે કે લોહીલુવાણ કરે છે). તેમ તે નારકોને અવધિજ્ઞાનના વિષયથી દૂરથી જ એકબીજાને જોઈને-દુઃખે અંત છે જેનો એવા (નારક)

ભવરૂપ કારણવાળો-પરિણામવાળો ક્રોધ થાય છે.

- તેથી પહેલેથી જ દુઃખના સમુદ્ધાતથી ગભરાયેલા-ક્રોધરૂપી અગ્નિથી ધમધમતા મનવાળા વિચાર કર્યા વિના જ કૂતરાની જેમ તૈયાર થઈ ભયંકર રૂપ વિકુર્વી-ત્યાંજ-પૃથ્વીના પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલા અને ક્ષેત્રના પ્રભાવથી થયેલા લોખંડી શૂલ, શિલા, સાંબેલા, ગદાઓ, બરછી, ભાલા, તલવાર, પટ્ટિશ, શક્તિ, મોટી તલવારો, લાકડીઓ, કુહાડી, ધારીયા વગેરે શસ્ત્રો લઈને અરસપરસ હાથ, પગ, અને દાંતો વડે પ્રહાર કરે છે. પછી પરસ્પર લોહીલુવાણ થયેલા-વિકૃત અંગવાળા થયેલા, ગાઢવેદના સહન કરતા કતલખાનામાં પેસતાં પાડા, ભુંડ, ઉંટની જેમ ચીસો પાડતાં લોહીના કાદવમાં આળોટે છે. ઈત્યાદિ વગેરે એવા જ પરસ્પર ઉદીરણ કરાતા દુઃખો નરકમાં નારકોને હોય છે. ॥૪॥

સૂત્રમ્- સંક્લિષ્ટા સુરોદીરિતદુઃખાશ્વપ્રાક્ચતુર્થ્યાઃ ॥૩-૫॥

અર્થ- ચોથી નરકની અગાઉ (એટલે ત્રણ નરક) સુધી સંક્લિષ્ટ અસુરો (પરમાધામી) દ્વારા ઉત્પન્ન કરાયેલા દુઃખો પણ હોય છે.

ભાષ્યમ્- સંક્લિષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્વ નારકા ભવન્તિ તિસૃષુ ભૂમિષુ, પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ ।

અર્થ- (પરસ્પરકૃત, ક્ષેત્રસ્વભાવ) અને સંક્લિષ્ટ પરિણામવાળા અસુરોથી દેવાતાં દુઃખો નારકોને હોય છે. (અથવા તે દુઃખવાળા નારકી હોય છે.) પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ એટલે ત્રીજી ભૂમિ સુધી.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા- અમ્બામ્બરીષશ્યામશબલરુદ્રોપરુદ્રકાલમહાકાલાસ્યસિપત્રવનકુમ્ભીવાલુકાવૈતર-
ળીખરસ્વરમહાઘોષાઃ પઞ્ચદશ પરમાધાર્મિકા મિથ્યાદૃષ્ટયઃ પૂર્વજન્મસુ સંક્લિષ્ટકર્માણઃ પાપાભિરતય
આસુરીં ગતિમનુપ્રાપ્તાઃ, કર્મક્લેશજા એતે તાચ્છીલ્યાન્નારકાણાં વેદનાઃ સમુદીરયન્તિ ચિત્રાભિરુપપત્તિભિઃ
તદ્યથા- તપ્તાયોરસપાયનનિષ્પ્રાયઃ સ્તમ્બાલિજ્ઞનકૂટશાલ્મલ્યગ્રારોપણાવતારણાયોઘનાભિઘાતવાસી-
ક્ષુરતક્ષણક્ષારતપ્તૈલાભિષેચનાયઃ કુમ્ભપાકામ્બરીષતર્જનયન્ત્રષીડનાયઃ શૂલશલાકાભેદનક્ર-
કચપાટનાઙ્ગા- રદહનવાહનાસૂચીશાઙ્ગલાપકર્ષણૈઃ તથા સિંહવ્યાઘ્રદ્વીપિશ્વશ્રગાલવૃકકોકમાર્જાર-
નકુલસર્પવાયસગૃધ્રકાકોલૂકશ્યેનાદિખાદનૈઃ તથા તપ્તવાલુકાવતરણાસિપત્રવનપ્રવેશનવૈતરણ્યવ-
તારણપરસ્પરયોધનાદિભિરિતિ । સ્યાદેત્-કિમર્થં ત એવં કુર્વન્તીતિ, અત્રોચ્યતે, પાપકર્માભિરતય ઇત્યુક્તં,
તદ્યથા ગોવૃષભમહિષવરાહમેષકુક્કુટવાર્તકાલાવકાન્મુષ્ટિમલ્લાંશ્ચ યુધ્યમાનાન્ પરસ્પરં ચાભિઘ્નતઃ
પશ્યતાં રાગદ્વેષાભિભૂતાનામકુશલાનુબન્ધિપુણ્યાનાં નરાણાં પરા પ્રીતિરુત્પદ્યતે તથા તેષામસુરાણાં
નારકાંસ્તથા તાનિ કારયતામન્યોડન્યં ઘનતશ્ચ પશ્યતાં પરા પ્રીતિરુત્પદ્યતે, તે હિ દુષ્ટકન્દર્પાસ્તથાભૂતાન્
દૃષ્ટ્વાડટ્ટહાસં મુજ્જન્તિ ચેલોક્ષેપાન્ ક્ષ્વેડિતાસ્ફોટિતાવેલ્લિતતલતાલનિપાત નાંશ્ચ કુર્વન્તિ મહતશ્ચ
સિંહનાદાન્નદન્તિ, તચ્ચ તેષાં સત્યપિ દેવત્વેસત્સુ ચ કામિકેષ્વન્યેષુ પ્રીતિકારણેષુ માયનિદાન
મિથ્યાદર્શનશલ્યતીવ્રકષાયોપહતસ્યાનાલોચિતભાવદોષસ્યાપ્રત્યવકર્ષસ્યાકુશલાનુબન્ધિપુણ્યકર્મણો

બાલતપસશ્ચ ભાવદોષાનુકર્ષિણઃ ફલં યત્સત્સ્વપ્યન્યેષુ પ્રીતિહેતુષ્વશુભભાવા એવ પ્રીતિહેતવઃ સમુત્પદ્યન્તે, इत्येवमપ्रीतकरं निरन्तरं सुतीव्रं दुःखमनुभवतां मरणमेव काङ्क्षतां तेषां न विपत्तिरकाले विद्यते कर्मनिर्धारितायुषाम्, उक्तं हि-औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुष इति, नैव तत्र शरणं विद्यते, नाप्यपक्रमणम्, ततः कर्मवशादेव दग्धपाटितभिन्नच्छिन्नक्षतानि च तेषां सद्य एव संरोहन्ति शरीराणि दण्डराजिरिवाम्भसीति । एवमेतानि त्रिविधानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्तीति ॥५॥

અર્થ- તે (પરમાધાર્મિકૃત વેદના) આ રીતે, (૧) અમ્બ, (૨) અમ્બરીષ, (૩) શ્યામ, (૪) શબલ, (૫) રુદ્ર, (૬) ઉપરુદ્ર, (૭) કાલ, (૮) મહાકાલ, (૯) અસિ, (૧૦) અસિપત્રવન, (૧૧) કુમ્ભી, (૧૨) વાલુકા, (૧૩) વૈતરણી, (૧૪) ખરસ્વર અને (૧૫) મહાઘોષ-આ પંદર મિથ્યાદષ્ટિ પૂર્વ જન્મમાં સંકિલષ્ટ કર્મવાળા પાપમાં આનંદવાળા પરમાધાર્મિકો આસુરીગતિ પામેલ હોય છે.

- તેઓ કર્મફલેશથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાઓ તત્પ્રકારના સ્વભાવથી નારકોને વિચિત્ર નવાનવા તુફકાઓવડે આપ્યા કરે છે.

- તે (વેદના) આ રીતે, (નારકોને) તપાવેલા લોદાનો રસ પીવડાવવો, લાલચોળ તપાવેલા લોદાના થાંભલા સાથે આલિંગન કરાવવું, કાંટાવાળા શાલ્મલિવૃક્ષ પર ચઢાવવું-ઉતારવું, લોદાના ઘણ વડે ઘા કરવા, વાંસલા અને ખરપાથી છોલીને ખારવાળું ઉકળતું તેલ શરીરે નાંખવું, લોદાના કુંભ (ઘાણીમાં) રાંધવું, કઢાયામાં શેકવું, ચંત્રમાં પીલવું, લોદાના ત્રિશૂળના સળીયાઓ વડે ભેદવું, કરવત વડે ચીરવું, અંગારાવડે બાળવું, વાહનો તથા સિંહ, વાઘ, દીપડો, કૂતરા, શિયાળ, નહાર, વરુ (કોક), બિલાડા, નોળીયા, સાપ, વાયસ, ગીધ, કાક, ધુવડ, બાજ આદિ (રૂપ કરીને) તે વડે (દુઃખ આપે છે) ખાય છે. તેમજ ધગધગતી રેતીમાં ધકેલવું, તલવાર જેવા પાંદડાવાળા જંગલ પ્રદેશમાં પેસાડવું, વૈતરણી (લોહી-પરવાળી) નદીમાં ઉતારવું, પરસ્પર લડાવવું- ઈત્યાદિ પ્રકારોથી (દુઃખો આપે છે.)

(પ્રશ્નકાર-) એમ હશે. પરંતુ તેઓ શા માટે આવું કરતાં હશે ? (ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે અહીં-પાપકર્મમાં તેઓ રત (આનન્દિત) હોય છે. એ પ્રમાણે કહ્યું (જ) છે.

તે આ પ્રમાણે- જેમ શ્રેષ્ઠબળદ, પાડા, વરાહ(ભુંડ), મેષ(ઘેટાં), કૂકડા, વાર્તક, લાવકને તેમજ મુષ્ટિથી લડનારા મલ્લો, યુદ્ધ કરતા અને પરસ્પર હણાતા તેઓને જોતાં રાગદ્વેષથી પરાભવ પામેલાં પાપનુબંધિપુણ્યવાળા મનુષ્યોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે (આનંદ આવે છે). તેમ અસુરોનું નારક પ્રતિ.
- તે પ્રમાણે નારકોને તે તે રીતે કરાવતા અને પરસ્પર હણાતા એવા તેઓને જોતા અસુરોને અત્યન્ત પ્રીતિ થાય છે.

દુષ્ટ ચેષ્ટાવાળા તે (પરમાધાર્મિકો) તથાપ્રકારના નારકોને જોઈને અટ્ટહાસ્ય (ખડખડાટ) હસે છે, વસ્ત્રો ઉડાડે છે, ચપટીઓ વગાડે છે, હથેળી ઠોકીને વગાડતા વાજિંત્રો વગાડે છે અને મોટા સિંહનાંદો કરે છે. અને તેઓને દેવપણું હોવા છતાં તેમજ બીજા ઈચ્છિત-પ્રીતિ-આનંદ કરવાનાં સાધનો હોવા છતાં માયાશલ્ય, નિયાણશલ્ય અને મિથ્યાત્વશલ્યને લીધે તીવ્રકષાયથી હણાયેલ અને ભાવદોષની આલોચના વિનાનાં, પાપો પ્રતિ બેપરવા, પાપાનુબંધીપુણ્યવાળા, ભાવદોષને ખેંચનાર બાળતપના

ફળરૂપે જે બીજા અન્ય પ્રીતિકારક સાધનો હોવા છતાં અશુભભાવો જ પ્રીતિના સાધનરૂપ બને છે.

આ પ્રકારે અણગમતાં-નિરંતર અત્યન્ત તીવ્ર દુઃખને અનુભવતા તેઓ (નારકો) મોતને ઝંખવા^૧ છતાં તેમને અકાળે મૃત્યું થતું નથી. કેમકે, આયુષ્યકર્મ નિર્ધારિત (અનપવર્તનીય) હોય છે. કહ્યું છે કે 'ઓપપાતિક, ચરમદેહી ઉત્તમપુરુષો અને અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા જીવો અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે. (અ. ૨. સૂ. ૫૩)

- ત્યાં તેમને કોઈની પણ મદદ નથી મળતી કે દુઃખોનું અપક્રમણ (અપહરણ) પણ નથી થતું. તેથી કર્મવશથી જ બળેલ, ચીરાયેલ, ભેદાયેલ, છેદાયેલ અને કપાયેલ એવા તે (નારકો) પાછા સરખા શરીરવાળા થઈ જાય છે. જેમકે પાણીમાં લાકડી મારવા જેવું. (પાણીમાં લાકડી મારવાથી પાણીના બે ભાગ દેખાય... પણ તરત જ પાણી જેવું હતું તેવું થઈ જાય. તેમ)

- આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના દુઃખો નરકમાં નારકોને હોય છે. ॥૫૫॥

સૂત્રમ્- તેષ્વેક-ત્રિ-સપ્ત-દશ-સપ્તદશ-દ્વાવિંશતિ-ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાઃ સત્ત્વાનાં પરાસ્થિતિઃ ॥૩-૬॥

અર્થ- તે નરકમાં રહેલા જીવોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ અનુક્રમે એક-ત્રણ-સાત-દશ-સત્તર-બાવીસ અને તેત્રીસ સાગરોપમની હોય છે.

ભાષ્યમ્- તેષુ નરકેષુ નારકાણાં પરાઃ સ્થિતયો ભવન્તિ, તદ્વથા- રત્નપ્રભાયામેકં સાગરોપમમ્, एवं त्रिसागरोपमा सप्तसागरोपमा दशसागरोपमा सप्तदशसागरोपमा द्वाविंशतिसागरोपमा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा, जघन्या तु पुरस्ताद्वक्ष्यते, नारकाणां च द्वितीयादिषु, दश वर्षसहस्राणि प्रथमायामिति ॥

અર્થ- તે નરકમાં નારકોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોય છે.

- ★ રત્નપ્રભામાં એક સાગરોપમ.
- ★ (શર્કરા પ્રભામાં) ત્રણ સાગરોપમ.
- ★ (વાલુકા પ્રભામાં) સાત સાગરોપમ.
- ★ (પંક પ્રભામાં) દશ સાગરોપમ.
- ★ (ધૂમ પ્રભામાં) સત્તર સાગરોપમ.
- ★ (તમઃપ્રભામાં) બાવીસ સાગરોપમ.
- ★ (મહાતમઃપ્રભામાં) તેત્રીસ સાગરોપમ.

૧. નારકઆયુષ્યકર્મને પાપપ્રકૃતિ કહી છે. નારકો સદા મોતને ઝંખે છે. પૂ.પાદ સાગરજી મ.ત્રી એ ખુલાસો કરતાં આ ભાવમાં કહેલ કે 'શેષ ત્રણે ગતિવાળા મોતને ઝંખના નથી કેમકે તેમને મર્યા પછી પ્રાયઃ વધારે દુઃખની સંભાવના ખરી. જ્યારે નારકને તો નક્કી છે કે અહીં (નરકમાં) જેટલું દુઃખ છે તેનાં કરતાં વધારે દુઃખતો નથી જ મળવાનું અર્થાત્ નરક કરતા તો નક્કી સુખ વધારે જ મળવાનું છે. તેથી નારકને મોતની ઝંખના થાય તે સ્વાભાવિક છે.

- જઘન્યથી તો આગળ કહેવાશે. બીજી આદિ નરકથી પૂર્વ પૂર્વની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે પછીપછીની જઘન્ય સ્થિતિ (અ. ૪ - સૂ. ૪૩)' (તથા) પહેલી નરકમાં જઘન્ય સ્થિતિ દર્શાવવાર્થ. (અ. ૪-સૂ. ૪૪)

ભાષ્યમ્- તત્રાસ્રવૈર્યથોક્તૈર્નારકસંવર્તનીયૈઃ કર્મભિરસંજ્ઞિનઃ પ્રથમાયામુત્પદ્યંતે, સરીસૃપા દ્વયોરાદિતઃ પ્રથમદ્વિતીયયોઃ, એવં પક્ષિણસ્તિસૃષુ, સિંહાશ્ચતસૃષુ, ઊરગાઃ પઞ્ચસુ, સ્ત્રિયઃ ષટ્સુ, મત્સ્યમનુષ્યાઃ સપ્તસ્થિતિ, ન તુ દેવા નારકા વા નરકેષૂપપત્તિં પ્રાપ્નુવન્તિ, ન હિ તેષાં બહ્વારમ્ભપરિગ્રહાદયો નરકગતિર્નિર્વર્તકા હેતવઃ સન્તિ, નાપ્યુદ્વર્ત્ય નારકા દેવેષૂત્પદ્યન્તે, ન હોષાં સરાગસંયમાદયો દેવગતિર્નિર્વર્તકા હેતવઃ સન્તિ, ઉદ્વર્તિતાસ્તુ તિર્યગ્યોનૌ મનુષ્યેષુ વોત્પદ્યન્તે, માનુષત્વં પ્રાપ્ય કેચિત્તીર્થકરત્વમપિ પ્રાપ્નુયુરાદિતસ્તિસૃષ્યઃ, નિવાર્ણં ચતસૃષ્યઃ, સંયમં પઞ્ચભ્યઃ, સંયમાસંયમં ષડ્ભ્યઃ, સમ્યગ્દર્શનં સપ્તભ્યોડપીતિ ॥

અર્થ- ત્યાં-આશ્રવદ્વારમાં નારકમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય યથોક્ત કર્મોથી

- ★ અસંજ્ઞી જીવો પહેલી નરક (સુધી) માં ઉત્પન્ન થઈ શકે.
- ★ ભૂજપરિસર્પ બીજી (નરક સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે.)
- ★ એ પ્રમાણે પક્ષીઓ ત્રીજી (નરક સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે.)
- ★ સિંહો (ચતુષ્પદ) ચોથી (નરક સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે.)
- ★ સર્પો વગેરે ઉપરિસર્પ પાંચમી (નરક સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે.)
- ★ સ્ત્રીઓ છઠી (નરક સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે.)
- ★ માછલા તથા મનુષ્યો સાતમી (નરક સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે.)

પરંતુ દેવો કે નારકો નરકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. કેમકે તેમને બહુઆરંભ, બહુપરિગ્રહ આદિ નરકગતિમાં ઉત્પન્ન કરનાર હેતુઓ નથી હોતા. (અ. ૬- સૂ ૧૬ માં)

તે પ્રમાણે નારકો પણ નરકમાંથી નીકળીને દેવ થતા નથી. કેમકે તેમને (નરકને) સરાગસંયમ આદિ દેવગતિયોગ્ય આશ્રવો નથી હોતા. (અ. ૬ - સૂ ૨૦ માં).

ત્યાંથી (નરકમાંથી) નીકળેલા (જીવો) તો તિર્યંચમાં કે મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

- ★ પહેલી ત્રણ નરકમાંથી નીકળેલાં (નારકો) મનુષ્યપણું પામીને કેટલાક તીર્થંકરપણાને પણ પામે.
- ★ પહેલી ચાર નરકમાંથી આવેલા મનુષ્ય-નિર્વાણ (મોક્ષ) પામી શકે છે.
- ★ પહેલી પાંચ નરકમાંથી આવેલા મનુષ્ય-સંયમ (દીક્ષા) લઈ શકે છે.
- ★ પહેલી છ નરકમાંથી આવેલા જીવો-દેશવિરતિ પામી શકે છે.
- ★ સાત નરકમાંથી આવેલા જીવો-સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે.

ભાષ્યમ્- દ્વીપસમુદ્રપર્વતહૃદતડાગસરાંસિ ગ્રામનગરપત્તનાદયો વિનિવેશા બાદરો વનસ્પતિકાયો વૃક્ષતૃણ-ગુલ્માદિઃ દ્વીન્દ્રિયાદયસ્તિર્યગ્યોનિજા મનુષ્યા દેવાશ્ચતુર્નિકાયા અપિ ન સન્તિ, અન્યત્ર સમુદ્ધાતોપપાતવિક્રિયાસાઙ્ગતિકનરકપાલેભ્યઃ, ઉપપાતતસ્તુ દેવા રત્નપ્રભાયામેવ સન્તિ, નાન્યાસુ, ગતિસ્તૃતીયાં યાવત્ ।

અર્થ- (નારકોમાં) દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, નદી, દ્રહ (કુંડો), તળાવો, સરોવરો, કે ગામડાઓ-શહેરો-પત્તન (મોટા શહેરો) આદિ રહેઠાણો, વૃક્ષ-ઘાસ-છોડ આદિ રૂપ બાદર વનસ્પતિકાય તથા બેઈન્દ્રિયાદિ તેમજ તિર્યચ્યોનિવાળા (પંચેન્દ્રિય) તથા મનુષ્યો તેમજ ચારે નિકાયના દેવો પણ હોતા નથી. સિવાય કે (અપવાદ) સમુદ્ધાત કરતાં કેવલી, ઔપપાતિકનારકો, વૈકિય લબ્ધિ સમ્પન્ન (જીવ), પૂર્વ જન્મના મિત્રદેવો, નરકપાલ (પરમાધામી) (આટલા હોઈ શકે.) દેવોની ઉત્પત્તિ (સાત નરકમાંથી માત્ર) રત્નપ્રભામાં જ હોય છે. બીજે (બીજી આદિ નરકમાં) ક્યાંય ઉત્પત્તિ ન હોય અને દેવોનું ગમન તો ત્રીજી નરક સુધી^૧ હોય.

ભાષ્યમ્- યચ્ચ વાયવ આપો ધારયન્તિ, ન ચ વિશ્વગચ્છન્તિ, આપશ્ચ પૃથિર્વી ધારયન્તિ, ન ચ પ્રસ્પન્દન્તે, પૃથિવ્યશ્ચાપ્સુ વિલયં ન ગચ્છન્તિ, તત્તસ્યાનાદિપારિણામિકસ્ય નિત્યસન્તતેર્લોક-વિનિવેશસ્ય લોકસ્થિતિરેવ હેતુર્ભવતિ ॥

અર્થ- જે વાયુ પાણી (ધનોદધિ) ને ધારણ કરે છે તે (વાયુ) ક્યાંય સરકતો નથી. (અર્થાત્ સ્થાન છોડી બીજે જતો નથી.) અને જે પાણી પૃથ્વીને ધારણ કરે છે તે (જરાપણ) હલતું નથી. તેમજ પાણી (ધનોદધિ) માં પૃથ્વી વિલય પામતી નથી. (અર્થાત્ ડૂબતી નથી કે નાશ નથી પામતી) (દ્રવ્યાસ્તિકાયની અપેક્ષાએ) તે અનાદિ પારિણામિક એવું નિત્ય સંતતિ (શાશ્વતપણા) રૂપ લોકનિર્માણનું કારણ લોકસ્થિતિ (અર્થાત્ લોકસ્વભાવ) જ છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા લોકાકાશેડવગાહઃ', તદનન્તરં ઋર્ધ્વં ગચ્છત્યાલોકાન્તા'દિતિ, તત્ર લોકઃ કઃ ? કતિવિધો વા ? કિંસંસ્થિતો વેતિ ?, અત્રોચ્યતે- પજ્વાસ્તિકાયસમુદાયો લોકઃ ।

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) પૂછે છે કે તમોએ કહ્યું છે (લોક વિશે) કે 'લોકાકાશ માં દ્રવ્યોનો અવગાહ છે (અં ૦૫ - સૂ ૧૨)' તથા 'ત્યાર બાદ લોકાન્ત સુધી ઉંચે પહોંચી જાય છે' (અં ૧૦ - સૂ ૫). તો તેમાં લોક શું છે ? કે તેના કેટલા પ્રકાર છે ? કે તે કેવી રીતે રહેલ છે ? (ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે અહીં... પંચાસ્તિકાયનો સમુહ તે લોક.

ભાષ્યમ્- તે ચાસ્તિકાયાઃ સ્વતત્ત્વતો વિધાનતો લક્ષણતશ્ચોક્તા વક્ષ્યન્તે ચ, સ ચ લોકઃ ક્ષેત્રવિભાગેન ત્રિવિધઃ-અધસ્તિર્યગૂર્ધ્વં ચેતિ, ધર્માધર્માસ્તિકાયૌ લોકવ્યવસ્થાહેતૂ, તયોરવગાહવિશેષાલ્લોકા-

૧. કોઈક વાર ચોથી નરક સુધી પણ જાય છે. જેમ સીતાજીનો જીવ જે બારમા દેવલોકનો ઈન્દ્ર છે, તે લક્ષ્મણજીના જીવને મળવા ચોથી નરક સુધી ગયાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

નુભાવનિયમાત્ સુપ્રતિષ્ઠકવજ્રાકૃતિર્લોકઃ, અધોલોકો ગોકન્ધરાધરાધાકૃતિઃ ॥૬॥

અર્થ- તે અસ્તિકાયો સ્વરૂપથી, ભેદથી અને લક્ષણથી (અહીં પ્રસંગોપાત થોડું) કહ્યું છે અને (વિશેષથી પાંચમા અધ્યાયમાં) કહેવાશે અને તે લોક ક્ષેત્રવિભાગથી ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) અધોલોક (નીચે) (૨) તીર્થલોક (મધ્ય) અને (૩) ઊર્ધ્વલોક (ઉપર) ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોકવ્યવસ્થાના કારણભૂત છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય-આ બેના અવગાહન વિશેષથી તેમજ લોકપ્રભાવના નિયમથી લોકનો આકાર સુપ્રતિષ્ઠ (શરયન્ત્રક) અને વજ્રાકૃતિ જેવો છે અથવા પ્રસિદ્ધવજ્રના આકારવાળો છે (વજ્ર એ ઈન્દ્રનું આયુધ છે, તેના લગભગ સરખું લોક સંસ્થાન હોય છે. લોકનો આકાર સ્પષ્ટતાથી પગપહોળા કરીને તથા કેડે બે હાથ દઈને ઉભેલો પુરુષ જેવો આકાર). અધોલોક ગોકન્ધરાધરાધાકૃતિ જેવો છે. ॥૬॥

भाष्यम्- उक्तं ह्येतत्भूमयः सप्ताधोऽधः पृथुतराश्छत्रातिच्छत्रसंस्थिता इति, ता यथोक्ताः, तिर्यग्लोको झल्लर्याकृतिः, ऊर्ध्वलोको मृदङ्गाकृतिरिति, तत्र तिर्यग्लोकप्रसिद्ध्यर्थमिदमाकृतिमात्रमुच्यते-

અર્થ- આ તો કહ્યું છે કે સાતેય ભૂમિઓ નીચે-નીચે છત્રાતિછત્રના આકારે પહોળી-પહોળી છે (અં ૩ - સૂં ૧ માં). તિર્યગ્લોક ઝાલર જેવા આકારે છે. ઊર્ધ્વલોક મૃદંગ (પખવાજ) જેવા આકારે છે. ત્યાં (ત્રણલોકમાં જે તિર્યગ્લોક કહ્યો ત્યાં) તિર્યગ્લોકની પ્રસિદ્ધિ માટે આકાર માત્ર કહ્યો છે. (વિસ્તારપૂર્વક તો દ્વીપસાગર પ્રજામિ આદિથી જાણવું) ॥૬॥

सूत्रम्- जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥३-७॥

અર્થ- જંબૂદ્વીપ અને લવણ આદિ સારાનામવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો છે.

भाष्यम्- जम्बूद्वीपादयो द्वीपा लवणादयश्च समुद्राः, शुभनामान इति यावन्ति लोके शुभानि नामानि तन्नामान इत्यर्थः, शुभान्येव वा नामान्येषामिति ते शुभनामानः, द्वीपादनन्तरः समुद्रः समुद्रादनन्तरो द्वीपः ।

અર્થ- જંબૂદ્વીપ આદિ દ્વીપો અને લવણ આદિ સમુદ્રો શુભનામવાળા છે. શુભનામો એટલે 'લોકમાં જેટલા શુભ નામો છે તે નામવાળા દ્વીપ અને સમુદ્રો' એમ અર્થ કરવો. અથવા શુભ જ નામો જેનાં છે તે શુભનામવાળા (અશુભનામો નહિ.) દ્વીપને સ્પર્શીને સમુદ્ર અને સમુદ્રને સ્પર્શીને દ્વીપ એમ જાણવું.

भाष्यम्- यथासङ्ख्यम्, तद्यथा-जम्बूद्वीपो द्वीपो लवणोदः समुद्रः धातकीखण्डो द्वीपः कालोदः समुद्रः पुष्करवरो द्वीपः पुष्करोदः समुद्रः वरुणवरो द्वीपो वरुणोदः समुद्रः क्षीरवरो द्वीपः क्षीरोदः समुद्रो घृतवरो द्वीपो घृतोदः समुद्रः इक्षुवरो द्वीपः इक्षुवरोदः समुद्रः नन्दीश्वरो द्वीपो नन्दीश्वरवरोदः समुद्रः अरुणवरो द्वीपः अरुणवरोदः समुद्र इत्येवमसङ्ख्येया द्वीपसमुद्राः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता वेदितव्या इति ॥७॥

અર્થ- અનુક્રમે તે (દ્વીપ-સમુદ્રો) આ રીતે, જંબૂદ્વીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકીખંડ, કાલોદસમુદ્ર,

પુષ્કરવરદ્વીપ, પુષ્કરોદસમુદ્ર, વરુણવરદ્વીપ, વરુણવરસમુદ્ર, ક્ષીરવરદ્વીપ, ક્ષીરોદસમુદ્ર, ધૃતવરદ્વીપ, ધૃતોદસમુદ્ર, ઈશુવરદ્વીપ, ઈશુવરોદસમુદ્ર, નંદીશ્વરદ્વીપ, નંદીશ્વરોદસમુદ્ર, અરુણવરદ્વીપ, અરુણવરોદસમુદ્ર... આ પ્રમાણે અસંખ્ય^૧ દ્વીપ-સમુદ્રો સ્વયંભૂરમણ સુધી જાણવા ॥૭॥

સૂત્રમ્- દ્વિદ્વિવિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણોવલયાકૃતયઃ ॥૩-૮॥

અર્થ- તે દરેક દ્વીપસમુદ્રો બમણા-બમણા વિસ્તારવાળા છે. પૂર્વ-પૂર્વના દ્વીપ અને સમુદ્રને વીંટળાઈને ગોળ બંગડી આકારે (વચમાં પોલા) રહેલા છે.

ભાષ્યમ્- સર્વે ચૈતે દ્વીપસમુદ્રા યથાક્રમમાદિતો દ્વિદ્વિવિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ પ્રત્યેતવ્યાઃ, તદ્વથા-

અર્થ- આ બધા દ્વીપસમુદ્રો અનુક્રમે પ્રથમ કરતાં બમણા બમણા પહોળા તેમજ પ્રથમ-પ્રથમને વીંટળાઈને ગોળ બંગડી આકારે ગોઠવાઈને રહ્યા છે.

ભાષ્યમ્- યોજનશત સહસ્રં વિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપસ્ય વક્ષ્યતે, તદ્વિગુણો લવણજલસમુદ્રસ્ય, લવણ-જલસમુદ્રવિષ્કમ્ભાદ્વિગુણો ધાતકીખણ્ડદ્વીપસ્ય, इत्येवमास्वयम्ભૂરમणसमुद्रादिति । પૂર્વપૂર્વ-પરિક્ષેપિણઃ, સર્વે પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણઃ પ્રત્યેતવ્યાઃ, જમ્બૂદ્વીપો લવણસમુદ્રેણ પરિક્ષિપ્તઃ, લવણજલસમુદ્રો ધાતકીખણ્ડેણ પરિક્ષિપ્તઃ, ધાતકીખણ્ડદ્વીપઃ કાલોદસમુદ્રેણ પરિક્ષિપ્તઃ, કાલોદસમુદ્રઃ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધેણ પરિક્ષિપ્તઃ, પુષ્કરદ્વીપાર્ધ માનુષોત્તરેણ પર્વતેણ પરિક્ષિપ્તમ્, પુષ્કરવરદ્વીપઃ પુષ્કરવરોદેણ સમુદ્રેણ પરિક્ષિપ્ત, એવમાસ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રાદિતિ । વલયાકૃતયઃ, સર્વે ચ તે વલયાકૃતયઃ સહ માનુષોત્તરેણેતિ ॥૮॥

અર્થ- સોહજાર યોજન (એક લાખ યોજન) વિષ્કમ્ભ જંબૂદ્વીપનો (સૂ ૯ માં) કહેવાશે. તેનાથી (જંબૂ થી) બમણી પહોળાઈ લવણજળ સમુદ્રની, લવણજળ સમુદ્રની પહોળાઈ કરતાં બમણી (પહોળાઈ) ધાતકીખંડની. એ પ્રમાણે (બમણી-બમણી) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી જાણવી. પ્રથમ-પ્રથમને વીંટળાયેલ એટલે-બધા દ્વીપસમુદ્રો પૂર્વપૂર્વને વીંટળાઈને રહ્યા છે. (જેમકે,) જંબૂદ્વીપ લવણસમુદ્ર વડે વીંટળાયેલો છે, લવણજળ સમુદ્ર ધાતકીખંડદ્વીપ વડે વીંટળાયેલો છે, ધાતકીખંડદ્વીપ કાલોદ સમુદ્ર વડે વીંટળાયેલો છે, કાલોદ સમુદ્ર પુષ્કરાર્ધદ્વીપ વડે વીંટળાયેલો છે, પુષ્કરાર્ધદ્વીપ માનુષોત્તર પર્વત વડે વીંટળાયેલો છે. પુષ્કરવર (આખો) દ્વીપ પુષ્કરવરોદસમુદ્ર વડે વીંટળાયેલો છે. એ પ્રમાણે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી જાણવું, વલય (બંગળી)ની આકૃતિવાળા એટલે માનુષોત્તર પર્વત સહિત તે બધા (દ્વીપ-સમુદ્રો) વલય (બંગડી-ચૂડી) આકારે (રહેલા છે.) (જંબૂદ્વીપ સિવાય) ॥૮॥

૧. અસંખ્યનું માપ-૨૫ કોડકોડી સુક્ષ્મ ઉદાર પલ્યોપમ અર્થાત્ અદી ઉદાર સામરોપમના જેટલાં સમય તેટલા દ્વીપ-સમુદ્રો જાણવા.

સૂત્રમ્- તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્રવિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપઃ ॥૩-૧॥

અર્થ- તે સર્વ (દ્વીપ-સમુદ્રો) ની મધ્યમાં મેરુપર્વત છે નાભી જેની એવો ગોળ એક લાખ યોજન વિસ્તારવાળો જંબૂદ્વીપ છે.

ભાષ્યમ્- તેષાં-દ્વીપસમુદ્રાણાં મધ્યે તન્મધ્યે મેરુનાભિઃ મેરુસ્ય નાખ્યામિતિ મેરુર્વાડસ્ય નાભિરિતિ મેરુનાભિઃ મેરુસ્ય મધ્ય इत्यर्थः, सर्वद्वीपसमुद्राभ्यन्तरो वृत्तः कुलालचक्राकृतियोजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः, वृत्तग्रहणं नियमार्थम् ।

અર્થ- તન્મધ્ય એટલે તે દ્વીપો અને સમુદ્રોની મધ્યમાં. મેરુનાભિ એટલે મેરુ જેની નાભીમાં છે, અથવા મેરુ એજ જેની નાભી છે, તે મેરુનાભિવાળો એટલે કે મેરુ જેની મધ્યમાં છે એમ સમજવું. સર્વે દ્વીપ-સમુદ્રોની વચમાં ગોળ કુંભારના ચાકડાની આકૃતિ જેવો એક લાખ યોજનના વિષ્કંભવાળો જંબૂદ્વીપ છે. વૃત્ત એટલે ગોળ.

ભાષ્યમ્- લવણાદયો વલયવૃત્તા જમ્બૂદ્વીપસ્તુ પ્રતરવૃત્ત ઇતિ યથા ગમ્યેત, વલયાકૃતિભિશ્ચતુરસ્રચ્ચોરપિ પરિક્ષેપો વિદ્યતે તથા ચ મા ભૂદિતિ । મેરુરપિ કાઞ્ચનસ્થાલનાભિરિવ વૃત્તો યોજનસહસ્રમધ્યો ધરણિતલમવગાઢો નવનવત્યુચ્છિતો દશાધો વિસ્તૃતઃ સહસ્રમુપરીતિ, ત્રિકાણ્ડસ્ત્રિલોકપ્રવિભક્ત-મૂર્તિશ્ચતુર્ભિર્વૈર્ભદ્રશાલનન્દનસૌમનસપાણ્ડકૈઃ પરિવૃત્તઃ, તત્ર શુદ્ધપૃથિવ્યુપલવજ્રશર્કરાબહુલં યોજનસહસ્રમેકં પ્રથમં કાણ્ડં, દ્વિતીયં ત્રિષ્ટિસહસ્રાણિ રજતજાતરૂપાઙ્ગસ્ફટિકબહુલં, તૃતીયં ષટ્ત્રિંશત્સહસ્રાણિ જામ્બૂનદબહુલં, વૈદૂર્યબહુલા ચાસ્ય ચૂલિકા ચત્વારિશદ્યોજનાન્યુચ્છ્રાયેણ મૂલે દ્વાદશ વિષ્કમ્ભેણ મધ્યેઽષ્ટાવુપરિ ચત્વારીતિ, મૂલે વલયપરિક્ષેપિ ભદ્રશાલવનં, ભદ્રશાલવનાત્ પઞ્ચ યોજનશતાન્યારુહ્ય તાવત્પ્રતિક્રાન્તિવિસ્તૃતં નન્દનવનં, તતોઽર્ધત્રિષ્ટિસહસ્રાણ્યારુહ્ય પઞ્ચયોજનશત-પ્રતિક્રાન્તિવિસ્તૃતમેવ સૌમનસમ્, તતોઽપિ ષટ્ત્રિંશત્સહસ્રાણ્યારુહ્ય ચતુર્નવતિચતુઃ શતપ્રતિક્રાન્તિ-વિસ્તૃતં પાણ્ડકવનમિતિ, નન્દનસૌમનસાખ્યામેકાદશૈકાદશ સહસ્રાણ્યારુહ્ય પ્રદેશપરિહાણિ-ર્વિષ્કમ્ભસ્યેતિ ॥૧॥

અર્થ- લવણ આદિ (સમુદ્રો તથા દ્વીપો) બંગડી જેવા ગોળાકારે (વચમાં પોલા) છે. જ્યારે જંબૂદ્વીપ તો ઝાલર જેવો અર્થાત્ પ્રતર જેવો ગોળ જાણવો. ચાર ખુણા અને ત્રણખુણાવાળાને પણ વલયાકૃતિથી પરિક્ષેપ (વીંટળાવવું) હોઈ શકે છે. પરંતુ તેમ ન થાયો (અર્થાત્-પ્રતરવૃત્ત જંબૂદ્વીપ છે અને વલયાકારે વીંટળાયેલ લવણાદિ છે.) મેરુ પણ સુવર્ણપાત્રમાં નાભી સમાન ગોળાકારે એક હજાર યોજન નીચે ભૂમિતલમાં રહેલો છે (અને સમતલ ભૂમિથી) ૯૯ હજાર યોજન ઉંચો છે. દશ હજાર યોજનનો વિસ્તાર (પહોળો) સમતલભૂમિએ અને ઉપરની પહોળાઈ એક હજાર યોજન છે. ત્રણ કાંડમાં વહેંચાયેલા સ્વરુપવાળો મેરુ, ભદ્રશાલ, નન્દન, સૌમનસ અને પાંડુક આ ચાર વનો વડે વીંટળાયેલો છે. તે ત્રણ કાંડમાં શુદ્ધપૃથ્વી, પથરા, વજ્ર અને કાંકરાની બહુલતાવાળો એક હજારયોજનનો પ્રથમ કાંડ છે. બીજો કાંડ ત્રેસઠ હજાર યોજનનો રૂપુ, સોનું, અંકરત્ન અને સ્ફટિકરત્નની બહુલતાવાળો છે. ત્રીજો કાંડ છત્રીસ

હજાર યોજનનો જંબૂનદ સુવર્ણની બહુલતાવાળો છે. વૈડૂર્ય રત્નની બહુલતાવાળી આની ચૂલિકા ચાલીસ યોજન ઉંચી-મૂળમાં બાર યોજન વિષ્કંભવાળી તેમજ મધ્યમાં આઠ યોજન વિષ્કંભવાળી અને ઉપર ચાર યોજન વિષ્કંભવાળી છે. (મેરુને) મૂળમાં વલય આકારે વીંટળાયેલું ભદ્રશાલ વન છે. ભદ્રશાલ વનથી પાંચસો યોજન ઉંચે ચઢતાં તેટલાં જ વિસ્તારવાળું (૫૦૦ યો.) ચારે બાજુ નંદનવન છે. ત્યાંથી (નંદનવનથી) ૬૨૫૦૦ (સાડા બાસઠ હજાર) યોજન ઉપર જતાં પાંચસો યોજનના વિસ્તારવાળું ચારે બાજુ સોમનસવન આવે છે. ત્યાં (સોમનસવન) થી છત્રીસ હજાર યોજન ઉપર જતાં ચારસો ચોરાણું (૪૯૪) યોજન વિસ્તારવાળું ચારેબાજુ પાંડુકવન આવે છે. નંદન અને સોમનસથી દરેક અગ્યારહજાર યોજન આરોહણ કરીને (આરોહણ કર્યા બાદ) વિષ્કંભના પ્રદેશોની હાનિ થાય છે. ॥૯૧॥

સૂત્રમ્- તત્ર ભરતહૈમવતહરિવિદેહરમ્યકહૈરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ ॥૩-૧૦॥

અર્થ- જંબૂદ્વીપમાં ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત આ સાત વર્ષો એટલે ક્ષેત્રો છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર-જમ્બૂદ્વીપે ભરતં હૈમવતં હરયો વિદેહા રમ્યકં હૈરણ્યવતમૈરાવતમિતિ સપ્ત વંશાઃ-ક્ષેત્રાણિ ભવન્તિ, ભરતસ્યોત્તરતો હૈમવતં હૈમવતસ્યોત્તરતો હરય इत्येवं शेषाः, वंशा वर्षा वास्या इति चैषां गुणतः पर्यायनामानि भवन्ति ।

અર્થ- તત્ર એટલે તે જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરાવત, હરિવર્ષ, વિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત, ઐરાવત એ પ્રમાણે વર્ષો એટલે ક્ષેત્રો છે. ભરત ક્ષેત્રની ઉત્તરે (ઉત્તર તરફ જતાં પ્રથમ ક્ષેત્ર) હૈમવંત (હિમવંત) ક્ષેત્ર, હૈમવતની ઉત્તરે હરિવર્ષ એ પ્રમાણે જાણવા. (હરિવર્ષની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે હિરણ્યવંત, હિરણ્યવંતની ઉત્તરે ઐરાવત ક્ષેત્ર આવે...) વંશો, વર્ષો, વાસ્યો એ પ્રમાણે ગુણથી પર્યાયનામો છે.

ભાષ્યમ્- सर्वेषां चैषां व्यवहारनयापेक्षाऽऽदित्यकृतादिप्रियमादुत्तरतो मेरुर्भवति ।

અર્થ- આ સર્વે ક્ષેત્રો વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સૂર્યના ઉદયથી કરાયેલ દિશાના નિયમથી ઉત્તર તરફ મેરુ હોય છે. (સર્વે ક્ષેત્રોને મેરુ ઉત્તરમાં હોય.)

ભાષ્યમ્- लोकमध्यावस्थितं चाष्टप्रदेशं रुचकं दिप्रियमहेतुं प्रतीत्य यथासम्भवं भवतीति ॥१०॥

અર્થ- લોકના મધ્યભાગમાં રહેલા આઠ પ્રદેશવાળા રૂચકને દિશાનો હેતુ માનીને યથાસંભવ દિશા ગણાય છે. ॥૧૦॥

સૂત્રમ્- તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્-મહાહિમવન્-નિષધ-નીલ-રુક્મિ-શિખરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ ॥૩-૧૧॥

અર્થ- તે ક્ષેત્રોને જુદા પાડનાર પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા એવા હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલવંત, રુકિમ્ અને શિખરી (આ છ) વર્ષધર પર્વતો છે.

ભાષ્યમ્- તેષાં-વર્ષાણાં વિભક્તારો હિમવાન્ મહાહિમવાન્ નિષધો નીલો રુક્મી શિખરી इत्येते षड्वर्षधराः पर्वताः, भरतस्य हैमवतस्य च विभक्ता हिमवान्, हैमवतस्य हरिवर्षस्य च विभक्ता महाहिमवानित्येवं शेषाः । तत्र पञ्च योजनशतानि षड्विंशानि षट् चैकोनविंशतिभागा भरतविष्कम्भः, स द्विर्द्विर्हिम-वद्धेमवतादीनामाविदेहेभ्यः, परतो विदेहेभ्योऽर्धार्धहीनाः ।

અર્થ- તે વર્ષો (ક્ષેત્રો) ના વિભાગ કરનાર (જુદા પાડનાર) હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રુકિમ્ અને શિખરી આ છ વર્ષધર પર્વતો છે. ભરતને અને હૈમવતને જુદો પાડનાર હિમવાન પર્વત, હૈમવત અને હરિવર્ષને જુદો પાડનાર મહાહિમવાન પર્વત... તે પ્રમાણે બીજા જાણવા. તેમાં ૫૨૬ યોજન અને એક યોજનના ઓગણીસભાગ કરતાં તેમાંના છભાગ એટલે ૫૨૬, યોજન ભરતક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે. તે (ભરતના માપ) થી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા (વિષ્કંભવાળા) હિમવત્ પર્વત આદિથી માંડી વિદેહ સુધી જાણવા. પરતઃ- ત્યાંથી પછીથી વિદેહથી (દરેક પર્વતો-ક્ષેત્રો) અર્ધ-અર્ધ (હીન) વિસ્તારવાળા છે.

ભાષ્યમ્- પञ्चविंशतियोजनान्यवगाढो योजनशतोच्छ्रयो हिमवान्, तद्विर्द्विर्મहाहिमवान्, तद्विर्द्विर्निषध इति ।

અર્થ- ૫૨૬ યોજન ઉંડો (જમીનમાં) અને ૧૦૦ યોજન ઉંચો હિમવાન પર્વત છે. (પ્રાયઃ ઉંચાઈનો ચોથો ભાગ જમીનમાં હોય), તેનાથી (હિમવાનથી) બમણો મહાહિમવાન પર્વત (એટલે ૫૦ યોજન ઉંડો તથા ૨૦૦ યોજન ઉંચો કુલ ૨૫૦ યોજન), તેનાથી (મહાહિમવાનથી) બમણો નિષધ (એટલે ૧૦૦ યો. જમીનમાં ઉંડો તથા ૪૦૦ યો. ઉંચો) [શિખરી, રુકિમ્ અને નીલવંતની અનુક્રમે હિમવાન આદિની જેમ ઉંડાઈ તથા ઉંચાઈ જાણવી.]

ભાષ્યમ્- भरतवर्षस्य योजनानां चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि शतान्येकसप्तातानि षट् च भागा विशेषतो ज्या, इषुर्यथोक्तो विष्कम्भः, धनुःकाष्ठं चतुर्दशसहस्राणि शतानि पञ्चाष्टाविंशान्येकादश च भागाः साधिकाः ।

અર્થ- ભરતક્ષેત્રની જ્યા ચૌદહજાર ચારસો ઈકોતેર અને ૬ ભાગ (૧૪૪૭૧,), ઈષુ (વચ્ચેનો ભાગ-જેનો ભાગ બાણ જેવો થાય છે તે) જે પૂર્વે (ભરતક્ષેત્રનો) વિષ્કંભ કહ્યો છે તે (એટલે ઈષુની લંબાઈ ૫૨૬, યોજન), ધનુષ્યકાષ્ઠનું માપ ચૌદહજારપાંચસો અઠ્યાવીસ યોજન અને ૧૧ ભાગ સાધિક (૧૪૫૨૮,) છે.

ભાષ્યમ્- ભરતક્ષેત્રમધ્યે પૂર્વાપરાયત ઉભયતઃ સમુદ્રમવગાઢો વૈતાલ્યપર્વતઃ, ષડ્ યોજનાનિ સક્રોશાનિ ધરણિમવગાઢઃ, પઞ્ચાશદ્વિસ્તરતઃ પઞ્ચવિંશત્યુચ્છિતઃ । વિદેહેષુ નિષધસ્યોત્તરતો મન્દરસ્ય દક્ષિણતઃ કાઞ્ચનપર્વતશતેન ચિત્રકૂટેન વિચિત્રકૂટેન ચોપશોભિતા દેવકુરવઃ ।

અર્થ- ભરતક્ષેત્રની મધ્યમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ બંને તરફ સમુદ્ર સુધી (લંબાયેલો) વૈતાલ્યપર્વત સવા છ યોજન જમીનમાં રહેલો, ૫૦ યોજનના વિસ્તારવાળો અને ૨૫ યોજન ઉંચો છે. વિદેહમાં નિષધની ઉત્તરે અને મેરુની દક્ષિણ તરફ સો (૧૦૦) કંચનપર્વત, ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટથી સુશોભિત એવું દેવકુરુ છે.

ભાષ્યમ્- વિષ્કમ્ભેનૈકાદશ. યોજનસહસ્રાણ્યષ્ઠૌ ચ શતાનિ દ્વિચત્વારિશાનિ દ્વૌ ચ ભાગૌ, એવમેવોત્તરેણોત્તરઃ કુરવશ્ચિત્રકૂટવિચિત્રકૂટહીના દ્વાભ્યાં ચ કાઞ્ચનાભ્યામેવ યમકપર્વતાભ્યાં વિરાજિતાઃ । વિદેહા મન્દરદેવકુરુત્તરકુરુભિર્વિભક્તાઃ ક્ષેત્રાન્તરવદ્ભવન્તિ, પૂર્વે ચાપરે ચ, પૂર્વેષુ ષોડશ ચક્રવર્તિવિજયા નદીપર્વતવિભક્તાઃ પરસ્પરાગમાઃ, અપરેઽપ્યેવંલક્ષણાઃ ષોડશૈવ । તુલ્યાયામ-વિષ્કભાવગાહોચ્છ્રાયૌ દક્ષિણોત્તરૌ વૈતાલ્યૌ, તથા હિમવચ્છિખરિણૌ, મહાહિમવદ્ભુક્ષિણૌ, નિષધનીલૌ ચેતિ ।

અર્થ- તે દેવકુરુ વિસ્તારથી ૧૧૮૪૨, યોજન છે. એ પ્રમાણે ઉત્તર તરફનું ઉત્તરકુરુ તે ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ (૧૦૦ કંચનપર્વત) એ બે સિવાય અને બે યમકગિરિ (કુલ ૧૦૦ કંચન પર્વત + ૨ = ૧૦૨) થી શોભાયમાન છે. મેરુપર્વત, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુથી વિભાગ કરાયેલ વિદેહ ક્ષેત્ર ભિન્નક્ષેત્રની જેમ પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ એમ બે પ્રકારે થાય છે. પૂર્વવિદેહમાં નદીઓ પર્વતોથી વિભાગ કરાયેલ (એવી) ચક્રવર્તિની જીતવા યોગ્ય સોળ વિજયો પરસ્પર વડે ન જોઈ શકાય તેવી છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમવિદેહમાં પણ તે જ રીતની સોળ (ચક્રવર્તિ) વિજયો છે. સરખી લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંડાઈ અને ઉંચાઈવાળા દક્ષિણ તથા ઉત્તરના વૈતાલ્ય, (તે રીતે) હિમવત્ અને શિખરી, મહાહિમવાન અને રુક્ષિ તેમજ નિષધ અને નીલ (પરસ્પર સમાન છે.)

ભાષ્યમ્- ક્ષુદ્રમન્દરાસ્તુ ચત્વારોઽપિ ધાતકીખણ્ડકપુષ્કરાર્ધકા મહામન્દરાત્પઞ્ચદશભિર્યોજનસહ-સ્રૈર્હીનોચ્છ્રાયાઃ ષડ્ભિર્યોજનશતૈર્ધરણિતલે હીનવિષ્કમ્ભાઃ, તેષાં પ્રથમં કાણ્ડં મહામન્દરતુલ્યં, દ્વિતીયં સપ્તર્હીનં, તૃતીયમષ્ટાભિઃ, ભદ્રશાલનન્દનવને મહામન્દરવત્, તતઃ અર્ધષટ્પઞ્ચાશઘોજન- સહસ્રાણિ સૌમનસં પઞ્ચશતવિસ્તૃતમેવ, તતોઽષ્ટાવિંશતિસહસ્રાણિ ચતુર્નવતિચતુઃશતવિસ્તૃતમેવ પાણ્ડુકં ભવતિ, ઉપરિ ચાઘશ્ચ વિષ્કમ્ભોઽવગાહશ્ચ તુલ્યો મહામન્દરેણ, ચૂલિકા ચેતિ ॥

અર્થ- ધાતકી ખંડ (માં બે) અને પુષ્કરાર્ધ (માં બે એમ) સંબંધી ચારે મેરુ લઘુમેરુ કહેવાય છે. તે મહામેરુથી પંદર હજાર યોજન હીન ઉંચાઈવાળા છે. (અર્થાત્ ૮૫૦૦૦ યોજન પ્રમાણે ઉંચાઈવાળા છે.) સમતલભૂમિએ (ધરણીતલે) (મોટામેરુ કરતાં) ૬૦૦ યોજન હીન વિષ્કંભ છે. (એટલે ઉંચાઈમાં ૮૪૦૦ યોજન છે.) તેનો (નાના મેરુનો) પહેલો કાંડ (ઉંચાઈમાં) મોટા મેરુના સરખો, બીજો કાંડ

સાત હજાર યોજન હીન અને ત્રીજો કાંડ આઠ હજાર યોજન હીન છે. (નાનામેરુના) ભદ્રશાલવન અને નન્દનવન મોટા મેરુના વન જેવા છે. (નંદનવનથી) સોમનસવન પંચાવન હજારપાંચસો યોજન (ઉંચાઈએ) (અને) ૫૦૦ યોજન વિસ્તારવાળું જ છે. ત્યાંથી (સોમનસવનથી) અઘ્યાવીસ હજાર યોજન (ની ઉંચાઈવાળું) પાંડુકવન (અને) ૪૯૪ યોજન વિસ્તારવાળું જ છે. (લઘુમેરુનો) ઉપર વિસ્તાર અને નીચે (ભૂમિમાં) ઉંડાઈ તેમજ ચૂલિકા મહામેરુની સમાન છે.

ભાષ્યમ્- વિષ્કમ્ભકૃતેર્દશગુણાયા મૂલં વૃત્તપરિક્ષેપઃ, સ વિષ્કમ્ભપાદાભ્યસ્તો ગણિતમ્, ઇચ્છા-વગાહોનાવગાહાભ્યસ્તસ્ય વિષ્કમ્ભસ્ય ચતુર્ગુણસ્ય મૂલં જ્યા, જ્યાવિષ્કમ્ભયોર્વર્ગવિશેષમૂલં વિષ્કમ્ભાચ્છોદ્યં શેષાર્ધમિષુઃ, ઇષુર્વર્ગસ્ય ષડ્ગુણસ્ય જ્યાર્વર્ગયુતસ્ય કૃતસ્ય મૂલં ધનુઃકાષ્ઠં, જ્યાર્વર્ગચતુર્ભાગયુક્તમિષુર્વર્ગમિષુવિભક્તં તત્પ્રતિકૃતિ વૃત્તવિષ્કમ્ભઃ, ઉદગધનુઃકાષ્ઠાદક્ષિણં શોદ્યં શેષાર્ધં બાહુરિતિ। અનેન કરણાભ્યુપાયેન સર્વક્ષેત્રાણાં સર્વપર્વતાનામાયામવિષ્કમ્ભજ્યેષુધનુઃકાષ્ઠપરિમાણાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ॥૧૧॥

અર્થ- દશગુણ કરાયેલ વિષ્કમ્ભના વર્ગનું જે મૂળ-તે વૃત્ત (પદાર્થનો) પરિધિ. તે વિષ્કંભના ચોથા ભાગે ગુણાયેલ પરિશેષ તે ગણિતપદ (ક્ષેત્રફળ). જ્યાવર્ગ અને વિષ્કમ્ભના વર્ગની બાદબાકી કરી તેનું વર્ગમૂળ કાઢવું-તે વિષ્કમ્ભમાંથી બાદ કરવું. જે રહે તેનો અડધોભાગ તે ઈષુ. ઈષુના વર્ગને છ વડે ગુણતાં અને તેની સાથે જ્યાનો વર્ગ ઉમેરી તેનું વર્ગમૂળ કાઢવું તે ધનુઃપૃષ્ઠ. જીવાના વર્ગના ચોથાભાગથી યુક્ત એવો જે ઈષુનો વર્ગ-તેને ઈષુ વડે ભાગતાં જે આવે તે સ્વાભાવિક ગોળપદાર્થનો વિષ્કમ્ભ. ઉત્તર ધનુઃપૃષ્ઠમાંથી દક્ષિણ ધનુઃપૃષ્ઠને બાદ કરતાં શેષ રહે તેનું અડધુ (પ્રમાણ) તે બાહુ. આ કરણો વડે સર્વ ક્ષેત્રોના, વૈતાલ્ય આદિ સર્વ પર્વતોના-લંબાઈ, પહોળાઈ, જ્યા, ઈષુ, ધનુઃકાષ્ઠ માપો જાણવા. ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- દ્વિર્ધાતકીખણ્ડે ॥૩-૧૨॥

અર્થ- ધાતકીખંડમાં (ક્ષેત્રો અને પર્વતો) બમણા જાણવા.

ભાષ્યમ્- યે એતે મન્દરવંશવર્ષધરા જમ્બૂદ્વીપેઽભિહિતા એતે દ્વિગુણા ધાતકીખણ્ડે, દ્વાભ્યામિષ્વા-કારપર્વતાભ્યાં દક્ષિણોત્તરાયતાભ્યાં વિભક્તાઃ, એમિરેવ નામર્જિજમ્બૂદ્વીપકસમસદ્ગુણાઃ પૂર્વાર્ધે ચાપરાર્ધે ચ ચક્રારકસંસ્થિતાઃ, નિષધસમોચ્છ્રાયાઃ કાલોદલવળજલસ્પર્શિનો વંશધરાઃ સેષ્વાકારાઃ, અરવરસંસ્થિતા વંશા ઇતિ ॥૧૨॥

અર્થ- જે આ મેરુ, ક્ષેત્રો, પર્વતો જંબૂદ્વીપમાં કહ્યા છે. તેનાં કરતાં બમણા (મેરુ આદિ) ધાતકી ખંડમાં (છે અને તે) દક્ષિણ-ઉત્તર લાંબા એવા બે ઈષુના આકારવાળા પર્વતો વડે વહેંચાયેલા છે. પૂર્વાર્ધમાં અને પશ્ચિમાર્ધમાં આ જ નામો વડે જંબૂદ્વીપની સમાન સંખ્યાવાળા ચક્રના આરાની જેમ રહેલા, નિષધસમાન (૪૦૦ યોજન) ઉંચાઈવાળા, કાલોદધિ તથા લવણ સમુદ્રના જલને સ્પર્શનારા ઈષુ આકારવાળા પર્વતો સહિત પર્વતો છે. ક્ષેત્રો આરાના વિવરની જેમ રહેલા છે. ॥૧૨॥

સૂત્રમ્- પુષ્કરાર્થે ચ ॥૩-૧૩॥

અર્થ- પુષ્કરાર્થદ્વીપમાં પણ તેમજ (ધાતકીખંડની જેમ જ) છે.

ભાષ્યમ્- યશ્ચ ધાતકીખંડે મન્દરાદીનાં સેષ્વાકારપર્વતાનાં સદ્વ્યાવિષયનિયમઃ સ એવ પુષ્કરાર્થે વેદિતવ્યઃ ॥

અર્થ- ધાતકી ખંડમાં જે મેરુઆદિનો તથા ઈષુકાર પર્વતોની સંખ્યા સંબંધી જે નિયમ (કહ્યો) છે તે જ પુષ્કરાર્થમાં જણવો. (સંખ્યા, માપ વગેરે બધું વર્ણન ધાતકીખંડની માફક જણવું.)

ભાષ્યમ્- તતઃ પરં માનુષોત્તરો નામ પર્વતો માનુષલોકપરિક્ષેપી સુનગરપ્રાકારવૃત્તઃ પુષ્કરદ્વીપાર્થવિનિવિષ્ટઃ કાઞ્ચનમયઃ સપ્તદશૈકવિંશતિયોજનશતાન્યુચ્છિન્નશ્ચત્ત્વારિ ત્રિંશાનિ ક્રોશં ચાધો ધરણીતલમવગાદો યોજનસહસ્રં દ્વાવિંશમધસ્તાદ્વિસ્તૃતઃ સપ્તશતાનિ ત્રયોવિંશાનિ મધ્યે ચત્ત્વારિ ચતુર્વિંશાન્યુપરીતિ ।

અર્થ- ત્યાર પછી (પુષ્કરાર્થ પછી) મહાનગરના કિલ્લા જેવો ગોળ, મનુષ્યલોકને વીંટળાઈને (ઘેરીને) રહેલો એવો સુવર્ણનો માનુષોત્તર પર્વત પુષ્કરાર્થમાં જણાવેલ છે. (અદ્વીપની બહારના ભાગમાં ગણાય છે.) તે (માનુષોત્તર પર્વત) સત્તરસો એકવીસ યોજન ઉંચો છે. ચારસોત્રીસ યોજન અને એકગાઉ નીચે ભૂમિમાં રહેલો છે, ધરણીતલે એક હજારને બાવીસ યોજનનો વિસ્તાર છે, મધ્યમાં વિસ્તાર સાતસો ત્રેવીસ યોજન અને ઉપર (ટોચ)નો વિસ્તાર ચારસોચોવીસ યોજન છે.

ભાષ્યમ્- ન કદાચિદસ્માત્ પરતો જન્મતઃ સંહરણતો વા ચરણ વિદ્યાધરદ્વિપ્રાપ્તા અપિ મનુષ્યા ભૂતપૂર્વા ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ચ, ॥

અર્થ- ક્યારે પણ આ માનુષોત્તર પર્વતની હૃદયી આગળ જન્મથી મનુષ્યો થયા નથી, થતાં નથી અને થશે (પણ) નહિ, તેમજ સંહરણથી અથવા ચારણવિદ્યાધર^૧ ઋદ્ધિવાળા પણ મનુષ્યો મૃત્યુપામ્યા નથી, પામતાં નથી અને પામશે નહિ.

ભાષ્યમ્- અન્યત્ર સમુદ્ઘાતોપપાતાધ્યામત એવ ચ માનુષોત્તર ઇત્યુચ્યતે ।

અર્થ- મરણ સમુદ્ઘાત અને (ઈતિકા ગતિવાળો) ઉપપાત (જન્મ) સિવાય અદ્વીપની બહાર જન્મમરણ થતું નથી. તેથી જ માનુષોત્તર કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- તદેવમર્વાઙ્ માનુષોત્તરસ્યાર્થતૃતીયા દ્વીપાઃ સમુદ્રદ્વયં પઞ્ચ મન્દરાઃ પઞ્ચમિંશત્ ક્ષેત્રાણિ, ત્રિંશત્વર્ષ ધર પર્વતાઃ પઞ્ચદેવ કુરવઃ પઞ્ચોત્તરાઃ કુરવઃ શતં ષષ્ઠ્યધિકં ચક્રવર્તિવિજયાનાં દ્વે શતે પઞ્ચપઞ્ચાશદધિકે જનપદાનામન્તરદ્વીપાઃ ષટ્પઞ્ચાશદિતિ ॥૧૩॥

૧. ચારણથી બંધાચારી અને વિદ્યાચારી, વિદ્યાધરથી મહાવિદ્યાવાળા વૈદ્યાદિ શરીરવાળાં જણવા.

અર્થ- તે આ પ્રમાણે માનુષોત્તરની પહેલાં અદ્વીદીપ, બે સમુદ્ર, પાંચ મેરુ, પાંત્રીશ ક્ષેત્રો, ત્રીસ વર્ષધર પર્વતો, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ, એકસોસાઈઠ ચક્રવર્તી વિજયો, બસસોપંચાવન આર્ય (જનપદના) ક્ષેત્ર તેમજ છપ્પન અંતરદ્વીપ છે. ॥૧૩॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા માનુષસ્ય સ્વભાવમાર્દવાર્જવત્વં ચે'તિ, અત્ર કે મનુષ્યાઃ ? ક ક્ષેત્રિ ? , અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) પ્રશ્ન કરે છે કે-આપશ્રીએ કહ્યું છે કે 'સ્વભાવમાં સરળતા અને નમ્રતા એ મનુષ્ય ના આશ્રવ છે '(અં ૬ - સૂં ૧૮ માં). તો તેમાં મનુષ્ય એટલે કોણ ? અથવા મનુષ્યો ક્યાં છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- પ્રાગ્ માનુષોત્તરાન્ મનુષ્યાઃ ॥૩-૧૪॥

અર્થ- માનુષોત્તરથી પહેલાં મનુષ્યો રહે છે. (ઉત્પન્ન થાય છે.)

ભાષ્યમ્- પ્રાગ્માનુષોત્તરાત્પર્વતાત્પચ્ચત્રિંશત્સુ ક્ષેત્રેષુ સાન્તરદ્વીપેષુ જન્મતો મનુષ્યા ભવન્તિ, સંહરણવિદ્યાર્દિયોગાતુ સર્વેષ્વર્ધતૃતીયેષુ દ્વીપેષુ સમુદ્રદ્વયે ચ સમન્દરશિખરેષ્વિતિ । ભારતકા હૈમવતકા ઇત્યેવમાદયઃ ક્ષેત્રવિભાગેન, જમ્બૂદ્વીપકા લવણકા ઇત્યેવમાદયો દ્વીપસમુદ્રવિભાગેનેતિ ॥૧૪॥

અર્થ- માનુષોત્તર પર્વતથી પૂર્વ (પહેલાં) માં અન્તરદ્વીપ સહિત પાંત્રીસ ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો જન્મથી હોય છે. સંહરણ, વિદ્યાબળના યોગથી તો મેરુના શિખર સહિત અદ્વીદીપમાં તેમજ બંને સમુદ્રોમાં સર્વત્ર હોય છે. (માનવોના નામ) ક્ષેત્ર વિભાગથી ભારતીય, હૈમવતીય આદિ તેમજ દ્વીપસમુદ્ર વિભાગથી જંબૂદ્વીપીય, લવણસામુદ્રિય ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે. ॥૧૪॥

સૂત્રમ્- આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ ॥૩-૧૫॥

અર્થ- આર્યો અને મ્લેચ્છો એમ બે પ્રકારે મનુષ્યો છે.

ભાષ્યમ્- દ્વિવિધા મનુષ્યા ભવન્તિ-આર્યા મ્લિશશ્ચ । તત્રાર્યાઃ ષડ્વિધાઃ ક્ષેત્રાર્યાઃ જાત્યાર્યાઃ કુલાર્યાઃ કર્માર્યાઃ શિલ્પાર્યાઃ ભાષાર્યા ઇતિ, તત્ર ક્ષેત્રાર્યાઃ પચ્ચદશસુ કર્મભૂમિષુ જાતાઃ, તદ્વથા- ભરતેષ્વર્ધષડ્વિંશતિષુ જનપદેષુ જાતાઃ શેષેષુ ચ ચક્રવર્તિવિજયેષુ, જાત્યાર્યા ઇક્ષ્વાકવો વિદેહાહરયોઽમ્બઘ્નાઃ જ્ઞાતાઃ કુરવો બુંવુનાલા ઉગ્રા ભોગા રાજન્યા ઇત્યેવમાદયઃ, કુલાર્યાઃ કુલકરાશ્ચક્રવર્તિનો બલદેવા વાસુદેવા યે ચાન્યે આ તૃતીયાદ આ પચ્ચમાદ આ સપ્તમાદ્વા કુલક્રોધ્યો વા વિશુદ્ધાન્વયપ્રકૃતયઃ, કર્માર્યા યજનયાજનાધ્યયનાધ્યાપનપ્રયોગકૃષિલિપિવાણિજ્યયોનિ- પોષણવૃત્તયઃ, શિલ્પાર્યાસ્તન્તુવાયકુલાલનાપિતતુન્નવાયદેવટાદયોઽત્પસાવદ્યા અગર્હિતાજીવાઃ, ભાષાર્યા નામ યે શિષ્ટભાષાનિયતવર્ણ લોકરૂઢસ્પૃશ્શબ્દં પચ્ચવિધાનામપ્યાર્યાણાં સંવ્યવહારં ભાષન્તે ।

અર્થ- બે પ્રકારના મનુષ્યો છે. (૧) આર્યો અને (૨) મ્લેચ્છો. તેમાં આર્યો છ પ્રકારે છે (૧) ક્ષેત્ર આર્યો, (૨) જાતિ આર્યો, (૩) કુલ આર્ય, (૪) કર્મ આર્ય, (૫) શિલ્પ આર્ય અને (૬) ભાષા આર્ય.

★ ક્ષેત્ર આર્યો- પંદર કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા એટલે કે પાંચ ભરત (અને પાંચ ઐરાવત) ના સાડાપચ્ચીસ ક્ષેત્રમાં જન્મેલા અને શેષ ચક્રવર્તીને જીતવાના યોગ્ય વિજયોમાં જન્મેલા ક્ષેત્રઆર્ય કહેવાય.

★ જાતિ આર્ય-ઈક્ષ્વાકુ, વિદેહ, હરિ, અમ્બષ્ઠ, શાત, કુરુ, બુંવનાલ, ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય ઈત્યાદિ જાતિમાં જન્મેલા જાતિઆર્ય.

★ કુલઆર્ય-કુલકરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો, વાસુદેવો અને બીજાપણ (કુલકર પછીના બીજાપણ) ત્રીજી પેઢી સુધીકે પાંચમી પેઢી સુધીના કે સાતમી પેઢી સુધીના અથવા કુલકરોથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વિશુદ્ધવંશ પ્રકૃતિ વાળા તે કુલાર્ય.

★ કર્મ આર્ય-ચજન (પૂજા કરવી), યાજન (પૂજા કરાવવી), અધ્યયન (ભણવું), અધ્યાપન (ભણાવવું), પ્રયોગ (રચના કરવી), કૃષી (ખેતી), લિપિ (લખાણ), વાણિજ્ય (વેપાર), યોનિપોષણ (પશુપાલન) વૃત્તિ (થી આજીવિકા ચલાવવા) વાળા તે કર્માર્ય.

★ શિલ્પ આર્ય-વણકર, કુંભાર, હજમ, તુણનાર, દેવાટ ઈત્યાદિ અલ્પ પાપવાળા તેમજ અનિદ્ધ (ધંધાવાળા) જીવો તે શિલ્પાર્ય.

★ ભાષા આર્ય- (સર્વાતિશય સમ્પન્ન ગણધરાદિ) શિષ્ટપુરુષોની ભાષા (જેવી કે સંસ્કૃત, માગધિ) માં નિયત કરેલા અકારદિવર્ણોવાળો અત્યંત પ્રસિદ્ધ વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ (સ્ફુટ) ભાષા તે લોકરુદ્ધ સ્પષ્ટ શબ્દવાળો અને પાંચ પ્રકારના આર્યો જે ક્ષેત્રોના ભેદથી પડ્યા છે તેઓના વ્યવહારને કહેનારા તે ભાષાર્ય.

भाष्यम्- अतो विपरीता म्लिशः ।

અર્થ- આનાથી (ઉક્ત ક્ષેત્રાર્યાદિ ૬ થી) વિપરીત તે મ્લેચ્છ (અનાર્ય)^૧.

भाष्यम्- तद्यथा-हिमवतश्चतसृषु विदिक्षु त्रीणि त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य चतसृणां मनुष्यविजातीनां चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति त्रियोजनशतविष्कमायामाः, तद्याथा-एकोरुकाणामा-भासिकानां लाङ्गूलिकानां वैषाणिकानामिति । चत्वारि योजनशतान्यवगाह्य चतुर्योजनशता-यामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः, तद्यथा- हयकर्णानां गजकर्णानां गोकर्णानां शङ्कुलीकर्णानामिति । पञ्चशतान्यवगाह्य पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः । तद्यथा- आदर्श-मेष-हय-गजमुखानामिति । षड् योजनशतान्यवगाह्य तावदायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः, तद्यथा-

૧. શક, યવન, કિરાત, કામ્બોજ, બાહલીક આદિ અનેક ભેદો મ્લેચ્છ એટલે અનાર્યના છે.

અશ્વમુખાનાં હસ્તિમુખાનાં સિંહમુખાનાં વ્યાઘ્રમુખાનામિતિ । સપ્તયોજનશતાન્યવગાહ્ય સપ્તયોજન શતાયામવિષ્કમ્ભા એવાન્તરદ્વીપાઃ । તદ્યથા- અશ્વકર્ણસિંહકર્ણહસ્તિકર્ણકર્ણપ્રાવરણનામાનઃ । અષ્ટૌ યોજનશતાન્યવગાહ્યાષ્ટયોજનશતાયામવિષ્કમ્ભા એવાન્તરદ્વીપાઃ, તદ્યથા- ઉત્કામુખવિદ્યુજ્જિહ્વમેષમુખવિદ્યુદન્તનામાનઃ, નવ યોજનશતાન્યવગાહ્ય નવયોજનશતાયામવિષ્કમ્ભા એવાન્તરદ્વીપા ભવન્તિ, તદ્યથા- ઘનદન્તગૂઢદન્તવિશિષ્ટદન્તશુદ્ધદન્તનામાનઃ । એકોરુકાણામેકોરુકદ્વીપઃ, એવં શેષાણામપિ સ્વનામભિસ્તુલ્યનામાનો વેદિતવ્યાઃ । શિખરિણોઽપ્યેવમેવેત્યેવં ષટ્પચ્ચાશદિતિ ॥૧૫॥

અર્થ- તે આ રીતે, હિંમવત ક્ષેત્રની પૂર્વપશ્ચિમમાં-ચાર વિદિશામાં-લવણ સમુદ્રમાં (જંબૂદ્વીપની જગતીથી) ૩૦૦ યોજન દૂર ચાર પ્રકારના જૂદી જૂદી જાતિના મનુષ્યોના ચાર અન્તરદ્વીપો છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ ૩૦૦ યોજનની છે. તેના નામ આ પ્રમાણે-એકોરુક, આભાસિક, લાંગુલિક, વૈષાણિક-૧ -(લવણ સમુદ્રમાં જંબૂદ્વીપની જગતીથી) ૪૦૦ યોજન જઈને-૪૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈના વિષ્કંભવાળા તે જ પ્રમાણે (ચાર અન્તરદ્વીપો છે. તેના નામ આ પ્રમાણે) હ્યકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ, શખ્તુલીકર્ણ- ૨

- (લવણ સમુદ્રમાં જંબૂદ્વીપની જગતીથી) ૫૦૦ યોજન અવગાહીને, ૫૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈના વિષ્કંભવાળા (ચાર અન્તર દ્વીપો છે.) તે આ પ્રમાણે-આદર્શમુખ, મેષમુખ, હ્યમુખ અને ગજમુખ નામે-૩

-(લવણ સમુદ્રમાં જંબૂદ્વીપની જગતીથી) ૬૦૦ યોજન અવગાહીને ૬૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈ વિષ્કંભવાળા એ પ્રમાણે (ચાર) અન્તરદ્વીપો છે. તેના નામ આ પ્રમાણે- અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ, સિંહમુખ, વ્યાઘ્રમુખ-૪

- (લવણ સમુદ્રમાં જંબૂ ની જગતીથી) ૭૦૦ યોજન અવગાહીને, ૭૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈના વિસ્તારવાળા એ પ્રમાણે (ચાર) અંતરદ્વીપ છે. તેના નામ આ પ્રમાણે-અશ્વકર્ણ, સિંહકર્ણ, હસ્તિકર્ણ, કર્ણપ્રાવરણ-૫

- (લવણ સમુદ્રમાં જંબૂ ની જગતીથી) ૮૦૦ યોજન દૂર જઈને, ૮૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈના વિસ્તારવાળા એ પ્રમાણે (ચાર) અંતરદ્વીપો છે. તે આ પ્રમાણે- ઉત્કામુખ, વિદ્યુતજ્જિહ્વ, મેષમુખ અને વિદ્યુતદન્ત નામે છે-૬

- (લવણ સમુદ્રમાં જંબૂ ની જગતીથી) ૯૦૦ યોજન દૂર જઈને, ૯૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈના વિસ્તારે એ પ્રમાણે (ચાર) અંતરદ્વીપો છે. તે આ પ્રમાણે ઘનગન્ત, ગૂઢદન્ત, શ્રેષ્ઠદન્ત અને શુદ્ધદન્ત નામવાળા-૭

- એકોરુક માનવોનો એકોરુક દ્વીપ છે. તે રીતે શેષના નામો પણ પોતાના નામથી સમાનવાળા જાણવા. શિખરીના અંતરદ્વીપો પણ હિંમવતની જેમ (૨૮) જાણવા. એમ કુલ ૫૬ અંતરદ્વીપો^૧ થાય.

॥૧૫॥

૧. અંતરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થનારા યુગલિકો કહેવાય છે. તેમનું આયુષ્ય પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગનું હોય છે અને મનુષ્યની ૮૦૦ ધનુષ્યની ઉંચાઈ હોય છે.

સૂત્રમ્- ભરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરૂત્તરકુરુભ્યઃ ॥૩-૧૬॥

અર્થ- દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ સિવાય ભરત, ઐરાવત અને વિદેહ એ પંદર કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે.

ભાષ્યમ- મનુષ્યક્ષેત્રે ભરતૈરાવતવિદેહાઃ પञ्चदश કર્મભૂમયો ભવન્તિ, અન્યત્ર દેવકુરૂત્તરકુરુભ્યઃ ।

અર્થ- દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુને છોડીને ૫-ભરત, ૫-ઐરાવત અને ૫-વિદેહ એ પંદર કર્મભૂમિ છે.

ભાષ્યમ્- સંસારદુર્ગાન્તગમકસ્ય સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મકસ્ય મોક્ષામાર્ગસ્ય જ્ઞાતાઃ કર્તારુપદેષ્ટારશ્ચ ભગવન્તઃ પરમર્ષયસ્તીર્થકરા અત્રોત્પદ્યન્તે, અત્રૈવ જાતાઃ સિદ્ધયન્તિ, નાન્યત્ર, અતો નિર્વાણાય કર્મણઃ સિદ્ધિભૂમયઃ કર્મભૂમય ઇતિ । શેષાસ્તુ વિંશતિર્વિંશાઃ સાન્તરદ્વીપા અકર્મભૂમયો ભવન્તિ ।

અર્થ- સંસારરૂપી કિલ્લાને પાર પામનાર, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગના જાણનાર, આચરનાર અને ઉપદેશ દેનાર ભગવન્ત પરમર્ષિ શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા અહીં (કર્મભૂમિમાં) જન્મે છે. અહીં (કર્મભૂમિમાં) જ જન્મેલા સિદ્ધ થાય છે, બીજે જન્મેલા નહિ. એથી કર્મના નાશ માટે (અને) મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટેની ભૂમિ તે કર્મભૂમિ. બાકીના અંતરદ્વીપો સહિત વીસ ક્ષેત્રો (૫-હેમવત, ૫-હરિવર્ષ, ૫-રમ્યક, ૫-હેરણ્યવત) અકર્મભૂમિ^૧ છે.

ભાષ્યમ્- દેવકુરૂત્તરકુરુવસ્તુ કર્મભૂમ્યભ્યન્તરા અપ્યકર્મભૂમય ઇતિ ॥૧૬॥

અર્થ- દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુઓ તો કર્મભૂમિની અંદર (મહાવિદેહમાં) હોવા છતાં પણ અકર્મભૂમિઓ છે. ॥૧૬॥

સૂત્રમ્- નૃસ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે ॥૩-૧૭॥

અર્થ- મનુષ્યની સ્થિતી (આયુષ્ય) ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી (અનુક્રમે) ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત છે.

ભાષ્યમ્- નરો નરા મનુષ્યા માનુષા इत्यनर्थान्तरम्, મનુષ્યાણાં પરા સ્થિતિસ્ત્રીણિ પલ્યોપમાનિ અપરા અન્તર્મુહૂર્તેતિ ॥૧૭॥

અર્થ- નૃ, નર, મનુષ્ય અને માનુષ એ એકાર્થવાચી છે. મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ (આયુષ્ય) ત્રણ પલ્યોપમ અને જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની છે. ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- તિર્યગ્યોનીનાં ચ ॥૩-૧૮॥

અર્થ- તિર્યંચોની પણ (ઉત્કૃષ્ટ આયુ. સ્થિતિ-૩ પલ્યોપમ અને જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની છે.)

૧. અકર્મભૂમિ ત્રીસ કહેવાય છે. હેમવતાદિ - ૨૦ + ૫ - દેવકુરુ + ૫ - ઉત્તરકુરુ = ૩૦

ભાષ્યમ્- તિર્યગ્યોનિજાનાં ચ પરાપરે સ્થિતી ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે ભવતો યથાસદ્ગ્રહ્યમેવ, પૃથક્કરણં યથાસદ્ગ્રહ્યદોષવિનિવૃત્ત્યર્થમ્, ઇતરથા ઇદમેકમેવ સૂત્રમભવિષ્યદ્ ઉભયત્ર ચોભે યથાસદ્ગ્રહ્યં સ્યાતામિતિ ।

અર્થ- તિર્યગ્યોની ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી (આયુ.) સ્થિતિ અનુક્રમે ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત છે. (બંને સૂત્રને) જૂદા પાડવાનું કારણ યથાસંખ્ય (અનુક્રમે) ના દોષને ટાળવા માટે છે. એટલે કે જો એક જ સૂત્ર હોત તો (નૃતિર્યગ્યોનીનાં સ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તમ્ યથાસંખ્યના આધારે નૃ-તિર્યગ્યની ૫૨-અપર-ત્રણ પલ્યોપમ-અંતર્મુહૂર્ત એમ થાત) એમ બંનેમાં બંને રીતે યથાસંખ્ય લાગત.

ભાષ્યમ્- દ્વિવિધા ચૈષાં મનુષ્યતિર્યગ્યોનિજાનાં સ્થિતિઃ-ભવસ્થિતિઃ કાયસ્થિતિશ્ચ, મનુષ્યાણાં યથોક્તે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે પરાપરે ભવસ્થિતી, કાયસ્થિતિસ્તુ પરા સપ્તાષ્ટૌ વા ભવગ્રહણાનિ, તિર્યગ્યોનિજાનાં ચ યથોક્તે સમાસતઃ પરાપરે ભવસ્થિતી ।

અર્થ- આ મનુષ્યો અને તિર્યગ્યોની સ્થિતિ બે પ્રકારે છે. (૧) ભવસ્થિતિ અને (૨) કાયસ્થિતિ. મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ પૂર્વોક્ત કહ્યા પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્યોપમ અને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત છે. કાયસ્થિતિ તો ઉત્કૃષ્ટથી સાત-આઠ^૧ (નિરન્તર મનુષ્યના) ભવ ની પ્રાપ્તિ છે.

ભાષ્યમ્- વ્યાસતસ્તુ શુદ્ધપૃથિવીકાયસ્ય પરા દ્વાદશ વર્ષસહસ્રાણિ, ધરપૃથિવીકાયસ્ય દ્વાવિંશતિઃ, અપ્કાયસ્ય સપ્ત, વાયુકાયસ્ય ત્રીણિ, તેજઃકાયસ્ય ત્રીણિ રાત્રિદિનાનિ, વનસ્પતિકાયસ્ય દશ વર્ષસહસ્રાણિ, એષાં કાયસ્થિતિરસદ્ગ્રહ્યેયા અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યો, વનસ્પતિ કાયસ્યાનન્તાઃ, દ્વીન્દ્રિયાણાં ભવસ્થિતિર્દ્વાદશ વર્ષાણિ, ત્રીન્દ્રિયાણામેકોનપચ્ચાશદ્રાત્રિંદિનાનિ, ચતુરિન્દ્રિયાણાં ષણ્માસાઃ, એષાં કાયસ્થિતિઃ સદ્ગ્રહ્યેયાનિ વર્ષસહસ્રાણિ, પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિજાઃ પચ્ચવિધાઃ, તદ્વથા-મત્સ્યા ઊરગાઃ પરિસર્પાઃ પક્ષિણશ્ચતુષ્પદા ઇતિ । તત્ર મત્સ્યાનુરુગાણાં ભુજગાનાં ચ પૂર્વકોટ્યેવ । પક્ષિણાં પલ્યોપમાસદ્ગ્રહ્યેયભાગઃ ચતુષ્પદાનાં ત્રીણિ પલ્યોપમાનિ ગર્ભજાનાં સ્થિતિઃ, તત્ર મત્સ્યાનાં ભવસ્થિતિઃ પૂર્વકોટિસ્ત્રિપચ્ચાશદ્ ઊરગાણાં દ્વિચત્વારિશદ્ ભુજગાનાં દ્વિસપ્તતિઃ પક્ષિણાં સ્થલચરાણાં ચતુરશીતિર્વર્ષસહસ્રાણિ સંમૂર્ચ્છિમાનાં ભવસ્થિતિઃ, એષાં કાયસ્થિતિઃ સપ્તાષ્ટૌ ભવગ્રહણાનિ, સર્વેષાં મનુષ્યતિર્યગ્યોનિજાનાં કાયસ્થિતિરપ્યપરા અન્તર્મુહૂર્તૈવેતિ ॥૧૮॥

અર્થ- વિસ્તારથી-શુદ્ધપૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટથી (ભવસ્થિતિ) બાર હજારવર્ષ. ધરપૃથ્વીકાયની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવ સ્થિતિ) બાવીસ હજારવર્ષ. અપ્કાયની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) સાતહજાર વર્ષ. વાઉકાયની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) ત્રણ હજારવર્ષ. તેઉકાયની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) ત્રણ અહોરાત્રી. વનસ્પતિકાયની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) દશહજાર વર્ષ.

૧. પૂર્વકોટી વર્ષ સુધીના આયુષ્યવાળા મનુષ્યના નિરન્તર ૭ ભવ થાય 'ત્યાર બાદ આઠમો ભવ થાય તો યુગલિકમાં જ થાય' ત્યાંથી દેવલોક. અર્થાત્ મોક્ષમન માટે વધારેમાં વધારે નિરન્તર મનુષ્યોના સાત ભવ સંભવી શકે. આઠ ભવ કરનારે આઠમે ભવે મોક્ષે ન જઈ શકે. કેમકે આઠમે ભવે અવસ્થ યુગલિક થાય.

ઉપરોક્ત આ (શુદ્ધ પૃથિવી આદિ) ની કાયસ્થિતિ અસંખ્ય અવસર્વિણી ઉત્સર્પિણી અને વનસ્પતિકાયની અનંત (ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી) છે. બેઈન્દ્રિયની (ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી) બાર વર્ષ. તેઈન્દ્રિયની (ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી) ઓગણપચાસ દિવસ. ચઉરિન્દ્રિયની (ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી) છ મહિના. આ (બેઈન્દ્રિયાદિ) ની કાયસ્થિતિ સંખ્યાતા હજાર વર્ષ છે. પંચેન્દ્રિયતિર્યચો પાંચ પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) મત્સ્ય (જળચર), (૨) ઉરગ (ઉરપરિસર્પ), (૩) પરિસર્પ (ભુજપરિસર્પ), (૪) પક્ષીઓ (ખેચર) અને (૫) ચતુષ્પદ. તેમાં મત્સ્ય (જળચરો), ઉરપરિસર્પો અને ભૂજપરિસર્પોની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) પૂર્વકોડ વર્ષની છે. પક્ષીઓ (ખેચરો) ની (ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી) પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ. ગર્ભજ ચતુષ્પદોની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવ)સ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમ. તેમાં (તિર્યચોમાં) સંમૂર્છિમ જળચરોની (ઉત્કૃષ્ટથી) ભવસ્થિતિ પૂર્વકોડ વર્ષ, સંમૂર્છિમ ઉરપરિસર્પની (ઉત્કૃષ્ટ થી ભવસ્થિતિ) ત્રેપનહજારવર્ષ, (સંમૂર્છિમ) ભુજપરિસર્પની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) બેતાલીસ હજાર વર્ષ, (સંમૂર્છિમ) પક્ષી (ખેચરો) ની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) બહોંતેર હજાર વર્ષ, (સંમૂર્છિમ) સ્થલચરોની (ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ) ચોર્યાસી હજાર વર્ષની છે. આ (પંચેન્દ્રિય તિર્યચો) ની કાયસ્થિતિ સાત-આઠ ભવો છે. સર્વે મનુષ્ય અને તિર્યચોની કાયસ્થિતિ પણ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તની છે ॥૧૮॥

★ ઉપસંહાર ★

-આ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયમાં અધોલોક તથા તિર્યગ્લોક (મધ્યલોક)નું વર્ણન કર્યું છે. જેમાં અધોલોકમાં નરકો તેમજ નારકોનું વર્ણન, નારકોના દુઃખોના પ્રકાર, નારકોનું આયુષ્ય વગેરેનું વર્ણન કર્યું. બાદ-તિર્યગ્લોકમાં જંબૂદ્વીપ આદિ દ્વીપો, સમુદ્રો, તેના આકારો, અદ્વીદ્વીપમાં રહેલા ક્ષેત્રો, પર્વતો, મેરુપર્વત, માપો, મનુષ્યોના જન્મક્ષેત્રો, મનુષ્યના આર્ય-અનાર્ય ક્ષેત્રો, મનુષ્યતિર્યચની ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્યથી આયુષ્યની સ્થિતિ વગેરેનું વર્ણન કર્યું.

કુલ ત્રણ અધ્યાય મળીને કુલ સૂત્ર ૧૦૫ થયા.

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

ચતુર્થઃ અધ્યાયઃ - ચોથો અધ્યાય

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા 'ભવપ્રત્યયોઽવધિનારિકદેવાના' મિતિ, તથૌદયિકેષુ ભાવેષુ 'દેવગતિરિતિ', 'કેવલિશ્રુતસદ્ધર્મદેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય' 'સરાગસંયમાદયો દેવસ્ય', 'નારકસમ્મૂર્ચ્છિનો નપુંસકાનિ, ન દેવાઃ' તત્ર કે દેવાઃ ? કતિવિધા વેતિ ?, અત્રોચ્યતે-

- અર્થ-[અવતરણ] અહીં (જિજ્ઞાસુ) કહે છે- આપશ્રીએ કહ્યું છે કે 'ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન નારક-દેવને હોય છે [અ. ૧ - સૂ. ૨૨]'. તથા 'ઔદયિક ભાવમાં દેવગતિ (અ. ૨ - સૂ. ૬). કેવલિભગવંત, શ્રુત, સંઘ, ધર્મ અને દેવોનો અવર્ણવાદ (નિંદા) એ દર્શન મોહનીય કર્મનો આશ્રવ છે (અ. ૬ - સૂ. ૧૪)'. 'સરાગસંયમ આદિ દેવ આયુષ્યના આશ્રવ છે (અ. ૬ - સૂ. ૨૦)'. 'નારક અને સંમુર્ચ્છિમ જીવો નપુંસક હોય છે દેવો નપુંસક નથી હોતા (અ. ૨ સૂ. ૫૦-૫૧)'. આ સૂત્રોમાં દેવ વિશે સૂચ્યું છે). તો તેમાં દેવો તે કોણ ? અથવા દેવોના પ્રકાર કેટલાં ? ઉત્તરકાર - અહીં કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- દેવાશ્ચતુર્નિકાયાઃ ॥૪-૧॥

અર્થ- દેવો ચાર નિકાયવાળા છે. (અર્થાત્ ચાર પ્રકારના છે.)

ભાષ્યમ્- દેવાશ્ચતુર્નિકાયા ભવન્તિ, તાન્ પુરસ્તાદ્ વક્ષ્યામઃ ॥૧॥

અર્થ- દેવો^૧ ચારનિકાયવાળા છે. તે આગળ કહીશું. ॥૧॥

સૂત્રમ્- તૃતીયઃ પીતલેશ્યઃ ॥૪-૨॥

અર્થ- ત્રીજી નિકાયવાળા (ન્યોતિષ્ક દેવો) પીત લેશ્યાવાળા હોય છે.

૧. નરદેવ, ધર્મદેવ, ગુરુદેવ, દેવાધિદેવ, બાલદેવ, ભાવદેવ વગેરે દેવસૂચક શબ્દો છે. પરંતુ ચારનિકાયવાળા દેવો તરીકે તો માત્ર ભાવદેવ જ ગ્રહણ કરવા. જેમને દેવ આયુષ્યનો ઉદય (ભોગવટો) હોય. અહીં નિકાય એટલે રહેઠાણ અથવા ઉત્પત્તિસ્થાન. અર્થાત્ ચાર પ્રકારે ઉત્પત્તિસ્થાન છે જેનું તે ચતુર્નિકાય.

ભાષ્યમ્- તેષાં-ચતુર્ણાં દેવનિકાયનાં તૃતીયો દેવનિકાયઃ પીતલેશ્ય એવ ભવતિ, કશ્ચાસૌ ? જ્યોતિષ્કા
ઇતિ ॥૨॥

અર્થ- તે ચારદેવનિકાયમાંના ત્રીજા દેવનિકાયવાળાને પીતલેશ્યા જ હોય છે.

(પ્રશ્ન-) એ (ત્રીજા નિકાય) કોણ ? (ઉત્તર-) જ્યોતિષ્કા... ॥૨॥

સૂત્રમ્- દશાષ્ટપञ્ચદ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્ન પર્યન્તાઃ ॥૪-૩॥

અર્થ- કલ્પોપપન્ન (સ્વામિ-સેવકની મર્યાદાવાળા-અર્થાત્ આચારવાળા તે કલ્પોપપન્ન) સુધીના
(દેવનિકાયો અનુક્રમે) દશ, આઠ, પાંચ અને બાર ભેદ છે.

ભાષ્યમ્- તે ચ દેવનિકાયા યથાજ્ઞયમેવંવિકલ્પા ભવન્તિ, તદ્યથા- દશવિકલ્પા ભવનવાસિનોઽસુરાદયો
વક્ષ્યન્તે, અષ્ટવિકલ્પા વ્યન્તરાઃ કિન્નરાદયઃ, પञ્ચવિકલ્પા જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાદયઃ, દ્વાદશવિકલ્પા
વૈમાનિકાઃ કલ્પોપપન્નપર્યન્તાઃ સૌધર્માદિષ્વિતિ ॥૩॥

અર્થ- તે (ઉપરોક્ત) દેવનિકાયના અનુક્રમે આ પ્રમાણેના ભેદો છે. તે આ રીતે, દશભેદવાળા ભવનવાસિ
(ભવનપતિ)- અસુરાદિ કહેવાશે, આઠભેદવાળા વ્યન્તરો-જે કિન્નરાદિ, ચારભેદવાળા જ્યોતિષ્કો-
સૂર્યાદિ, બારભેદવાળા કલ્પોપપન્ન સુધીના વૈમાનિકો-સૌધર્માદિ ॥૩॥

**સૂત્રમ્- ઇન્દ્ર-સામાનિક-ત્રાયસ્ત્રિંશ-પારિષદ્યાઽઽત્મરક્ષ-લોકપાલાઽનીક પ્રકીર્ણકાઽઽભિ
યોગ્ય-કિલ્બિષિકાશ્ચૈકશઃ ॥૪-૪॥**

અર્થ- એક-એક નિકાયમાં ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પારિષદ, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક
(લશ્કર), પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય અને કિલ્બિષિક એ પ્રમાણે દશ ભેદો હોય છે.

ભાષ્યમ્- એકૈકશશ્ચૈતેષુ દેવનિકાયેષુ દેવા દશવિધા ભવન્તિ, તદ્યથા-ઇન્દ્રાઃ સામાનિકાઃ ત્રાયસ્ત્રિંશાઃ
પારિષદ્યાઃ આત્મરક્ષાઃ લોકપાલાઃ અનીકાધિપતયઃ અનીકાનિ પ્રકીર્ણકાઃ આભિયોગ્યાઃ
કિલ્બિષિકાશ્ચેતિ, તત્રેન્દ્રા ભવનવાસિવ્યન્તરજ્યોતિષ્કવિમાનાધિપતયઃ, ઇન્દ્રસમાનાઃ સામાનિકાઃ
અમાત્યપિતૃગુરુપાધ્યાયમહત્તરવત્, કેવલમિન્દ્રત્વહીનાઃ, ત્રાયસ્ત્રિંશા મન્ત્રિપુરોહિતસ્થાનીયાઃ, પારિષદ્યા
વયસ્યસ્થાનીયાઃ, આત્મરક્ષાઃ શિરોરક્ષસ્થાનીયાઃ, લોકપાલા આરક્ષિકાર્થચરસ્થાનીયાઃ, અનીકા-
ધિપતયોદળનાયકસ્થાનીયાઃ, અનીકાનિ અનીકસ્થાનીયાન્યેવ, પ્રકીર્ણકાઃ પૌરજનપદસ્થાનીયાઃ,
આભિયોગ્યા દાસસ્થાનીયાઃ, કિલ્બિષિકા અન્તસ્થસ્થાનીયા ઇતિ ॥૪॥

અર્થ- આ એક-એક દેવનિકાયમાં દેવો દશ પ્રકારે હોય છે. તે આ રીતે, (૧) ઇન્દ્રો, (૨) સામાનિકો,
(૩) ત્રાયસ્ત્રિંશો, (૪) પારિષદો (૫) આત્મરક્ષકો, (૬) લોકપાલો, (૭) અનીકાધિપતિઓ-અનીકો,
(૮) પ્રકીર્ણકો (૯) આભિયોગ્યો અને (૧૦) કિલ્બિષિકો.

તેમાં (૧) ઇન્દ્રો-ભવનપતિઓ, વ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વિમાનોના અધિપતિઓ તે (ઇન્દ્રો)

- (૨) સામાનિકો-ઈન્દ્રની સમાન તે સામાનિકો, અમાત્ય, પિતા, ગુરુ, ઉપાધ્યાય, મહત્તરની જેવા-માત્ર ઈન્દ્રપણાથી રહિત. (તે સામાનિક)
- (૩) ત્રાયસ્ત્રિંશો- મન્ત્રી, પુરોહિતના સ્થાને જે હોય તે ત્રાયસ્ત્રિંશો.
- (૪) પારિષદો- મિત્રના સ્થાને રહેલા.
- (૫) આત્મરક્ષકો-અંગરક્ષકોને સ્થાને રહેલા.
- (૬) લોકપાલ-કોટવાલ (ચોકીયાત), ચરપુરુષોને સ્થાને રહેલ.
- (૭) અનિકાધિપતિ-દંડનાયકને સ્થાને, સેનાપતિના સ્થાને રહેલ, અનિકો-લશ્કરના સ્થાને રહેલ.
- (૮) પ્રકીર્ણકો-દેશવાસીઓ અને નગરજનોને સ્થાને રહેલ (પ્રજાજન)
- (૯) આભિયોગ્ય-ચાકર (નોકર) ને સ્થાને રહેલ.
- (૧૦) કિલ્બિષિકો-નીચ (હલકા-ચંડાલ જેવા) ને સ્થાને રહેલ. ॥૪॥

સૂત્રમ્- ત્રાયસ્ત્રિંશ લોકપાલવર્જ્યા વ્યન્તરજ્યોતિષ્કા: ॥૪-૫॥

અર્થ- ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલ સિવાય (આઠ પ્રકારના દેવો) વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- વ્યન્તરા જ્યોતિષ્કાશ્ચાષ્ટવિધા ભવન્તિ, ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવર્જ્યા इति ॥૫॥

અર્થ- ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલ સિવાયના આઠ પ્રકારે વ્યંતરો અને જ્યોતિષ્ક (દેવો) હોય છે. ॥૫॥

સૂત્રમ્- પૂર્વયોર્દ્વીન્દ્રા: ॥૪-૬॥

અર્થ- પ્રથમના બે નિકાયોના (ભવનપતિ-વ્યન્તરના) બબ્બે ઈન્દ્રો હોય છે.

ભાષ્યમ્- પૂર્વયોર્દેવનિકાયયોર્ભવનવાસિવ્યન્તરયોર્દેવવિકલ્પાનાં દ્વૌ દ્વાવિન્દ્રૌ ભવતઃ, તદ્યથા-ભવનવાસિષુ તાવદ્દ્વૌ અસુરકુમારાણામિન્દ્રૌ ભવતઃ-ચમરો બલિશ્ચ, નાગકુમારાણાં ધરણો ભૂતાનન્દશ્ચ, વિદ્યુત્કુમારાણાં હરિર્હરિસહશ્ચ, સુપર્ણકુમારાણાં વેણુદેવો વેણુદારી ચ, અગ્નિકુમારાણામગ્નિશિખોઽગ્નિમાણવશ્ચ, વાતકુમારાણાં વેલમ્બઃ પ્રભન્નશ્ચ, સ્તનિતકુમારાણાં સુઘોષો મહાઘોષશ્ચ, ઉદધિકુમારાણાં જલકાન્તો જલપ્રભશ્ચ, દ્વીપકુમારાણાં પૂર્ણો વશિષ્ઠશ્ચ, દિક્કુમારાણામમિતોગતિઃ અમિતવાહનશ્ચેતિ ॥ વ્યન્તરેષ્વપિ દ્વૌ કિન્નરાણામિન્દ્રૌકિન્નરઃ કિમ્પુરુષશ્ચ, કિમ્પુરુષાણાં સત્પુરુષો મહાપુરુષશ્ચ, મહોરગાણામતિકાયો મહાકાયશ્ચ, ગન્ધર્વાણાં ગીતરતિર્ગીતયશાશ્ચ, યક્ષાણાં પૂર્ણભદ્રો માણિભદ્રશ્ચ, રાક્ષસાનાં ભીમો મહાભીમશ્ચ, ભૂતાનાં પ્રતિરૂપોઽતિરૂપશ્ચ, પિશાચાનાં કાલો મહાકાલશ્ચેતિ । જ્યોતિષ્કાણાં તુ બહવઃ સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસશ્ચ । વૈમાનિકાનામૈકૈક એવ, તદ્યથા-સૌધર્મે શક્તઃ, એશાને ઈશાનઃ, સનત્કુમારે સનત્કુમાર इति, एवं सर्वकल्पेषु स्वकल्पाह्ला:, परतस्त्विन्द्रादयो दश विशेषा न सन्ति, सर्व एव स्वतन्त्रा इति ॥૬॥

અર્થ- પૂર્વના બે નિકાયોના એટલે ભવનપતિ અને વ્યંતરનિકાયના દેવભેદે (અસુર, કિન્નરાદિ દેવભેદે) બબ્બે ઈન્દ્રો હોય છે. તે આ રીતે,

★ ભવનપતિમાં-અસુરકુમારોના બે ઈન્દ્રો (૧) ચમરેન્દ્ર અને (૨) બલીન્દ્ર (તે પ્રમાણે)-નાગકુમારોના (૧) ધરણેન્દ્ર અને (૨) ભૂતાનન્દેન્દ્ર.

- વિદ્યુતકુમારોના (૧) હરીન્દ્ર અને (૨) હરિસહેન્દ્ર.

-સુપર્ણકુમારોના (૧) વેણુદેવ (ઈન્દ્ર) અને (૨) વેણુદારી (ઈન્દ્ર).

-અગ્નિકુમારોના (૧) અગ્નિશિખ (ઈન્દ્ર) અને (૨) અગ્નિમાણવ (ઈન્દ્ર)

-વાતકુમારોના (૧) વેલમ્બ (ઈન્દ્ર) અને (૨) પ્રભંજન (ઈન્દ્ર)

-સ્તનિતકુમારોના (૧) સુધોષ (ઈન્દ્ર) અને (૨) મહાધોષ (ઈન્દ્ર)

-ઉદ્ધિકુમારોના (૧) જલકાન્ત (ઈન્દ્ર) અને (૨) જલપ્રભ (ઈન્દ્ર)

-દ્વીપકુમારોના (૧) પૂર્ણ (ઈન્દ્ર) અને (૨) વસિષ્ઠ (ઈન્દ્ર)

-દીક્ષકુમારોના (૧) અમિતગતિ અને (૨) અમિતવાહન

★ -વ્યંતરમાં પણ બબ્બે ઈન્દ્રો-

-કિન્નરોના ઈન્દ્ર - (૧) કિન્નર અને (૨) કિંપુરુષ

-કિંપુરુષોના (ઈન્દ્ર) - (૧) સત્પુરુષ અને (૨) મહાપુરુષ

-મહોરગોના (ઈન્દ્રો) (૧) અતિકાય અને (૨) મહાકાય

-ગન્ધર્વોના (ઈન્દ્રો) (૧) ગીતરતિ અને (૨) ગીતયશા

-ચક્ષોના (ઈન્દ્રો) (૧) પૂર્ણભદ્ર અને (૨) માણિભદ્ર

-રાક્ષસોના (ઈન્દ્રો) (૧) ભીમ અને (૨) મહાભીમ

-ભૂતોના (ઈન્દ્રો) (૧) પ્રતિરૂપ અને (૨) અતિરૂપ

-પિશાચોના (ઈન્દ્રો) (૧) કાલ અને (૨) મહાકાલ

★ -જ્યોતિષ્કના (ઈન્દ્રો) તો ઘણાં છે-સૂર્યો અને ચન્દ્રો.

★ -વૈમાનિકોના (ઈન્દ્રો) તો એકેક જ છે. તે આ રીતે,

સૌધર્મમાં શકેન્દ્ર, ઈશાનમાં ઈશાન (ઈન્દ્ર), સનત્કુમારમાં સનત્કુમાર (ઈન્દ્ર) એ પ્રમાણે સર્વકલ્પમાં પોતપોતાના દેવલોકના નામવાળા (ઈન્દ્રો) હોય છે.

પરતઃ= આગળ (એટલે કે ત્રૈવેયક અને અનુત્તરમાં) ઈન્દ્ર વગેરે દશવિકલ્પો (ભેદો) હોતા નથી. સર્વે સ્વતન્ત્ર જ છે. ॥૬॥

સૂત્રમ્- પીતાન્ત લેશ્યાઃ ॥૪-૭॥

અર્થ- પ્રથમના બે નિકાયો કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત (તેજો) લેશ્યાવાળા હોય છે. (અર્થાત્ પીત સુધીની ચાર લેશ્યાવાળા હોય છે.)

ભાષ્યમ્- પૂર્વોયોર્નિકાયયોર્દેવાનાં પીતાન્તાશ્ચતમ્નો લેશ્યા ભવન્તિ ॥૭॥

અર્થ- પ્રથમના બે નિકાયોના દેવોને (ભવનપતિ, વ્યંતરને) પીત સુધીની ચાર લેશ્યા હોય છે. ॥૭॥

સૂત્રમ્- કાયપ્રવીચારા આણેશાનાત્ ॥૪-૮॥

અર્થ- ઈશાનસુધીના દેવો કાયાથી મૈથુન સેવવાવાળા હોય છે.

ભાષ્યમ્- ભવનવાસ્યાદયો દેવાં આ ણેશાનાત્કાયપ્રવીચારા ભવન્તિ, કાયેન પ્રવીચાર ણમિતિ કાયપ્રવીચારાઃ, પ્રવિચારો નામ મૈષુનવિષયોપસેવનં, તે હિ સંક્લિષ્ટકર્માણો મનુષ્યવન્મૈથુનસુખ-મનુપ્રલીયમાનાસ્તીવાનુશયાઃ કાયસંક્લેશજં સર્વાઙ્ગીણં સ્પર્શસુખમવાપ્ય પ્રીતિમુપલભન્તિ ॥૮॥

અર્થ- ભવનપતિ આદિથી ઈશાન સુધીના દેવો કાયા વડે મૈથુન વિષય સેવવાવાળા હોય છે. કાયપ્રવિચાર, એટલે મૈથુન વિષયનું સેવન, કાયાવડે મૈથુન વિષયનું સેવન જોઓને છે તે કાયપ્રવિચાર, ખરેખર! સંક્લિષ્ટ કર્મવાળા તે (દેવો) મનુષ્યની માફક મૈથુનસુખમાં અનુરક્ત થતાં તીવ્ર આસક્તિવાળા કાયસંક્લેશથી ઉત્પન્ન થતાં સર્વ અંગો સંબંધી સ્પર્શથી સુખ મેળવીને પ્રીતિવાળા થાય છે. અર્થાત્ આનન્દિત થાય છે. ॥૮॥

સૂત્રમ્- શેષાઃ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મનઃ પ્રવીચારા દ્વયોર્દ્વયોઃ ॥૪-૯॥

અર્થ- બાકીના બબે દેવલોકમાં (દેવો) અનુક્રમે સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અને મનથી વિષયસુખ ભોગવનારા હોય છે.

ભાષ્યમ્- ણેશાનાદૂર્ધ્વ શેષાઃ કલ્પોપપન્ના દેવા દ્વયોર્દ્વયોઃ કલ્પયોઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃ પ્રવીચારા ભવન્તિ યથાસંકલ્પમ્, તદ્યથા-સનત્કુમારમાહેન્દ્રયોર્દેવાન્મૈથુનસુખપ્રેપ્સુનુત્પન્નાસ્થાન્ વિદિત્વા દેવ્ય ઉપતિષ્ઠન્તે, તાઃ સ્પૃષ્ટૈવ ચ તે પ્રીતિમુપલભન્તે વિનિવૃત્તાસ્થાશ્ચ ભવન્તિ । તથા બ્રહ્મલોકલાન્તકયોર્દેવા-નેવંભૂતોત્પન્નાસ્થાન્ વિદિત્વા દેવ્યો દિવ્યાનિ સ્વભાવભાસ્વરાણિ સર્વાઙ્ગમનોહરાણિ શૃંગારોદારા-ભિજાતાકારવિલાસાન્યુજ્જ્વલચારુવેષાભરણાનિ સ્વાનિ રૂપાણિ દર્શયન્તિ, તાનિ દૃષ્ટૈવ તે પ્રીતિમુપલભન્તે નિવૃત્તાસ્થાશ્ચ ભવન્તિ તથા મહાશુક્રસહસ્રારયોર્દેવાનુત્પન્નપ્રવીચારાસ્થાન્ વિદિત્વા દેવ્યઃ શ્રુતિવિષયસુખાનત્યન્તમનોહરાન્ શૃંગારોદારાભિજાતવિલાસાભિલાષચ્છેદતલતાલાભરણરવમિશ્રાન્ હસિતકથિતગીતશબ્દાનુદીરયન્તિ, તાન્ શ્રુતૈવ તે પ્રીતિમુપલભન્તે નિવૃત્તાસ્થાશ્ચ ભવન્તિ । આનતપ્રાણતારણાચ્યુતકલ્પવાસિનો દેવાઃ પ્રવીચારાયોત્પન્નસ્થા દેવીઃ સંકલ્પયન્તિ, સંકલ્પમાત્રેણૈવ તે પરાં પ્રીતિમુપલભન્તે વિનિવૃત્તાસ્થાશ્ચ ભવન્તિ । ઇમિશ્ચ પ્રવીચારૈઃ પરતઃ પરતઃ પ્રીતિપ્રકર્ષ-વિશેષોઽનુપમગુણો ભવતિ, પ્રવીચારિણામલ્પસંક્લેશત્વાત્, સ્થિતિપ્રભાવાદિભિરધિકા ઇતિ વક્ષ્યતે ॥૯॥

અર્થ- ઈશાનથી ઉપરના બાકીના બે-બે દેવલોકના કલ્પોપપન્ન દેવો અનુક્રમે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ અને મનથી મૈથુન સેવનવાળા હોય છે. તે આ રીતે, સનત્કુમાર (અને) માહેન્દ્રના દેવોને મૈથુન સુખની

પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા અને પ્રગટ આદરવાળા જાણીને દેવીઓ (સૌધર્મ-ઈશાનની) હાજર થાય છે. તે દેવી) ને સ્પર્શ કરીને જ તે દેવો આનન્દિત (પ્રીતિવાળા) થાય છે અને કામવાસના (મૈથુન) થી નિવૃત્ત થાય છે. તથા બ્રહ્મલોક (અને) લાન્તકના દેવોને એ પ્રમાણે પ્રગટ આદરવાળા જાણીને દિવ્ય, સ્વભાવથી જ દેદીપ્યમાન, સર્વથા મનોહર શૃંગાર વડે ઉદાર, શ્રેષ્ઠ અભિનયના વિલાસવાળી અને ઉજ્જવળ-સુંદર વેશ અને અલંકારો વાળી દેવીઓ પોતાનું રૂપ દેખાડે છે. તે (રૂપ) જોવા માત્રથી જ દેવો પ્રીતિવાળા બને છે અને કામવિકારથી નિવૃત્ત થાય છે. તેમજ મહાશુક્ર અને સહસ્રારના દેવોને મૈથુન સેવનની ઈચ્છામાં આદરવાળા જાણીને કાનના વિષયને સુખકારી, અત્યંત મનોહર શૃંગાર, ઉદાર, શ્રેષ્ઠ વિલાસના શબ્દોવાળા, પગનો ઠેકો, તાલ અને આભરણના અવાજથી મિશ્ર, હાસ્ય, કથિત અને ગીતના શબ્દો દેવીઓ બોલે છે. તે સાંભળીને (તે દેવો) પ્રીતિવાળા બને છે અને કામવિકારથી શાંત થાય છે. મૈથુન સેવનમાં પ્રગટ આદરવાળા આનંદ, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત વિમાનવાસી દેવો દેવી સંબન્ધી વિચાર કરે છે અને વિચારમાત્રથી જ પ્રીતિવાળા થાય છે અને તેનાથી (મૈથુન ઈચ્છાથી) નિવૃત્ત થાય છે. આ પ્રવિચારોથી આગળ (ઉપર-ઉપરના દેવોમાં) પ્રીતિની વિશિષ્ટ વૃદ્ધિ અનુપમ ગુણવાળી હોય છે. કારણકે (આગળ-આગળના) પ્રવિચારી દેવોને અલ્પ સંક્લેશ હોય છે અને સ્થિતિ, પ્રભાવ વગેરેથી (આગળ-આગળના દેવો) અધિક-અધિક હોય છે. એમ કહેવાશે ॥૯॥

સૂત્રમ્- પરેઽપ્રવીચારાઃ ॥૪-૧૦॥

અર્થ- કલ્પોપપન્નથી ઉપરના દેવો અપ્રવીચારી (મૈથુન સેવન રહિત) હોય છે.

ભાષ્યમ્- કલ્પોપપન્નેભ્યઃ પરે દેવા અપ્રવીચારા ભવન્તિ, અલ્પસંક્લેશત્વાત્ સ્વસ્થાઃ શીતીભૂતાઃ, પૃચ્ચવિધપ્રવીચારોદ્ભવાદપિ પ્રીતિવિશેષાદપરિમિતગુણપ્રીતિપ્રકર્ષાઃ પરમસુખતૃપ્તા એવ ભવન્તિ, ॥૧૦॥

અર્થ- કલ્પોપપન્નથી ઉપરના દેવો (નવગ્રૈવેયક-અનુત્તરના દેવો) પ્રવિચાર રહિત હોય છે. અલ્પ સંક્લેશ હોવાથી (મોહનીયકર્માવરણ અત્યન્ત અલ્પ હોવાથી) સ્વસ્થ અને અત્યંત મંદ કામાગ્નિ (વેદોદય હોવાથી) શીત હોય છે. પાંચેય પ્રકારના પ્રવિચારથી ઉદ્ભવેલા આનન્દ (પ્રીતિ) કરતા ઘણાં જ ગુણવાળા, પ્રીતિના પ્રકર્ષવાળા અને પરમ સુખથી (તેઓ-કલ્પાતીત દેવો) તૃપ્ત હોય છે. ॥૧૦॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા 'દેવાશ્ચતુર્નિકાયા' 'દશાષ્ટપૃચ્ચદ્વાદશવિકલ્પા' इत्युक्ते निकायाः के ? के चैषां विकल्पा इति ?, अत्रोच्यते, चत्वारो देवनिकायाः, तद्यथा-भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिका इति । तत्र-

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) પૂછે છે કે આપત્રીએ કહ્યું કે દેવો ચારનિકાયવાળા છે (અ. ૪ - સૂ. ૧,) (અને) (તે) દશ-આઠ-પાંચ અને બાર ભેદવાળા (કલ્પોપપન્ન દેવો છે) (અ. ૪ - સૂ. ૩.) તો તે નિકાયો કઈ છે ? અને તેના ભેદ કયા છે ? (ઉત્તરકાર-) અહીં કહેવાય છે. ચાર દેવનિકાયો છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક... તેમાં...

સૂત્રમ્- ભવનવાસિનોઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણાગ્નિવાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિક્કુમારાઃ ॥૪-૧૧॥

અર્થ- અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, અને દિક્કુમાર એ દશ ભવનવાસી નિકાયના દશપ્રકારો (ભેદો-વિકલ્પો) છે.

ભાષ્યમ્- પ્રથમો દેવનિકાયો ભવનવાસિનઃ, ઇમાનિ ચૈષાં વિધાનાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા-અસુરકુમારાઃ, નાગકુમારાઃ, વિદ્યુત્કુમારાઃ, સુપર્ણકુમારાઃ, અગ્નિકુમારાઃ, વાતકુમારાઃ, સ્તનિતકુમારાઃ, ઉદધિકુમારાઃ, દ્વીપકુમારાઃ, દિક્કુમારા ઇતિ,

અર્થ- પ્રથમનિકાય ભવનવાસી અને તેઓના આ ભેદો છે. તે આરીતે, (૧) અસુરકુમારો, (૨) નાગકુમાર, (૩) વિદ્યુત્કુમાર, (૪) સુવર્ણકુમાર, (૫) અગ્નિકુમાર, (૬) વાયુકુમાર, (૭) સ્તનિત કુમાર, (૮) ઉદધિકુમાર (૯) દ્વીપકુમાર અને (૧૦) દિક્કુમાર એ પ્રમાણે (દશ ભેદ-વિકલ્પો.)

ભાષ્યમ્- કુમારવદેતે કાન્તદર્શનાઃ અસુરકુમારા મૃદુમધુરલલિતગતયઃ શૃંગારાભિજાતરૂપવિક્રિયાઃ કુમારવચ્ચોદ્ધતરૂપવેષભાષાભરણપ્રહરણાવરણપાતયાનવાહનાઃ કુમારવચ્ચોલ્બણરાગાઃ ક્રીડનપરાશ્ચેત્યતઃ કુમારા ઇત્યુચ્યન્તે, અસુરકુમારાવાસેષ્વસુરકુમારાઃ પ્રતિવસન્તિ, શેષાસ્તુ ભવનેષુ ।

અર્થ- કુમારની માફક સુંદર દેખાવવાળા અસુરકુમારો મૃદુ, મધુર, અને લલિતગતિ વાળા, શૃંગાર સહિત સુંદર વૈકિરપવાળા, કુમારોની જેમ ઉદ્ધત-રૂપ-વેશ-ભાષા-આભૂષણો-હથિયાર-અખતર-પાત, યાન વાણીવાળા, કુમારની જેમ બહુ-ઉત્કટ રાગવાળા અને ક્રીડામાં (રમતમાં) તત્પર હોવાથી કુમારો કહેવાય છે. અસુરકુમારઆવાસમાં અસુરકુમારો રહે છે. બાકીના (નાગકુમારાદિ)તો ભવનોમાં રહે છે.

ભાષ્યમ્- મહામન્દરસ્ય દક્ષિણોત્તરયોર્દિગ્વિભાગયોર્બહ્વીષુ યોજનશતસહસ્રકોટીકોટીષ્વાવાસા ભવનાનિ ચ દક્ષિણાધિપતીનામુત્તરાર્ધાધિપતીનાં ચ યથાસ્વં ભવન્તિ ।

અર્થ- મેરુપર્વતના દક્ષિણ અને ઉત્તરદિગ્વિભાગમાં ઘણાં લાખ કોડાકોડી યોજન ગયે છતે આવાસો અને દક્ષિણાર્ધાધિપતિ (ચમરેન્દ્ર વગેરે) નાં તેમજ ઉત્તરાર્ધાધિપતિ (બલીન્દ્ર વગેરે) નાં યથાયોગ્ય ભવનો છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર ભવનાનિ રત્નપ્રભાયાં બાહલ્યાર્ધમવગાહ્ય મધ્યે ભવન્તિ, ભવનેષુ વસન્તીતિ ભવનવાસિનઃ । ભવપ્રત્યયાશ્ચૈષામિમા નામકર્મનિયમાત્સ્વજાતિવિશેષનિયતા વિક્રિયા ભવન્તિ, તદ્યથા-ગમ્भीરાઃ શ્રીમન્તઃ કાલા મહાકાયા રત્નોત્કટમુકુટભાસ્વરાશ્ચૂડામણિચિહ્ના અસુરકુમારા ભવન્તિ, શિરોમુખેષ્વધિકપ્રતિરૂપાઃ કૃષ્ણશ્યામા મૃદુલલિતગતયઃ શિરસ્સુ ફણિચિહ્ના નાગકુમારાઃ, સ્નિગ્ધા ભ્રાજિષ્ણવોઽવદાતા વજ્રચિહ્ના વિદ્યુત્કુમારાઃ, અધિકરૂપગ્રીવોરસ્કાઃ શ્યામાવદાતા ગરુડચિહ્ના સુપર્ણકુમારાઃ, માનોન્માનપ્રમાણયુક્તા ભાસ્વન્તોઽવદાતા ઘટચિહ્ના અગ્નિકુમારા ભવન્તિ, સ્થિરપીનવૃત્તગાત્રા નિમગ્નોદરા અશ્વચિહ્ના અવદાતા વાતકુમારાઃ, સ્નિગ્ધાઃ સ્નિગ્ધગમ્भीરા-

નુનાદમહાસ્વનાઃ કૃષ્ણા વર્ધમાનચિહ્નાઃ સ્તનિતકુમારાઃ, ઋરુકટિષ્વધિકપ્રતિરૂપાઃ કૃષ્ણશ્યામા મકરચિહ્ના ઉદધિકુમારાઃ, ઊરઃસ્કન્ધબાહ્યગ્રહસ્તેષ્વધિકપ્રતિરૂપાઃ શ્યામાવદાતાઃ સિંહચિહ્ના દ્વીપકુમારાઃ, જઙ્ગાગ્રપાદેષ્વધિકપ્રતિરૂપાઃ શ્યામા હસ્તિચિહ્ના દિક્કુમારાઃ, સર્વેઽપિ વિવિધવસ્ત્રાભરણા ભવન્તીતિ ॥૧૧॥

અર્થ- ત્યાં-રત્નપ્રભામાં જડાઈના અર્ધભાગનું અવગાહન કરીને મધ્યમાં ભવનો છે અને (તેઓ) ભવનોમાં^૧ વસે છે માટે ભવન વાસી. આ દેવોને ભવનિમિત્તવાળી અને નામકર્મના નિયમથી સ્વજાતિ વિશેષમાં નિયત વિક્રિયાઓ હોય છે. તે વિવિધરૂપો (વિક્રિયાઓ) આ રીતે, ગંભીર સર્વાંગસુંદર, કાળા, મહાકાય, રત્નજડિત મુકુટ, દેદીપ્યમાન ચુડામણીના ચિહ્નવાળા અસુરકુમારો હોય છે. મસ્તક અને વદને વધુ રૂપાળા, કાળા, શ્યામ, મૃદુ, લલિતગતિવાળા, મસ્તકે ફણાના ચિહ્નવાળા નાગકુમારો હોય છે. સ્નિગ્ધ, ચમકતા, સ્વચ્છ વજ્રચિહ્નવાળા વિદ્યુત્કુમારો હોય છે. અધિક દેખાઈડી ડોક અને છાતીવાળા, શ્યામવર્ણવાળા, ખૂબસુરત, ગરુડચિહ્નવાળા સુવર્ણકુમાર હોય છે. માન-ઉન્માન અને પ્રમાણથી યુક્ત દેદીપ્યમાન, ઉજ્જવળ, ઘટના ચિહ્નવાળા અગ્નિકુમારો હોય છે. સ્થિર, પુષ્ટ અને ગોળ અવયવોવાળા, ગંભીર પેટવાળા અને ઘોડાના ચિહ્નવાળા મનોજ વાયુકુમાર હોય છે. સ્નિગ્ધ અને ગંભીર એવા મીઠા સ્વરવાળા, શ્યામવર્ણવાળા, વર્ધમાનના ચિહ્નવાળા સ્તનિતકુમાર હોય છે. સાથળ અને કેડ (કમર) માં વધુ રૂપાળા, શ્યામ વર્ણવાળા, મકર (મગર) ના ચિહ્નવાળા ઉદ્ધિકુમારો હોય છે. છાતી, ખભા, ભુજ અને અગ્રહસ્તમાં વિશેષરૂપવાળા શ્યામ, સ્વચ્છ, સિંહ ચિહ્નવાળા દ્વીપકુમારો હોય છે. સાથળ અને પગના આગલા ભાગમાં અધિકરૂપવાળા, શ્યામ વર્ણવાળા, હસ્તિ ચિહ્નવાળા દીક્કુમારો હોય છે.

બધા જ કુમારો વિવિધ વસ્ત્રો અને આભૂષણો વાળા હોય છે. ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- વ્યંતરા-કિન્નર-કિંપુરુષ-મહોરગ-ગન્ધર્વ-યક્ષ-રાક્ષસ-ભૂત-પિશાચાઃ॥૪-૧૨॥

અર્થ- વ્યંતરદેવો-કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચો એમ આઠ પ્રકારે છે.

ભાષ્યમ્- અષ્ટાવિધો દ્વિતીયો દેવનિકાયઃ, એતાનિ ચાસ્ય વિધાનાનિ ભવન્તિ, અધસ્તિર્યગૂર્ધ્વં ચ ત્રિષ્વપિ લોકેષુ ભવનનગરેષ્વાવાસેષુ ચ પ્રતિવસન્તિ ।

અર્થ- આઠ ભેદે બીજી (દેવ)નિકાય છે. તેના આ (ઉપર-સૂત્રોક્ત) ભેદો છે. અધોલોક, તિર્ય્છાલોક અને ઊર્ધ્વલોક એમ ત્રણેય લોકમાં-ભવનમાં, નગરમાં અને આવાસોમાં (વ્યંતરો) રહે છે.

૧. ભવનો સાતઢોડને બહોતેર વાખ છે. દરેકમાં એકેક ચેત્ય છે.

ભાષ્યમ્- યસ્માન્નાધસ્તિર્યગૂર્ધ્વં ચ ત્રીનપિ લોકાન્ સ્પૃશન્તઃ સ્વાતન્ત્ર્યાત્પરાભિયોગાચ્ચ પ્રાયેણ પ્રતિપતન્તિ, અનિયતગતિપ્રચારા મનુષ્યાનપિ કેચિદ્ ભૃત્યવદુપચરન્તિ વિવિધેષુ ચ શૈલકેન્દ્રાન્તર-વનવિવરાદિષુ પ્રતિવસન્ત્યતો વ્યન્તરા इत्युચ્યન્તે ॥

અર્થ- જેથી ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યગ્ એમ ત્રણેય લોકમાં ફરતાં સ્વતંત્રતાથી કે પરતન્ત્રતાથી (શકવગેરેની પરતન્ત્રતાથી) પ્રાયઃ કરીને અનિયતગતિ વડે (જ્યાં ત્યાં) ચારે બાજુ રખડ્યા કરે છે. કેટલાક તો મનુષ્યોની પણ નોકરની જેમ સેવા કર્યા કરે છે. (તેઓ) જૂઠા જૂઠા પર્વતો, ખીણો, વન, ગુફાઓ વગેરેમાં રહે છે. તેથી તે વ્યંતરો કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર-કિન્નરા દશવિધાઃ, તદ્યથા- કિમ્પુરુષાઃ કિંપુરુષોત્તમાઃ કિન્નરાઃ કિન્નરોત્તમા હૃદયંગમા રૂપશાલિનોઽનિન્દિતા મનોરમા રતિપ્રિયા રતિશ્રેષ્ઠા इति । કિમ્પુરુષા દશવિધાઃ, તદ્યથા-પુરુષાઃ સત્પુરુષાઃ મહાપુરુષાઃ પુરુષવૃષભાઃ પુરુષોત્તમા અતિપુરુષોત્તમા મરુદેવા મરુતો મેરુપ્રભા યશસ્વન્ત इति । મહોરગા દશવિધાઃ, તદ્યથા-ભુજગા ભોગશાલિનો મહાકાયાઃ અતિકાયાઃ સ્કન્ધશાલિનો મનોરમા મહાવેગા મહેષ્વક્ષાઃ મેરુકાન્તાઃ ભાસ્વન્ત इति । ગાન્ધર્વા દ્વાદશવિધાઃ, તદ્યથા-હાહા હૂહૂ તુમ્બુરવો નારદા ઋષિવાદિકા ભૂતવાદિકાઃ કાદમ્બા મહાકાદમ્બા રૈવતા વિશ્વાસવો ગીતરતયો ગીતયશસ इति । યક્ષાસ્ત્રયોદશવિધાઃ, તદ્યથા-પૂર્ણભદ્રાઃ માણિભદ્રાઃ શ્વેતભદ્રાઃ હરિભદ્રાઃ સુમનોભદ્રાઃ વ્યતિપાતિકભદ્રાઃ સુભદ્રાઃ સર્વતોભદ્રાઃ મનુષ્યયક્ષા વનાધિપતયોવનાહારા રૂપયક્ષા યક્ષોત્તમા इति । સપ્તવિધારાક્ષસાઃ, તદ્યથા-ભીમા મહાભીમા વિઘ્ના વિનાયકા જલરાક્ષસા રાક્ષસરાક્ષસા બ્રહ્મારાક્ષસા इति । ભૂતા નવવિધાઃ, તદ્યથા-સુરૂપાઃ પ્રતિરૂપા અતિરૂપા ભૂતોત્તમા સ્કન્દિકા મહાસ્કન્દિકા મહાવેગાઃ પ્રતિચ્છન્ના આકાશગા इति । પિશાચાઃ પચ્ચદશવિધાઃ, તદ્યથા-કૂષ્માણ્ડાઃ પટકા જોષા આહ્લકાઃ કાલા મહાકાલાશ્ચોક્ષા અચૌક્ષાસ્તાલપિશાચા મુખરપિશાચા અધસ્તારકા દેહા મહાવિદેહાસ્તૂષ્ણીકા વનપિશાચા इति ॥

તત્ર-કિન્નરાઃ પ્રિયઙ્ગુશ્યામાઃ સૌમ્યાઃ સૌમ્યદર્શના મુખેષ્વધિકરૂપશોભા મુકુટમૌલિભૂષણા અશોકવૃક્ષધ્વજા અવદાતાઃ । કિમ્પુરુષા ઋરુબાહુષ્વધિકશોભા મુખેષ્વધિકભાસ્વરા વિવિધાભરણભૂષણાશ્ચિત્રમ્વગ્નુલેપનાશ્ચમ્પકવૃક્ષધ્વજાઃ । મહોરગાઃ શ્યામાવદાતા મહાવેગાઃ સૌમ્યાઃ સૌમ્યદર્શના મહાકાયાઃ પૃથુપીનસ્કન્ધગ્રીવા વિવિધાનુવિલેપના વિચિત્રાભરણભૂષણા નાગવૃક્ષધ્વજાઃ । ગાન્ધર્વા રક્તાવદાતા ગમ્भीરાઃ પ્રિયદર્શનાઃ સુરૂપાઃ સુમુખાકારાઃ સુસ્વરા મૌલિધરા હારવિભૂષણાસ્તુમ્બુરુવૃક્ષધ્વજાઃ । યક્ષાઃ શ્યામાવદાતા ગમ્भीરાઃ તુન્દિલા વૃન્દારકાઃ પ્રિયદર્શના માનોન્માનપ્રમાણયુક્તા રક્તપાણિપાદતલનખતાલુજિહ્વાષ્ઠા ભાસ્વરમુકુટધરા નાનારત્નવિભૂષણા વટવૃક્ષધ્વજાઃ । રાક્ષસા અવદાતા ભીમા ભીમદર્શનાઃ શિરઃકરાલા રક્તલમ્બૌષ્ઠાસ્તપનીયવિભૂષણા નાનાભક્તિવિલેપનાઃ ઘટવાન્નધ્વજાઃ । ભૂતાઃ શ્યામાઃ સુરૂપાઃ સૌમ્યા આપીવરા નાનાભક્તિવિલેપનાઃ સુલસધ્વજાઃ કાલાઃ । પિશાચાઃ સુરૂપાઃ સૌમ્યદર્શના હસ્તગ્રીવાસુ મળિરત્નવિભૂષણાઃ કદમ્બવૃક્ષધ્વજાઃ । इत्येवंप्रकारस्वभावानि वैक्रियाणि रूपचिह्नानि व्यन्तराणां भवन्तीति ॥ १२ ॥ તૃતીયો

દેવનિકાય:-

અર્થ- તેમાં કિન્નરો દશપ્રકારે- તે આ રીતે- (૧) કિંપુરુષ, (૨) કિંપુરુષોત્તમ, (૩) કિન્નર, (૪) કિન્નરોત્તમ, (૫) હૃદયંગમ, (૬) રૂપશાલી, (૭) અનિન્દિત, (૮) મનોરમ, (૯) રતિપ્રિય અને (૧૦) રતિશ્રેષ્ઠ.

-કિંપુરુષો દશપ્રકારે- તે આ રીતે, (૧) પુરુષ, (૨) સત્પુરુષ, (૩) મહાપુરુષ, (૪) પુરુષવૃષભ, (૫) પુરુષોત્તમ, (૬) અતિપુરુષોત્તમ, (૭) મરુદેવ, (૮) મરુન, (૯) મરુતપ્રભા અને (૧૦) યશસ્વંત.

-મહોરગો દશ પ્રકારે- તે આ રીતે (૧) ભુજંગ, (૨) ભોગશાલી, (૩) મહાકાય, (૪) અતિકાય, (૫) સ્કન્ધશાલી, (૬) મનોરમ, (૭) મહાવેગ, (૮) મહેષ્વક્ષ, (૯) મેરુકાન્ત અને (૧૦) ભાસ્વન્ત.

-ગાન્ધર્વો બાર પ્રકારે- તે આ રીતે, (૧) હાહા, (૨) હૂહૂ, (૩) તુંબુર, (૪) નારદ, (૫) ઋષિવાદક, (૬) ભૂતવાદિક, (૭) કાદમ્બ, (૮) મહાકાદમ્બ, (૯) રૈવત, (૧૦) વિશ્વાવસું, (૧૧) ગીતરતિ અને (૧૨) ગીતયશ.

-યક્ષો તેર પ્રકારે- તે આ રીતે, (૧) પૂર્ણભદ્ર, (૨) માણિભદ્ર, (૩) શ્વેતભદ્ર, (૪) હરિભદ્ર, (૫) સુમનોભદ્ર, (૬) વ્યતિપાતતિકભદ્ર, (૭) સુભદ્ર, (૮) સર્વતોભદ્ર, (૯) મનુષ્યયક્ષ, (૧૦) વનાધિપતિ, (૧૧) વનાહાર (૧૨) રૂપયક્ષ અને (૧૩) યક્ષોત્તમ.

-રાક્ષસો સાત પ્રકારે- તે આ રીતે (૧) ભીમ, (૨) મહાભીમ, (૩) વિદ્યન, (૪) વિનાયક, (૫) જલરાક્ષસ, (૬) રાક્ષસરાક્ષસ અને (૭) બ્રહ્મરાક્ષસ.

-ભૂતો નવ પ્રકારે- તે આ રીતે (૧) સુરૂપ, (૨) પ્રતિરૂપ, (૩) અતિરૂપ, (૪) ભૂતોત્તમ, (૫) સ્કન્દિક, (૬) મહાસ્કન્દિક, (૭) મહાવેગ, (૮) પ્રતિચ્છન્ન અને (૯) આકાશગામી.

પિશાચો પંદર પ્રકારે- તે આ રીતે (૧) કુખાણ્ડ, (૨) પટક, (૩) જ્વેષ, (૪) આહ્નક, (૫) કાલ, (૬) મહાકાલ, (૭) ચોક્ષ, (૮) અચોક્ષ, (૯) તાલપિશાચ, (૧૦) મુખરપિશાચ, (૧૧) અધસ્તારક, (૧૨) દેહ, (૧૩) મહાવિદેહ, (૧૪) તૂષ્ણીક અને (૧૫) વનપિશાચ.

-તેમાં-પ્રિયંગુ જેવા શામળા, સૌમ્ય (શાંત), સૌમ્યદર્શનવાળા, મુખાકૃતિમાં અધિક રૂપની શોભાવાળા, મુકુટવડે મસ્તકને શોભાવનાર, ધ્વજમાં અશોક વૃક્ષના ચિહ્નવાળા, મનોજ કિન્નરો હોય છે.

-સાથળ અને બાહુમાં અધિક રૂપાળા, મુખ ઉપર અધિક તેજવાળા, જૂદા જૂદા આભૂષણોથી શોભિત, વિચિત્ર (ફુલની) માળાઓ અને વિલેપનવાળા અને ધ્વજમાં ચંપકવૃક્ષના ચિહ્નવાળા કિંપુરુષો હોય છે.

-શ્યામ, ખૂબસુરત, ઉગ્ર વેગવાળા, સૌમ્ય, સૌમ્યદેખાવવાળા, મોટાશરીરવાળા, વિશાળ અને પુષ્ટ સ્કંધ અને ડોકવાળા જુદા જુદા પ્રકારના વિલેપનવાળા, વિવિધ આભરણોથી ભૂષિત, ધ્વજમાં નાગવૃક્ષના ચિહ્નવાળા મહોરગો હોય છે.

-રક્તવર્ણી, સ્વચ્છ, ગમ્ભીર, પ્રિયદર્શની, સુંદર રૂપવાળા, સુંદર મુખાકૃતિવાળા, મીઠા સ્વરવાળા, મુકુટને ધારણ કરનારા, હારથી વિભૂષિત અને ધ્વજમાં તુમ્બરૂક્ષના ચિહ્નવાળા ગાન્ધર્વો હોય છે.

-શ્યામ, સુંદર, ગમ્ભીર, મોટાપેટવાળા, શ્રેષ્ઠ, પ્રિયદર્શનવાળા, માન-ઉન્માન અને પ્રમાણથી યુક્ત

જેના હાથ-પગના તળીયા (તેમજ) નખ, તાળવું, જીભ અને હોઠ લાલ છે એવા, કાન્તિમાન મુકુટવાળા, જુદા જુદા રત્નોજડિત અલંકારવાળા અને ધ્વજમાં વડ વૃક્ષના ચિહ્નવાળા યક્ષો હોય છે.

-સ્વચ્છ (સફેદ), ભયંકર, ભયંકર દેખાવવાળા, વિકરાળ માથાવાળા, લાલ અને લાંબા હોઠવાળા, અનેક પ્રકારની રચના છે જેમાં એવા વિલેપનવાળા અને ધ્વજમાં ખટ્વાંગના ચિહ્નવાળા રાક્ષસો હોય છે.

-શ્યામ, સુંદર રૂપવાળા, સૌમ્ય, પુષ્ટ, ચટપટાથી વિલેપન કરેલા, અને ધ્વજમાં મુલસવૃક્ષના ચિહ્નવાળા-કાળા ભૂતો હોય છે.

-રૂપાળા, સૌમ્યદર્શની, હાથે અને ડોકે મણીરત્નોના અલંકારવાળા ધ્વજમાં કદમ્બવૃક્ષવાળા પિશાચો હોય છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવવાળા વૈકિયરૂપ અને ચિહ્નો વ્યન્તરોને હોય છે. ॥૧૨॥

હવે ત્રીજી દેવનિકાય:-

સૂત્રમ્- જ્યોતિષ્કા:- સૂર્યાચ્ચન્દ્રમસોગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકાશ્ચ ॥૪-૧૩॥

અર્થ- જ્યોતિષ્ક દેવો-સૂર્યો, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને છૂટક તારા રૂપે છે.

ભાષ્યમ્- જ્યોતિષ્કા: પञ्चविधा भवन्ति, तद्यथा-सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहा नक्षत्राणि प्रकीर्णतारका इति पञ्चविधा ज्योतिष्का इति, असमासकरणमार्षाच्च सूर्यः चन्द्रमसोः क्रमभेदः कृतः, यथा गम्येत एतदेवैषामूर्ध्वनिवे आनुपूर्व्यमिति, तद्यथा-सर्वाधस्तात्सूर्याः, ततश्चन्द्रमसः ततो ग्रहाः ततो नक्षत्राणि ततोऽपि प्रकीर्णताराः, ताराग्रहास्त्वनियतचारित्वात्सूर्यचन्द्रमसामूर्ध्वमधश्च चरन्ति, सूर्येभ्यो दशयोजनावलम्बिनो भवन्तीति, समान्द्रूमिभागादष्टासु योजनशतेषु सूर्याः ततो योजनानामशीत्यां चन्द्रमसः ततो विंशत्यां तारा इति, द्योतयन्त इति ज्योतीर्षि-विमानानि तेषु भवा ज्योतिष्का ज्योतिषો वा देवा ज्योतिरेव वा ज्योतिष्काः, मुकुटेषु शिरोमुकुटोपगूहिभिः प्रभामण्डलकल्पैरुज्ज्वलैः सूर्यचन्द्रतारामण्डलैर्यथास्वं चिह्नैर्विराजमाना द्युतिमन्तो ज्योतिष्का भवन्तीति ॥१३॥

અર્થ- જ્યોતિષ્ક દેવો પાંચ પ્રકારે છે તે આ રીતે, (૧) સૂર્ય, (૨) ચન્દ્ર, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) છૂટક તારાઓ. આ પ્રમાણે પાંચભેદવાળા જ્યોતિષ્ક છે.

-સૂત્રમાં સમાસ ન કરવાથી તેમજ (ચન્દ્ર-સૂર્યને બદલે) સૂર્ય-ચન્દ્ર એવા આર્ષપ્રયોગદ્વારા જે ક્રમનો ભેદ કર્યો છે તે એટલા માટે કે આ (જ્યોતિષ્કો) નો ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ સ્થાનમાં આ (સૂત્રમાં જણાવેલ) ક્રમ છે. (પરંતુ મંડલાકારે જ્યોતિષીઓ રહેલ નથી. તેમ ઉપર-ઉપર પણ આડા અવળા નથી)

-તે (સ્થાન) આ રીતે, સૌથી નીચે સૂર્યો, તેના પછી (તેની ઉપર) ચન્દ્રો, તેની ઉપર ગ્રહો, તેની ઉપર નક્ષત્રો અને ત્યાર પછી તેની ઉપર પ્રકીર્ણક તારાઓ.

-ગ્રહ અને તારાઓ તો અનિયતગતિ (ચોક્કસ માર્ગનો અભાવ) હોવાથી સૂર્ય અને ચન્દ્રની ઉપરનીચે

પણ ફરતાં હોય છે. અને સૂર્યથી દશયોજન નીચે ઉતરનાર હોય છે.

-સમતલભૂમિભાગથી ૮૦૦ યોજન (ઉંચે) સૂર્યો (આવેલા છે,) ત્યાંથી (સૂર્યથી) ૮૦ યોજન (ઉંચે) ચન્દ્રો (આવેલા છે), ત્યાંથી (ચન્દ્રથી) ઉંચે ૨૦ યોજનમાં તારાઓ છે.

-પ્રકાશ ફેલાવનારા (વિમાનો) તે જ્યોતિષ્ક વિમાનો, અને જ્યોતિ વિમાનમાં અવતરનારા તે જ્યોતિષ્કો. અથવા જ્યોતિષો. અથવા જ્યોતિ પ્રકાશવાળા જે દેવો તે જ્યોતિષ્કો.

-મુકુટોમાં મસ્તક અને મુકુટને ઢાંકી દે તેવી પ્રભામંડળ વડે ઉજ્જવળ એવા સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારાઓ પોતપોતાની આભામંડળ ચિહ્નોથી યુક્ત પ્રકાશમાન જ્યોતિષ્કો હોય છે. ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે ॥૪-૧૪॥

અર્થ- મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતા નિરંતર ગતિ કરનારા જ્યોતિષ્કો મનુષ્યલોકમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- માનુષોત્તરપર્યન્તો મનુષ્યલોક इत्युક્તમ્, તસ્મિન્ જ્યોતિષ્કા મેરુપ્રદક્ષિણાનિત્યગતયો ભ્રમન્તિ, મેરોઃ પ્રદક્ષિણા નિત્યા ગતિરેષામિતિ મેરુપ્રદક્ષિણાનિત્યગતયઃ, એકાદશસ્વેકવિંશેષુ યોજનશતેષુ મેરોશ્ચતુર્દિશં પ્રદક્ષિણં ચરન્તિ ।

અર્થ- માનુષોત્તર પર્વત સુધી (માનુષોત્તર પર્વત છે પર્યંતે જેને તેવો) મનુષ્યલોક છે. તેમ કહ્યું છે (અ. ૩ - સૂ. ૧૪ માં). તેમાં (મનુષ્યલોકમાં) જ્યોતિષ્કો મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા દેતાં (અર્થાત્ મેરુ પર્વતની આબુ-બાબુ ગોળ ફરતાં) નિત્ય ગતિ કરનારા છે. મેરુની આસપાસ ફરવારૂપ નિત્યગતિ (ચાલ, ચરવાપણું) જેમની છે તે મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતિવાળા. (મેરુથી) અગ્યારસો એકવીસ યોજન (દૂર) મેરુની ચારેબાબુ પ્રદક્ષિણા કરતા ફરે છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર દ્વૌ સૂર્યૌ જમ્બૂદ્વીપે લવણજલે ચત્ત્વારો ધાતકીખણ્ડે દ્વાદશ કાલોદે દ્વાચત્વારિશત્ પુષ્કરાર્ધે દ્વિસપ્તિતિરિત્યેવં મનુષ્યલોકે દ્વાત્રિંશત્સૂર્યશતં ભવતિ, ચન્દ્રમસામપ્યેષ એવ વિધિઃ, અષ્ટાવિંશતિર્નક્ષત્રાણિ અષ્ટાશીતિર્ગ્રહાઃ ષટ્ષષ્ટિઃ સહસ્રાણિ નવ શતાનિ પઞ્ચસપ્તતીનિ તારાકોટાકોટીનામૈકૈકસ્ય ચન્દ્રમસઃ પરિગ્રહઃ । સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસો ગ્રહા નક્ષત્રાણિ ચ તિર્યંગલોકે, શેષાસ્તૂર્ધ્વલોકે જ્યોતિષ્કાઃ ભવન્તિ ।

અર્થ- તેમાં (મનુષ્યલોકમાં)- બે સૂર્ય જંબૂદ્વીપમાં, ચાર સૂર્ય લવણ સમુદ્રમાં, બાર સૂર્ય ધાતકી ખંડમાં, બેતાલીસ સૂર્ય કાલોદધિમાં (અને) બહોત્તેર સૂર્ય પુષ્કરાર્ધમાં છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાં એકસો બત્રીસ સૂર્ય છે. ચન્દ્રોની પણ તે પ્રમાણે સંખ્યા જાણવી. અઘ્યાવીસ નક્ષત્રો, અઘ્યાસી ગ્રહો અને છાસઠ્ઠજાર નવસો પંચોત્તેર (૬૬, ૮૭૫) કોડા કોડી તારા. એ એક-એક ચન્દ્રનો પરિવાર છે. સૂર્યો, ચન્દ્રો, ગ્રહો અને નક્ષત્રો તિર્યંગલોકમાં હોય છે. બાકીના જ્યોતિષ્કો (અનિયતચારી તારા) તો ઊર્ધ્વલોકમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- અષ્ટચત્વારિશદ્યોજનૈકષષ્ટિભાગાઃ સૂર્યમણ્ડલ વિષ્કમ્ભઃ ચન્દ્રમસઃ ષટ્પઞ્ચાશદ્ ગ્રહાણા-
મર્ધયોજનં ગવ્યૂતં નક્ષત્રાણાં સર્વોત્કૃષ્ટાયાસ્તારાયા અર્ધક્રોશો જઘન્યાયાઃ પઞ્ચ ધનુઃશતાનિ,
વિષ્કમ્ભાર્ધબાહલ્યા ભવન્તિ સર્વે સૂર્યાદયો નૃલોક ઇતિ વર્તતે, બહિસ્તુ વિષ્કમ્ભાર્ધબાહલ્યાધ્યામતોડર્ધ
ભવન્તિ ।

અર્થ- એક યોજનના (૪૮/૬૧ યોજન) પ્રમાણ સૂર્યમણ્ડલનો વિષ્કમ્ભ છે, ચન્દ્ર મણ્ડલનો ૫૬ ભાગ
(૫૬/૬૧ યોજન વિષ્કમ્ભ છે.) ગ્રહોનો અડધો યોજન (એટલે બે ગાઉ), નક્ષત્રોનો ૫૦ (૫૦) યોજન
(એટલે ૧ ગાઉ), મોટામાં મોટા તારાઓનો વિષ્કમ્ભ અડધો ગાઉ (એટલે-એક હજાર ધનુષ્ય), નાનામાં
નાના તારાઓનો વિષ્કમ્ભ પાંચસો ધનુષ્ય. વિષ્કમ્ભ કરતા ઉંચાઈ સર્વસૂર્યાદિની અડધી સમજવી.
(જેમકે સૂર્ય મંડલની ઉંચાઈ ૨૪/૬૧ યોજન ઈત્યાદિ સમજવું.) આ માપ મનુષ્યલોકમાં સર્વસૂર્યાદિનું
જાણવું. મનુષ્યલોકની બહાર તો આનાથી (મનુષ્યલોકના સૂર્યાદિથી) વિષ્કમ્ભ અને ઉંચાઈ અડધી
હોય છે.

ભાષ્યમ્- एतानि च ज्योतिष्कविमानानि लोकस्थित्या प्रसक्तावस्थितगतीन्यपि ऋद्धिविशेषार्थ-
माभियोग्यनामकर्मादयाच्च नित्यगतिरतयो देवा वहन्ति, तद्यथा-पुरस्तात्केशरिणो दक्षिणतः कुञ्जरा
अपरतो वृषभा उत्तरतो जविनोऽश्वा इति ॥૧૪॥

અર્થ- આ (મનુષ્યલોકનાં) જ્યોતિષ્ક વિમાનો લોકસ્થિતિથી નિરંતરગતિવાળા હોવા છતાં પણ
ઋદ્ધિવિશેષ માટે અને આભિયોગિક નામકર્મના ઉદયથી નિરંતરગતિમાં રચ્યાપરચ્યા દેવો (વિમાનોને)
વહન કરે છે. તે આ રીતે, પૂર્વ બાજુ (આગળની બાજુ) થી સિંહના રૂપે, દક્ષિણબાજુ (જમણી
બાજુ) થી હાથી (ના રૂપે), પશ્ચિમ બાજુ (પાછળની બાજુ) થી બળદ (ના રૂપે) અને ઉત્તર બાજુ
(ડાબી બાજુ) થી વેગવાળા ઘોડા (ના રૂપે દેવો વિમાન વહન કરે છે.) ॥૧૪॥

સૂત્રમ્- તત્કૃતઃ કાલ વિભાગઃ ॥૪-૧૫॥

અર્થ- તે (ચર જ્યોતિષ્ક) વડે કાળનો વિભાગ કરાયેલ છે.

ભાષ્યમ્- કાલોડનન્તસમયો વર્તનાદિલક્ષણ इत्युक्तम्, तस्य विभागो ज्योतिष्काणां गतिविशेष-
कृतश्चारविशेषेण हेतुना, तैः कृतस्तत्कृतः ।

અર્થ- કાળ અનન્ત સમયવાળો છે. અને તે વર્તના આદિ લક્ષણો વાળો (અ. ૫ - સૂ. ૩૯, ૨૨
માં) છે. કાળનો વિભાગ જ્યોતિષ્કની ગતિવિશેષ કરીને તેના ફરવાવિશેષ કારણે થયેલ છે. જ્યોતિષ્ક
વડે કરાયેલો કાળ વિભાગ છે.

ભાષ્યામ્- तद्यथा-अणुभागाश्चारा अंशाः कला लवा नालिका मूहूर्ता दिवसरात्रयः पक्षा मांसा
ऋतवोऽयनानि संवत्सरा युगमिति लौकिकसमो विभागः, पुनरन्यो विकल्पः प्रत्युत्पन्तोऽतीतोऽनागत

इति त्रिविधः । पुनस्त्रिविधः, परिभाष्यते-सङ्ख्येयोऽसङ्ख्येयोऽनन्तइति ॥

અર્થ- તે આ રીતે, અણુભાગો, ચારો, અંશો, કલાઓ, લવો, નાલિકાઓ (ઘડીઓ), મુહૂર્તો, દિવસો, રાત્રીઓ, પખવાડિયાઓ, મહિનાઓ, ઋતુઓ, અયનો (ઉત્તરાયન-દક્ષિણાયન), સંવત્સરો (વર્ષો), યુગ એ પ્રમાણે લૌકિકની સમાન વિભાગ છે. વળી બીજી રીતે ભેદો વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ પ્રકારે છે. વળી બીજી પણ ત્રણ રીતે કહેવાય છે - સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત (એમ ત્રણ રીતે) કાળ.

भाष्यम्- तत्र-परमसूक्ष्मक्रियस्य सर्वजघन्यगतिपरिणतस्य परमाणोः स्वावगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकालः समय इत्युच्यते परमदुरधिगमोऽनिर्देश्यः, तं हि भगवन्तः परमर्षयः केवलिनो विदन्ति, न तु निर्दिशन्ति, परमनिरुद्धत्वात्, परमनिरुद्धे हि तस्मिन् भाषाद्रव्याणां ग्रहणनिसर्गयोः करणप्रयोगासम्भव इति ।

અર્થ- એમાં અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ક્રિયાવાળા અને અત્યન્ત મંદગતિમાં પરિણત થયેલાં પરમાણુનો સ્વભાવ સ્વઆકાશ ક્ષેત્રને ઓળંગવામાં અર્થાત્ જે આકાશપ્રદેશ ઉપર રહેલ છે ત્યાંથી બીજા અનન્તર આકાશ પ્રદેશે પહોંચતા જેટલો કાળ થાય તેને (તેટલા કાળને) સમય કહેવાય છે. તેનું વર્ણન અત્યન્ત દુર્ગમ છે અને અકથનીય છે. તેને ખરેખર પરમર્ષિ કેવલિભગવંતો જ જાણે છે છતાં પણ વર્ણન કરતા નથી. (કારણકે) અત્યન્ત અલ્પ (કાળ) હોવાથી અલ્પ સમયરૂપ તેમાં (તેટલા કાળમાં) ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું અને છોડવું એવા કરણ પ્રયોગ અસંભવ (અશક્ય) છે.

भाष्यम्- ते त्वसङ्ख्येया आवलिका, ताः सङ्ख्येया उच्छ्वासस्तथा निःश्वासः, तौ बलवतः पट्विन्द्रियस्य कल्पस्य मध्यमवयसः स्वस्थमनसः पुंसः प्राणः, ते सप्त स्तोकाः, ते सप्त लवः, ते अष्टात्रिंशदर्थं च नालिका, ते द्वे मुहूर्तः, ते त्रिंशदहोरात्रम्, तानि पञ्चदश पक्षः, तौ द्वौ शुक्लकृष्णौ मासः, तौ द्वौ मासावृतुः, ते त्रयोऽयनम्, ते द्वे संवत्सरः, ते पञ्च चन्द्रचन्द्राभिवर्धितचन्द्राभिवर्धिताख्या युगम्, तन्मध्येऽन्ते चाधिकमासकौ, सूर्यसावनचन्द्रनक्षत्राभिवर्धितानि युगनामानि, वर्षशतसहस्रं चतुरशीतिगुणितं पूर्वाङ्गम्, पूर्वाङ्गशतसहस्रं चतुरशीतिगुणितं पूर्वम्, एवं तान्ययुतकमलनलिन-कुमुदतुन्दडडाववाहाहाहूचतुरशीतिशतसहस्रगुणाः सङ्ख्येयः कालः ।

અર્થ- તેવા અસંખ્ય સમયોની એક આવલિકા થાય છે. તે સંખ્યાની આવલિકાનો (એટલે ૪૪૬૬ x ૨૪૫૮/૩૭૭૩ આવલિકાનો) એક ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ થાય છે. તે (ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ) એ બળવાન સતેજ ઈન્દ્રિયોવાળો-નિરોગી-મધ્યવયવાળા-સ્વસ્થચિત્તવાળા પુરુષનો પ્રાણ કહેવાય છે. તે સાતપ્રાણનો એક સ્તોક, સાત સ્તોક = એક લવ, સાડા આડત્રીસ લવ = એક ઘડી, બે ઘડી = એક મુહૂર્ત, ત્રીસ મુહૂર્ત = એક અહોરાત્ર, પંદર અહોરાત્ર = એક પખવાડીયું, બે શુક્લ અને કૃષ્ણ (પખવાડીયા) = એક માસ, બે માસ = એક ઋતુ, ત્રણ ઋતુ = એક અયન, બે અયન = એક વર્ષ. ચન્દ્ર, ચાન્દ્ર, અભિવર્ધિત, ચન્દ્ર (અને) અભિવર્ધિત (આ પાંચ વર્ષના નામ છે.) પાંચ વર્ષ = એક યુગ અને તે (યુગ)ની મધ્યમાં (એટલે ત્રીજા અભિવર્ધિત વર્ષમાં) અને અંતે (એટલે પાંચમા અભિવર્ધિત

વર્ષમાં) એક-એક મહિનો વધારે હોય છે. સૂર્ય, સાવન, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, અભિવર્ધિત એ યુગોના નામો છે. ચોર્યાશીલાખ વર્ષ = એક પૂર્વાંગ, ચોર્યાશી લાખ પૂર્વાંગ = એક પૂર્વ. એ પ્રમાણે અયુત, કમલ, નલિન, કુમુદ, તુટિ, અડડ, અવવ, હાહા, હૂહૂ, આ માપો ચોર્યાશીલાખ ચોર્યાશીલાખ ગુણવાથી આવે છે.^૧ તે સંખ્યાત કાળ કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- અતઃ ઊર્ધ્વમુપમાનિયતં વક્ષ્યામઃ, તદ્ યથા હિ નામ યોજનવિસ્તીર્ણં યોજનોચ્છ્રાયં વૃત્તં પત્યમેકરાત્રાદ્યુત્કૃષ્ટસપ્તરાત્રજાતાનામન્ગલોમ્નાં ગાઢં પૂર્ણં સ્યાદ્ વર્ષશતાદ્વર્ષશતાદેકૈકસ્મિન્નુદ્વિધિમાણે શુદ્ધિનિયમતો યાવતા કાલેન તદ્રિત્તં સ્યાદેતત્પત્યોપમમ્, તદ્દશભિઃ કોટાકોટિભિર્ગુણિતં સાગરોપમમ્, તેષાં કોટાકોટ્યશ્ચત્તસ્રઃ સુષમસુષમા, તિસ્રઃ સુષમા, દ્વે સુષમદુષ્ષમા, દ્વિચત્વારિશદ્વર્ષસહસ્રાણિ હિત્વા એકા દુષ્ષમસુષમા, વર્ષસહસ્રાણિ એકવિંશતિર્દુષ્ષમા, તાવત્યેવ દુષ્ષમદુષ્ષમા ।

અર્થ- આનાથી (એટલે સંખ્યાતથી) આગળનું (માપ) ઉપમાથી નિયત કરાય છે. તે કહીશું. તે (ઉપમા) આ પ્રમાણે, એક યોજન વિસ્તારવાળો, એક યોજન ઉંડો ગોળાકારે એક પ્યાલો (અર્થાત્ ખાડો) (હ્યો), તેમાં એક અહોરાત્રીથી માંડીને સાત અહોરાત્રીમાં જન્મેલાના રોમ (વાળ) વડે તેને ગાઢ ભરી દેવો. પછી ખાલી કરવાના ધ્યેયથી દર સો વર્ષે તેમાંથી એક-એક વાળ કાઢતાં જેટલાં કાળે તે (પ્યાલો) ખાલી થાય તે પત્યોપમ. તે (પત્યોપમને) દશકોડાકોડી સાથે ગુણવાથી એક સાગરોપમ કહેવાય છે. તેમાં ચારકોટાકોટી (સાગરોપમ)નો સુષમસુષમ આરો, એવા ત્રણ કોટાકોટી (સાગરોપમ)નો સુષમઆરો, બે કોટાકોટી (સાગરોપમ)નો સુષમદુઃષમ આરો, જેમાં બેતાલીસ હજાર વર્ષ ઓછા છે એવા એક સાગરોપમનો દુઃષમ સુષમ આરો, એકવીસ હજાર વર્ષનો દુષ્ષમ આરો, તેટલાં જ માપનો (૨૧ હજાર વર્ષનો) દુષ્ષમદુષ્ષમ આરો છે.

ભાષ્યમ્- એતા અનુલોમપ્રતિલોમા અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યૌ, ભરતૈરાવતેષ્વનાદ્યનન્તં પરિવર્તન્તે અહોરાત્રવત્, તયોઃ શરીરાયુઃ શુભપરિણામાનામનન્તગુણહાનિવૃદ્ધી, અશુભપરિણામવૃદ્ધિહાની, અવસ્થિતાવસ્થિતગુણા ચૈકૈકાઽન્યત્ર, તદ્વથા-કુરુષુ સુષમસુષમા હરિરમ્યકવાસેષુ સુષમા, હૈમવતહૈરણ્યવતેષુ સુષમદુષ્ષ-

૧. ૧ પૂર્વ X ૮૪ લાખ = ૧ અયુતાંગ, ૧ અયુતાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ અયુત,
  - ૧ અયુત X ૮૪ લાખ = ૧ તુઘંગ, ૧ તુઘંગ X ૮૪ લાખ = ૧ તુટિ.
  - ૧ તુટિ X ૮૪ લાખ = ૧ અટ્ટાંગ (અડડાંગ), ૧ અટ્ટાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ અટ્ટ,
  - ૧ અટ્ટ X ૮૪ લાખ = ૧ અવવાંગ, ૧ અવવાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ અવવ,
  - ૧ હાહાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ હાહા,
  - ૧ અવવ X ૮૪ લાખ = ૧ હાહાંગ, ૮૪ લાખ ૧ હાહા X ૮૪ લાખ = ૧ હૂહૂંગ, ૧ હૂહૂંગ X ૮૪ લાખ = ૧ હૂહૂ,
  - ૧ હૂહૂ X ૮૪ લાખ = ૧ ઉત્પલાંગ, ૧ ઉત્પલાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ ઉત્પલ,
  - ૧ ઉત્પલ X ૮૪ લાખ = ૧ પદ્માંગ, ૧ પદ્માંગ X ૮૪ લાખ = ૧ પદ્મ,
  - ૧ પદ્મ X ૮૪ લાખ = ૧ નલિનાંગ, ૧ નલિનાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ નલિન,
  - ૧ નલિન X ૮૪ લાખ = ૧ અર્ધનિપૂરાંગ, ૧ અર્ધનિપૂરાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ અર્ધનિપૂર,
  - ૧ અર્ધનિપૂર X ૮૪ લાખ = ૧ ચૂલિકાંગ, ૧ ચૂલિકાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ ચૂલિકા,
  - ૧ ચૂલિકા X ૮૪ લાખ = ૧ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, ૧ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ X ૮૪ લાખ = ૧ શીર્ષ પ્રહેલિકા.
- અન્યકારણથીએ દૂકમાં દર્શાવેલ છે. સૂર્યપ્રજાપિમાં પૂર્વ પછી લતાંગાદિ ક્રમ દર્શાવ્યો છે.

માનુભાવઃ, વિદેહેષુ સાન્તરદ્વીપેષુ દુષ્પ્રમસુષમા इत्येवमादिर्मनुष्यक्षेत्रे पर्यायापन्नः कालविभागो ज्ञेय इति ॥૧૫॥

અર્થ- આ (સુષમાદિ) છ અનુક્રમે અવસર્પિણિ અને પ્રતિક્રમે (પાછળથી લેવાતાં ક્રમે) ઉત્સર્પિણિ (એમ) ભરત-ઐરાવતક્ષેત્રોમાં અનાદિ અનંતકાળ પરિવર્તન પામે છે, જેમકે રાત-દિવસ. તે બંનેમાં શરીર, આયુષ્ય, શુભપરિણામ વગેરેની અનંતગુણી હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે અને અશુભ પરિણામની વૃદ્ધિ-હાનિ (પણ અનંતગુણી) થાય છે.

-બીજે (ભરત-ઐરાવત સિવાય) ફેરફાર (એટલે કે હાનિવૃદ્ધિ) થયા વિના સુષમ આદિ આરાઓ નિયત હોય છે. તે આ રીતે, કુરુ દિવકુરુ, ઉત્તરકુરુ) માં સુષમ સુષમ આરો, હરિવર્ષક્ષેત્ર અને રમ્યકક્ષેત્રમાં સુષમ આરો, હૈમવત્ અને હૈરણ્યવત્ ક્ષેત્રમાં સુષમદુષ્પ્રમના અનુભવવાળો આરો, વિદેહમાં અને અન્તરદ્વીપમાં દુષ્પ્રમસુષમઆરો. ઈત્યાદિ મનુષ્યક્ષેત્રમાં પર્યાય ક્રમે પ્રાપ્ત થયેલ કાલ વિભાગ છે. ॥૧૫॥

સૂત્રમ્- બહિરવસ્થિતાઃ ॥૪-૧૬॥

અર્થ- મનુષ્યલોકની બહાર જ્યોતિષ્કો સ્થિર છે.

भाष्यम्- नृलोकाद्बहिर्ज्योतिष्का अवस्थिताः, अवस्थिता इत्यविचारिणोऽवस्थितविमानप्रदेशा अवस्थितलेश्याप्रकाशा इत्यर्थः, सुखशीतोष्णरश्मयश्चेति ॥૧૬॥

અર્થ- મનુષ્યલોકની બહાર જ્યોતિષ્કો અવસ્થિત છે. અવસ્થિત એટલે ન ફરતા. વિમાનપ્રદેશો (વિમાનો) સ્થિર છે તેમ લેશ્યા અને પ્રકાશ પણ સ્થિર છે એમ સમજવું. સુખકારી (સહન થઈ શકે તેવા) શીતોષ્ણ કિરણો તેમનાં હોય છે. ॥૧૬॥

સૂત્રમ્- વૈમાનિકાઃ ॥૪-૧૭॥

અર્થ- વૈમાનિકો એ ચોથી નિકાય છે.

भाष्यम्- चतुर्थो देवनिकायो वैमानिकाः, तेऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते, विमानेषु भवा वैमानिकाः ॥૧૭॥

અર્થ- ચોથીનિકાય તે વૈમાનિકો છે. તે અહીંથી આગળ કહેવાશે. વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા તે વૈમાનિકો. ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ ॥૪-૧૮॥

અર્થ- કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતો-એમ બે પ્રકારે વૈમાનિક દેવો છે.

ભાષ્યમ્- દ્વિવિધા વૈમાનિકા દેવાઃ-કલ્પોપપન્ના કલ્પાતીતાશ્ચ, તાન્ પરસ્તાદ્વક્ષ્યામ્ इति ॥૧૮॥

અર્થ- બે પ્રકારે વૈમાનિક દેવો-(૧) કલ્પોપપન્ન અને (૨) કલ્પાતીત. તેનું વર્ણન આગળ કહીશું. ॥૧૮॥

સૂત્રમ્- ઉપર્યુપરિ ॥૪-૧૧॥

અર્થ- વૈમાનિક નિકાયો ઉપર-ઉપર છે.

ભાષ્યમ્- ઉપર્યુપરિ ચ યથાનિર્દેશં વેદિતવ્યાઃ, નૈકક્ષેત્રે, નાપિ તિર્યગ્ધો વેતિ ॥૧૧॥

અર્થ- ઉપર-ઉપર વૈમાનિકના કલ્પો (આગળના સૂત્રમાં) નિર્દેશને અનુસારે જાણવા. પરંતુ એક ક્ષેત્રમાં કે તીર્થ્યાં યા અધોલોકમાં નહિ. ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- સૌધર્મૈશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમહાશુક્રસહસ્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોરાર-
ણાચ્યુતયોર્નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ॥૪-૨૦॥

અર્થ- સૌધર્મ-ઈશાન-સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર-બ્રહ્મલોક-લાંતક-મહાશુક્ર-સહસ્રારમાં, આનત-પ્રાણ-
તમાં-આરણ-અચ્યુતમાં, નવગ્રૈવેયકમાં વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અપરાજિત અને સર્વાર્થ સિદ્ધમાં
(વૈમાનિક દેવો) છે.

ભાષ્યમ્- એતેષુ સૌધર્માદિષુ કલ્પવિમાનેષુ વૈમાનિકા દેવા ભવન્તિ, તદ્વથા-સૌધર્મસ્ય કલ્પસ્યોપર્યૈશાનઃ
કલ્પઃ, ઐશાનસ્યોપરિ સનત્કુમારઃ, સનત્કુમારસ્યોપરિ માહેન્દ્ર इत्यેવમા સર્વાર્થસિદ્ધાદિતિ । સુધર્મા
નામ શક્રસ્ય દેવેન્દ્રસ્ય સભા, સા તસ્મિન્નસ્તીતિ સૌધર્મઃ કલ્પાઃ, ઈશાનસ્ય દેવરાજસ્ય નિવાસ ઐશાન
इत्यેવમિન્દ્રાણાં નિવાસયોગ્યાભિહ્યાઃ સર્વે કલ્પાઃ । ગ્રૈવેયકાસ્તુ લોકપુરુષસ્ય ગ્રીવાપ્રદેશવિનિવિષ્ટા
ગ્રીવાભરણભૂતાઃ, ગ્રૈવા ગ્રીવ્યા ગ્રૈવેયકા इતિ ।

અર્થ- આ સૌધર્મ આદિ કલ્પ વિમાનોમાં વૈમાનિક દેવો હોય છે. તે આ રીતે, સૌધર્મ કલ્પની ઉપર
ઈશાનકલ્પ, ઈશાન કલ્પની ઉપર સનત્કુમાર, સનત્કુમારકલ્પની ઉપર માહેન્દ્ર... એ પ્રમાણે સર્વાર્થસિદ્ધ
સુધી જાણવું. સુધર્મનામની સભા શક્રનામના દેવોના ઈન્દ્રની છે. તે સભા તેમાં છે માટે તે સૌધર્મકલ્પ
(એટલે સૌધર્મ દેવલોક.) ઈશાન ઈન્દ્રનું નિવાસસ્થાન તે ઈશાન (દેવલોક). એ પ્રમાણે ઈન્દ્રના
નિવાસસ્થાન યોગ્ય નામવાળા સર્વ કલ્પો જાણવા. ગ્રૈવેયકો તો લોકપુરુષની ડોકપ્રદેશે (સ્થલે) રહેલા
જાણવા. અથવા ડોકના આભરણભૂત તે ગ્રૈવા, ગ્રીવ્યો, ગ્રૈવેયો, ગ્રૈવેયકો કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- અનુત્તરાઃ પઞ્ચ દેવનામાન એવ, વિજિતા અભ્યુદયવિઘ્નહેતવ એભિરિતિ વિજયવૈજ-
જયન્તજયન્તાઃ, તૈરેવ વિઘ્નહેતુભિર્ન પરાજિતા અપરાજિતાઃ, સર્વેષ્વભ્યુદયાર્થેષુ સિદ્ધાઃ સર્વાર્થેશ્ચ

૧. જ્યોતિષ્ક ચક્રથી અસંખ્યાતયોજન ઉચે જતાં દક્ષિણ ભાગમાં સૌધર્મદેવલોક છે. ત્યાંથી ઉપર જતાં ઉત્તર ભાગમાં ઈશાન દેવલોક છે.

સિદ્ધાઃ સર્વે ચૈષામભ્યુદયાર્થાઃ સિદ્ધા ઇતિ સર્વાર્થસિદ્ધાઃ । વિજિતપ્રાયાણિ વા કર્માણ્યેભિરુપસ્થિતભદ્રાઃ પરીષદૈરપરાજિતાઃ સર્વાર્થેષુ સિદ્ધાઃ સિદ્ધપ્રાયોત્તમાર્થા ઇતિ વિજયાદય ઇતિ ॥૨૦॥

અર્થ- અનુત્તરો પાંચ દેવનામવાળા જ વિમાનો છે. સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત થવાના) વિઘ્ન હેતુઓ જીત્યાં છે જેણે તે વિજય-વૈજયન્ત અને જયન્ત (દેવો), તે વિઘ્નહેતુઓથી જે પરાજય નથી પામ્યા તે અપરાજિત (દેવો), સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ, પ્રસિદ્ધિપાત્રી ચૂકેલા અને સર્વપદાર્થની સિદ્ધિવાળા તે સર્વાર્થ સિદ્ધો (દેવો.) તમામ જેના અભ્યુદયરૂપ અર્થો સિદ્ધ થયા છે જેમને તે સર્વાર્થ, સર્વાર્થસિદ્ધો. અથવા, કર્મોને પ્રાયઃ જીતી લીધા છે અને તેથી ભદ્ર થયેલા છે. વળી પરિષદોને જીતેલા છે. (આગળ ભવમાં સાધુપણમાં અને આ ભવમાં ક્ષુત્પિપાસા નથી હોતા) અને સર્વ અર્થમાં સિદ્ધ થયેલા છે એટલે જેના અર્થો પ્રાયઃ સિદ્ધ થયા છે. તેથી તે વિજયાદિ. ॥૨૦॥

સૂત્રમ્- સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધીન્દ્રિયાવધિવિષયતોઽધિકાઃ ॥૪-૨૧॥

અર્થ- સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, પ્રકાશ (તેજ), લેશ્યા વિશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયની પટુતા, અવધિ-ઈત્યાદિના વિષયથી અધિક-અધિક ઉપરના દેવોને હોય છે.

ભાષ્યમ્- યથાક્રમં ચૈતેષુ સૌધર્માદિષૂપર્યુપરિ દેવાઃ પૂર્વતઃ પૂર્વત ઇભિઃ સ્થિત્યાદિભિરર્થૈરધિકા ભવન્તિ । તત્ર સ્થિતિઃ-ઉત્કૃષ્ટા જઘન્યા ચ પરસ્તાદ્વક્ષ્યતે, ઇહ તુ વચને પ્રયોજનં યેષામપિ સમા ભવતિ તેષામપ્યુપર્યુપરિ ગુણાધિકા ભવતીતિ યથા પ્રતીયેત । પ્રભાવતોઽધિકાઃ, યઃ પ્રભાવો નિગ્રહાનુગ્રહવિક્રિયાપરાભિયોગાદિષુ સૌધર્મકાણાં સોઽનન્તગુણાધિક ઉપર્યુપરિ, મન્દાભિમાનતયા ત્વત્પતરસંક્લિષ્ટત્વાદેતે ન પ્રવર્તન્ત ઇતિ । ક્ષેત્રસ્વભાવજનિતાચ્ચ શુભપુદ્ગલપરિણામાત્સુખતો દ્યુતિતત્શ્ચાનન્ત ગુણપ્રકર્ષેણાધિકાઃ । લેશ્યાવિશુદ્ધ્યાધિકાઃ, લેશ્યાનિયમઃ પરસ્તાદેષાં વક્ષ્યતે, ઇહ તુ વચને પ્રયોજનં યથા ગમ્યેત યત્રાપિ વિધાનતસ્તુલ્યાસ્તત્રાપિ વિશુદ્ધિતોઽધિકા ભવન્તીતિ, કર્મવિશુદ્ધિત એવ વાઽધિકા ભવન્તીતિ ।

અર્થ- અને અનુક્રમે આ (ઉક્ત) સૌધર્માદિ ઉપર-ઉપરના દેવો પૂર્વ-પૂર્વથી (પહેલા પહેલા કરતાં) આ (સૂત્રોક્ત) સ્થિતિ આદિ પદાર્થો વડે અધિક-અધિક હોય છે. તેમાં સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આગળ (સૂ. ૨૯-૪૨માં) કહેવાશે. પરન્તુ અહીં કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે જેમની પણ સરખી (સ્થિતિ) છે-તેમની પણ ઉપર ઉપરમાં ગુણથી અધિક-અધિકપણું છે. તેમ જાણવું. પ્રભાવ (એટલે અચિન્ત્ય શક્તિ) થી અધિક અધિક (ઉપર ઉપરના દેવોની હોય છે.) જે પ્રભાવ-શિક્ષા (કરવી-શ્રાવ), કૃપા(કરવી-આર્શિવાદ) વૈક્રિયશરીરથી (વૈક્રિય શરીર રચવાની શક્તિ) બીજા પર હુમલો કરવાની શક્તિ આદિમાં સૌધર્મ દેવલોકના દેવોની શક્તિ (પ્રભાવ) કરતાં અનન્તગુણ અધિક ઉપર ઉપરમાં હોય છે. મન્દ અભિમાનપણાથી અને અલ્પતર સંકલિષ્ટતા હોવાથી તેઓ (ઉપર-ઉપરના દેવો) (ખાસ) પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી.

-ક્ષેત્ર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા શુભપુદ્ગલના પરિણામ વડે સુખથી અને પ્રકાશ (તેજ) થી અનન્તગુણ

ઉત્કૃષ્ટ રીતે અધિક ઉપર ઉપરમાં હોય છે.

-લેશ્યા વિશુદ્ધિ વડે અધિક હોય છે. લેશ્યા સમ્બન્ધી આગળ આ અધ્યાય (સૂત્ર ૨૩ માં) કહેવાશે. અહીં કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યાં પણ પ્રકારથી સરખી લેશ્યા (કૃષ્ણાદિ) હોય ત્યાં પણ (ઉપર-ઉપરમાં) વિશુદ્ધિથી અધિક નાણવી અથવા કર્મવિશુદ્ધિથી જ અધિક (ઉપર-ઉપરમાં) હોય છે.

ભાષ્યમ્- ઇન્દ્રિયવિષયતોડધિકાઃ, યદિન્દ્રિયપાટવં દૂરાદિષ્ટવિષયોપલબ્ધૌ સૌધર્મદેવાનાં તત્ પ્રકૃષ્ટતરગુણત્વાદલ્પતરસંક્લેશત્વાચ્ચાધિકમુપર્યુપરીતિ । અવધિવિષયતોડધિકાઃ સૌધર્મશાનયોર્દેવા અવધિવિષયેનાધો રત્નપ્રભાં પશ્યન્તિ તિર્યગસંઙ્ખ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણ્યૂર્ધ્વમાસ્વભવનાત્, સનત્કુમારમાહેન્દ્રયોઃ શર્કરાપ્રભાં પશ્યન્તિ તિર્યગસંઙ્ખ્યેયાનિ યોજનશતસહસ્રાણ્યૂર્ધ્વમાસ્વભવનાત્, इत्येवं शेषाः क्रमशः, अनुत्तरविमानवासिनस्तु कृत्स्नां लोकनालिं पश्यन्ति, येषामपि क्षेत्रतस्तुल्योऽवधिविषयः तेषामप्युपर्युपरि विशुद्धितोऽधिको भवतीति ॥૨૧॥

અર્થ- ઈન્દ્રિયના વિષયથી અધિક—ઈન્દ્રિયની પટુતા દૂર રહેલા પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવામાં (એટલે નાણવામાં) સૌધર્મદેવો (ની શક્તિ સારી હોય છે.) તેનાં કરતાં પ્રકૃષ્ટતરગુણવાળા હોવાથી અને અલ્પતર સંકલેશપણું હોવાથી ઉપર ઉપરના દેવોમાં (ઈન્દ્રિયની પટુતા) અધિક-અધિક હોય છે.

-અવધિવિષયથી અધિક- (તે આ રીતે) સૌધર્મ-ઈશાનના દેવો અવધિવિષય વડે નીચે રત્નપ્રભા (પૃથ્વી) ને જુવે છે. તીર્થ્ઘ્ અસંખ્ય લાખ યોજન જુવે છે અને ઉપરતો પોતપોતાના ભવન (ની ધન) સુધી.

-સનત્કુમાર-માહેન્દ્રના દેવો શર્કરાપ્રભા (બીજી પૃથ્વી) ને જુવે છે. તીર્થ્ઘ્ અસંખ્ય લાખ યોજન અને ઊર્ધ્વ તો સ્વભવન સુધી. એ પ્રમાણે બાકીના દેવલોકોના દેવોને ક્રમસર નાણવું. અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો તો સમસ્ત લોકનાડીને જુવે છે. જેઓને પણ ક્ષેત્રથી અવધિ વિષયનું સમાનપણું છે, તેમને પણ ઉપર ઉપરમાં વિશુદ્ધિ અધિક (=વિશુદ્ધતર) હોય છે. ॥૨૧॥

સૂત્રમ્- ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીનાઃ ॥૪-૨૨॥

અર્થ- ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ અને અભિમાનથી ઉપર ઉપરના દેવો હીન (ન્યૂન-ન્યૂન) હોય છે.

ભાષ્યમ્- ગતિવિષયેણ શરીરમહત્ત્વેન મહાપરિગ્રહત્વેનાભિમાનેન ચોપર્યુપરિ હીનાઃ, તદ્યથા-દ્વિસાગરો-પમજઘન્યસ્થિતીનાં દેવાનામાસપ્તમ્યાં ગતિવિષયસ્તિર્યગસંઙ્ખ્યેયાનિ યોજનકોટીકોટીસહસ્રાણિ, તતઃ પરતો જઘન્ય સ્થિતીનામેકૈકહીના ભૂમયો યાવત્તૃતીયેતિ, ગતપૂર્વાશ્ચ ગમિષ્યન્તિ ચ તૃતીયયાં દેવાઃ, પરતસ્તુ સત્યપિ ગતિવિષયે ન ગતપૂર્વા નાપિ ગમિષ્યન્તિ, મહાનુભાવક્રિયાતઃ ઔદાસીન્યાચ્ચોપર્યુપરિ દેવા ન ગતિરતયો ભવન્તિ ।

અર્થ- ગતિવિષયથી, શરીરપ્રમાણથી, મહાપરિગ્રહપણાથી (પરિવારથી) અને અભિમાનથી ઉપર ઉપરના દેવો હીન (ન્યૂન-ન્યૂન) હોય છે. તે આ પ્રમાણે- બે સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિવાળા દેવો સાતમી

(નારકી) માં ગમનવિષયક અને તીર્થસ્થ અસંખ્ય હજાર કોટાકોટી સુધી (ગમન શક્તિ ધરાવે છે.) તેનાથી આગળ (બે સાગરોપમથી આગળ) ની જઘન્ય સ્થિતિવાળા દેવો (સાતમાંથી) એક-એક ઓછી ઓછી ભૂમિ સુધી અર્થાત્ એક-એક ભૂમિ ઓછી કરતા ત્રણ ભૂમિ સુધી (ગમન શક્તિ ધરાવે છે.) દેવો ત્રીજી નરક (સુધી) માં પૂર્વસંબન્ધાદિ માટે ગયા છે અને જશે. આગળ ગમન શક્તિ હોવા છતાં પૂર્વસંબન્ધાદિ માટે ગયા નથી અને જશે નહિ. મહાન્ ઉદારવૃત્તિવાળા હોવાથી અને ઉદાસિનપણા (ઉત્તમ માધ્યસ્થવૃત્તિ) થી ઉપરના દેવો ગમનમાં રક્ત નથી હોતા^૧.

भाष्यम्- सौधर्मैशानयोः कल्पयोर्देवानां शरीरोच्छ्रायः सप्त रत्नयः, उपर्युपरि द्वयोर्द्वयोरेकैका रत्निर्हीना आसहस्रारात्, आनतादिषु तिस्रः ग्रैवेयकेषु द्वे, अनुत्तरे एका इति ।

અર્થ- સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકના દેવોના શરીરની ઉંચાઈ સાત હાથ હોય છે. ઉપર-ઉપરના બબ્બે આદિ (૨-૨-૨-૨) દેવલોકના દેવોની એક-એક હાથ (પ્રમાણ) ઘટાડતાં સહસ્રાર સુધી (ચાર હાથનું શરીર), આનત આદિ (૪) માં ત્રણ હાથ (પ્રમાણ શરીર), ગ્રૈવેયકો માં બે (હાથ પ્રમાણ શરીર), અનુત્તરોમાં એક (હાથ પ્રમાણ શરીર હોય છે.)

भाष्यम्- सौधर्मै विमानानां द्वात्रिंशच्छतसहस्राणि, अशानेऽष्टाविंशतिः, सनत्कुमारे द्वादश, माहेन्द्रेऽष्टौ, ब्रह्मलोके चत्वारि शतसहस्राणि, लान्तके पञ्चाशत्सहस्राणि, महाशुक्रे चत्वारिंशत्, सहस्रारे षट्, आनतप्राणतारणाच्युतेषु सप्त शतानि, अधो ग्रैवेयकाणां शतमेकादशोत्तरम्, मध्ये सप्तोत्तरम्, उपर्येकमेव शतम् अनुत्तराः पञ्चैवेति ।

અર્થ- સૌધર્મમાં વિમાનોની (સંખ્યા) બત્રીસ લાખ^૨, ઈશાનમાં અઠ્યાવીસ લાખ, સનત્કુમારમાં બાર લાખ, માહેન્દ્રમાં આઠ લાખ, બ્રહ્મલોકમાં ચાર લાખ, લાન્તકમાં પચાસ હજાર, મહાશુક્રમાં ચાલીસ હજાર, સહસ્રાર માં છ હજાર, આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુત (ચારેય મળી) માં સાતસો, નીચેના (ત્રણ) ગ્રૈવેયકમાં એકસો અગ્યાર, મધ્ય (ત્રણ) માં એકસો સાત, ઉપર (ત્રણ) માં સો (૧૦૦) અને અનુત્તરમાં પાંચ જ. આ પ્રમાણે (વિમાનોની સંખ્યા છે.)

भाष्यम्- एवमूर्ध्वलोके वैमानिकानां सर्वविमानपरिसङ्ख्या चतुरशीतिः शतसहस्राणि सप्तनवतिश्च सहस्राणि त्रयोविंशानीति । स्थानपरिवारशक्तिविषयसंपत्तिस्थितिष्वल्पाभिमानाः परमसुखभागिन उपर्युपरीति ॥

અર્થ- એ પ્રમાણે ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિકોનાં સર્વ વિમાનોની (કુલ) સંખ્યા ચોર્યાસીલાખ, સત્તાણું હજાર, ત્રેવીસ (૮૪૯૭૦૨૩) છે. સ્થાન (દેવલોક સ્થાન), (દેવદેવીનો) પરિવાર, શક્તિ, (ઈન્દ્રિયો અથવા અવધિજ્ઞાનનો) વિષય, સમ્પત્તિ અને (આયુષ્યની) સ્થિતિમાં (વધારે વધારે હોવા છતાં

૧. પરમાત્મ ભક્તિ સિવાય ગમનમાં ખાસ રક્ત નથી હોતા તેમ સમજવું.

૨. એ પહેલે સ્વર્ગે લાખ બત્રીસ... સકલતીર્થ- એક વિમાનમાં એક ચૈત્ય હોય.

પણ તેમાં) અલ્પ અભિમાનવાળા પરમસુખભોગી ઉપર-ઉપરના (દેવો હોય છે).

भाष्यम्- उच्छ्वासाहारवेदनोपपातानुभावतश्च साध्याः । उच्छ्वासः सर्वजघन्यस्थितीनां देवानां सप्तसु स्तोकेषु आहारश्चतुर्थकालः, पत्योपमस्थितीनामन्तर्दिवसस्योच्छ्वासो दिवसपृथक्त्वस्याहारः, यस्य यावन्ति सागरोपमाणि स्थितिस्तस्य तावत्स्वर्धमासेषूच्छ्वासस्तावत्स्वेव वर्षसहस्रेष्वाहारः ।

અર્થ- (તે) ઉચ્છ્વાસ, આહાર, વેદના, ઉપપાત અને અનુભવથી વિચારવું. ઉચ્છ્વાસ-સર્વ જઘન્ય સ્થિતિવાળા દેવોનો (ઉચ્છ્વાસ)- સાત સ્તોકે અને આહાર (અભિલાષ) ચોથે કાળે (એટલે એકાંતરે હોય છે.) પત્યોપમ સ્થિતિવાળા દેવોનો (ઉચ્છ્વાસ) દિવસમાં એકવાર અને આહાર દિવસ પૃથક્ત્વે (એટલે ર થી ૯ દિવસમાં હોય છે.) જેની જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ તેની તેટલા અર્ધમાસ (પખવાડિયા) માં ઉચ્છ્વાસ (જેમકે, બે સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવને બે પખવાડિયામાં = એક માસમાં ઉચ્છ્વાસ) અને આહાર તેટલા જ હજાર વર્ષે હોય છે. (એટલે બે સાગરોપમવાળા દેવને બે હજાર વર્ષે આહારની અભિલાષ હોય.)

भाष्यम्- देवानां सद्देवनाः प्रायेण भवन्ति, न कदाचिदसद्देवनाः, यदि चासद्देवना भवन्ति ततोऽन्तर्मुहूर्तमेव भवन्ति, न परतः, अनुबद्धाः सद्देवनास्तूत्कृष्टेन षण्मासान् भवन्ति । उपपातः, आरणाच्युतादूर्ध्वमन्यतीर्थानामुपपातो न भवति, स्वलिङ्गिनां भिन्नदर्शनानामाग्रैवेयकेभ्य उपपातः, अन्यस्य सम्यग्दृष्टेः संयतस्य भजनीयं आ सर्वार्थसिद्धात्, ब्रह्मलोकादूर्ध्वमासर्वार्थ-सिद्धाच्चतुर्दशपूर्वधराणामिति । अनुभावो विमानानां सिद्धिक्षेत्रस्य चाकाशे निरालम्बस्थितौ लोकस्थितिरेव हेतुः, लोकस्थितिलोकानुभावो लोकस्वभावो जगद्धर्मोऽनादिपरिणामसन्ततिरित्यर्थः, सर्वे च देवेन्द्रा ग्रैवेयकादिषु च देवा भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्माभिषेकनिष्क्रमण-ज्ञानोत्पत्तिमहासमवसरणनिर्वाणकालेष्वासीनाः शयिताः स्थिता वा सहसैवासनशयनस्थानाश्रयैः प्रचलन्ति, शुभकर्मफलोदयाल्लोकानुभावत एव वा, ततो जनितोपयोगास्तां भगवतामनन्यसदृशीं तीर्थंकरनामकर्मोद्भवां धर्मविभूतिमवधिनाऽऽलोक्य संजातसवेगाः सद्धर्मबहुमानात्केचिदागत्य भगवत्पादमूलं स्तुतिवन्दनोपासनहितश्रवणैरात्मानुग्रहमाप्नुवन्ति, केचिदपि तत्रस्था एव प्रत्युपस्था-पनाञ्जलिप्रणिपातनमस्कारोपहारैः परमसंविग्नाः सद्धर्मानुरागोत्फुल्लनयनवदनाः समभ्यर्चयन्ति ॥२२॥

અર્થ- મોટે ભાગે દેવોને શાતાવેદનીય હોય છે. અશાતાવેદનીય ક્યારે પણ ન હોય. અને જો અશાતાવેદનીય હોય તો અંતર્મુહૂર્ત માત્ર જ હોય છે. તેનાથી વધારે નહિ. અનુબંધવાળી-એટલે કે સતત શાતાવેદનીય તો વધારેમાં વધારે છ મહિના સુધી હોય. (પછી અંતર્મુહૂર્ત જેટલો કાળ અશાતાવેદનીય આવી જાય, પછી ફરી શાતાવેદનીય આવી જાય.) ઉપપાતદ્વારા આરણ-અચ્યુતથી ઉપર અન્યતીર્થિકો (મિથ્યાદ્રષ્ટિ અન્યતીર્થિકો) નો જન્મ નથી. સ્વર્લીંગી (સાધુર્લીંગી) (ઈતરદર્શની) મિથ્યાદ્રષ્ટિ હોય તો તે પણ (સાધુર્લીંગી) (અર્થાત્ મિથ્યાદ્રષ્ટિ સાધુ તીર્થિકો) ગ્રૈવેયક સુધી જન્મે છે. બીજા સમ્યગ્દ્રષ્ટિ (સાધુ) તો (સૌધર્મથી માંડીને) સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી ઉપજી શકે. બ્રહ્મલોકથી ઊર્ધ્વસર્વાર્થસિદ્ધ સુધી ચૌદપૂર્વધરો

ઉત્પન્ન થાય. પ્રભાવ-વિમાનોના અને સિદ્ધશિલાના આકાશમાં આલમ્બન વિના સ્થિરપણામાં લોકસ્વભાવ જ કારણભૂત છે. લોકસ્થિતિ, લોકપ્રભાવ, લોકસ્વભાવ, જગદ્ધર્મ અનાદિપરિણામ સંતતિ તે અર્થ (પર્યાયવાચી શબ્દો છે.) સર્વે ઈન્દ્રો અને ત્રેવેયકાદિમાંના દેવો ભગવાન પરમર્ષિતીર્થંકર દેવોના જન્માભિષેક, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ, મહાસમવસરણ, નિર્વાણ સમયે દેવો બેઠા હોય કે સુતાં હોય કે રહેલા હોય (તો પણ) એકાએક જ આસન, શયન અને સ્થાન આશ્રયી કંપે છે. (કંપાયમાન થાય છે.) શુભકર્મફળના ઉદય (પુણ્યોદય) થી તથા લોકસ્વભાવથી જ (કંપાયમાન થાય છે.)

-તેથી (કંપાયમાન થવાથી) ઉપયોગ મુક્તા તે ભગવંતોના તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી થયેલી અસાધારણ એવી ધર્મવિભૂતિને અવધિજ્ઞાન વડે નિહાળીને-ઉતાવળા બનીને સદ્ધર્મના બહુમાનમાળા કેટલાક (દેવો) ભગવાનના ચરણકમલમાં આવીને સ્તુતિ -વન્દન-ઉપાસના-હિતશ્રવણ (આદિ) વડે આત્માને પવિત્ર કરે છે: કેટલાકતો ત્યાં રહ્યા થકાં જ પ્રભુ પ્રત્યે (જે દિશામાં પ્રભુ હોય તે દિશા પ્રત્યે) હાથ જોડી ઉભા થઈ -શિર ઝુકાવી-નમસ્કાર-ઉપહાર વડે પરમસંવિત્ર થયેલા (તથા) સદ્ધર્મમાં અનુરાગથી વિકસિત નયન અને મુખવાળા (તે) પૂજાભક્તિ કરે છે. ॥૨૨॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ત્રયાણાં દેવનિકાયાનાં લેશ્યાનિયમોઽભિહિતઃ, અથ વૈમાનિકાનાં કેષાં કા લેશ્યા ઇતિ ? , અત્રોચ્યતે-

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) પૂછે છે કે ત્રણ દેવનિકાયોની લેશ્યા સમ્બંધિ કહ્યું. હવે વૈમાનિકોમાં કોને કઈ લેશ્યા હોય... ? (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે-

સૂત્રમ્- પીત-પદ્મ-શુક્લેશ્યા દ્વી-ત્રિ-શેષેષુ ॥૪-૨૩॥

અર્થ-પીત લેશ્યા પ્રથમ બે દેવલોકમાં, પદ્મ લેશ્યા ત્રીજા દેવલોકથી ત્રણ દેવલોકમાં અને શુક્લ લેશ્યા બાકીના છઠ્ઠા દેવલોકથી બધામાં હોય.

ભાષ્યમ્- ઉપર્યુપરિ વૈમાનિકાઃ સૌધર્માદિષુ દ્વયોસ્ત્રિપુ શેષેષુ ચ પીતપદ્મશુક્લેશ્યા ભવન્તિ યથાસંખ્યમ્, દ્વયોઃ પીતલેશ્યાઃ સૌધર્મેશાનયોઃ, ત્રિષુ પદ્મલેશ્યાઃ સનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકેષુ, શેષેષુ લાન્તકાદિષ્વા સર્વાર્થસિદ્ધાચ્છુક્લેશ્યાઃ, ઉપર્યુપરિ તુ વિશુદ્ધતરેત્યુક્તમ્ ॥૨૩॥

અર્થ- ઉપર-ઉપર વૈમાનિકો-સૌધર્માદિ બે દેવલોકમાં, ત્રણ દેવલોકમાં અને બાકીના દેવલોકમાં અનુક્રમે પીત-પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યા હોય છે. સૌધર્મ (અને) ઈશાન- (એ) બે (દેવલોક) માં પીત લેશ્યા; સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર અને બ્રહ્મલોક-ત્રણમાં પદ્મલેશ્યા અને બાકીના લાન્તકાદિથી સર્વાર્થ સિદ્ધ સુધીમાં શુક્લલેશ્યા (હોય છે.) પરંતુ ઉપર-ઉપર વિશુદ્ધતર લેશ્યા હોય છે. તે તો (પૂર્વે) કહ્યું છે ॥૨૩॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા-દ્વિવિધા વૈમાનિકા દેવાઃ કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્चेति, तत् के कल्पा इति ?, अत्रोच्यते-

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) પૂછે છે કે, આપશ્રીએ કહ્યું છે કે બે પ્રકારે વૈમાનિકદેવો છે-(૧) કલ્પોપપન્ન અને (૨) કલ્પાતીત. (સૂ. ૧૮ માં) તો કલ્પોપન્ન કોણ કહેવાય ? (ઉત્તરકાર-) અહીં કહેવાય છે-

સૂત્રમ્- પ્રાગ્ ગ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ ॥૪-૨૪॥

અર્થ- ગ્રૈવેયકની પહેલાના (દેવો) કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- પ્રાગ્ગ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પા ભવન્તિ, સૌધર્માદય આરણાચ્યુતપર્યન્તા इत्यर्थः, अतोऽन्ये कल्पातीताः ॥

અર્થ- ગ્રૈવેયકથી પહેલાના કલ્પો (કલ્પોપપન્ન) છે (એટલે કે) સૌધર્માદિથી માંડીને આરણ-અચ્યુત સુધીના કલ્પો છે એમ જાણવું. તે સિવાયના કલ્પાતીત (દેવલોકો) માનવા.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-किं देवाः सर्व एव सम्यग्दृष्टयो यद्भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्मादिषु प्रमुदिता भवन्ति इति ?, अत्रोच्यते, न सर्वे सम्यग्दृष्टयः, किं तु सम्यग्दृष्टयः सद्धर्मबहुमानादेव तत्र प्रमुदिता भवन्त्यभिगच्छन्ति च, मिथ्यादृष्टयोऽपि च लोकचित्तानुरोधादिन्द्रानुवृत्त्या परस्परदर्शनात् पूर्वानुचरितमिति च प्रमोदं भजन्ते अभिगच्छन्ति च, लोकान्तिकास्तु सर्व एव विशुद्धभावाः सद्धर्मबहुमानात्संसारदुःखार्तानां च सत्त्वानामनुकम्पया भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्मादिषु विशेषतः प्रमुदिता भवन्ति, अभिनिष्क्रमणाय च कृतसंकल्पान् भगवतोऽभिगम्य प्रहृष्टमनसः स्तुवन्ति सभाजयन्ति चेति ॥२४॥

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) પૂછે છે કે શું દેવો બધા જ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હોય છે કે જેઓ ભગવાન પરમર્ષિ તીર્થંકર પ્રભુના જન્માદિ (કલ્યાણક) માં હર્ષિત હોય છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે- બધા જ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ (દેવો) નથી હોતા. પરંતુ સમ્યગ્દ્રષ્ટિઓ સદ્ધર્મના બહુમાનથી જ તે (જન્માદિ પ્રસંગ) માં હર્ષિત હોય છે અને સામે જાય છે. અને મિથ્યાદ્રષ્ટિઓ પણ લોકમાનસના અનુરોધથી અને ઈન્દ્રના અનુકરણથી (આજ્ઞાથી) તેમજ એકબીજાના દેખાદેખીથી તથા પૂર્વરિવાજ અનુસાર છે. એમ આનંદ માણે છે અને સામે જાય છે.^૧

-લોકાન્તિકદેવો તો બધાજ વિશુદ્ધ ભાવવાળા (એટલે સમ્યગ્દ્રષ્ટિવાળા) હોય છે. ઉત્તમધર્મના બહુમાનથી અને સંસારના દુઃખોથી પીડિત જીવોની અનુકમ્પાવડે ભગવાન પરમર્ષિ અરિહંત પ્રભુના જન્મ (કલ્યાણક) આદિમાં વિશેષ કરી આનન્દિત થાય છે. અને દીક્ષા માટે કરેલા સંકલ્પવાળા ભગવાનની સન્મુખ જઈ પ્રસન્નમનવાળા (તેઓ) સ્તુતિ કરે છે અને દર્શન-પૂજન કરે છે (વિનંતિ કરે છે કે તીર્થપ્રવર્તાવો)

॥૨૪॥

૧. આતમ ભક્તિ મળ્યા કેઈ દેવા... 'સ્નાતપૂજ'

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- કે પુનર્લોકાન્તિકાઃ કતિવિધા વેતિ ? અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) પૂછે છે કે લોકાન્તિકો વળી કોણ છે ? અને તેમના કેટલા પ્રકાર છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં.

સૂત્રમ્- બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકાઃ ॥૪-૨૫॥

અર્થ- બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા જ લોકાન્તિક દેવો છે.

ભાષ્યમ્- બ્રહ્મલોકાલયા એવ લોકાન્તિકા ભવન્તિ, નાન્યકલ્પેષુ, નાપિ પરતઃ બ્રહ્મલોકં પરિવૃત્ત્યાષ્ટાસુ દિક્ષુ અષ્ટવિકલ્પા ભવન્તિ ॥૨૫॥ તદ્યથા-

અર્થ- બ્રહ્મલોકમાં રહેવાવાળા જ લોકાન્તિકો છે તે સિવાય કલ્પમાં નહિ. તેમજ તેથી ઉપર પણ નહિ. બ્રહ્મલોકને વીંટળાઈને આઠદિશા (૪ દિશા + ૪ વિદિશા) માં આઠ ભેદ છે. ॥૨૫॥ તે આ રીતે,

સૂત્રમ્- સારસ્વતાઽઽદિત્ય-વહ્ન્યરુણ-ગર્દતોયતુષિતાઽઽવ્યાબાધ-મરુતોઽરિષ્ટાશ્ચાઽ-૨૬।

અર્થ- સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, મરુત અને અરિષ્ટ એમ નવલોકાન્તિક છે.

ભાષ્યમ્- એતે સારસ્વતાદયોઽષ્ટવિધા દેવા બ્રહ્મલોકસ્ય પૂર્વોત્તરાદિષુ દિક્ષુ પ્રદક્ષિણં ભવન્તિ યથાસંખ્યમ્, તદ્યથા-પૂર્વોત્તરસ્યાં દિશિ સારસ્વતાઃ, પૂર્વસ્યામાદિત્યા ઇત્યેવં શેષાઃ ॥૨૬॥

અર્થ- આ સારસ્વતાદિ આઠ પ્રકારના દેવો અનુક્રમે બ્રહ્મલોકની ઈશાન આદિ દિશામાં ચારેતરફ વીંટળાઈને રહેલા છે. તે આ રીતે, ઈશાન દિશામાં સારસ્વત, પૂર્વદિશામાં આદિત્ય તે પ્રમાણે (અનુક્રમે) બાકીના ભણવા. ॥૨૬॥

સૂત્રમ્- વિજયાદિષુ દ્વિચરમાઃ ॥૪-૨૭॥

અર્થ- વિજય આદિ અનુત્તર વિમાનોમાં દેવો દ્વિચરમભવવાળા હોય છે.

ભાષ્યમ્- વિજયાદિષ્વનુત્તરેષુ વિમાનેષુ દેવા દ્વિચરમા ભવન્તિ, દ્વિચરમા ઇતિ તતશ્ચ્યુતાઃ પરં દ્વિર્જનિત્વા સિધ્યન્તીતિ, સકૃત્સર્વાર્થસિદ્ધમહાવિમાનવાસિનઃ, શેષાસ્તુ ભજનીયાઃ ॥૨૭॥

અર્થ- વિજયાદિ અનુત્તરવિમાનોમાં દેવો દ્વિચરમી હોય છે. દ્વિચરમ એટલે ત્યાંથી (વિજયાદિથી) ચઢીને (વિજયાદિ અન્તરિત) બે (મનુષ્યના) ભવ કરીને સિદ્ધ થાય છે. સર્વાર્થસિદ્ધવિમાનવાસિઓ એક ભવ કરીને (અનન્તર ભવે) મોક્ષે જાય છે. ॥૨૭॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા જીવસ્યૌદયિકેષુ ભાવેષુ તિર્યગ્યોનિગતિરિતિ (૨-૬) તથા સ્થિતૌ 'તિર્યગ્યોનીનાં ચે'તિ (૩-૧૮), આમ્રવેષુ ચ 'માયાતૈર્યગ્યોનીનાં ચે'તિ (૬-૧૭) તત્કે તિર્યગ્યોનય ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે-આપશ્રીએ કહ્યું છે કે જીવના ઔદયિકભાવોમાં 'તિર્યગ્યોનિગતિ (૨-૬ માં) તથા સ્થિતિમાં (અ. ૩ સૂ. ૧૮માં) 'તિર્યગ્યોનિવાળાની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય-પલ્લોપમ અને અંતર્બુદ્ધતની છે.' તેમજ આશ્રવોમાં 'માયા એ તિર્યગ્યોનિ આયુષ્યનો આશ્રવ છે.' (તો) તે તિર્યગ્યોનિ (એ) કોણ ? (ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- ઔપપાતિક-મનુષ્યેભ્યઃ શેષાસ્તિર્યગ્યોનયઃ ॥૪-૨૮॥

અર્થ- ઔપપાતિક અને મનુષ્યસિવાયના બાકીના (સંસારી જીવો) તિર્યગ્યોનીજ છે.

ભાષ્યમ્- ઔપપાતિકેભ્યશ્ચ નારકદેવેભ્યો મનુષ્યેભ્યશ્ચ યથોક્તેભ્યઃ શેષા એકેન્દ્રિયાદયસ્તિર્યગ્યોનયો ભવન્તિ ॥૨૮॥

અર્થ- ઔપપાતિક નારક-દેવો તેમજ મનુષ્ય (ગર્ભજ અને સંમૂર્છન) સિવાયના બાકી રહેલા એકેન્દ્રિયાદિ તિર્યગ્યોનિવાળા છે. ॥૨૮॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-તિર્યગ્યોનિમનુષ્યાણાં સ્થિતિરુક્તા અથ દેવાનાં કા સ્થિતિરિતિ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે-તિર્યગ્યોનિ અને મનુષ્યની સ્થિતિ (ત્રણ પલ્લોપમ, અંતર્બુદ્ધ) કહી છે. હવે દેવોની શી સ્થિતિ ? (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- સ્થિતિઃ ॥૪-૨૯॥

અર્થ- આ સૂત્રથી સ્થિતિ (આયુષ્યની મર્યાદા) કહેવાશે.

ભાષ્યમ્- સ્થિતિરિત્યત ઋર્ધ્વં વક્ષ્યતે ॥૨૯॥

અર્થ- સ્થિતિ અધિકાર અહીંથી આગળ કહેવાશે. ॥૨૯॥

સૂત્રમ્- ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્લોપમમધ્યર્થમ્ ॥૪-૩૦॥

અર્થ- ભવનોમાં દક્ષિણાર્ધાધિપતિની સ્થિતિ દોઢ પલ્લોપમ છે.

ભાષ્યમ્- ભવનેષુ તાવદ્ભવનવાસિનાં દક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્લોપમમધ્યર્થ પરા સ્થિતિઃ, દ્વયોર્દ્વયોર્ય-થોક્તયોર્ભવનવાસીન્દ્રયોઃ પૂર્વો દક્ષિણાર્ધાધિપતિઃ પર ઉત્તરાર્ધાધિપતિઃ ॥૩૦॥

અર્થ- ભવનોમાં ભવનવાસિ એવા દક્ષિણાર્ધાધિપતિની દોઢ પલ્લોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. બબ્બે ભવનેન્દ્રોનું કથન કર્યું છે. તે પ્રમાણે પહેલા દક્ષિણાર્ધાધિપતિ અને પછી ઉત્તરાર્ધાધિપતિ. ॥૩૦॥

સૂત્રમ્- શેષાણાં પાદોને ॥૪-૩૧॥

અર્થ- બાકીનાં (ઉત્તરાર્ધાધિપતિ) ભવનવાસિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પોણા બે પલ્લોપમ પ્રમાણ છે.

ભાષ્યમ્- શેષાણાં ભવનવાસિષ્વધિપતીનાં દ્વે પલ્લોપમે પાદોને પરા સ્થિતિઃ, કે ચ શેષાઃ ? ઉત્તરાર્ધાધિપતય ઇતિ ॥૩૧॥

અર્થ- બાકીના ભવનવાસિના અધિપતિની બે પલ્લોપમમાં પા ઓછી (એટલે પોણા બે પલ્લોપમની) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. બાકીના એટલે કોણ ? (જવાબ) ઉત્તરાર્ધાધિપતિ એમ જણાવું. ॥૩૧॥

સૂત્રમ્- અસુરેન્દ્રયોઃ સાગરોપમમથિકં ચ ॥૪-૩૨॥

અર્થ- બંને અસુરેન્દ્રની અનુક્રમે સાગરોપમ અને સાધિક સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. ॥૩૨॥

ભાષ્યમ્- અસુરેન્દ્રયોસ્તુ દક્ષિણાર્ધાધિપત્યુત્તરાર્ધાધિપત્યોઃ સાગરોપમમથિકં ચ યથાસદ્ગ્રહ્યં પરા સ્થિતિર્ભવતિ ॥૩૨॥

અર્થ- બન્ને અસુરેન્દ્રની તો એટલે દક્ષિણાર્ધાધિપતિ અને ઉત્તરાર્ધાધિપતિ (ચમર-બલીન્દ્ર)ની તો અનુક્રમે સાગરોપમ અને સાધિકસાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. ॥૩૨॥

સૂત્રમ્- સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ ॥૪-૩૩॥

અર્થ- સૌધર્મ આદિમાં અનુક્રમે સ્થિતિ આગળ-અનન્તર સૂત્રથી સમજવી.

ભાષ્યમ્- સૌધર્મમાદિં કૃત્વા યથાક્રમમિત ઋર્ધ્વં પરા સ્થિતિર્વક્ષ્યતે ॥૩૩॥

અર્થ- સૌધર્મઆદિથી માંડીને (સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના દેવોની સ્થિતિ) અનુક્રમે અહીંથી (આ સૂત્રથી) આગળ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવાશે. ॥૩૩॥

સૂત્રમ્- સાગરોપમે ॥૪-૩૪॥

અર્થ- સૌધર્મદેવલોકમાં બે સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

ભાષ્યમ્- સૌધર્મે કલ્પે દેવાનાં પરા સ્થિતિર્દ્વે સાગરોપમે ઇતિ ॥૩૪॥

અર્થ- સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ પ્રમાણ છે. ॥૩૪॥

સૂત્રમ્- અધિકે ચ ॥૪-૩૫॥

અર્થ- ઈશાન કલ્પમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક સાગરોપમ પ્રમાણ હોય છે.

ભાષ્યમ્- એશાને દ્વે સાગરોપમે અધિકે પરા સ્થિતિર્ભવતિ ॥૩૫॥

અર્થ- ઈશાનમાં સાધિક બે સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. ॥૩૫॥

સૂત્રમ્- સપ્ત સનત્કુમારે ॥૪-૩૬॥

અર્થ- સનત્કુમાર દેવલોકમાં સાત સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

ભાષ્યમ્- સનત્કુમારે કલ્પે સપ્ત સાગરોપમાણિ પરા સ્થિતિર્ભવતિ ॥૩૬॥

અર્થ- સનત્કુમાર દેવલોકમાં સાતસાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. ॥૩૬॥

સૂત્રમ્- વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપચ્ચદશભિરધિકાનિ ચ ॥૪-૩૭॥

અર્થ- સાતસાગરોપમમાં વિશેષ (અધિક), ત્રણ, સાત, દશ, અગ્યાર, તેર, પંદર (સાગરોપમ) વધારે. (માહેન્દ્રાદિ દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.)

ભાષ્યમ્- એભિર્વિશેષાદિભિરધિકાનિ સપ્ત માહેન્દ્રાદિષુ પરા સ્થિતિર્ભવતિ, સપ્તેતિ વર્તતે, તદ્યથા-માહેન્દ્રે સપ્ત વિશેષાધિકાનિ, બ્રહ્મલોકે ત્રિભિરધિકાનિ સપ્ત, દશેત્યર્થઃ । લાન્તકે સપ્તભિરધિકાનિ સપ્ત, ચતુર્દશેત્યર્થઃ । મહાશુક્રે દશભિરધિકાનિ સપ્ત, સપ્તદશેત્યર્થઃ । સહસ્રારે એકાદશભિરધિકાનિ સપ્ત, અષ્ટાદશેત્યર્થઃ । આનતપ્રાણતયોસ્ત્રયોદશભિરધિકાનિ સપ્ત, વિંશતિરિત્યર્થઃ । આરણાચ્યુતયોઃ પચ્ચદશભિરધિકાનિ સપ્ત, દ્વાવિંશેતિરિત્યર્થઃ ॥૩૭॥

અર્થ- સાત (સાગરોપમ) માં આ વિશેષાદિ વધારતાં માહેન્દ્રાદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય છે. તે આ રીતે, માહેન્દ્રમાં સાત + વિશેષાધિક = સાધિકસાત સાગરોપમ.

બ્રહ્મલોકમાં-સાત + ત્રણ = દશ સાગરોપમ.

લાન્તકમાં-સાત + સાત = ચૌદ સાગરોપમ

મહાશુક્રમાં-સાત + દશ = સત્તર સાગરોપમ

સહસ્રારમાં-સાત + અગ્યાર = અઠાર સાગરોપમ

આનત-પ્રાણતમાં-સાત + તેર = વીસ સાગરોપમ

આરણ-અચ્યુતમાં-સાત+પંદર = બાવીસ સાગરોપમ ॥૩૭॥

સૂત્રમ્- આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેન નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ॥૪-૩૮॥

અર્થ- આરણ-અચ્યુતથી ઉપર એક એક સાગરોપમ વધારતાં નવગ્રૈવેયક, વિજયાદિ અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં

રહેલા દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય છે.

ભાષ્યમ્- આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેનાધિકા સ્થિતિર્ભવતિ નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ । આરણાચ્યુતે દ્વાવિંશતિ ગ્રૈવેયકેષુ પૃથગેકૈકેનાધિકા, સ્ત્રયોવિંશતિરિત્યર્થઃ, એવમેકૈકેનાધિકા સર્વેષુ નવસુ, યાવત્ સર્વેષામુપરિ નવમે એકત્રિંશત, સા વિજયાદિષુ ચતુર્ષ્વપ્યેકેનાધિકા દ્વાત્રિંશત, સાપ્યેકેનાધિકા સર્વાર્થસિદ્ધે ત્વજધન્યોત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિંશદિતિ ॥૩૮॥

અર્થ- આરણ-અચ્યુત કરતાં એક-એક સાગરોપમ અધિક સ્થિતિ નવે ય ગ્રૈવેયકોમાં, વિજયાદિમાં અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં હોય છે. આરણ-અચ્યુતમાં બાવીસ સાગરોપમ હોય છે. ગ્રૈવેયકમાં બુદાબુદા એકેક ઉમેરતાં-પહેલાં ગ્રૈવેયમાં ત્રેવીસ સાગરોપમ. એ પ્રમાણે નવે નવ સુધીમાં એકેક ઉમેરતાં સૌથી ઉપર રહેલા નવમા ગ્રૈવેયકમાં એકત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ હોય, વિજયાદિ ચારેયમાં એક ઉમેરતાં બત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ. તેમાં પણ એક ઉમેરતાં સર્વાર્થસિદ્ધમાંતો જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંનેયથી તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે. ॥૩૮॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-મનુષ્યતિર્યગ્યોનિજાનાં પરાપરે સ્થિતી વ્યાખ્યાતે, અથૌપપાતિકાનાં કિમેકૈવ સ્થિતિઃ ?, પરાપરે ન વિદ્યેતે ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન પૂછે છે કે-મનુષ્ય-તિર્યચની ઉત્કૃષ્ટ જધન્ય સ્થિતિ કહી છે. હવે ઔપપાતિકોની સ્થિતિ શું એક જ હોય છે કે (અર્થાત્) ઉત્કૃષ્ટ-જધન્યપણું તેમનામાં નથી હોતું ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- અપરા પલ્યોપમમધિકં ચ ॥૪-૩૯॥

અર્થ- (સૌધર્મ અને ઈશાનમાં અનુક્રમે) જધન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમ અને સાધિક પલ્યોપમ છે.

ભાષ્યમ્- સૌધર્માદિષ્વેવ યથાક્રમમપરા સ્થિતિઃ પલ્યોપમમધિકં ચ, અપરા જધન્યા નિકૃષ્ટેત્યર્થઃ । પરા પ્રકૃષ્ટા ઉત્કૃષ્ટેત્યનર્થાન્તરમ્ । તત્ર સૌધર્મેપરા સ્થિતિઃ પલ્યોપમમૈશાને પલ્યોપમમધિકં ચ ॥૩૯॥

અર્થ- સૌધર્મ આદિમાં જધન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમ અને સાધિક પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. અપરા, જધન્ય, નિકૃષ્ટ ઈત્યાદિ પચાંચવાચી છે. પરા, પ્રકૃષ્ટ, ઉત્કૃષ્ટ તે પચાંચવાચી છે. તેમાં (એટલે સૌધર્માદિમાં)-સૌધર્મમાં જધન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમ પ્રમાણ અને ઈશાનમાં સાધિકપલ્યોપમ (પ્રમાણ) છે. ॥૩૯॥

સૂત્રમ્- સાગરોપમે ॥૪-૪૦॥

અર્થ- સનતકુમારમાં બે સાગરોપમપ્રમાણ (જધન્ય) સ્થિતિ છે.

ભાષ્યમ્- સનત્કુમારોડપરા સ્થિતિર્દ્વે સાગરોપમે ॥૪૦॥

અર્થ- સનત્કુમારમાં જઘન્યસ્થિતિ બે સાગરોપમપ્રમાણ છે. ॥૪૦॥

સૂત્રમ્- અધિકે ચ ॥૪-૪૧॥

અર્થ- માહેન્દ્રમાં જઘન્યસ્થિતિ સાધિક બે સાગરોપમ છે.

ભાષ્યમ્- માહેન્દ્રે જઘન્યા સ્થિતિરધિકે દ્વે સાગરોપમે ॥૪૧॥

અર્થ- માહેન્દ્રમાં જઘન્યસ્થિતિ સાધિક બે સાગરોપમ છે. ॥૪૧॥

સૂત્રમ્- પરતઃ પરતઃ પૂર્વાપૂર્વાડનન્તરા ॥૪-૪૨॥

અર્થ- અનન્તર પૂર્વ-પૂર્વ દેવલોકની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે આગળ-આગળના દેવલોકની જઘન્યસ્થિતિ જાણવી.

ભાષ્યમ્- માહેન્દ્રાત્ પરતઃ પૂર્વા પરાડનન્તરા જઘન્યા સ્થિતિર્ભવતિ, તદ્વથા-માહેન્દ્રે પરા સ્થિતિર્વિશેષાધિકાનિ સપ્ત સાગરોમાણિ સા બ્રહ્મલોકે જઘન્યા ભવતિ, બ્રહ્મલોકે દશ સાગરોપમાણિ પરા સ્થિતિઃ સા લાન્તકે જઘન્યા, એવમા સર્વાર્થસિદ્ધાદિતિ, (વિજયાદિષુ ચતુર્ણુ પરા સ્થિતિસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાણિ, સાત્વજઘન્યોત્કૃષ્ટા સર્વાર્થસિદ્ધાદિતિ) ॥૪૨॥

અર્થ- માહેન્દ્રથી આગળ પૂર્વ-પૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે પછીનાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. તે આ રીતે, માહેન્દ્રની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સાધિક સાત સાગરોપમ છે, તે બ્રહ્મલોકમાં જઘન્ય હોય છે. બ્રહ્મલોકમાં દશસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તે લાન્તકમાં જઘન્ય. એ પ્રમાણે સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી (સ્થિતિ) જાણવી. [વિજયાદિક ચારમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેનીસ સાગરોપમ છે તે અજઘન્યોત્કૃષ્ટ સર્વાર્થસિદ્ધને વિષે જાણવી] ॥૪૨॥

સૂત્રમ્- નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ ॥૪-૪૩॥

અર્થ- બીજી આદિ નારકોમાં પૂર્વપૂર્વની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે પછી-પછીમાં જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે.

ભાષ્યમ્- નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ ભૂમિષુ પૂર્વા પૂર્વા પરા સ્થિતિરનન્તરા પરતઃ પરતોડપરા ભવતિ, તદ્વથા-રત્નપ્રભાયાં નારકાણામેકં સાગરોપમં પરા સ્થિતિઃ સા જઘન્યા શર્કરાપ્રભાયામ્, ત્રીણિ સાગરોપમાણિ પરા સ્થિતિઃ શર્કરાપ્રભાયાં, સા જઘન્યા વાલુકાપ્રભાયામિતિ, एवं સર્વાસુ, તમઃપ્રભાયાં દ્વાવિંશતિઃ સાગરોપમાણિ પરા સ્થિતિઃ સા જઘન્યા મહાતમઃપ્રભાયામિતિ ॥૪૩॥

૧. સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિજયાદિકમાં ઉત્કૃષ્ટ બત્રીસ સાગરોપમ થાય, પરંતુ તેમ અર્થ કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધમાં પણ જઘન્ય ૩૨ સાગરોપમ થાય. પણ આ અર્થ વિચારણીય છે. કારણકે સર્વાર્થસિદ્ધમાં અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ સ્થિતિ કહી છે. અને સૂત્રમાં હંમેશા મુખ્યવૃત્તિએ કથન હોય છે. તેથી વિજયાદિકમાં ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમ સ્થિતિ ગણીએ તો સર્વાર્થસિદ્ધમાં અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ સ્થિતિ થતી રહે.

અર્થ- નારકોને પણ બીજી આદિ ભૂમિમાં પૂર્વ-પૂર્વની જેમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે અનન્તર પછી-પછીની (ભૂમિમાં) જઘન્યસ્થિતિ હોય છે. તે આ પ્રમાણે, રત્નપ્રભામાં નારકોની એક સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. તે (એક સાગરોપમ) શર્કરાપ્રભામાં જઘન્ય (નજીવી.) ત્રણ સાગરોપમ (પ્રમાણ) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ શર્કરાપ્રભામાં છે તે (ત્રણ સાગરો.) વાલુકાપ્રભામાં જઘન્ય (નજીવી) તે પ્રમાણે સર્વભૂમિમાં નજીવું. તમઃ પ્રભામાં બાવીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તે મહાતમઃપ્રભામાં જઘન્ય છે. એ પ્રમાણે. ॥૪૩॥

સૂત્રમ્- દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ ॥૪-૪૪॥

અર્થ- દશહજાર વર્ષ જઘન્ય સ્થિતિ પહેલી ભૂમિમાં છે.

ભાષ્યમ્- પ્રથમાયાં ભૂમૌ નારકાણાં દશ વર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યા સ્થિતિઃ ॥૪૪॥

અર્થ- પહેલી (રત્નપ્રભા) ભૂમિમાં નારકોની દશ હજાર વર્ષ (પ્રમાણ) જઘન્ય સ્થિતિ છે. ॥૪૪॥

સૂત્રમ્- ભવનેષુ ચ ॥૪-૪૫॥

અર્થ- ભવનોમાં પણ દશહજારવર્ષ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ છે.

ભાષ્યમ્- ભવનવાસિનાં ચ દશ વર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યા સ્થિતિઃ ॥૪૫॥

અર્થ- ભવનવાસિની પણ દશહજારવર્ષ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ નજીવી. ॥૪૫॥

સૂત્રમ્- વ્યન્તરાણાં ચ ॥૪-૪૬॥

અર્થ- વ્યંતર દેવોની પણ દશ હજારવર્ષ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ છે.

ભાષ્યમ્- વ્યન્તરાણાં ચ દેવાનાં દશ વર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યા સ્થિતિઃ ॥૪૬॥

અર્થ- વ્યન્તર દેવોની (પણ) દશહજાર વર્ષ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ છે. ॥૪૬॥

સૂત્રમ્- પરાપલ્યોપમમ્ ॥૪-૪૭॥

અર્થ- વ્યન્તરોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમની છે.

ભાષ્યમ્- વ્યન્તરાણાં પરા સ્થિતિઃ પલ્યોપમં ભવતિ ॥૪૭॥

અર્થ- વ્યન્તરોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમ (પ્રમાણ) છે. ॥૪૭॥

સૂત્રમ્- જ્યોતિષ્કાણામધિકમ્ ॥૪-૪૮॥

અર્થ- જ્યોતિષ્કોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમથી અધિક (સાધિક પલ્યોપમ) છે.

ભાષ્યમ્- જ્યોતિષ્કાણાં દેવાનામધિકં પલ્યોપમં પરા સ્થિતિર્ભવતિ ॥૪૮॥

અર્થ- જ્યોતિષ્કદેવોની સાધિકપલ્યોપમ પ્રમાણ (ઉત્કૃષ્ટ) સ્થિતિ છે. ॥૪૮॥

સૂત્રમ્- ગ્રહાણામેકમ્ ॥૪-૪૯॥

અર્થ- ગ્રહોની એક પલ્યોપમ (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) છે.

ભાષ્યમ્- ગ્રહાણામેકં પલ્યોપમં પરા સ્થિતિર્ભવતિ ॥૪૯॥

અર્થ- ગ્રહોની એક પલ્યોપમ પ્રમાણ (ઉત્કૃષ્ટ) સ્થિતિ છે. ॥૪૯॥

સૂત્રમ્- નક્ષત્રાણામર્ધમ્ ॥૪-૫૦॥

અર્થ- નક્ષત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધપલ્યોપમની છે.

ભાષ્યમ્- નક્ષત્રાણાં દેવાનાં પલ્યોપમમર્ધં પરા સ્થિતિર્ભવતિ ॥૫૦॥

અર્થ- નક્ષત્રદેવોની અર્ધપલ્યોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. ॥૫૦॥

સૂત્રમ્- તારકાણાં ચતુર્ભાગઃ ॥૪-૫૧॥

અર્થ- તારાઓની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ છે.

ભાષ્યમ્- તારકાણાં ચ પલ્યોપમચતુર્ભાગઃ પરા સ્થિતિઃ ॥૫૧॥

અર્થ- અને તારાઓની પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ (૧/૪, પલ્યોપમ) પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. ॥૫૧॥

સૂત્રમ્- જઘન્યાત્વષ્ટભાગઃ ॥૪-૫૨॥

અર્થ- તારાઓની જઘન્ય સ્થિતિ તો પલ્યોપમનો આઠમો (૧/૮) ભાગ છે.

ભાષ્યમ્- તારકાણાં તુ જઘન્યા સ્થિતિઃ પલ્યોપમાષ્ટભાગઃ ॥૫૨॥

અર્થ- તારાઓની તો જઘન્યસ્થિતિ પલ્યોપમનો આઠમોભાગ (એટલે ૧/૮ ભાગ) છે. ॥૫૨॥

સૂત્રમ્- ચતુર્ભાગઃ શેષાણામ્ ॥૪-૫૩॥

અર્થ- બાકીના જ્યોતિષ્કની જઘન્યસ્થિતિ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ પ્રમાણ છે.

भाष्यम्- तारकाभ्यः शेषाणां ज्योतिष्काणां चतुर्भागः पल्योपमस्यापरा स्थितिः ॥५३॥

અર્થ- તારા સિવાયના બાકીના (ગ્રહ-નક્ષત્રો) જ્યોતિષ્કોની પલ્યોપમના ચોથા ભાગ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ છે. ॥૫૩॥

★ ઉપસંહાર ★

બહુલતાએ દેવસમ્બન્ધી વર્ણનથી ભરપુર આ અધ્યાય છે. તેમાં દેવોના પ્રકાર, લેશ્યા, નિકાયભેદ, ઈન્દ્રસંખ્યા, કામસુખવર્ણન, ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિ-દોષ (ઉત્તરોત્તર હીનતા), લોકાન્તિકદેવનું વર્ણન, સ્થિતિવર્ણન ઇત્યાદિ દેવસમ્બન્ધી વર્ણન તથા તિર્થંચનું સ્વરૂપ, તેમજ નારકની જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન આ ચોથા અધ્યાયમાં કરાયેલ છે.

ચાર અધ્યાય મળી કુલ સૂત્ર ૧૫૮ થયા...

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

પચ્ચમો અધ્યાયઃ - પાંચમો અધ્યાય

ભાષ્યમ્- ઉક્તા જીવાઃ, અજીવાન્ વક્ષ્યામઃ ॥

અર્થ- જીવો વિષે કહ્યું... (હવે) અજીવ સમ્બન્ધી કહીશું.

સૂત્રમ્- અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલાઃ ॥૫-૧॥

અર્થ- ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ આ ચાર અજીવકાયો છે.

ભાષ્યમ્- ધર્માસ્તિકાયોઽધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય પુદ્ગલાસ્તિકાય इत्यजीवकायाः. तान् लक्षणतः परस्ताद्वक्ष्यामः, कायग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमद्वासमयप्रतिषेधार्थं च ॥१॥

અર્થ- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય એ (ચાર) અજીવકાયો છે. તેને લક્ષણથી આગળ કહીશું. કાયગ્રહણનું પ્રયોજન-પ્રદેશરૂપ અવયવોનું બહુપણું જણાવવા માટે અને અદ્વા સમયને (કાળને) પ્રદેશપણાનો નિષેધ જણાવવા માટે (કાય ગ્રહણ છે.) (ચાર ને પ્રદેશ હોય છે. માટે કાય લગાવેલ છે. કાળને પ્રદેશ હોતા નથી માટે તેને કાય શબ્દ લગાવેલ નથી.) ॥૧॥

સૂત્રમ્- દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ ॥૫-૨॥

અર્થ- ઉપરોક્ત ધર્મ આદિ ચાર અને જીવો એ પાંચ દ્રવ્યો છે.

ભાષ્યમ્- एते धर्मादयश्चत्वारो प्राणिनश्च पञ्च द्रव्याणि च भवन्तीति, उक्तं हि 'मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु' 'सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्ये'ति ॥२॥

અર્થ- આ ધર્મઆદિ ચાર અને જીવો-એમ પાંચ દ્રવ્યો છે. કહ્યું છે કે (અ. ૧ - સૂ. ૨૭ માં) મતિશ્રુતનો વ્યાપાર સર્વદ્રવ્યોમાં અને કેટલાક પર્યાયોમાં. તેમજ (અ. ૧- સૂ. ૩૦ માં) કેવળજ્ઞાનનો વ્યાપાર સર્વ દ્રવ્યોમાં અને સર્વ પર્યાયોમાં હોય છે. (એમ દ્રવ્ય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.) ॥૨॥

સૂત્રમ્- નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ચ ॥૫-૩॥

અર્થ- દ્રવ્યો એ નિત્ય, અવસ્થિત (અન્યૂનાધિક) અને અરૂપી છે.

ભાષ્યમ્- એતાનિ દ્રવ્યાણિ નિત્યાનિ ભવન્તિ, ‘તદ્વાવાવ્યયં નિત્ય’ મિતિ વક્ષ્યતે । અવસ્થિતાનિ ચ, ન હિ કદાચિત્ પઞ્ચત્વં ભૂતાર્થત્વં ચ વ્યભિચરન્તિ । અરૂપાણિ ચ, નૈષાં રૂપમસ્તીતિ, રૂપં મૂર્તિઃ, મૂર્ત્યાશ્રયાશ્ચ સ્પર્શાદય ઇતિ ॥૩॥

અર્થ- આ દ્રવ્યો નિત્ય છે. (નિત્યની વ્યાખ્યા) ‘સ્વસ્વરૂપથી જે ન બદલાય તે નિત્ય’ એમ (અ. ૫- સૂ. ૩૦ માં) કહેવાશે. અને દ્રવ્યો અવસ્થિત છે. આ પાંચની સંખ્યા ક્યારે પણ ઓછી વધતી થતી નથી. (એટલે ચાર કે છ દ્રવ્યો થશે નહિ.) તેમ સ્વ-સ્વરૂપને છોડતાં (પણ) નથી. વળી, અરૂપી છે, એનું રૂપ નથી. રૂપ એટલે મૂર્તિ, અને રૂપને આશ્રયિને સ્પર્શાદિ (હોય છે.) ॥૩॥

સૂત્રમ્- રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ ॥૫-૪॥

અર્થ- (પણ) પુદ્ગલો રૂપી છે.

ભાષ્યમ્- પુદ્ગલા એવ રૂપિણો ભવન્તિ, રૂપમેષામસ્તિ એષુ વાડસ્તીતિ રૂપિણઃ ॥૪॥

અર્થ- પુદ્ગલો જ રૂપી છે. રૂપ જેમનું છે તે અથવા રૂપ જેમનામાં છે તે રૂપી ॥૪॥

સૂત્રમ્- આડકાશાદેકદ્રવ્યાણિ ॥૫-૫॥

અર્થ- આકાશ સુધીના દ્રવ્યો એક-એક છે.

ભાષ્યમ્- આ આકાશાદ્ધર્માદીન્યેકદ્રવ્યાણ્યેવ ભવન્તિ, પુદ્ગલજીવાસ્ત્વનેકદ્રવ્યાણીતિ ॥૫॥

અર્થ- આકાશ સુધીના ધર્માદિ એક-એક દ્રવ્ય છે. પુદ્ગલ અને જીવો તો અનેક દ્રવ્યો છે. ॥૫॥

સૂત્રમ્- નિષ્ક્રિયાણિ ચ ॥૫-૬॥

અર્થ- (એક છે) અને નિષ્ક્રિય છે.

ભાષ્યમ્- આ આકાશાદેવ ધર્માદીનિ નિષ્ક્રિયાણિ ભવન્તિ, પુદ્ગલજીવાસ્તુ ક્રિયાવન્તઃ, ક્રિયેતિ ગતિકર્માહ ॥૬॥

અર્થ- આકાશ સુધીના જ ધર્મ આદિ (ત્રણ) દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે. પુદ્ગલ અને જીવો તો ક્રિયાવાળા છે. ક્રિયા એટલે ગતિકાર્ય (ગમન ક્રિયા કરનારાં છે-સક્રિય છે.) ॥૬॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા પ્રદેશાવયવબહુત્વં કાયસંજ્ઞમિતિ, તસ્માત્ ક ઇષાં ધર્માદીનાં પ્રદેશા-વયવનિયમ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે આપશ્રીએ કહ્યું કે:- પ્રદેશરૂપ અવયવોનું બહુપણું છે તેથી 'કાય' સંજ્ઞા આપેલ છે. તો આ ધર્માદિના પ્રદેશ અવયવોનો શો નિયમ છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

ભાષ્યમ્- સર્વેષાં પ્રદેશાઃ સન્તિ અન્યત્ર પરમાણોઃ, અવયવાસ્તુ સ્કન્ધાનામેવ, વક્ષ્યતે હિ 'અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ' 'સંઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્ત' ઇતિ ॥ તત્ર-

અર્થ- પરમાણુ સિવાય સર્વ (ધર્મઆદિ પાંચેય) ને પ્રદેશો હોય છે. અવયવો તો સ્કન્ધોને જ હોય છે. (તે વિશે) આણુઓ (અને) સ્કન્ધો એમ બે પ્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે (અ. ૫ - સૂ. ૨૫ માં). સંઘાત, ભેદ અને ઉભય તે ઉત્પન્ન થાય છે (અ. ૫ - સૂ. ૨૬ માં). એમ કહેવાશે.

સૂત્રમ્- અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ ॥૫-૭॥

અર્થ- ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને અસંખ્ય પ્રદેશો છે.

ભાષ્યમ્- પ્રદેશો નામાપેક્ષિકઃ, સર્વસૂક્ષ્મસ્તુ પરમાણોરવગાહ ઇતિ ॥૭॥

અર્થ- પરમાણુની સર્વથી સૂક્ષ્મ જે અવગાહના- તે પ્રદેશ^૧, (તે) અપેક્ષા પ્રયોજનવાળો અર્થાત્ અપેક્ષાથી થયેલો છે. ॥૭॥

સૂત્રમ્- જીવસ્ય ચ ॥૫-૮॥

અર્થ- અને એક જીવના પણ અસંખ્ય પ્રદેશો છે.

ભાષ્યમ્- એકજીવસ્ય ચાસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ભવન્તીતિ ॥૮॥

અર્થ- અને એક જીવના (પણ) અસંખ્ય પ્રદેશો^૨ છે ॥૮॥

સૂત્રમ્- આકાશસ્યાનન્તાઃ ॥૫-૯॥

અર્થ- આકાશાસ્તિકાયના અનન્ત પ્રદેશો છે.

૧. સર્વજાભગવતંતના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જેના ભાગ ન થઈ શકે તેવો નિસ્વયવ પરમાણુ જેટલા ભાગને અવગાહીને રહે તે સ્કંધ સંલગ્ન ભાગને પ્રદેશ કહે છે. સ્કંધને લાગેલા હોય તે પ્રદેશ છે. કૂટ્ટો પડેલો તે પરમાણુ હોય છે.

૨. જેટલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો કે અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો હોય છે. તેટલા જ એક જીવના પ્રદેશો હોય છે.

ભાષ્યમ્- લોકાલોકાકાશસ્યાનન્તાઃ પ્રદેશાઃ, લોકાકાશસ્ય તુ ધર્માધર્મૈકજીવૈસ્તુલ્યાઃ ॥૧॥

અર્થ- લોકાકાશ અને અલોકાકાશના (મળી) અનન્તપ્રદેશો છે. (ફક્ત) લોકાકાશના તો ધર્મ, અધર્મ કે એક જીવ તુલ્ય (એટલે કે ધર્માસ્તિકાયના કે અધર્માસ્તિકાયના કે એકજીવના જેટલા પ્રદેશો છે તેટલા અર્થાત્ લોકાકાશાસ્તિકાયના અસંખ્ય પ્રદેશો છે.) ॥૯॥

સૂત્રમ્- સંખ્યેયાસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલનામ્ ॥૫-૧૦॥

અર્થ- સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા અને અનન્તાપ્રદેશો પુદ્ગલના હોય છે.

ભાષ્યમ્- સઙ્ખ્યેયા અસઙ્ખ્યેયા અનન્તાશ્ચ પુદ્ગલનાં પ્રદેશા ભવન્તિ, અનન્તા ઇતિ વર્તતે ॥૧૦॥

અર્થ- સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા અને અનન્તા પ્રદેશો પુદ્ગલના હોય છે. ‘અનન્ત’ શબ્દ ઉપરના સૂત્રથી અનુવૃત્ત છે. ॥૧૦॥

સૂત્રમ્- નાણોઃ ॥૫-૧૧॥

અર્થ- અણુને પ્રદેશો હોતા નથી.

ભાષ્યમ્- અણોઃ પ્રદેશા ન ભવન્તિ ।

અર્થ- અણુના પ્રદેશો નથી હોતા.

ભાષ્યમ્- અનાદિરમધ્યોઽપ્રદેશો હિ પરમાણુઃ ॥૧૧॥

અર્થ- આદિ, મધ્ય અને અન્તવિનાનો તે પરમાણુ અથવા-આદિ અને મધ્ય અને (ઉપલક્ષણથી અંત) જેને નથી તેવો પરમાણુ તે અપ્રદેશી છે. (પ્રદેશથી અન્તનું ગ્રહણ કરેલ છે.) ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- લોકાકાશેઽવગાહઃ ॥૫-૧૨॥

અર્થ- લોકાકાશમાં દ્રવ્યને અવગાહ છે.

ભાષ્યમ્- અવગાહિનામવગાહો લોકાકાશે ભવતિ ॥૧૨॥

અર્થ- અવગાહકરનાર (દ્રવ્ય) નો અવગાહ લોકાકાશમાં છે ॥૧૨॥

સૂત્રમ્- ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને ॥૫-૧૩॥

અર્થ- ધર્માધર્મનો અવગાહ સમસ્ત લોકાકાશ (માં રહેલ) છે.

ભાષ્યમ્- ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને લોકાકાશોઽવગાહો ભવતીતિ ॥૧૩॥

અર્થ- ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સમસ્ત લોકાકાશમાં રહેલ છે. ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- એકપ્રદેશાદિષુભાજ્યઃ પુદ્ગલનામ્ ॥૫-૧૪॥

અર્થ- પુદ્ગલોનો અવગાહ એક પ્રદેશાદિમાં વિકલ્પ છે.

ભાષ્યમ્- અપ્રદેશસંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તપ્રદેશાનાં પુદ્ગલનામેકાદિષ્વાકાશપ્રદેશેષુ ભાજ્યોઽવગાહઃ, ભાજ્યો વિભાષ્યો વિકલ્પ इत्यनर्थान्तरમ્, તદ્યથા-પરમાણોરેકસ્મિન્નેવ પ્રદેશે, વ્યાણુકસ્યૈકસ્મિન્ દ્વયોશ્ચ, ત્ર્યકસ્યૈકસ્મિન્ દ્વયોસ્ત્રિષુ ચ, एवं चतुरणुकादीनां સંખ્યેયાસંખ્યેયપ્રદેશસ્યૈકાદિષુ સંખ્યેયેષ્વસંખ્યેયેષુ ચ, અનન્તપ્રદેશસ્ય ચ ॥૧૪॥

અર્થ- અપ્રદેશી, સંખ્યાતપ્રદેશી, અસંખ્યાતપ્રદેશી કે અનન્તપ્રદેશી પુદ્ગલોનો અવગાહ એક વગેરે આકાશ પ્રદેશમાં ભજનીય છે. ભાજ્ય, વિભાષ્ય અને વિકલ્પ એ એકાર્થવાચી છે. તે આ રીતે, પરમાણુનો (અવગાહ) એક જ (લોકાકાશના) પ્રદેશમાં હોય. દ્વયણુક (બે પરમાણુના સમુહ) નો (અવગાહ) એક કે બે (લોકાકાશના) પ્રદેશમાં હોય. ત્ર્યણુક (ત્રણ પરમાણુના સમુહ) નો (અવગાહ) એક બે કે ત્રણ (લોકાકાશના) પ્રદેશમાં હોય. એ પ્રમાણે ચતુરણુક (ચાર પરમાણુના સમુહ) આદિ નો (અવગાહ), સંખ્યાત પરમાણુ-અસંખ્યાત પરમાણુનો (અવગાહ) એકાદિથી માંડીને સંખ્યાત અને અસંખ્યાત (લોકાકાશના) પ્રદેશમાં હોય છે અને અનન્તપ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કંધનો (અવગાહ) પણ (એકાદિથી આકાશ પ્રદેશથી માંડીને સંખ્યાત અને અસંખ્યાત (લોકાકાશના) પ્રદેશમાં હોય છે.) ॥૧૪॥

સૂત્રમ્- અસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્ ॥૫-૧૫॥

અર્થ- લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગ વગેરેમાં જીવોનો અવગાહ છે.

ભાષ્યમ્- લોકાકાશપ્રદેશાનામસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામવગાહો ભવતિ, આ સર્વલોકાદિતિ ॥૧૫॥

અર્થ- લોકાકાશના પ્રદેશના અસંખ્યાતમા ભાગ વગેરેમાં જીવોનો અવગાહ છે. આખાય લોક સુધી અવગાહ હોય છે. ॥૧૫॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કો હેતુરસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામવગાહો ભવતીતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે અસંખ્યેયભાગાદિમાં જીવોના અવગાહનું શું કારણ છે. ? (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- પ્રદેશસંહાર વિસર્ગાભ્યાં પ્રદીપવત્ ॥૫-૧૬॥

અર્થ- દીપક (ના પ્રકાશ) ની જેમ જીવપ્રદેશોના સંકોચ અને વિસ્તાર સ્વભાવથી (લોકના) અસંખ્યભાગાદિમાં અવગાહ ભજનીય છે.

ભાષ્યમ્- જીવસ્ય હિ પ્રદેશાનાં સંહારવિસર્ગાવિષ્ટૌ પ્રદીપસ્યેવ ।
અને- જીવના જ પ્રદેશોનો પ્રદીપની જેમ સંકોચ-વિકાસ ઈષ્ટ છે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-તૈલવત્યૃગ્ન્યુપાદાનપ્રવૃદ્ધઃ પ્રદીપો મહતીમપિ કૂટાગારશાલાં પ્રકાશયતિ અણ્વીમપિ માણિકાવૃતઃ માણિકાં દ્રોણાવૃતો દ્રોણં આઢકાવૃતાશ્ચાઢકં પ્રસ્થાવૃતઃ પ્રસ્થં પાણ્યાવૃતો પાણિમિતિ ।
અર્થ- તે આ રીતે-તેલ, દીવેટ અને અગ્નિના ઉપાદાનથી વૃદ્ધિ પામેલ દીપક મોટા મકાનને પ્રકાશમાન કરે છે, નાના મકાનને પણ પ્રકાશમાન કરે છે. માણિકાથી વીંટળાયેલ માણિકાને પ્રકાશમાન કરે છે, દ્રોણથી ઢંકાયેલ દ્રોણને પ્રકાશમાન કરે છે, આઢકથી આવૃત કરાયેલ આઢક ને પ્રકાશમાન કરે છે, પ્રસ્થાથી આવરણ કરાયેલ પ્રસ્થાને પ્રકાશમાન કરે છે, પાણિથી ઢંકાયેલ પાણિને પ્રકાશમાન કરે છે.^૧

ભાષ્યમ્- એવમેવ પ્રદેશાનાં સંહારવિસર્ગાભ્યાં જીવો મહાન્તમણું વા પઞ્ચવિધં શરીરસ્કન્ધં ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલજીવપ્રદેશસમુદાયં વ્યાપ્નોતીતિ, અવગાહત્ત્વમિત્યર્થઃ ।

અર્થ- એ પ્રમાણે પ્રદેશોના સંકોચ અને વિકાસથી જીવ મોટા કે નાના પાંચ પ્રકારના ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ અને જીવ પ્રદેશના^૨ સમુદાય રૂપ શરીર સ્કન્ધને વ્યાપે છે, એટલે કે અવગાહે છે.

ભાષ્યમ્- ધર્માધર્માકાશજીવાનાં પરસ્પરેણ પુદ્ગલેષુ ચ વૃત્તિર્ન વિરુદ્ધ્યતેઽમૂર્તત્વાત્ ॥

અર્થ- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય (ચાર) નું એકરૂપીપણું પરસ્પર (એક બીજા) સાથે કે પુદ્ગલમાં રહેવું વિરોધવાળું નથી.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-સતિ પ્રદેશસંહારવિસર્ગસંભવે કસ્માદસદ્વ્યયભાગાદિષુ જીવાનામવગાહો ભવતિ, નૈકપ્રદેશાદિષ્વિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે તે પ્રદેશનો સંહાર-વિકાસ થઈ શકે છે તો શા માટે (લોકાકાશના) અસંખ્યાતમા ભાગમાં જીવનો અવગાહ છે અને એક પ્રદેશાદિમાં કેમ (જીવનો અવગાહ) નથી ? (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- સયોગત્વાત્ સંસારિણાં ચરમશરીરત્રિભાગહીનાવગાહિત્વાચ્ચ સિદ્ધાનામિતિ ॥૧૬॥

૧. માણિકાદિ નાના-મોટા આકારવાળા માપો છે. જેમ પેટીમાં હોય તે પેટી પ્રકાશમાન કરે અને રૂમમાં હોય તો રૂમને પ્રકાશમાન કરે. તેમ

૨. જે આકાશ પ્રદેશ ઉપર જીવ રહેલો છે તે આકાશ પ્રદેશ ઉપર અનેક જીવના પ્રદેશ હોય છે.

અર્થ- સંસારીજીવો (કાર્મણ) યોગ સહિત હોવાથી અને સિદ્ધ ભગવંતો ચરમ શરીરના ત્રીજા ભાગથી હીન અવગાહનાવાળા હોવાથી (એક પ્રદેશાદિમાં જીવો અવગાહનાવાળા નથી.) ॥૧૬॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- ઉક્તં ભવતા ધર્માદીનસ્તિકાયાન્ પરસ્તાલ્લક્ષણતો વક્ષ્યામ્ इति, તત્ત્વિકમેષાં લક્ષણમિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) કહે છે કે આપશ્રીએ (અ. ૫ - સૂત્ર. ૧ માં) કહ્યું છે કે ધર્માદિ અસ્તિકાયોને લક્ષણપૂર્વક આગળ કહીશુ. તો તેમનું લક્ષણ શું છે ? (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ ॥૫-૧૭॥

અર્થ- (ગતિમાન પદાર્થોને) ગતિમાં નિમિત્તરૂપ થવું તે ધર્માસ્તિકાય નો ઉપકાર અને સ્થિતિમાં નિમિત્તરૂપ થવું તે અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે.

ભાષ્યમ્- ગતિમતાં ગતેઃ સ્થિતિમતાં ચ સ્થિતેઃ ઉપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારો યથાસદ્વ્યયમ્, ઉપગ્રહો નિમિત્તમપેક્ષા કારણં હેતુરિત્યનર્થાન્તરમ્, ઉપકારઃ પ્રયોજનં ગુણોઽર્થં इत्यનર્થાન્તરમ્ ॥૧૭॥

અર્થ- ગતિવાળાને ગતિમાં અને સ્થિતિ (સ્થિર રહેવા) વાળાને સ્થિર (રહેવા) માં હેતુભૂત થવું તે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો અનુક્રમે ઉપકાર છે. ઉપગ્રહ, નિમિત્તકારણ, અપેક્ષાકારણ, હેતુ ઇત્યાદિ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. ઉપકાર, પ્રયોજન, ગુણભૂત પદાર્થ ઇત્યાદિ એકાર્થવાચી છે ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- આકાશસ્યાવગાહઃ ॥૫-૧૮॥

અર્થ- આકાશનો ઉપકાર (પ્રયોજન) અવગાહ આપવાનો છે.

ભાષ્યમ્- અવગાહિનાં ધર્મપુદ્ગલજીવાનામવગાહ આકાશસ્યોપકારઃ ।

અર્થ- અવગાહિ (એટલે આધેય) એવા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય (અને) જીવાસ્તિકાયને અવગાહ (આધાર આપવામાં નિમિત્ત રૂપ થવું તે) આકાશનો ઉપકાર (પ્રયોજન) છે.

ભાષ્યમ્- ધર્માધર્મયોરન્તઃ પ્રવેસસંભવેન પુદ્ગલજીવાનાં સંયોગવિભાગૈશ્ચેતિ ॥૧૮॥

અર્થ- ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય (લોકકાશની) અંદર પ્રવેશીને તેમજ પુદ્ગલો અને જીવોનો^૧ સંયોગ અને વિભાગથી અવગાહ છે. ॥૧૮॥

૧. પુદ્ગલ અને જીવ સક્રિય હોવાના કારણે તેમજ આખા લોકકાશને ધર્માધર્મની માફક વ્યાપ્ત નહિ હોવાના કારણે જીવ-પુદ્ગલોનો સંયોગ અને વિભાગથી અવગાહ આકાશનું પ્રયોજન છે. અલોકમાં આકાશ છે પણ ધર્માદિ ચાર નથી.

સૂત્રમ્- શરીરવાહ્નિમનઃપ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ ॥૫-૧૧॥

અર્થ- શરીર, વાણી, મન, આસોઆસ એ પુદ્ગલોના ઉપકાર (પ્રયોજન) છે.

ભાષ્યમ્- પચ્ચવિધાનિ શરીરાણ્યૌદારિકાદીનિ વાહ્નિઃ પ્રાણાપાનાવિતિ પુદ્ગલાનામુપકારઃ ।

અર્થ- ઔદારિકાદિ પાંચ પ્રકારના શરીરો, વાણી, મન, આસોઆસ એ પુદ્ગલોનો ઉપકાર (પ્રયોજન છે).

ભાષ્યમ્- તત્ર શરીરાણિ યથોક્તાનિ, પ્રાણાપાનાૌ ચ નામકર્મણિ વ્યાખ્યાતૌ ।

અર્થ- તેમાં (સૂત્રમાં) શરીરો (અ. ૨- સૂ. ૩૭ માં) કહેલા છે. આસ અને ઉચ્છવાસ નામકર્મના વિષે (અ. ૮ - સૂ. ૧૨ માં) કહેલ છે.

ભાષ્યમ્- દ્વીન્દ્રિયાદયો જિહ્વેન્દ્રિયયોગાદ્દાષાત્વેન ગૃહ્ણન્તિ, નાન્યે સંજ્ઞિનશ્ચ મનસ્ત્વેન ગૃહ્ણન્તિ, નાન્ય ઇતિ ।

અર્થ- બેઈન્દ્રિયાદિ (જીવો) જીહ્વેન્દ્રિયના સંયોગથી ભાષાપર્યાપ્તિવડે (ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલો) ગ્રહણ કરે છે. (બેઈન્દ્રિય આદિ સિવાય) બીજા (એકિન્દ્રિયો ભાષા પર્યાપ્તિના અભાવે ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ) ન કરે. અને સંજ્ઞિઓ મનવડે (મનોવર્ગણાના સ્કંધને) ગ્રહણ કરે છે. બીજા નહિ.

ભાષ્યમ્- વક્ષ્યતે હિ ‘સકષાયત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાનાદત્તે’ ઇતિ ॥૧૧॥ કિં ચાન્યત્-
અર્થ- કહેવાશે જે કે-‘કષાયવાળો હોવાથી જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે’ એ પ્રમાણે (અ. ૮ - સૂ. ૨માં) ॥૧૮॥ વળી,

સૂત્રમ્- સુખદુઃખજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ ॥૫-૨૦॥

અર્થ- (પૂર્વ સૂત્રોક્ત અને) સુખ, દુઃખ, જીવિત અને મરણમાં નિમિત્ત રૂપ થવું તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર (પ્રયોજન) છે.

ભાષ્યમ્- સુખોપગ્રહો દુઃખોપગ્રહો જીવિતોપગ્રહો મરણોપગ્રહશ્ચેતિ પુદ્ગલાનામુપકારઃ ।

અર્થ- સુખમાં નિમિત્તરૂપ, દુઃખમાં નિમિત્તરૂપ, જીવિત (જીવવામાં) નિમિત્તરૂપ અને મરણમાં નિમિત્તરૂપ પુદ્ગલોનો ઉપકાર (પ્રયોજન) છે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-ઇષ્ટાઃ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાઃ સુખસ્યોપકારઃ, અનિષ્ટા દુઃખસ્ય, સ્નાનાચ્છાદનાનુ-
લેપનભોજનાદીનિ વિધિપ્રત્યુક્તાનિ જીવિતસ્યાનપવર્તનં ચાયુષ્કસ્ય, વિષશસ્ત્રાગ્ન્યાદીનિ મરણસ્યાપવર્તનં
ચાયુષ્કસ્ય ॥

અર્થ- તે આ રીતે, ઈષ્ટ (મનગમતા) સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ, અને શબ્દો સુખના પ્રયોજનરૂપ છે અને જો અણગમતા (સ્પર્શાદિ) દુઃખના (પ્રયોજન રૂપ છે.) સ્નાન, આચ્છાદન (વસ્ત્ર), વિલેપન, ભોજન આદિ વિધિપૂર્વક પ્રયુક્ત જીવનના નિમિત્તરૂપ અને આયુષ્યના અનપવર્તનરૂપ છે. (અને) વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ વગેરે મરણના નિમિત્તરૂપ છે અને આયુષ્યના અપવર્તનરૂપ છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉપપન્નં તાવદેતત્ સોપક્રમાણામપવર્તનીયાયુષામ્, અથાનપવર્ત્યાયુષાં કથમિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે-આ સોપક્રમી અપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને યુક્ત છે પણ અનપવર્તનીય આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ કેવી રીતે થાય ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

ભાષ્યમ્- તેષામપિ જીવિતમરણોપગ્રહઃ પુદ્ગલાનામુપકારઃ, કથમિતિ ચેત્તદુચ્યતે,

અર્થ- તેમને (અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને) પણ જીવિત અને મરણના નિમિત્તભૂત પુદ્ગલોનું ઉપકાર (પ્રયોજન) પણું છે- ‘તે શી રીતે’ એમ પૂછતાં હો તો કહીએ છીએ...

ભાષ્યમ્- કર્મણઃ સ્થિતિક્ષયાભ્યામ્, કર્મ હિ પૌદ્ગલમિતિ, આહારશ્ચ ત્રિવિધઃ સર્વેષામેવોપકુરુતે, કિં કારણમ્ ?, શરીરસ્થિત્યુપચયબલવૃદ્ધિપ્રીત્યર્થં હ્યાહાર ઇતિ ॥૨૦॥

અર્થ- આયુષ્યકર્મની સ્થિતિથી જીવિત છે અને ક્ષયથી મરણ છે. વળી કર્મ એ પુદ્ગલ જ છે. તેમજ ત્રણે પ્રકારનો આહાર બધાને ઉપકાર કરે છે. શા માટે ? (એમ પ્રશ્ન થયે છે) શરીરની સ્થિતિ, ઉપચય, બળ (શક્તિ) વૃદ્ધિ તથા પ્રીતિ માટે જ આહાર ઉપકારક છે. (તેથી પુદ્ગલો જીવિત-મરણમાં ઉપકારક છે.) ॥૨૦॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ગૃહ્ણીમસ્તાવદ્ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલા જીવદ્રવ્યાણામુપકુર્વન્તીતિ, અથ જીવાનાં ક ઉપકાર ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે-તે તો સમજ્યા કે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ એ જીવ દ્રવ્યને ઉપકારક (પ્રયોજન રૂપ) છે. હવે કહો કે જીવોનો શો ઉપકાર છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ ॥૫-૨૧॥^૧

અર્થ- પરસ્પર નિમિત્તરૂપ (સહાયરૂપ થવું તે) જીવોનો ઉપકાર છે.

૧. પ્ર. - ઉપયોગો લક્ષણમ્ ॥૨-૮॥ એ લક્ષણ જીવનું આવ્યું છે તો આ (૫-૨૧)માં અને તે (૨-૮)માં શો ફરક છે. જવાબ-ઉપયોગ એ જીવને સર્વથા-સર્વદા સર્વજીવોને હીય છે. જો કે હીય છે તરતમભાવથી. જ્યારે આ સૂત્ર કાર્યદ્વારા જીવનું લક્ષણ બતાવે છે. ધર્માદિના કાર્ય દ્વારા જે લક્ષણો (ઉપકાર) તે એમના સ્વભાવથી જ છે.

ભાષ્યમ્- પરસ્પરસ્ય હિતાહિતોપદેશાભ્યામુપગ્રહો જીવાનામિતિ ॥૨૧॥

અર્થ- (પરસ્પર) એકબીજાને હિતાહિતના ઉપદેશ નિમિત્ત દ્વારા જીવોનો ઉપકાર છે. ॥૨૧॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-અથ કાલસ્યોપકારઃ ક ઇતિ ? અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે હવે કાળનો શો ઉપકાર છે ? (ઉત્તરાકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ॥૫-૨૨॥

અર્થ- વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ એ પાંચ પ્રકારે બીજા દ્રવ્યોના નિમિત્તભૂત બનવારૂપ કાળનો ઉપકાર (પ્રયોજન) છે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-સર્વભાવાનાં વર્તના કાલાશ્રયા વૃત્તિઃ, વર્તના ઉત્પત્તિઃ સ્થિતિઃ અથ ગતિઃ પ્રથમસમયાશ્રયા इत्यर्थः ।

અર્થ- તે આ રીતે, સર્વભાવોનું વિદ્યમાનપણું તે કાળના આશ્રયે છે. વર્તના-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ એ પ્રથમ સમય આશ્રિત છે.

ભાષ્યમ્- પરિણામો દ્વિવિધઃ-અનાદિરાદિમાંશ્ચ, તં પરસ્તાદ્વક્ષ્યામઃ ।

અર્થ- પરિણામ^૧ બે પ્રકારે છે (૧) અનાદિમાન અને (૨) આદિમાન, તે આગળ (અ. ૫ - સૂ. ૪૨ માં) કહીશું.

ભાષ્યમ્- ક્રિયાગતિઃ, સા ત્રિવિધા-પ્રયોગગતિઃ વિભ્રસાગતિઃ મિશ્રિકેતિ ।

અર્થ- ક્રિયા એટલે ગતિ. તે ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) પ્રયોગ ગતિ (જે જીવની પ્રેરણાથી થાય છે.) (૨) વિભ્રસાગતિ (જે ગતિમાન પદાર્થોમાં સહજગતિ થાય છે.) અને (૩) મિશ્રિકા ગતિ (જે જીવની પ્રેરણાથી અને સહજ ગતિ થાય તે એમ ઉભય રીતે થાય તે).

ભાષ્યમ્- પરત્વાપરત્વે ત્રિવિધં- પ્રશંસાકૃતે ક્ષેત્રકૃતે કાલકૃતે ઇતિ । તત્ર પ્રશંસાકૃતે પરો ધર્મઃ પરં જ્ઞાનં અપરઃ અધર્મઃ અપરમજ્ઞાનમિતિ, ક્ષેત્રકૃતે એકદિક્કાલાવસ્થિતયોર્વિપ્રકૃષ્ટઃ પરો ભવતિ સત્ત્રિકૃષ્ટોપરઃ, કાલકૃતે દ્વિષ્ટવર્ષાદ્વર્ષશતિકઃ પરો ભવતિ, વર્ષશતિકાદ્દ્વિષ્ટવર્ષોપરો ભવતિ । તદેવં પ્રશંસાક્ષેત્રકૃતે પરત્વાપરત્વે વર્જયિત્વા વર્તનાદીનિ કાલકૃતાનિ કાલસ્યોપકાર ઇતિ ॥૨૨॥

અર્થ- પરત્વ અને અપરત્વ ત્રણ પ્રકારે (૧) પ્રશંસાકૃત, (૨) ક્ષેત્રકૃત અને (૩) કાલકૃત. તેમાં પ્રશંસાકૃત-ધર્મ પ્રશસ્ત છે, જ્ઞાન તે સર્વોત્તમ છે. અધર્મ-અપ્રશસ્ત છે, અજ્ઞાન નિંદનીય છે.

૧. પરિણામ એટલે પોતાની જાતનો ત્યાગ કર્યા વિના પૂર્વ અવસ્થાનો ત્યાગ અને ઉત્તર અવસ્થાની ઉત્પત્તિ. એવો પરિણામ જીવમાં જ્ઞાનાદિ તથા ક્રોધાદિપણ છે અને પુદ્ગલમાં કાળો, ધોળો વગેરે વર્ણ છે. તથા ધર્માસ્તિકાય વગેરેમાં અગુરૂલધુ ગુણની હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ છે.

ક્ષેત્રકૃત-એક દિશામાં રહીને દૂરના ક્ષેત્રને પર કહે છે અને નજીકના ક્ષેત્રને અપર કહે છે. (જેમકે, અમદાવાદથી શત્રુંજય અપર છે અને સમેતશિખર પર છે, પરત્વ અને અપરત્વ પરસ્પર સાપેક્ષ છે.) કાલકૃત-તે આ પ્રમાણે, સોળ વરસથી સો વર્ષ વાળો પર (મોટો) છે, અને સો વરસથી સોળ વરસવાળો અપર (નાનો) છે. (દ્વિષ્ટ = સોળ). એ પ્રમાણે પ્રસંશાકૃત અને ક્ષેત્રકૃત એ પરત્વ-અપરત્વ છોડીને વર્તનાદિ કાળકૃત છે. તે કાળનો ઉપકાર (પ્રયોજન) છે. (અહીં પરત્વાપરત્વના ત્રણ ભેદમાંથી પ્રસંશાકૃત અને ક્ષેત્રકૃત નથી લેવાનું, માત્ર કાળકૃત લેવાનું છે.) ॥૨૨॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા શરીરાદીનિ પુદ્ગલાનામુપકાર ઇતિ, પુદ્ગલા ઇતિ ચ તન્નાન્તરીયા જીવાનુ પરિભાષન્તે, સ્પર્શાદિરહિતાશ્ચાન્યે, તત્કથમેતદિતિ, અત્રોચ્યતે,

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે (અ. પ. સૂ ૧૯ ના ભાષ્યમાં) શરીરાદિ એ પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. પણ ઈતરદર્શનીતો જીવોને જ પુદ્ગલો કહે છે, કેટલાક (તો પુદ્ગલને) સ્પર્શાદિ રહિત માને છે. તો તે શી રીતે (સંભવે) ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

ભાષ્યમ્- એતદાદિવિપ્રતિપત્તિપ્રતિષેધાર્થં વિશેષવચનવિવક્ષયા ચેદમુચ્યતે-

અર્થ- ઈત્યાદિ વિપરીત માન્યતાના નિષેધ માટે વિશેષ કથન વડે કહેવાની ઈચ્છાથી આ કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ॥૫-૨૩॥

અર્થ- પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળા હોય છે.

ભાષ્યમ્- સ્પર્શઃ રસઃ ગન્ધઃ વર્ણ ઇત્યેવં લક્ષણાઃ પુદ્ગલા ભવન્તિ ।

અર્થ- સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ (અને) વર્ણ એ લક્ષણવાળા પુદ્ગલો છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર સ્પર્શોઽષ્ટવિધઃ-કઠિનો મૃદુર્ગુર્લઘુઃ શીત ઉષ્ણઃ સ્નિગ્ધઃ રૂક્ષ ઇતિ, રસ પञ્ચવિધઃ-તિક્તઃ કટુઃ કષાયોઽમ્લો મધુર ઇતિ, ગન્ધો દ્વિવિધઃ-સુરભિરસુરભિશ્ચ, વર્ણઃ પञ્ચવિધઃ-કૃષ્ણો નીલો લોહિતઃ પીતઃ શુક્લ ઇતિ ॥૨૩॥ કિઞ્ચાન્યત્-

અર્થ- તેમાં સ્પર્શ આઠ પ્રકારે- કઠણ (કર્કશ), મૃદુ (સુંવાળો), ગુરુ (ભારે), લઘુ (હલકો), શીત (ઠંડો), ઉષ્ણ (ગરમ), સ્નિગ્ધ (ચીકણો) અને રૂક્ષ (લુખો).

રસ પાંચ પ્રકારે- તીખો, કડવો, તુરો, ખાટો અને મીઠો.

ગન્ધ બે પ્રકારે- સુગંધ અને દુર્ગંધ.

વર્ણ પાંચ પ્રકારે- કાળો, લીલો, લાલ, પીળો, અને સફેદ. ॥૨૩॥

વળી.....

સૂત્રમ્- શબ્દ-બન્ધ-સૌક્ષ્મ્યં-સ્થૌલ્ય-સંસ્થાન-ભેદ-તમશ્છાયાતપોદ્યોતવન્તશ્ચા ૫-૨૪।
અર્થ- શબ્દ, બન્ધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂલતા, આકાર, ભેદ, અંધકાર, છંયા, આતપ, (અને) ઉદ્યોતવાળા પણ પુદ્ગલો હોય છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર શબ્દઃ ષડ્વિધઃ-તતો વિતતો ઘનઃ શુષિરો સંઘર્ષો ભાષા ઇતિ ।
 તે (શબ્દાદિ^૧) માં શબ્દ છ પ્રકારે છે.

- (૧) તત - (મૃદંગાદિ થી ઉત્પન્ન થયેલો અવાજ તે.)
- (૨) વિતત- (વિણા આદિનો અવાજ તે.)
- (૩) ઘન- (કાંસાની થાળી ઉપર જે ડંકાથી થતો અવાજ તે)
- (૪) શુષિર- (વાંસળી, પાવા વગેરે થી જે અવાજ થાય તે)
- (૫) સંઘર્ષ- (લાકડા ઉપર કરવત ઘસવાથી જે અવાજ થાય તે)
- અને (૬) ભાષા- (જીવના મુખના પ્રયત્ન વડે ઉત્પન્ન થતાં શબ્દો તે)

ભાષ્યમ્- બન્ધસ્ત્રિવિધઃ પ્રયોગબન્ધો વિમ્નસાબન્ધો મિશ્ર બન્ધ ઇતિ, સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્ભવતીતિ વક્ષ્યતે ।
અર્થ- બન્ધ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) પ્રયોગબંધ (જીવના વ્યાપારથી થતો બંધ તે.) (૨) વિમ્નસાબંધ- (પ્રયોગ વિના સ્વભાવથી થતો બંધ તે.) (૩) મિશ્રબંધ (જીવના પ્રયોગ થી સહચરિત અચેતન દ્રવ્યનો બંધ તે.) સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વથી (પુદ્ગલોનો) બંધ થાય છે. તે (અ. ૫- સૂ. ૩૨ માં) કહેવાશે.

ભાષ્યમ્- સૌક્ષ્મ્યં દ્વિવિધમ્-અન્ત્યમાપેક્ષિકં ચ, અન્ત્યં પરમાણુષ્વેવ, આપેક્ષિકં ચ દ્વચણુકાદિષુ સંઘાતપરિણામાપેક્ષં ભવતિ, તદ્યથા-આમલકાદ્બદરમિતિ ।

અર્થ- સૂક્ષ્મતા બે પ્રકારે- (૧) અન્ત્ય (સૌથી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ) અને (૨) આપેક્ષિક સૂક્ષ્મ (અપેક્ષાથી સૂક્ષ્મ.) અન્ત્ય સૂક્ષ્મ પરમાણુમાં જ હોય છે. (એક અણુ તે પરમાણુ કહેવાય છે) અને આપેક્ષિક સૂક્ષ્મ દ્વચણુકાદિમાં સંઘાતરૂપ પરિણમનની અપેક્ષાએ છે. જેમકે આમળા કરતાં બોર સૂક્ષ્મ છે. (તેમ બોર કરતાં ચણોડી સૂક્ષ્મ, ત્ર્યણુક કરતાં દ્વચણુક સૂક્ષ્મ, ચતુરણુક કરતાં ત્ર્યણુક સૂક્ષ્મ, તેમ અપેક્ષાએ.)

ભાષ્યમ્- સ્થૌલ્યમપિ દ્વિવિધમ્ અન્ત્યમાપેક્ષિકં ચ, સંઘાતપરિણામાપેક્ષમેવ ભવતિ, તત્રાન્ત્યં સર્વલોકવ્યાપિનિ મહાસ્કન્ધે ભવતિ, આપેક્ષિકં બદરાદિભ્ય આમલકાદિષ્વિતિ ।

અર્થ- સ્થૂલતા પણ બે પ્રકારે છે. (૧) અન્ત્ય અને (૨) આપેક્ષિક. સંઘાતરૂપ પરિણમનની અપેક્ષાવાળું સ્થૌલ્ય છે. તેમાં પહેલો પ્રકાર જે અન્ત્ય સ્થૂલતા-તે સર્વલોક વ્યાપી મહાસ્કન્ધ છે. આપેક્ષિક સ્થૂલતા-નાના કરતાં મોટાની સ્થૂલતા જેમકે બોર કરતાં આમળામાં સ્થૂલતા છે. (આમળા કરતાં દાડમ મોટા-સ્થૂલ છે.)

૧. શબ્દ બે પ્રકારે પણ કહેવાય છે. (૧) પ્રાયોગિક અને (૨) વૈશ્વસિક. ઉક્ત છ ભેદ પ્રાયોગિક (જીવના પ્રયત્નથી) ના છે. વૈશ્વસિકમાં વાદળાનો ગર્જન વગેરે આવે છે.

ભાષ્યમ્- સંસ્થાનમનેકવિધમ્દીર્ઘસ્વાદ્યનિત્યંત્વપર્યન્તમ્ ।

અર્થ- આકાર અનેક પ્રકારે છે. તે દીર્ઘ, હ્રસ્વ આદિથી માંડીને અનિત્યન્ત્વ સુધી જાણવા. (અનિત્યન્ત્વ એટલે વ્યવહારમાં પ્રચલિત સંસ્થાનમાંથી કોઈપણ રીતે ન કહી શકાય તે અનિત્ય. જીવ સમ્બન્ધિ સમયતુરમ્નાદિ છ સંસ્થાન છે. તે અહીં લેવાના નથી. આ [દીર્ઘાદિ] પુદ્ગલના સંસ્થાન છે. ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, આયત, (દીર્ઘ) અને પરિમંડલાકાર આમાનાં કોઈપણ આકારની સાથે ન સરખાવી શકાય તે અનિત્યંત્વ જેમકે, વાદળ. સંસ્થાન = રચના વિશેષ.)

ભાષ્યમ્- ભેદઃ પञ्चविधः औत्कारिकः चौर्णिकः खण्डः प्रतरः अनुतट इति ।

અર્થ- ભેદ પાંચ પ્રકારે છે.

- (૧) ઓત્કારિક (-ઘસારાથી જે છૂટુ પડે તે ઓત્કારિક ભેદ. જેમ ચંદનાદિ ઘસવાથી.)
- (૨) ચૌર્ણિક (ભૂકો થઈ જાય તે. જેમકે આટો, ચૂર્ણ)
- (૩) ખંડ (ટૂકડા થઈ છૂટા પડે તે. જેમકે, પત્થર વગેરે)
- (૪) પ્રતર (પડ છૂટા પડે તે. જેમકે, અબરખના પડ)
- (૫) અનુતટ (છોલવા વડે કરી છૂટું પડે તે. જેમકે, વાંસ, શેરડીના છોતરાં વગેરે)

ભાષ્યમ્- तमश्छायातपोद्योताश्च परिणामजाः । सर्व एवैते स्पर्शादयः पुद्गलेष्वेव भवन्तीत्यतः पुद्गलास्तद्वन्तः ॥

અર્થ- અંધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોત પરિણામથી થયેલ છે. આ બધા જ તેમજ સ્પર્શાદિ પુદ્ગલમાં જ હોય છે. તેથી પુદ્ગલ 'તે વાળું' કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- अत्राह-किमर्थं स्पर्शादीनां शब्दादीनां च पृथक्सूत्रकरणमिति ?, अत्रोच्यते- स्पर्शादयः परमाणुषु स्कन्धेषु च परिणामजा एव भवन्ति । शब्दादयस्तु स्कन्धेष्वेव भवन्त्यनेकनिमित्ताश्चेत्यतः पृथक्करणम् ॥२४॥

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે સ્પર્શાદિનું અને શબ્દાદિનું (૨૩-૨૪ એમ બે) સૂત્ર જુદું મૂકવાનું કારણ શું ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં- (૨૩ માં સૂત્રવાળું) સ્પર્શાદિ પરમાણુ અને સ્કન્ધ એમ બંનેમાં હોય છે. (એટલે સર્વપુદ્ગલોમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ હોય જ.) જ્યારે (૨૪ માં સૂત્રવાળું) શબ્દાદિ માત્ર સ્કન્ધમાં જ હોય છે અને તે અનેક નિમિત્તવાળા હોય છે. (એટલે સર્વસ્કન્ધમાં હોય છે- એમ નહિ માનવું. પરંતુ કોઈકમાં હોય-કોઈકમાં ન હોય.) ॥૨૪॥

ભાષ્યમ્- त एते पुद्गलाः समासतो द्विविधा भवन्ति, तद्यथा-

અર્થ- ટૂંકમાં- તે પુદ્ગલો બે પ્રકારે છે. તે આ રીતે...

સૂત્રમ્- અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ ॥૫-૨૫॥

અર્થ- અણુઓ અને સ્કન્ધો એમ બે પ્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે.

ભાષ્યમ્- ઉક્તં ચ-કારણમેવ તદન્યં સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ । એકરસગન્ધવર્ણો દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિન્ગશ્ચ ॥૧॥ ઇતિ ।

અર્થ- (પરમાણુ કેવો છે ?) પુદ્ગલ સ્કન્ધનું જે અન્ય કારણ છે (પુદ્ગલ સ્કન્ધ પરમાણુ વિના બનતો નથી), સૂક્ષ્મ છે, તેમજ નિત્ય છે, દરેક પરમાણુને પાંચ રસ પૈકી એક રસ, એવી રીતે એક વર્ણ, એક ગંધ અને બે સ્પર્શ હોય છે, તે પરમાણુ કાર્યથી જાણી શકાય છે.

ભાષ્યમ્- તત્રાણવોડબદ્ધાઃ, સ્કન્ધાસ્તુ બદ્ધા એવેતિ ॥૨૫॥

અર્થ- (બે પ્રકારના પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે) તેમાં અણુઓ છૂટા હોય છે, જ્યારે સ્કન્ધો તો જોડાયેલા જ હોય છે. ॥૨૫॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કથં પુનરેતદ્ દ્વૈવિધ્યં ભવતીતિ ? અત્રોચ્યતે-સ્કન્ધાસ્તાવત્ ॥

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ) કહે છે કે પુદ્ગલના બે પ્રકાર શી રીતે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં. સ્કન્ધો તો... (સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ જણાવે છે)

સૂત્રમ્- સંઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ॥૫-૨૬॥

અર્થ- સંઘાતથી, ભેદથી અને સંઘાતભેદ ઉભયથી એમ ત્રણ પ્રકારે સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- સંઘાતાદ્ભેદાત્સંઘાતભેદાદિતિ, એભ્યસ્ત્રિભ્યઃ કારણેભ્યઃ સ્કન્ધા ઉત્પદ્યન્તે દ્વિપ્રદેશાદયઃ ।

અર્થ- સંઘાતથી (જોડાણથી), ભેદથી (છૂટાપડવાથી) અને સંઘાત ભેદ (ઉભય) થી એમ ત્રણ કારણોથી દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કન્ધો ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-દ્વયોઃ પરમાણ્વોઃ સંઘાતાદ્ દ્વિપ્રદેશઃ, દ્વિપ્રદેશસ્યાણોશ્ચ સંઘાતાત્રિપ્રદેશઃ, एवं संख्येयानामसंख्येयानामनन्तानामनन्तानાં च प्रदेशानां સંઘાતાત્ તાવત્પ્રદેશાઃ ।

અર્થ- તે આ રીતે, બે પરમાણુ સંઘાતથી-તે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, બે પ્રદેશ અણુ સાથે જોડાવાથી ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એ પ્રમાણે સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનન્તા અને અનન્તાન્ત પ્રદેશોના જોડાવાથી તેટલા પ્રદેશી સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય. (હવે બીજો પ્રકાર કહે છે...)

ભાષ્યમ્- ણામેવ ભેદાદ્દ્વિપ્રદેશપર્યન્તાઃ ।

અર્થ- તેમનો (જોડાણ પામેલા સ્કન્ધનો) જ ભેદથી (અર્થાત્ છૂટા પડવાથી) બે પ્રદેશ સુધીના ઉત્પન્ન

થયેલા સ્કન્ધો તે (ભેદસ્કન્ધ.) (હવે ત્રીજો પ્રકાર કહે છે...)

भाष्यम्- एत एव संघातभेदाभ्यामेकसामयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, अन्यस्य संघातेनान्यतो भेदेनेति ॥२६॥

અર્થ- અને એ જ (સ્કન્ધો) એક જ સમયમાં સંઘાત અને ભેદથી દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય તો તે સંઘાત-ભેદ (ઉભય) થી સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય. (જેમકે જે સમયમાં સ્કન્ધની સાથે બીજો પરમાણુ કે સ્કન્ધ જોડાયો તે જ સમયમાં પહેલા સ્કન્ધનો પરમાણુ કે સ્કન્ધ છૂટો પડ્યો-તો તે વખતે જે સ્કન્ધ રહ્યો તે ઉભયથી રચાયેલો સ્કન્ધ કહેવાય.) ॥૨૬॥

भाष्यम्- अत्राह-अथ परमाणुः कथमुत्पद्यत इति ? अत्रोच्यते-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે હવે પરમાણુ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? (તે કહો ને) (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

सूत्रम्- भेदादणुः ॥५-२७॥

અર્થ- પરમાણુ ભેદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

भाष्यम्- भेदादेव परमाणुरुत्पद्यते, न संघातादिति ॥२७॥

અર્થ- ભેદથી જ પરમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ સંઘાત થી નહિ. ॥૨૭॥

सूत्रम्- भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः ॥५-२८॥

અર્થ- ભેદ અને સંઘાત (એમ ઉભય) થી થયેલા સ્કન્ધો ચક્ષુગ્રાહ્ય છે.

भाष्यम्- भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, अचाक्षुषास्तु यथोक्तात्संघाताद्भेदात्संघातभेदाच्चेति ॥२८॥

અર્થ- ભેદ અને સંઘાત (સ્કન્ધનો ત્રીજો પ્રકાર-ઉભય) થી દર્શનીય સ્કન્ધો ઉત્પન્ન થાય છે.^૧ અદર્શનીય તો જેમ પૂર્વોક્ત સંઘાતથી, ભેદથી અને સંઘાત ભેદ (ઉભય) થી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૨૮॥

भाष्यम्- अत्राह-धर्मादीनि सन्तीति कथं गृह्यत इति ?, अत्रोच्यते, लक्षणतः ॥ किं च सतो लक्षणमिति ? अत्रोच्यते-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે ધર્માદિ દ્રવ્યો વિદ્યમાન છે તે શી રીતે કહેવાય ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં. (જવાબ) લક્ષણથી. (જિજ્ઞાસુ) વળી વિદ્યમાન (સત્) નું લક્ષણ શું ? (ઉત્તરકાર)

૧. જેટલા સ્કન્ધો ભેદ-સંઘાત (એમ ઉભય) થી થયા છે, તે બધા જ દેખાય છે તેમ ન સમજવું, પરંતુ જે દેખાય છે તે બધાજ સંઘાત-ભેદ એમ ઉભયથી ઉત્પન્ન થયા છે. તેમ સમજવું.

અહીં કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં સત્ ॥૫-૨૧॥

અર્થ- ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિરતા આ ત્રણ યુક્ત જે છે તે સત્ કહેવાય છે (અર્થાત્ વિદ્યમાન છે.)

ભાષ્યમ્- ઉત્પાદવ્યયાભ્યાં ધૌવ્યેણ ચ યુક્તં સતો લક્ષણમ્, યદુત્પદ્યતે યદ્વ્યેતિ યચ્ચ ધ્રુવં તત્સત્, અતોઽન્યદસદિતિ ॥૨૧॥

અર્થ- સત્ નું લક્ષણ-ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા સહિત (જે) છે તે સત્ છે. જે ઉત્પન્ન થાય છે, જે નાશ પામે છે અને જે સ્થિર રહે છે તે સત્ એટલે વિદ્યમાન અને તેનાથી વિપરીત તે અસત્ (અવિદ્યમાન.) ॥૨૧॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ગૃહ્ણીમસ્તાવદેવ લક્ષણં સદિતિ, ઇદં તુ વાચ્યં-તત્ત્વિકં નિત્યમાહોસ્વિદનિત્યમિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે આ લક્ષણવાળું સત્' તે અમે સમજ્યા. પરંતુ તે તો કેહો કે શું તે (સત્) નિત્ય કે અનિત્ય ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ ॥૫-૩૦॥

અર્થ- તે (સત્) સ્વસ્વરૂપથી જે ન ફરે (ન બદલાય) તે નિત્ય. (ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિરતા એ સ્વભાવથી જે ચ્યૂત ન થાય તે નિત્ય.)

ભાષ્યમ્- યત્સતો ભાવાન્ન વ્યેતિ ન વ્યેષ્યતિ તન્નિત્યમિતિ ॥૩૦॥

અર્થ- જે સત્ સ્વભાવથી ફરતું નથી અને ક્યારે પણ બદલાશે નહિ તે નિત્ય જાણવું. ॥૩૦॥

સૂત્રમ્- અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ ॥૫-૩૧॥

અર્થ- અપેક્ષાથી કે અપેક્ષાન્તરથી તે સિદ્ધ થઈ શકે છે. (અથવા, એક યા બીજી અપેક્ષાથી તે સિદ્ધ થાય છે. અથવા, અર્પણા અને અનર્પણાથી એ સાબિત થઈ શકે છે. અથવા, વિવેકાનુસાર મુખ્ય-ગૌણભાવથી વ્યવહાર કરી શકાય છે.)

ભાષ્યમ્- સચ્ચ ત્રિવિધમપિ નિત્યં ચ ઉભે અપિ અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ, અર્પિતં વ્યાવહારિકમનર્પિતમ- વ્યાવહારિકં ચેત્યર્થઃ, તચ્ચ સચ્ચતુર્વિધમ્, તદ્વથા-દ્રવ્યાસ્તિકં માતૃકાપદાસ્તિકમુત્પન્નાસ્તિકં પર્યાયાસ્તિકમિતિ, ણામર્થપદાનિ દ્રવ્યં વા દ્રવ્યે વા દ્રવ્યાણિ વા સત્, અસન્નામ નાસ્ત્યેવ દ્રવ્યાસ્તિકસ્ય । માતૃકાપદાસ્તિકસ્યાપિ, માતૃકાપદં વા માતૃકાપદે વા માતૃકાપદાનિ વા સત્,

અમાતૃકાપદં વા અમાતૃકાપદે વા અમાતૃકાપદાનિ વા અસત્ । ઉત્પન્નાસ્તિકસ્ય, ઉત્પન્નં વોત્પન્ને વોત્પન્નાનિ વા સત્, અનુત્પન્નંવાઽનુત્પન્નેવાઽનુત્પન્નાનિ વાઽસત્ । અર્પિતેઽનુપનીતે ન વાચ્યં સદિત્યસદિતિ વા, પર્યાયાસ્તિકસ્ય સદ્ભાવપર્યાયે વા સદ્ભાવપર્યાયયોર્વા સદ્ભાવપર્યાયેષુ વા આદિષ્ટં દ્રવ્યં વા દ્રવ્યે વા દ્રવ્યાણિ વા સત્, અસદ્ભાવપર્યાયે વા અસદ્ભાવપર્યાયયોર્વા અસદ્ભાવપર્યાયેષુ વા આદિષ્ટં દ્રવ્યં વા દ્રવ્યે વા દ્રવ્યાણિ વાઽસત્, તદુભયપર્યાયે વા તદુભયપર્યાયયોર્વા તદુભયપર્યાયેષુ વા આદિષ્ટં દ્રવ્યં વા દ્રવ્યે વા દ્રવ્યાણિ વા ન વાચ્યં સદિત્યસદિતિ વા, દેશાદેશેન વિકલ્પયિતવ્યમિતિ ॥૩૧॥

અર્થ- ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એમ ત્રિવિધરૂપે સત્ અને નિત્ય એમ બન્નેય એક યા બીજી અપેક્ષાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. (આ રીતે અર્પિત (અપેક્ષા) થી અને અનર્પિત (અપેક્ષાન્તર-બીજી અપેક્ષા) થી વ્યવહાર થઈ શકે છે. એટલે અર્પિત વ્યવહાર-અનર્પિત વ્યવહાર.)

-હવે તે સત્ ચાર પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) દ્રવ્યાસ્તિક, (૨) માતૃકાપદાસ્તિક, (૩) ઉત્પન્નાસ્તિક (અને ૪) પર્યાયાસ્તિક.

-(દ્રવ્યાસ્તિકના) અર્થપદો-એક દ્રવ્ય છે, બે દ્રવ્યો છે કે ઘણાં દ્રવ્યો છે તે સત્. દ્રવ્યાસ્તિકમાં અસત્નામ (અસત્ વિકલ્પો) નથી હોતા.

-માતૃકાપદાસ્તિકના પણ-એક વચન માતૃકાપદ, દ્વિવચન માતૃકાપદ કે બહુવચનમાતૃકાપદો તે સત્. અને એક અ માતૃકાપદ, બે અ માતૃકાપદ કે ઘણાં અ માતૃકાપદ તે અસત્.

-ઉત્પન્નાસ્તિકના (વિકલ્પો)- એ.વ. ઉત્પન્ન, દ્વિ. વ. ઉત્પન્ન કે બ.વ. ઉત્પન્ન તે સત્. અને એ.વ. અનુત્પન્ન, દ્વિ.વ. અનુત્પન્ન કે બ.વ. અનુત્પન્ન તે અસત્. વિવક્ષિત અપેક્ષાએ ક્રમપૂર્વક યુગપત્ વાચ્ય નથી. (એટલે આત્મતત્વાદિ સત્ કે અસત્ એક સાથે કહી શકાશે નહિ.)

-પર્યાયાસ્તિકના (વિકલ્પો) એક સદ્ભાવપર્યાયમાં, બે સદ્ભાવપર્યાયમાં કે ઘણાં સદ્ભાવ પર્યાયમાં અપેક્ષિત એક દ્રવ્ય, બે દ્રવ્ય કે ઘણાં દ્રવ્યો સત્ છે. (જેની વિવક્ષા નથી. પરંતુ બીજા પર્યાયોમાં છે ખરા-એવા) અસદ્ભાવપર્યાય એકવચન અસદ્ભાવપર્યાય, દ્વિ.વ. અસદ્ભાવપર્યાય બ.વ. અસદ્ભાવપર્યાયમાં અપેક્ષિત એક દ્રવ્ય કે બે દ્રવ્ય કે ઘણાં દ્રવ્યો તે અસત્ છે. સત્ અસત્ રૂપ એક ઉભયપર્યાયમાં, બે ઉભયપર્યાયમાં કે ઘણાં ઉભયપર્યાયમાં આદિષ્ટ (અપેક્ષિત) એક દ્રવ્ય, બે દ્રવ્ય કે ઘણાં દ્રવ્યો તે સત્ કે અસત્ એમ બંને રીતે કહેવાય નહિ. (અહીં સુધી કુલ ત્રણ ભાંગા સમભંગીના થયા.) સકલાદેશ અને વિકલા દેશથી બાકીના ભાંગા કરી લેવા. [વિશેષ સમજૂતી] ઉપર સત્ના લક્ષણમાં (૨૯ માં સૂત્રમાં) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવથી યુક્ત તે સત્ નું લક્ષણ આપ્યું છે અને ૩૦ માં સૂત્રમાં સત્ ભાવથી અવ્યય તે નિત્ય છે. કારણકે તે પોતાના સ્વભાવથી ચ્યૂત નથી થતું. વળી આ અધ્યાયના ૩૧ સૂત્રમાં (નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ૫-૩ માં) સર્વદ્રવ્યો નિત્ય જણાવ્યા છે. એટલે શંકાકાર શંકા કરે કે સત્ નિત્ય છે, સત્ વ્યયવાળું પણ છે અને નિત્ય અવ્યયવાળું છે. તો સત્ નિત્ય શી રીતે ? અને નિત્ય એ સત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? તથા ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા ત્રણે એક સાથે શી રીતે ઘટે ? તેનાં જવાબ માટે આ ૩૧ મું સૂત્ર છે. તે વાત સિદ્ધ થઈ શકે-અપેક્ષાથી અને અપેક્ષાન્તરથી' ઈતિ સૂત્રાર્થ. ભાષ્ય વિવેચન- સત્-ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ

એ લક્ષણ યુક્ત છે. સત્ નિત્ય છે, જ્યારે વિવક્ષિત સત્ ની ધ્રુવ અંશ તરફ વિવક્ષા થાય ત્યારે સત્ નિત્ય લાગે છે. પરંતુ જ્યારે સત્ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પર્યાય તરફ લક્ષ જાય ત્યારે તે સત્ ઉત્પત્તિ અને નાશ હોવાને કારણે અનિત્ય લાગે છે. પરંતુ ખરી રીતે સત્માં ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રૌવ્ય ત્રણેય છે અને તે નિત્ય જ છે. જ્યારે વિવક્ષાભેદથી અનિત્ય પણ લાગે છે. તે આપણે જોયું. આ રીતે અર્પિત-અનર્પિતથી એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ અનિત્યત્વ તેમજ સ્થિરત્વ અને ઉત્પાદવ્યયથી અસ્થિરત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ બધું નયભેદથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. -અર્પિત વ્યવહારિક આ રીતે વ્યવહારમાં અર્પિત અને અનર્પિત બંને જાતના વ્યવહાર થઈ શકે છે. એટલે અર્પિત વ્યવહારિક અનેક અનર્પિત વ્યવહારિક એ અર્થ છે. એમ સમજવું. પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે. અને અનેક રીતે તેનો વ્યવહાર થઈ શકે છે અર્પણા-અનર્પણાથી કે મુખ્યગૌણ ભાવથી. અપેક્ષા ભેદથી કોઈપણ એક વસ્તુના અનેક ધર્મો પૈકી કોઈ એક ધર્મનું અને ક્યારેક એમાં રહેલા બીજા વિરુદ્ધ દેખાય છે. તે ધર્મનો વ્યવહાર કરીએ ત્યારે એ કોઈ પણ અપ્રામાણિક સાબિત થતું નથી. પરંતુ પ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે. જેમકે આત્મા નિત્ય-અનિત્ય. દ્રવ્યથી નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય. આ રીતે વ્યવહારમાં વિરુદ્ધ દેખાતા ધર્મો સંબંધી જે રીતે કહેલું હોય ત્યારે મુખ્ય-ગૌણભાવે કહેવાય છે. જ્યારે એમ કહેવાય કે બધા આત્મા સરખા છે ત્યારે આત્મા (સત્) ને ધ્રુવઅંશથી વિવક્ષા (વ્યવહાર) થયેલ છે. જ્યારે એમ કહેવાય કે બધા જીવ સરખા હોતા નથી. ત્યારે એમાં પર્યાયદ્રષ્ટિથી વિવક્ષા (વ્યવહાર) છે. આ રીતે દ્રવ્ય અને પર્યાય દ્રષ્ટિથી જુદો જુદો વ્યવહાર વિવક્ષાથી કરી શકાય છે. એવી રીતે, એકત્વ- અનેકત્વ ધર્મયુગ્મ લેવાય. -સચ્ચતુર્વિધ... હવે સત્ ચાર પ્રકારે છે તે આ રીતે, (૧) દ્રવ્યાસ્તિક (૨) માતૃકાપદાસ્તિક (૩) ઉત્પન્નાસ્તિક અને (૪) પર્યાયાસ્તિક. અહીંયા સત્ નિત્ય છે, અસત્ અનિત્ય છે. સત્ ના ચાર ભેદ થાય છે: નહિ ત્રણ કે નહિ પાંચ. તેમાં દ્રવ્યાસ્તિક અને માતૃકાપદાસ્તિક તે દ્રવ્યનય છે. ઉત્પન્નાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક તે પર્યાયનય છે. જ્યાં હોવાપણાની અર્થાત્ અસ્તિપણાની બુદ્ધિ છે તેનું નામ આસ્તિક. 'સત્' દ્રવ્ય છે એટલે દ્રવ્યાસ્તિકનયના પ્રતિપાદનથી દ્રવ્યનું અસ્તિપણું છે. દ્રવ્યાસ્તિકમાં એકલો સત્ વિકલ્પ છે. (અસત્ વિકલ્પ ન હોય) જેમકે, 'જીવ એક દ્રવ્ય છે.' તો જીવની અપેક્ષાએ જીવદ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્ય અર્પણા થઈ. બીજા ચાર દ્રવ્યો છે તે અહીં ગૌણ છે = અનર્પણા છે. એટલે કુલ પાંચ વિકલ્પો થયા. (અનર્પણા ૪ + અર્પણાનો ૧ = ૫) એવી રીતે બે દ્રવ્યો-બે સંયોગ કોઈ પણ બે દ્રવ્યો જોડકાની અર્પણાથી અને બાકીના અનર્પણાથી-દશવિકલ્પો થાય. તેમ ઘણાં દ્રવ્યો સાથેનો અર્પણાથી તેમજ અનર્પણાથી ત્રણ સંયોગી દશ વિકલ્પો થાય, ચાર સંયોગી દશ અને પાંચ સંયોગી એક વિકલ્પ થાય. એમ કુલ વિકલ્પો ૩૬ થાય. એટલે એક સંયોગીના પાંચ, બે સંયોગીના ૧૦, ત્રણ સંયોગીના, દશ ચાર સંયોગીના દશ અને પાંચ સંયોગીનો એક એમ કુલ છત્રીસ^૧ વિકલ્પો થયા. અહીં એક બે કે તેથી વધુ સંખ્યા દ્રવ્ય ઉપર સ્વતંત્ર રીતે ઘટાવે છે.

૧. પંડિતવર્ચસ્વી પ્રભુદાસભાઈએ બહાર પાડેલ તત્ત્વાર્થસૂત્રના ૧લા ભાગમાં પૃ. નં. ૨૯૬, પંક્તિ ૧૦મી માં ચતુ:સંયોગીના ૧૦ ભાંગા લખ્યા છે. પરંતુ અમારા ખ્યાલમાં પાંચ વસ્તુના ચતુ:સંયોગી ભાંગા પાંચ થાય જેથી કુલ સંખ્યા ૩૬ ને બદલે ૩૧ થાય. આમ અમને બેસે છે.

-દ્રવ્યાસ્તિક સ્વતંત્ર હોઈ શકતું નથી કેમકે દ્રવ્યાસ્તિકમાં એકલો સત્ વિકલ્પ છે. જ્યારે માતૃકામાં સત્ અને અસત્ બંનેય વિકલ્પો છે. એટલે અસ્તિકમાં દ્રવ્યપ્રધાન છે માટે દ્રવ્યાસ્તિક.

-માતૃકાપદાસ્તિકમાં અસત્ વિકલ્પ છે. અર્થાત્ સત્ અને અસત્ બંને વિકલ્પો છે. તેમાં માતૃકાપદની મુખ્યતા છે. તેના ઉપર દ્રવ્ય ઘટાવતાં નથી. તેમાં સત્ વિકલ્પ પણ આવે છે. અમાતૃકાપદ ઉપર ઘટાવતાં અસત્ વિકલ્પનો અભાવ થતો નથી. જેથી અસત્ વિકલ્પ પણ આવે છે. આ રીતે સત્ = અસ્તિ, અસત્ = નાસ્તિ. આ બે ભાંગા અસ્તિ-નાસ્તિ અપેક્ષાએ કે બીજી અપેક્ષાએ ભેગા કરવાથી સત્ પણ નહિ કહી શકાય કે અસત્ પણ નહિ કહી શકાય. એટલે અસ્તિ-નાસ્તિ એ બે યુગપદ્ કહેવાશે.

-હવે ઉત્પન્નાસ્તિકમાં સત્-અસત્-અવાચ્ય એ ત્રણ વિકલ્પો છે.

-પર્યાયાસ્તિકમાં પણ સત્-અસત્-અવાચ્ય એમ ત્રણ વિકલ્પો છે.

-ઉત્પાદ- વ્યય-ધ્રુવ-ઉપન્નેઈવા વિગમેઈ વા ધ્રુવેઈવા આ ત્રણ માતૃકાપદ છે. ઉપન્નેઈવા = ઉત્પન્ન થાય છે, વિગમેઈવા = નાશ થાય છે અને ધ્રુવેઈવા = સ્થિર રહે છે. ત્રણેય માતૃકાપદમાં ઈ શબ્દ છે. એટલે ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે, પણ તેજ સમયે ઈ શબ્દથી નાશ અને ધ્રુવતા પણ અધ્યાહારથી જણાવે છે. આનું નામ સ્યાદાદ છે. એટલે ઉત્પન્ન થાય છે- એમ બોલતા નાશ અને સ્થિર પણ અધ્યાહારથી છે. એ જ પ્રમાણે વિગમેઈવા, ધ્રુવેઈવા સમજવું.

-અસ્તિ-નાસ્તિ-અવાચ્ય અથવા સત્-અસત્-અવક્તવ્ય. એક અર્પણાથી સત્ છે બીજી અર્પણાથી અસત્ છે. (૧) સ્યાદ્ અસ્તિ-સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, સ્વભાવ સ્વરૂપથી છે. (૨) સ્યાદ્ નાસ્તિ-પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ, પરભાવ, પરરૂપે (૩) સ્યાદ્ અવક્તવ્ય - તે બંને જાણાવવામાટે કોઈ શબ્દ નથી. એટલે અવક્તવ્ય. (૪) સ્યાદ્ અસ્તિ-નાસ્તિ - પદાર્થ એક સમયે સ્વરૂપે છે અને તે જ સમયે પરરૂપે નથી. સત્ અને અસત્ બંને એક સાથે છે. એ ચોથો ભાંગો અસ્તિ-નાસ્તિ થયો. (૫) સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્ય-પદાર્થ સ્વસ્વરૂપે છે અને તેજ વખતે અવક્તવ્ય છે માટે સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્ય. (૬) સ્યાદ્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય- પદાર્થ પરરૂપે નથી અને તે જ વખતે અવક્તવ્ય છે. તેથી સ્યાદ્નાસ્તિ અવક્તવ્ય છે. (૭) સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય- એ જ રીતે પદાર્થમાં અસ્તિપણું નાસ્તિપણું અને અવક્તવ્ય એક સાથે જ છે. માટે અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય એ સાતમો ભાંગો.

આ સાત ભાંગા તે સમભંગી કહેવાય છે. તેથી ઓછા વધતા થાય નહિ. અર્થાત્ છ કે આઠ થાય નહિ. આ સાત પ્રકારના વચનપ્રકાર છે. એષાં અર્થપદાનિ આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-પર્યાયનય ભેદથી અર્થ એક દ્રવ્ય છે, બે દ્રવ્ય છે, ઘણાં દ્રવ્ય છે. તે સત્ છે અને નાસ્તિભેદે અસત્ છે. માતૃકાપદાસ્તિ - માતૃકાપદનું પણ માતૃકાપદ એકવચન, માતૃકા પદ દ્વિ.વ. અને માતૃકાપદ બ.વ. તે સત્ છે અને અમાતૃકાપદ એ.વ. માં, અમાતૃકાપદ દ્વિ.વ માં અને અમાતૃકાપદ બ.વ. માં નથી તે અસત્. આ પ્રમાણે દ્રવ્યાસ્તિક અને માતૃકાપદાસ્તિક એ બંનેનો દ્રવ્યાર્થિક નયમાં સમાવેશ થયો. હવે ઉત્પન્નાસ્તિક જે પર્યાયાર્થિક નય છે તે કહીએ છીએ. ઉત્પન્નાસ્તિકનું એટલે પર્યાયાર્થિક નયનું

મૂળ ઋણસૂત્રનય છે. વર્તમાન ક્ષણે સર્વ હોય છે એટલે ઉત્પન્ન થયેલું છે. પ્રતિ ક્ષણે પૂર્વપૂર્વ ક્ષણાનાનાશ અને ઉત્તર-ઉત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિથી એ ઉત્પાદ જ વસ્તુનું લક્ષણ છે. એટલે ઉત્પન્નાસ્તિકમાં ઉત્પન્ન એ.વ., દ્વિ.વ., અને બ.વ એમ સત્ અને અનુત્પન્નમાં અનુત્પન્ન એ.વ., દ્વિ.વ, બ.વ. એ અસત્ છે. પુદ્ગલના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંસ્થાન, તમઃ, છાયા એ ઉત્પાદ લક્ષણવાળા છે તે સત્ છે. નથી ઉત્પન્ન થતા તે અસત્ છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશનું પણ ગતિ સ્થિતિ અને અવગાહન કરનાર પ્રતિક્ષણે ગતિસ્થિતિ અવગાહ કરે છે. તે એનો ઉત્પાદ છે. એજ એનો વર્તમાન ક્ષણ સત્ છે, એજ પર્યાયાસ્તિકે ઉત્પન્ન- ઋણસૂત્રનયથી. અર્પિતેન્નુપનીતે વિવક્ષિત અપેક્ષાએ ક્રમપૂર્વક અસ્તિનાસ્તિ યુગપદ્ વાચ્ય નથી. એટલે આત્મતત્ત્વાદિ સત્ કે અસત્ એક સાથે કહી શકાશે નહિ. એટલે એને સમભંગીનો અવકતવ્ય ભાંગો જાણવો. જે ઉપર આગળ આવી ગયો છે. પર્યાયાસ્તિકસ્ય પર્યાયાસ્તિકના એક સદ્ભાવપર્યાયમાં, બે સદ્ભાવપર્યાયમાં કે ઘણાં સદ્ભાવપર્યાયમાં એક-બે કે ઘણાં દ્રવ્યો સત્ છે. (સમભંગીનો પહેલો ભાંગો) અસદ્ભાવપર્યાયમાં એક વ., દ્વી.વ., અને બ.વ.માં અપેક્ષિત એક-બે કે ઘણાં દ્રવ્યો અસત્ છે. (સમ ભંગીનો રજો ભાંગો) તદુભયપર્યાયિવા ઉભય એટલે સદસદ્ભાવ ઉભયપર્યાય એ.વ., દ્વિ.વ. અને બ.વ.માં અપેક્ષિત એક બે કે ઘણાં દ્રવ્યો સત્ કે અસત્ ન કહી શકાય (ન કહેવાય.) (આ સમ ભંગીનો ત્રીજો ભાંગો અવકતવ્ય.) આ ત્રણ ભાંગા સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સકલાદેશ કહ્યા છે. એ દ્રવ્યને આશ્રયી છે. હવે પર્યાયને આશ્રયિને વિકલાદેશના ચાર ભાંગા છે. દેશાદેશન-સકલાદેશ અને વિકલાદેશથી બાકીના ભાંગા કરી લેવા. ૪ થો ભાંગો - ૧ લો અસ્તિ અને રજો નાસ્તિ એમ બેના સંયોગથી ચોથો ભાંગો અસ્તિનાસ્તિ, ૫ મો ભાંગો - ૧ લો અને ઉજના સંયોગ થી પાંચમો - અસ્તિઅવકતવ્ય, ૬ ઠો ભાંગો - રજ અને ઉજ ના સંયોગથી ૬ ઠો- નાસ્તિઅવકતવ્ય, ૭ મો ભાંગો - ૧ લો, ૨ જો, ૩ જો ના સંયોગથી ૭મો અસ્તિનાસ્તિઅવકતવ્ય. અહીં પહેલા ત્રણ ભાંગામાં બધા દ્રવ્યો કહેવાય છે અને ૪ થા આગળ અંશ-અંશની અપેક્ષાએ કહેવાય છે માટે 'દેશાદેશન' એ શબ્દ વાપર્યો છે. દ્રવ્યોના અનેક પર્યાયો છે. તે એક અગર બીજી અપેક્ષાએ સિદ્ધ કરી શકાય છે. સત્, અસત્, નિત્ય, અનિત્ય આદિ અનેક ધર્માત્મક દ્રવ્યો છે. સંખ્યા પરિમાણ, આકાર આદિ પર્યાયની અપેક્ષાએ સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય આદિ સ્વભાવ થાય છે. એ પ્રમાણે સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય આદિ સ્વભાવવાળું જગત્ પંચાસ્તિકાયાત્મક છે. તે અર્પિત અનર્પિત લક્ષણ સકલશાસ્ત્રગર્ભ (રહસ્ય) ત્રિસૂત્રીના પ્રકરણથી સ્યાદ્વાદપ્રક્રિયા સંગત થાય છે. એજ અર્પિતાનર્પિત સિદ્ધે' ॥૩૧॥

भाष्यम्- अत्राह-उक्तं भवता 'संघातभेदेभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्त' इति, तत्किं संयोगमात्रादेव संघातो भवति ?, आहोस्विदस्ति कश्चिद्विशेष इति?, अत्रोच्यते, सति संयोगे बद्धस्य संघातो भवतीति।
अर्थ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે આપત્રીએ (અ. ૫ -સૂ. ૨૬ માં) કહ્યું છે કે સંઘાતભેદથી સ્કન્ધો ઉત્પન્ન થાય છે. તો તે શું સંયોગ માત્રથી સંઘાત થઈ જાય છે ? અથવા બીજો કોઈ વિશેષ છે એમાં ? (ઉત્તરકાર) સંયોગ હોતે છતે એકત્વપરિણતિવાળાનો સંઘાત થાય છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-અથ કથં બન્ધો ભવતીતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે બંધ શી રીતે થાય છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ બન્ધઃ ॥૫-૩૨॥

અર્થ-સ્નિગ્ધતા (ચિકાશ) અને લુખાપણાથી બન્ધ થાય છે.

ભાષ્યમ્- સ્નિગ્ધરૂક્ષયોઃ પુદ્ગલયોઃ સ્પૃષ્ટયોર્બન્ધો ભવતીતિ ॥૩૨॥

અર્થ- સંયોગપામેલ સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ (લુખા) પુદ્ગલોનો બન્ધ થાય છે. ॥૩૨॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કિમેષ એકાન્ત ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે શું એ એકાન્તે છે ? (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- ન જઘન્યગુણાનામ્ ॥૫-૩૩॥

અર્થ- જઘન્યગુણવાળા પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ન થાય.

ભાષ્યમ્- જઘન્યગુણસ્નિગ્ધાનાં જઘન્યગુણરૂક્ષાણાં ચ પરસ્પરેણ બન્ધો ન ભવતીતિ ॥૩૩॥

અર્થ- જઘન્ય ગુણવાળા સ્નિગ્ધનો અને જઘન્યગુણવાળા રુક્ષનો પરસ્પર બન્ધ થતો નથી. ॥૩૩॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા જઘન્યગુણવર્જાનાં સ્નિગ્ધાનાં રૂક્ષેણ રૂક્ષાણાંચ સ્નિગ્ધેન સહ બન્ધો ભવતીતિ, અથ તુલ્યગુણયોઃ કિમત્યન્તપ્રતિષેધ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે, ન જઘન્યગુણાનામિત્ય-ધિકૃત્યેદમુચ્યતે

અર્થ- (શંકાકાર) અહીં કહે છે કે-જઘન્યગુણ સિવાયના સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો રુક્ષ પુદ્ગલ સાથે અને રુક્ષનો સ્નિગ્ધ સાથે બંધ થાય છે ? (કે પછી) શું સરખા ગુણવાળા બંનેનો તદ્દન નિષેધ છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં- જઘન્યગુણના નિષેધ અધિકારથી કહેવાય છે.

સૂત્રમ્- ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ ॥૫-૩૪॥

અર્થ- ગુણની તુલ્યતા ધરાવતા હોવા છતાં સ્વજાતિયનો બંધ થતો નથી.

ભાષ્યમ્- ગુણસામ્યે સતિ સદૃશાનાં બન્ધો ન ભવતિ, તદ્વથા-તુલ્યગુણસ્નિગ્ધસ્ય તુલ્યગુણસ્નિગ્ધેન તુલ્યગુણરૂક્ષસ્ય તુલ્યગુણરૂક્ષેણેતિ ।

અર્થ- ગુણની સામ્યતા હોવા છતાં સરખેસરખાનો બંધ થતો નથી. જેમકે, ગુણમાં સામ્યતાવાળા સ્નિગ્ધપુદ્ગલોનો ગુણમાં સામ્યતાવાળા સ્નિગ્ધપુદ્ગલ સાથે, (તેમજ) ગુણમાં સામ્યતાવાળા

રૂક્ષપુદ્ગલોનો-ગુણમાં સામ્યતાવાળા રૂક્ષપુદ્ગલ સાથે (બન્ધ થતો નથી.)

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- સદૃશગ્રહણં કિમપેક્ષત ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-ગુણવૈષમ્યે સદૃશાનાં બન્ધો ભવતીતિ ॥૩૪॥

અર્થ- (શંકાકાર) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે 'સદૃશાનામ્' અહીં સદશનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું છે. (એટલે સદશમાત્રનો બંધ ન થાય કે સદશનો બંધ થાય ?) (ઉત્તરકાર) અહીં (સદશનું ગ્રહણ એટલા માટે છે કે ગુણની સામ્યતા હોય ત્યાં સદશનો બંધ ન થાય. પણ જ્યાં ગુણની વિષમતા હોય ત્યાં સદશનો બંધ થાય. ॥૩૪॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કિમવિશેષેણ ગુણવૈષમ્યે સદૃશાનાં બન્ધો ભવતીતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (શંકાકાર) અહીં પૂછે છે કે શું અવિશેષણપણે ગુણની વિષમતા હોતે છતે સરખે સરખાનો બંધ થાય છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં- (રૂક્ષ-રૂક્ષ, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ)

સૂત્રમ્- દ્વયધિકાદિગુણાનાં તુ ॥૫-૩૫॥

અર્થ- બે આદિ અધિકગુણવાળા સરખે સરખા (સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ-રૂક્ષ) નો બંધ થાય છે.

ભાષ્યમ્- દ્વયધિકાદિગુણાનાં તુ સદૃશાનાં બન્ધો ભવતિ, તદ્યથા-

અર્થ- બે થી માંડીને અધિકગુણવાળા સરખેસરખાનો બંધ થાય છે (એટલે સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ-રૂક્ષ બે થી અધિક ગુણવાળાનો બંધ થાય છે.) તે આ રીતે...

ભાષ્યમ્- સ્નિગ્ધસ્ય દ્વિગુણાદ્યધિકસ્નિગ્ધેન, દ્વિગુણાદ્યધિક સ્નિગ્ધસ્ય એક ગુણ સ્નિગ્ધેન રૂક્ષસ્યાપિ દ્વિગુણાદ્યધિકરૂક્ષેણ, દ્વિગુણાદ્યધિકરૂક્ષસ્ય એકગુણ રૂક્ષેણ, એકાદિગુણાધિકયોસ્તુ સદૃશયોર્બન્ધો ન ભવતિ, અત્ર તુશબ્દો વ્યાવૃત્તિવિશેષણાર્થઃ, પ્રતિષેધં વ્યાવર્તયતિ બન્ધં ચ વિશેષયતિ ॥૩૫॥

અર્થ- સ્નિગ્ધનો બે ગુણ અધિક એવા સ્નિગ્ધ સાથે (બંધ થાય છે.) બે ગુણાદિ અધિક સ્નિગ્ધનો એક ગુણ સ્નિગ્ધ સાથે બંધ થાય છે. રૂક્ષનો પણ બે ગુણ આદિ અધિક એવા રૂક્ષ સાથે બંધ થાય છે. (તેમજ) બે ગુણ આદિ અધિક રૂક્ષનો એક ગુણવાળા રૂક્ષ સાથે બંધ થાય છે. પરંતુ એકાદિ અધિકવાળા સરખેસરખાનો બંધ થતો નથી. અહીં 'તુ' શબ્દ વ્યાવૃત્તિ અને વિશેષણ માટે છે. એટલે નિષેધને અટકાવવા અને બંધને ગ્રહણ કરવા (માટે તુ શબ્દ મૂકાયો છે). (અર્થાત્ ૩૩-૩૪ નંબરના સૂત્રમાં લેવાયેલા નિષેધવાચક 'ન' ને અટકાવવા અને 'બંધ' ને ગ્રહણ કરવા માટે 'તુ' શબ્દ છે.)

॥૩૫॥

भाष्यम्- अत्राह-परमाणुषु स्कन्धेषु च ये स्पर्शादयो गुणास्ते किं व्यवस्थितास्तेषु आहोस्विदव्यवस्थिता इति ?, अत्रोच्यते- अव्यवस्थिताः, कुतः ?, परिणामात् ॥ अत्राह-द्वयोरपि बध्यमानयोर्गुणवत्त्वे सति कथं परिणामो भवतीति ?, उच्यते-

अर्थ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે પરમાણુમાં અને સ્કન્ધોમાં જે સ્પર્શાદિ ગુણો છે તે શું વ્યવસ્થિત છે ? કે તેઓમાં અવ્યવસ્થિતતા છે ? (ઉત્તરકાર) અવ્યવસ્થિત છે. (જિજ્ઞાસુ) શાથી ? પરિણામન હોવાથી. (જિજ્ઞાસુ) પૂછે છે કે બંધાતા (અણુ-સ્કન્ધાદિ) બંને માં ગુણવત્પણું હોવા છતાં એટલે પરસ્પર બંને બાંધવાના ગુણવાળા હોતે છતે પણ કેવી રીતે પરિણામ થાય છે. (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે.

सूत्रम्- बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ ॥५- ३६॥

अर्थ- બન્ધ હોતે છતે સરખા ગુણવાળાનો સરખા ગુણવાળા સાથે પરિણામ થાય અને હીનગુણવાળાનો અધિકગુણવાળા સાથે પરિણામ થાય. (અર્થાત્ બંધમાં સરખા ગુણવાળાપણે અને અધિક ગુણવાળાપણે પરિણમે.)

भाष्यम्- बन्धे सति समगुणस्य समगुणः परिणामको भवति, अधिकगुणो हीनस्येति ॥३६॥

अर्थ- બન્ધ હોતે છતે સરખા (તુલ્ય) ગુણનો સરખાગુણપણે (સરખાગુણમાં) પરિણામ થાય (અને) હીનગુણવાળાનો અધિકગુણપણે (અધિકગુણમાં) પરિણામ થાય. ॥૩૬॥

भाष्यम्- अत्राह-उक्तं भवता द्रव्याणि जीवाश्चेति, तत् किमुद्देशत एव द्रव्याणां प्रसिद्धिः आहोस्विल्लक्षणतोऽपीति ?, अत्रोच्यते- लक्षणतोऽपि प्रसिद्धः, तदुच्यते-

अर्थ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે આપત્રીએ (અ. ૫- સૂ. ૨ માં) ફરમાવ્યું છે કે એ (ધર્માદિચાર અને) ‘જીવ એ દ્રવ્યો છે’ તો શું નામ માત્રથી જ (એટલે કે ઉદ્દેશથી જ) દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવાનું ? કે લક્ષણોથી પણ જ્ઞાન કરવાનું છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં- લક્ષણથી પણ જ્ઞાન કરવાનું છે તે કહેવાય છે...

सूत्रम्- गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥५- ३७॥

अर्थ- ગુણ અને પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે.

भाष्यम्- गुणान् लक्षणतो वक्ष्यामः, भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः, तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्, गुणपर्याया अस्य सन्ति अस्मिन् वा सन्तीति गुणपर्यायवत् ॥३७॥

अर्थ- સૂ. ૪૦ માં ગુણોને લક્ષણથી કહીશું (સમજાવીશું). સ્વરૂપથી અન્યરૂપે થવું તે અને એક જ અર્થનું ભિન્ન ભિન્ન નામ તે પર્યાય. બંને જ્યાં હોય (અર્થાત્ જ્યાં હોય) તે દ્રવ્ય કહેવાય. ગુણ અને પર્યાયો જ્યાં છે અથવા જ્યાં છે તે ગુણપર્યાયવાળું (અને ગુણપર્યાયવાળા તે દ્રવ્ય) ॥૩૭॥

સૂત્રમ્- કાલશ્ચેત્યેકે ॥૫-૩૮॥

અર્થ- કાળપણ દ્રવ્ય છે. એવું કેટલાક આચાર્યભગવંતનું કહેવું છે.

ભાષ્યમ્- એકે ત્વાચાર્યા વ્યાચક્ષતે-કાલોડપિ દ્રવ્યમિતિ ॥૩૮॥

અર્થ- કેટલાક આચાર્ય ભગવંતો કહે છે કે કાળ પણ દ્રવ્ય છે. ॥૩૮॥

સૂત્રમ્- સોડનન્તસમયઃ ॥૫-૩૯॥

અર્થ- તે કાળ અનન્ત સમયવાળો છે.

ભાષ્યમ્- સ ચૈષ કાલોડનન્તસમયઃ, તત્રૈક એવ વર્તમાનસમયઃ, અતિતાનાગતયોસ્ત્વાનન્ત્યમ્ ॥૩૯॥

અર્થ- અને તે આ કાળ અનન્ત સમયવાળો છે. તેમાં વર્તમાન એક જ સમયવાળો છે. અને ભૂત-ભવિષ્યના તો અનન્ત સમય^૧ છે. ॥૩૯॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા 'ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્ય'મિતિ, તત્ર કે ગુણા इति ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે (અ. ૫- સૂ. ૩૭ માં) આપશ્રી એ કહ્યું છે કે ગુણપર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે. તો ગુણો એ શું છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણાગુણાઃ ॥૫-૪૦॥

અર્થ- જેનું સ્થાન દ્રવ્યમાં હોય અને વળી પોતે ગુણ રહિત હોય તે ગુણ કહેવાય.

ભાષ્યમ્- દ્રવ્યમેષામાશ્રય इति દ્રવ્યાશ્રયાઃ, નેષાં ગુણાઃ સન્તીતિ નિર્ગુણાઃ ॥૪૦॥

અર્થ- દ્રવ્ય આ (ગુણો)નું આશ્રય સ્થાન છે તે દ્રવ્યાશ્રયા. દ્રવ્યઆશ્રિત આ ગુણોમાં ગુણ હોતા નથી માટે તે નિર્ગુણ કહેવાય છે. (જે દ્રવ્યને આશ્રિત છે એટલે દ્રવ્યમાં રહેલા છે અને નિર્ગુણ છે. તે ગુણો કહેવાય.) (વિશેષ-સ્થુલતાએ વિચારીએ તો મીઠાશ એ ગુણ, જેનું આશ્રયસ્થાન પુદ્ગલદ્રવ્ય તે સાકર અને સાકરમાં આશ્રિત જે મીઠાશગુણ. તેનો (મીઠાશનો) કોઈ ગુણ હોતો નથી જેથી તે (મીઠાશ) નિર્ગુણ-તે ગુણ. બીજી રીતે આત્મદ્રવ્યમાં આશ્રિત જે જ્ઞાનાદિ તે જ્ઞાનાદિ નિર્ગુણ હોવાથી ગુણ કહેવાય છે.) ॥૪૦॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- ઉક્તં ભવતા 'બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ' इति, તત્ર કઃ પરિણામ इति ?, અત્રોચ્યતે-

૧. કાળ અનન્ત સમયવાળો હોવા છતાં અવયવી નથી. જેથી તેને સ્કન્ધ નથી. અવયવોનો સમુહ નથી. માટે અસ્તિકાય નથી. તેથી ઔપચારિક દ્રવ્ય કહેવાય છે.

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે આપત્રી એ સૂ-૩૬માં ફરમાવ્યું છે કે પુદ્ગલનો બંધ થતે છતે સમાનપણે અને અધિકપણામાં પરિણામ પામે છે. તો ત્યાં પરિણામ એટલે શું ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- તદ્ભાવઃ પરિણામઃ ॥૫-૪૧॥

અર્થ- ધર્માદિ દ્રવ્યોનો (તથા પ્રકારે) થવું સ્વાભાવ તે પરિણામ.

ભાષ્યમ્- ધર્માદીનાં દ્રવ્યાણાં યથોક્તાનાં ચ ગુણાનાં સ્વભાવઃ સ્વતત્ત્વં પરિણામઃ ॥૪૧॥ સ દ્વિવિધઃ- અર્થ- ધર્માદિ દ્રવ્યોનો અને યથોક્તગુણોનો સ્વભાવ સ્વતત્ત્વ (ભિન્ન અવસ્થા રૂપે થવું.) તે પરિણામ. ॥૪૧॥ તે પરિણામ બે પ્રકારે છે. (વિશેષ-જેવા જે દ્રવ્યનાગુણો છે તેવા ગુણોવાળો સ્વભાવ તે સ્વતત્ત્વ છે અને તે જ પરિણામ છે. જેમકે પુદ્ગલોનો ગુણ વર્ણ આદિ, આત્માનો ગુણ જ્ઞાનાદિ.)

સૂત્રમ્- અનાદિરાદિમાંશચ ॥૫-૪૨॥

અર્થ- તે પરિણામ અનાદિમાન્ અને આદિમાન્ એમ બે પ્રકારે છે.

ભાષ્યમ્- તત્રાનાદિરૂપિષુ ધર્માધર્માકાશજીવેષ્વિતિ ॥૪૨॥

અર્થ- તે (બે પરિણામ) માં અનાદિમાન્ અરૂપી એવા ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને જીવમાં હોય છે. ॥૪૨॥

સૂત્રમ્- રૂપિષ્વાદિમાન્ ॥૫-૪૩॥

અર્થ- (ન્યારે) આદિમાન્ પરિણામ રૂપીમાં (પુદ્ગલમાં) હોય છે.

ભાષ્યમ્- રૂપિષુ તુ દ્રવ્યેષુ આદિમાન્ પરિણામોડનેકવિધઃ સ્પર્શપરિણામાદિરિતિ ॥૪૩॥

અર્થ- રૂપી દ્રવ્યો (પુદ્ગલો)માં તો આદિમાન્ પરિણામ છે. તે અનેક પ્રકારે છે. સ્પર્શપરિણામ વગેરે. ॥૪૩॥

સૂત્રમ્- યોગોપયોગૌ જીવેષુ ॥૫-૪૪॥

અર્થ- યોગ અને ઉપયોગ રૂપ આદિમાન્ પરિણામ જીવમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- જીવેષ્વરૂપિષ્વપિ સત્સુ યોગોપયોગૌ પરિણામાવાદિમન્તૌ ભવતઃ, તત્રોપયોગઃ પૂર્વોક્તઃ, યોગસ્તુ પરસ્તાદ્વક્ષ્યતે ॥૪૪॥

અર્થ- જીવ અરૂપી હોવા છતાં પણ યોગ અને ઉપયોગ રૂપ પરિણામ આદિમાન્ (આદિવાળા) હોય છે. (સૂ. ૪૨ માં જીવમાં અનાદિમાન્ પરિણામ કહ્યો છે). તેમાં (યોગ-ઉપયોગમાં) ઉપયોગ (વિષે)

પૂર્વ (અ. ૨- સૂ. ૮/૯માં) કહેલ છે અને યોગ (વિષે) તો આગળ (છઠ્ઠા અધ્યાયમાં) કહેવાશે.
॥૪૪॥

★ ઉપસંહાર ★

અધ્યાય નવમાના સૂત્ર ૩૭ માં સંસ્થાન સમ્બન્ધી વિચારણા તે ધર્મધ્યાન છે. એમ કહેલ છે. અને સંસ્થાન સંબંધી સુંદર વિચારણા આ પાંચમા અધ્યાયમાં વણાયેલ છે. ચૌદ રાજલોકમાં શું શું છે ? તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે. વળી, આ અધ્યાયમાં એટલી સૂક્ષ્મતાભર્યું વર્ણન છે કે જે સમજવાથી શ્રી વીતરાગ-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ઉપર અખૂટ શ્રદ્ધા થયા વિના રહે નહિ. અને જેમ જેમ શ્રદ્ધા વધે તેમ તેમ સમ્યક્ત્વગુણની દ્રઢતા પણ વધે છે. જો કે આ આખો ગ્રન્થ સમકિતનું કારણ છે. આ ગ્રન્થનું નામ જ સમકિત સૂચક છે. શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ-તત્ત્વાર્થનો અધિગમ. અધિગમ એ જ સમકિતનું કારણ છે. કહ્યું જ છે સૂત્રમાં-તત્ત્વિસર્ગાદિધિગમાદ્વા ॥૧-૩॥

એટલે આ અધ્યાયનો જેમ જેમ અભ્યાસ જોરદાર, તેમ તેમ વીતરાગ શાસન પર પ્રેમ અર્થાત્ શ્રી વીતરાગ શાસન પર શ્રદ્ધા તીવ્ર બને છે. કેમકે આટલું સૂક્ષ્મતા ભર્યું વર્ણન કરવા શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ સિવાય કોઈ સમર્થ નથી.

ટૂંકમાં- આ અધ્યાયમાં બહુલતાએ અજીવનું વર્ણન, તેમજ જીવ સહિત દ્રવ્યનું લક્ષણ, અજીવના ભેદ, દ્રવ્યોનું કથન, દ્રવ્યોમાં સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યપણું, પ્રદેશોની સંખ્યા, દ્રવ્યોના આધારનું વર્ણન, તેના કાર્યો, કાર્ય દ્વારા કાળનું લક્ષણ, પુદ્ગલના અસાધારણ પર્યાય, પુદ્ગલના સ્કંધ- પરમાણુની વિચારણા, સત્ નું લક્ષણ, નિત્ય-અનિત્યપણાની સમજણ, પરિણામનું સ્વરૂપ, ગુણ-પર્યાયની વિચારણા પરિણામના ભેદ વગેરે વિવિધ પ્રકારોની સમજણથી ભરપૂર આ અધ્યાય છે.

પાંચ અધ્યાય મળી કુલ સૂત્ર ૨૦૨ (બસો બે) થયા.

સભાષ્ય-ભાષાંતર

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

ષષ્ઠો અધ્યાયઃ - છઠ્ઠો અધ્યાય

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તા જીવાજીવાઃ, અથાસ્રવઃ ક ઇત્યાસ્રવપ્રસિદ્ધ્યર્થમિદં પ્રક્રમ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે (આપશ્રીએ) જીવ-અજીવો (સંબંધી) કહ્યું. હવે આશ્રવ શું છે ? (ઉત્તરકાર) આશ્રવની સમજણ માટે આ (અધ્યાય) કહીએ છીએ (શરૂ કરીએ છીએ.)

સૂત્રમ્- કાયવાઙ્મનઃ કર્મયોગઃ ॥૬-૧॥

અર્થ- કાયાનો, વચનનો અને મનનો વ્યાપાર (તે) યોગ છે.

ભાષ્યમ્- કાયિકં કર્મ વાચિકં કર્મ માનસં કર્મ ઇત્યેષ ત્રિવિધો યોગો ભવતિ, સ એકશો દ્વિવિધઃ-શુભશ્ચાશુભશ્ચ, તત્રાશુભો હિંસાસ્તેયાબ્રહ્માદીનિ કાયિકઃ, સાવદ્યાનૃતપરુષપિશુનાદીનિ વાચિકઃ, અભિધ્યાવ્યાપાદેર્ષ્યાસૂયાદીનિ માનસઃ । અતો વિપરીતઃ શુભ ઇતિ ॥૧॥

અર્થ- શરીર વડે થતી ક્રિયા (કાય ક્રિયા), વચન વડે થતી ક્રિયા (વચન ક્રિયા), મન વડે થતી ક્રિયા (મન ક્રિયા-કર્મ) એ ત્રણ પ્રકારે યોગ છે. (કાય યોગ, વચન યોગ અને મન યોગ) તે એક-એકના બબ્બે ભેદ છે (૧) શુભ અને (૨) અશુભ. તેમાં અશુભ—હિંસા, ચોરી, અબ્રહ્મ આદિ કાયાવડે થતી (અશુભ ક્રિયા છે). હિંસાયુક્ત જૂઠ, કઠોર વચન, ચાડી-ચૂગલી રૂપ વચન આદિ વાચિક (=વચન અશુભક્રિયા યોગ છે), અભિધ (પ્રાણી પ્રતિ અપકારનું ચિન્તન), વ્યાપાદ (હિંસાની ઈચ્છા), ઈર્ષ્યા (બીજાના ગુણ વૈભવનું અસહનપણું), અસૂયા (ગુણોમાં દોષારોપણ) આદિ માનસિક (અશુભ યોગ છે). આનાથી વિપરીત તે શુભયોગ છે ॥૧॥

સૂત્રમ્- સ આસ્રવઃ ॥૬-૨॥

અર્થ- તે (ત્રણે ય યોગ) આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- સ એષ ત્રિવિધોઽપિ યોગ આમ્નવસંજો ભવતિ, શુભાશુભયોઃ કર્મણોરામ્નવણાદામ્નવઃ, સરઃસલિલાવાહનિર્વાહિન્નોતોવત્ ॥૨॥

અર્થ- તે આ ત્રણે ય પ્રકારના યોગ આશ્રવ (=કર્મ આવવાનું દ્વાર) સંજ્ઞાવાચી છે. સરોવરના પાણીને લાવનાર અને લઈ જનાર પ્રવાહની જેમ શુભ-અશુભ કર્મના ગ્રહણથી આશ્રવ (થાય) છે. ॥૨॥

સૂત્રમ્- શુભઃ પુણ્યસ્ય ॥૬-૩॥

અર્થ- શુભયોગ એ પુણ્યનો આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- શુભો યોગઃ પુણ્યસ્યામ્નવો ભવતિ ॥૩॥

અર્થ- શુભયોગ પુણ્યનો આશ્રવ છે. ॥૩॥

સૂત્રમ્- અશુભઃ પાપસ્ય ॥૬-૪॥

અર્થ- અશુભયોગ પાપનો આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર સદ્વેદ્યાદિ પુણ્યં વક્ષ્યતે, શેષં પાપમિતિ ॥૪॥

અર્થ- ત્યાં શાતાવેદનીય વગેરે (અ. ૮ - સૂત્ર. ૨૬ માં) પુણ્ય કહેવાશે અને બાકીના (કર્મ તે) પાપ કહેવાશે. ॥૪॥

સૂત્રમ્- સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોઃ ॥૬-૫॥

અર્થ- કષાયવાળા આત્માને સામ્પરાયિકનો આશ્રવ અને અકષાયવાળા આત્માને ઈર્યાપથનો આશ્રવ હોય છે.

ભાષ્યમ્- સ એષ ત્રિવિધોઽપિ યોગઃ સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોરામ્નવો ભવતિ, યથાસદ્ધ્યં યથાસમ્ભવં ચ સ કષાયસ્ય યોગઃ સામ્પરાયિકસ્ય । અકષાયસ્યેર્યાપથસ્યૈવૈકસમયસ્થિતેઃ ॥૫॥

અર્થ- તે આ ત્રણે પ્રકારનો યોગ સકષાયી જીવને અને અકષાયી જીવને અનુક્રમે અને યથાસંભવ સાંપરાયિક કર્મના અને ઈર્યાપથ(કર્મ) ના આશ્રવરૂપ થાય છે. (એટલે) સકષાયી જીવને સામ્પરાયિક આશ્રવ અને અકષાયી જીવને ઈર્યાપથ આશ્રવ થાય છે. ॥૫॥

સૂત્રમ્- અવ્રતકષાયેન્દ્રિયક્રિયાઃ પञ्ચચતુઃપञ્ચવિંશતિદ્રુહ્યાઃ પૂર્વસ્ય ભેદાઃ ॥૬-૬॥

અર્થ- પૂર્વના (એટલે = સાંપરાયિક યોગના) પાંચ અવ્રત, ચાર કષાય, પાંચ ઈન્દ્રિય અને પચીસ ક્રિયા (કુલ = ૩૮ સંખ્યા ૩૫) ભેદો છે.

ભાષ્યમ્- પૂર્વસ્યેતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાત્સામ્પરાયિકસ્યાહ, સામ્પરાયિકસ્યામ્નવભેદાઃ પઞ્ચ ચત્વારઃ પઞ્ચ પઞ્ચવિંશતિરિતિ ભવન્તિ ॥

અર્થ- પૂર્વના એટલે સૂત્રક્રમના પ્રમાણપણથી સાંપરાયિક આશ્રવના ભેદો કહે છે. સામ્પરાયિકના આશ્રવ ભેદો પાંચ-ચાર-પાંચ અને પચીસ (કુલ ઓગણચાલીશ) છે.

ભાષ્યમ્- પઞ્ચ હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહાઃ, પ્રમત્તયોગાત્પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા इत्येवमादयो વક્ષ્યન્તે । ચત્વારઃ ક્રોધમાનમાયાલોભા અનન્તાનુબન્ધ્યાદયો વક્ષ્યન્તે । પઞ્ચ પ્રમત્તસ્યેન્દ્રિયાણિ । પઞ્ચવિંશતિઃ ક્રિયાઃ, તત્રેમે ક્રિયાપ્રત્યયા યથાસદ્ઘ્યં પ્રત્યેતવ્યાઃ, તદ્વથા-સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વ પ્રયોગસમાદાને-ર્યાપથાઃ કાયાધિકરણપ્રદોષપરિતાપનપ્રાણાતિપાતાઃ દર્શનસ્પર્શનપ્રત્યયસમન્તાનુપાતાનાભોગાઃ સ્વહસ્ત-નિર્સર્ગવિદારણાનયનાનવકાઙ્ક્ષા આરમ્ભપરિગ્રહમાયામિથ્યાદર્શના-પ્રત્યાખ્યાનક્રિયા ઇતિ ॥૬॥

અર્થ- ★ પાંચ-હિંસા, જુઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ (મૈથુન) અને પરિગ્રહ. ‘પ્રમતયોગથી પ્રાણોનો નાશ તે હિંસા’ (એમ. ૭-૮ માં) કહેવાશે.

★ ચાર-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ અનન્તાનુબંધિ આદિ આગળ કહેવાશે

★ પાંચ- પ્રમાદીની પાંચ ઈન્દ્રિયો.

★ પચીસ ક્રિયા- તે આ, ક્રિયારૂપ કારણવાળી અનુક્રમે જાણવી.

(૧) સમ્યક્ત્વ (પ્રત્યયિકી ક્રિયા), (૨) મિથ્યાત્વ, (૩) પ્રયોગ, (૪) સમાદાન, (૫) ઈર્યાપથ, (૬) કાય, (૭) અધિકરણ, (૮) પ્રદ્વેષ, (૯) પરિતાપન, (૧૦) પ્રાણાતિપાત, (૧૧) દર્શન, (૧૨) સ્પર્શન, (૧૩) પ્રત્યય, (૧૪) સમન્તાનુપાત, (૧૫) અનાભોગ, (૧૬) સ્વહસ્ત, (૧૭) નિઃસર્ગ, (૧૮) વિદારણ, (૧૯) આનયન, (૨૦) અનવકાંક્ષ, (૨૧) આરંભ, (૨૨) પરિગ્રહ, (૨૩) માયા, (૨૪) મિથ્યાદર્શન (અને ૨૫) અપ્રત્યાખ્યાન (પ્રત્યયિકી ક્રિયા) ॥૬॥

સૂત્રમ્- તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવવીર્યાધિકરણવિશેષેભ્યસ્તદ્વિશેષઃ ॥૬-૭॥

અર્થ- તીવ્રભાવ, મંદભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ, વીર્ય અને અધિકરણ એ છ વિશેષે કરી આશ્રવના અનેક પ્રકારો પડે છે.

ભાષ્યમ્- સાંપરાયિકામ્નવાણાં ણષામેકોનચત્વારિંશત્સામ્પરાયિકાણાં તીવ્રભાવાત્ મન્દભાવાજ્ઞાત-ભાવાદજ્ઞાતભાવાદ્વીર્યવિશેષાદધિકરણવિશેષાચ્ચ વિશેષો ભવતિ, લઘુર્લઘુતરો લઘુતમસ્તીવ્રસ્તી-વ્રતરસ્તીવ્રતમ ઇતિ, તદ્વિશેષાચ્ચ બન્ધવિશેષો ભવતિ ॥૭॥

અર્થ- સામ્પરાયિક આશ્રવો રૂપ આ ઓગણચાલીશ સામ્પરાયિકોના તીવ્રભાવથી (ઉત્કૃષ્ટ પરિણામથી), મન્દભાવથી (મંદ પરિણામથી), જ્ઞાતભાવથી (જાણપણથી) અજ્ઞાતભાવથી (અજાણપણથી), વીર્ય વિશેષે કરી (પ્રવૃત્તિ પાછળ ફેરવાતી-વપરાતી શક્તિ વિશેષે કરી) અને અધિકરણ (સાધન) વિશેષે કરી ઘણાં ભેદો થાય છે. (વળી) અલ્પ, અલ્પતર, અલ્પતમ, તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ આ છ વિશેષે

કરીને પણ વિશેષતાએ (કર્મ) બન્ધ થાય છે. (જેમકે, તીવ્રશક્તિવાળા કરતાં તીવ્રતર શક્તિવાળો વધારે બંધ કરે છે અને એના કરતાં તીવ્રતમ શક્તિવાળો વધારે બંધ કરે છે. એમ સમજવું.) ॥૭॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- તીવ્રમન્દાદયો ભાવા લોકપ્રતીતાઃ, વીર્યં જીવસ્ય ક્ષાયોપશમિકઃ ક્ષાયિકો વા ભાવ इत्युक्तम्, અથાધિકરણં કિમિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે છે કે તીવ્રમંદાદિ ભાવો લોકપ્રતીત (પ્રસિદ્ધ) છે અને વીર્ય એ જીવનો ક્ષાયોપશમિક કે ક્ષાયિક ભાવ છે. તે તો આપશ્રીએ કહ્યું છે. હવે અધિકરણ શું છે ? (તે કહો ને.) (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- અધિકરણં જીવાજીવાઃ ॥૬-૮॥

અર્થ- અધિકરણ-સાધન બે જાતના છે. (૧) જીવ અધિકરણ અને (૨) અજીવ અધિકરણ.

ભાષ્યમ્- અધિકરણં દ્વિવિધમ્ દ્રવ્યાધિકરણં ભાવાધિકરણં ચ, તત્ર દ્રવ્યાધિકરણં છેદનભેદનાદિ શસ્ત્રં ચ દશવિધમ્, ભાવાધિકરણમષ્ટોત્તરશતવિધમ્, એતદુભયં જીવાધિકરણમજીવાધિકરણં ચ ॥૮॥ તત્ર-

અર્થ- અધિકરણ બે પ્રકારનું છે. (૧) દ્રવ્ય અધિકરણ અને (૨) ભાવ અધિકરણ. તેમાં (૧) દ્રવ્ય અધિકરણ- છેદન ભેદન આદિ તથા દશ પ્રકારનાં શસ્ત્રો^૧ (૨) ભાવ^૨ અધિકરણ-એકસો આઠ પ્રકારનું છે. આ બંને ભેદો (દ્રવ્ય-ભાવ) જીવ અધિકરણ અને અજીવ અધિકરણ રૂપ છે. ॥૮॥ તેમાં...

**સૂત્રમ્- આદ્યં સંરમ્ભસમારમ્ભારમ્ભયોગકૃતકારિતાઽનુમત-કષાયવિશેષૈસ્ત્રિસ્ત્રિચતુ-
ષ્ઠૈકશઃ ॥૬-૯॥**

અર્થ- પ્રથમ જે જીવરૂપ અધિકરણ (તેનાં ૧૦૮ ભેદ કહેવાય છે) સંરમ્ભ, સમારમ્ભ અને આરંભ એ ત્રણ ભેદ એકેકના યોગભેદે ત્રણ પ્રકાર (૩ X ૩ = ૯), (તેના) કૃત-કારિત-અનુમતથી ત્રણ પ્રકાર (૯ X ૩ = ૨૭) અને (તેનાં) કષાયના ભેદોથી ચાર ભેદ (૨૭ X ૪ = ૧૦૮) છે.

ભાષ્યમ્- આદ્યમિતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાજીવાધિકરણમાહ, તત્ સમાસતસ્ત્રિવિધમ્-સંરમ્ભઃ સમારમ્ભ આરમ્ભ ઇતિ ।

અર્થ- આદ્ય એટલે સૂત્રક્રમ અનુસાર જીવ અધિકરણ કહે છે. તે ટૂંકમાં ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) સંરમ્ભ (૨) સમારમ્ભ અને (૩) આરમ્ભ.

૧. (૧) શસ્ત્ર (૨) અગ્નિ (૩) વિષ (૪) લવણ (૫) સ્નેહ (૬) ખાર (૭) ખટાશ (૮) અનુપયુક્ત મન (૯) અનુપયુક્ત વચન અને (૧૦) અનુપયુક્ત કાયા. તે ૧૦ પ્રકારના શસ્ત્રો. “દક્ષં સત્યગિવિસં, નેહં બિલ્લખા લોણમદીયં । ભાવો ય દુષ્પત્તો, વાયા કાઓ અવિર્હૈઽ ॥૧॥” (હરિભદ્ર-ટીકા)

૨. ભાવ = તીવ્રાદિ પરિણામ.

ભાષ્યમ્- એતત્પુનરેકશઃ કાયવાજ્ઞનોયોગવિશેષાત્ ત્રિવિધં ભવતિ, તદ્યથા કાયસંરમ્ભઃ વાક્સંરમ્ભઃ મનઃસંરમ્ભઃ, કાયસમારમ્ભઃ વાક્સમારમ્ભઃ મનઃસમારમ્ભઃ કાયારમ્ભઃ વાગારમ્ભઃ મનઆરમ્ભ ઇતિ । એતદપ્યેકશઃ કૃતકારિતાનુમતવિશેષાત્ ત્રિવિધં ભવતિ, તદ્યથા- કૃતકાયસંરમ્ભઃ કારિતકાયસંરમ્ભઃ અનુમતકાયસંરમ્ભઃ, કૃતવાક્સંરમ્ભઃ કારિતવાક્સંરમ્ભઃ અનુમતવાક્સંરમ્ભઃ, કૃતમનઃસંરમ્ભઃ કારિતમનઃસંરમ્ભઃ અનુમતમનઃસંરમ્ભઃ, એવં સમારમ્ભારમ્ભાવપિ । તદપિ પુનરેકશઃ કષાયવિશેષાચ્ચતુર્વિધમ્ ।

અર્થ- વળી તે પ્રત્યેકના કાયા-વાણી-મનયોગ ભેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) કાયા સંરમ્ભ, (૨) વચન સંરમ્ભ, (૩) મન સંરમ્ભ, (૪) કાયા સમારમ્ભ, (૫) વચન સમારમ્ભ, (૬) મન સમારમ્ભ, (૭) કાયારમ્ભ, (૮) વચન આરંભ અને (૯) મન આરંભ (એ પ્રમાણે નવ ભેદ.) તેનાં (કાયા સંરમ્ભાદિ નવના) પણ પ્રત્યેકના કૃત, કારિત અને અનુમત ભેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે. તે આ રીતે, (૧) કૃતકાય સંરમ્ભ, (૨) કારિતકાય સંરમ્ભ, (૩) અનુમતકાય સંરમ્ભ, (૪) કૃતવાક્ સંરમ્ભ, (૫) કારિતવાક્ સંરમ્ભ, (૬) અનુમતવાક્ સંરમ્ભ, (૭) કૃતમન સંરમ્ભ, (૮) કારિતમન સંરમ્ભ, (૯) અનુમતમન સંરમ્ભ. એ પ્રમાણે સમારંભ અને આરંભ પણ જાણવા (૯ X ૩ = ૨૭.) વળી, તે દરેકનાં પણ કષાયના ભેદથી ચચાર પ્રકાર થાય છે. (૨૭ X ૪ = ૧૦૮)

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-ક્રોધકૃતકાયસંરમ્ભઃ માનકૃતકાયસંરમ્ભઃ માયાકૃતકાયસંરમ્ભઃ લોભકૃતકાય-સંરમ્ભઃ ક્રોધકારિતકાયસંરમ્ભઃ માનકારિતકાયસંરમ્ભઃ માયાકારિતકાયસંરમ્ભઃ, લોભકારિત-કાયસંરમ્ભઃ, ક્રોધાનુમતકાયસંરમ્ભઃ માનાનુમતકાયસંરમ્ભઃ માયાનુમતકાયસંરમ્ભઃ લોભાનુમત-કાયસંરમ્ભઃ, એવં વાજ્ઞનોયોગાભ્યામપિ વક્તવ્યમ્, તથા સમારમ્ભારમ્ભૌ ।

અર્થ- તે આ રીતે (૧) ક્રોધકૃતકાય સંરમ્ભ, (૨) માનકૃતકાય સંરમ્ભ, (૩) માયાકૃતકાય સંરમ્ભ, (૪) લોભકૃતકાય સંરમ્ભ, (૫) ક્રોધકારિતકાય સંરમ્ભ, (૬) માનકારિત કાય સંરમ્ભ, (૭) માયાકારિતકાય સંરમ્ભ, (૮) લોભકારિતકાય સંરમ્ભ, (૯) ક્રોધઅનુમતકાય સંરમ્ભ, (૧૦) માનઅનુમત કાય સંરમ્ભ, (૧૧) માયાઅનુમતકાય સંરમ્ભ, (૧૨) લોભઅનુમતકાય સંરમ્ભ. એ પ્રમાણે વચન-મન સાથે પણ કહેવું, તે જ રીતે સમારંભ, આરમ્ભ સાથે પણ (કહેવું.)

ભાષ્યમ્- તદેવં જીવાધિકરણં સમાસેનૈકશઃ ષટ્ત્રિંશદ્વિકલ્પં ભવતિ, ત્રિવિધમપ્યષ્ટોત્તરશતવિકલ્પં ભવતીતિ ॥ સંરમ્ભઃ સકષાયઃ પરિતાપનયા ભવેત્સમારમ્ભઃ । આરમ્ભઃ પ્રાણિવધઃ ત્રિવિધો યોગસ્તતો જ્ઞેયઃ ॥૧॥

અર્થ- આ પ્રમાણે જીવ અધિકરણ-ટૂંકાણામાં એક એકના છત્રીસ ભેદ છે. અને ત્રણેય (ના મળી) જીવાધિકરણ એકસો આઠ ભેદ છે. હિંસાદિ કાર્ય માટે પ્રયત્નનો આવેશ-એ સંરમ્ભ. હિંસાદિના સાધનો ભેગાં કરવાથી થયેલ જે તીવ્ર પરિણામ તે સમારંભ. અને હિંસાદિ કરવા તે આરમ્ભ. (આ અશુભનો આશ્રય છે.)

-(અર્થાત્ કાર્ય કરવાના સંકલ્પમય સૂક્ષ્મ અવસ્થાથી લઈને પ્રકટરૂપમાં જે કરી લેવું. તેની ત્રણ અવસ્થા છે. તે (૧) સંરમ્ભ (૨) સમારમ્ભ અને (૩) આરમ્ભ કહેવાય છે.) ત્રણ પ્રકારનો યોગ તે આગળ આવી ગયેલ છે. ॥૯॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-અથાજીવાધિકરણં કિમિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે હવે અજીવ અધિકરણ શું છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- નિર્વર્તનાનિક્ષેપસંયોગનિસર્ગા દ્વિચતુર્દ્વિત્રિભેદાઃ પરમ્ ॥૬-૧૦॥

અર્થ- બીજું (અજીવ અધિકરણ) બે પ્રકારે, ચાર પ્રકારે, બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે (અનુક્રમે) નિર્વર્તના, નિક્ષેપ, સંયોગ અને નિસર્ગરૂપ છે.

ભાષ્યમ્- પરમિતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાદજીવાધિકરણમાહ, તત્ સમાસતચ્ચતુર્વિધમ્, તદ્યથા નિર્વર્તના નિક્ષેપઃ સંયોગો નિસર્ગા इति ।

અર્થ- પરમ એટલે સૂત્રક્રમ અનુસાર અજીવ અધિકરણ બે પ્રકારે છે. તે ટૂંકમાં ચાર પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) નિર્વર્તના, (૨) નિક્ષેપ, (૩) સંયોગ અને (૪) નિસર્ગ.

ભાષ્યમ્- તત્ર નિર્વર્તનાધિકરણં દ્વિવિધમ્-મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણમુત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણં ચ, તત્ર મૂલગુણનિર્વર્તના પञ्च શરીરાણિ વાङ्मनःप्राणापानाश्च, उत्तरगुणनિर्वर्तना काष्ठपुस्तचित्रकर्मादीनि ।

અર્થ- તેમાં નિર્વર્તના^૧ અધિકરણ બે પ્રકારે છે (૧) મૂલગુણનિર્વર્તના અધિકરણ અને (૨) ઉત્તરગુણનિર્વર્તના અધિકરણ. તેમાં મૂળગુણનિર્વર્તના- (ઔદારિકાદિ) પાંચ શરીરો, ભાષા, મન અને શ્વાસોશ્વાસ. (આ આઠની રચના મૂલગુણનિર્વર્તનરૂપ બે પ્રકારે છે.) ઉત્તરગુણ નિર્વર્તના- લાકડાના પૂતળા, પુસ્તકકર્મ, ચિત્રકર્મ, આદિ (રચનાઓ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના રૂપ બે પ્રકારે છે.) (વિશેષ-પુદ્ગલદ્રવ્યની શરીરરૂપ રચના, જે જીવને શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં અંતરંગ સાધનરૂપે ઉપયોગી થાય છે, તે મૂળગુણ નિર્વર્તના અને લાકડી, પત્થર, શસ્ત્ર આદિ જે બહિરંગ સાધનરૂપ શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે, તે ઉત્તરગુણ નિર્વર્તના. (બીજી રીતે) શસ્ત્રાદિમાં કૃપાણાદિનો આકાર તે મૂળગુણ નિર્વર્તના અને તે આકારની શક્તિ-ઉબ્બવળતા વગેરે ઉત્તરગુણ નિર્વર્તના).

ભાષ્યમ્- નિક્ષેપાધિકરણં ચતુર્વિધમ્- તદ્યથા-અપ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપાધિકરણં દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપાધિકરણં સહસાનિક્ષેપાધિકરણમનાભોગનિક્ષેપાધિકરણમિતિ ।

અર્થ- નિક્ષેપ^૨ અધિકરણ ચાર પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) અપ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપાધિકરણ- (ચકુથી

૧. નિર્વર્તના = બનાવટ,

૨. નિક્ષેપ=સાવિત્તિ નિક્ષેપ -સ્થાપન કરવું, મુકવું, ફેંકવું વગેરે.

દેખ્યા વિના વસ્તુ લેવી-મૂકવી વગેરે.) (૨) દુષ્ટપ્રમાર્જિત નિક્ષેપાધિકરણ- (જેમ-તેમ પ્રમાર્જન કરી વસ્તુ મૂકવી-લેવી વગેરે.) (૩) સહસા નિક્ષેપાધિકરણ-(એકદમ વસ્તુ ફેંકવી, નાંખવી, લેવી, મૂકવી વગેરે.) (૪) અનાભોગ નિક્ષેપાધિકરણ-(વિચાર્યા વિના અનુપયોગે વસ્તુ લેવી, મૂકવી, ફેંકવી વગેરે.)

ભાષ્યમ્- સંયોગાધિકરણં દ્વિવિધમ્-ભક્તપાનસંયોજનાધિકરણમુપકરણસંયોજનાધિકરણં ચ ।

અર્થ- સંયોજન અધિકરણ બે પ્રકારે છે. (૧) ભક્તપાન સંયોજનાધિકરણ-(ખાદ્ય ચીજોનેનું મિશ્રણ કરવું.) (૨) ઉપકરણ સંયોજનાધિકરણ-(વસ્ત્રમાં ભરત ભરવું. વગેરે)

ભાષ્યમ્- નિસર્ગાધિકરણં ત્રિવિધમ્-કાયનિસર્ગાધિકરણં વાહ્નિસર્ગાધિકરણં મનોનિસર્ગાધિકરણ-મિતિ ॥૧૦॥

અર્થ- નિસર્ગાધિકરણ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) કાયનિસર્ગાધિકરણ. (શરીરનો જેમ તેમ ઉપયોગ કરવો.) (૨) વચનનિસર્ગાધિકરણ. (ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોનો જેમ-તેમ ઉપયોગ કરી છોડવા.) (૩) મનનિસર્ગાધિકરણ. (મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોને જેમ-તેમ ઉપયોગ કરી છોડવા) (જેમ-તેમ એટલે પરમાત્માની આજ્ઞાથી વિપરીત) ॥૧૦॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા સકષાયાકષાયયોર્યોગઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોરામ્ભવ ઇતિ, સામ્પરાયિકં ચાષ્ટવિધં વક્ષ્યતે, તત્ કિં સર્વસ્યાવિશિષ્ટ આમ્ભવઃ આહોસ્વિત્પ્રતિવિશેષોઽસ્તીતિ ?, અત્રોચ્યતે-સત્યપિ યોગત્વાવિશેષે પ્રકૃતિં પ્રાપ્યામ્ભવવિશેષો ભવતિ, તદ્વથા-

અર્થ- (શંકાકાર) અહીં કહે છે કે- આપશ્રીએ ફરમાવ્યું છે કે સકષાય અને અકષાયયોગ એ સામ્પરાયિક (સંસાર) અને ઈર્યાપથ (એક સમયની સ્થિતિ) નો આશ્રવ છે અને સામ્પરાયિક કર્મ આઠ ભેદે કહેવાશે. તો શું સર્વને સામાન્ય આશ્રવ હોય છે કે કંઈ ભેદ છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-સામાન્ય (સરખા) યોગ હોતે છતે પણ સ્વભાવને આશ્રયીને આશ્રવમાં ફરક હોય છે. તે આ રીતે,...

સૂત્રમ્- તત્પ્રદોષ નિહ્નવ માત્સર્યાઽન્તરાયાઽઽસાદનોપઘાતા જ્ઞાનદર્શનાવરણયોઃ ॥૬-૧૧॥

અર્થ- (જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનો ઉપર તેમજ દર્શન, દર્શની અને દર્શનના સાધનો ઉપર) પ્રદેષ, નિહ્નવ, માત્સર્ય, અંતરાય, આસાદના (અવિધિ આદિથી ગ્રહણ તે) અને ઉપઘાત તે જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના આશ્રવો છે.

ભાષ્યમ્- આશ્રવો જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનવતાં જ્ઞાનસાધનાનાં ચ પ્રદોષો નિહ્નવો માત્સર્યમન્તરાય આસાદનમ્ ઉપઘાત ઇતિ જ્ઞાનાવરણામ્ભવા ભવન્તિ, એતૈર્હિ જ્ઞાનાવરણં કર્મ બદ્ધ્યતે, એવમેવ દર્શનાવરણસ્યેતિ ॥૧૧॥

અર્થ- આશ્રવ-જ્ઞાન, જ્ઞાની, અને જ્ઞાનના સાધનો ઉપર પ્રદેષ, નિહ્નવ (છૂપાવવું), માત્સર્ય, અંતરાય, આસાદના અને ઉપઘાત કરવો તે જ્ઞાનાવરણના આશ્રવો છે અને તેના વડે જ જ્ઞાનવરણ કર્મ બન્ધાય

છે. તે પ્રમાણે જ દર્શનાવરણના આશ્રવો પણ તે જ (જ્ઞાનાવરણના છે તે જ સમજવા.) ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- દુઃખશોકતાપાઽઽક્રન્દન-વધ-પરિદેવનાન્યાત્મપરોભયસ્થાન્યસદ્વેદ્યસ્ય ॥૬-૧૨॥

અર્થ- દુઃખ, શોક, તાપ, આક્રન્દન, વધ, પરિદેવન એ છ^૧ પોતે અથવા બીજાને કરાવે કે પોતે અને બીજા બંને (દુઃખ શોકાદિ) કરે તે અશાતાવેદનીયનો આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- દુઃખં શોકસ્તાપ આક્રન્દનં વધઃ પરિદેવનમિત્યાત્મસંસ્થાનિ પરસ્ય ક્રિયમાણાન્યુભયોશ્ચ ક્રિયમાણાન્યસદ્વેદ્યસ્યામ્નવા ભવન્તીતિ ॥૧૨॥

અર્થ- દુઃખ, શોક, તાપ, આક્રન્દન, વધ, મૂર્છિતપણું-આ કાર્યો પોતાના આત્માને, બીજાને કે બંનેને કરવું તે અશાતાવેદનીયના આશ્રવો છે. (તેનાથી અશાતાવેદનીય કર્મ બંધાય છે) ॥૧૨॥

સૂત્રમ્- ભૂતવ્રત્યનુકમ્પા દાનં સરાગસંયમાદિયોગઃ ક્ષાન્તિઃ શૌચમિતિ સદ્વેદ્યસ્ય ॥૬-૧૩॥

અર્થ- ભૂતાનુકમ્પા, વ્રત્યનુકમ્પા, દાન, સરાગસંયમ આદિ યોગ, ક્ષમા અને પવિત્રતા એ શાતાવેદનીય (કર્મ) ના આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- સર્વભૂતાનુકમ્પા અગારિષ્વનગારિષુ ચ વ્રતિષ્વનુકમ્પાવિશેષો દાનં સરાગસંયમઃ સંયમાસંયમોઽકામનિર્જરા બાલતપો યોગઃ ક્ષાન્તિઃ શૌચમિતિ સદ્વેદ્યસ્યામ્નવા ભવન્તિ ॥૧૩॥

અર્થ- સર્વજીવો પ્રતિ અનુકમ્પા, વ્રતધારી ગૃહસ્થો તથા સાધુઓ પ્રતિ અનુકમ્પા વિશેષ, દાન, સરાગ સંયમપાલન, દેશવિરતિ પાલન, અકામ નિર્જરાપ બાલતપ કરવો (અગ્નિપ્રવેશ વગેરે), યોગ (લોક સંમત નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ) ક્ષમા રાખવી તેમજ પવિત્રતા (લોભનો ઉપશમ તેમજ પાણીથી અંગપ્રક્ષાલન) એ શાતાવેદનીયના આશ્રવો છે. ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- કેવલિશ્રુતસંઘર્મદેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય ॥૬-૧૪॥

અર્થ- શ્રી કેવળજ્ઞાની ભગવંતો, શ્રુત (શાસ્ત્રો), સંઘ, ધર્મ અને દેવોની નિંદા એ દર્શનમોહનીય કર્મના આશ્રવો છે.

ભાષ્યમ્- ભગવતાં પરમર્ષીણાં કેવલિનામર્હત્પ્રોક્તસ્ય ચ સાક્ષોપાક્ષસ્ય શ્રુતસ્ય ચાતુર્વર્ણસ્ય સદ્વેદ્યસ્ય પૃચ્છમહાવ્રતસાધનસ્ય ચતુર્વિધાનાં ચ દેવાનામવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્યામ્નવા इति ॥૧૪॥

અર્થ- પરમર્ષિ શ્રી કેવળજ્ઞાની ભગવંતોનો તથા શ્રી અરિહંત પરમાત્માએ કહેલ અંગ-ઉપાંગો સહિત

૧. દુઃખાદિ છ નો અર્થ-બહારના કે અંદરના કોઈપણ નિમિત્તથી પીડા થવી તે દુઃખ, કોઈ હિતસ્વી વગેરેનો સંબંધ તુટવાથી જે ખેદ થાય તે શોક, અપમાન વગેરેથી મન કલુષિત થાય તેના કારણે જે તીવ્ર સંતાપ થાય તે તાપ, ગદગદ સ્વરથી આંસુ પડતા રેવું-પીટવું તે આક્રન્દન, કોઈનો પ્રાણ લઈ લેવો તે વધ, વિયોગીના ગુણોનું સ્મરણ કરતા જે કરુણાબંનક રુદન અને મૂર્છિત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી તે પરિદેવન આ રીતે તર્જન, તાડન પણ લેવું.

શ્રુતજ્ઞાનનો, શ્રી ચતુર્વિધ સંધનો, પંચમહાવ્રતના સાધનો (ઉપકરણો) નો અને ચારેય નિકાય (પ્રકાર) ના દેવોનો અવર્ણવાદ (એટલે નિંદા કરવી કે જેમ છે તેના કરતાં બીજી રીતે બોલવું) તે દર્શનમોહનીય કર્મના આશ્રવો છે. ॥૧૪॥

સૂત્રમ્- કષાયોદયાત્તીત્રાત્મપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્ય ॥૬-૧૫॥

અર્થ- કષાયના ઉદયથી તીવ્ર થયેલ જે આત્માનો પરિણામ તે ચારિત્રમોહનીય કર્મનો આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- કષાયોદયાત્તીત્રાત્મપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્યાસ્રવો ભવતિ ॥૧૫॥

અર્થ- કષાયના ઉદયથી તીવ્ર (ઉત્કટ) આત્માનો પરિણામ તે ચારિત્ર મોહનીયનો આશ્રવ છે. ॥૧૫॥

સૂત્રમ્- બહ્વારમ્ભપરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ ॥૬-૧૬॥

અર્થ- ઘણાં આરંભ અને ઘણું પરિગ્રહપણ એ નારક આયુષ્યનો આશ્રવ છે. (નારકનું આયુષ્ય બંધાય છે.)

ભાષ્યમ્- બહ્વારમ્ભતા બહુપરિગ્રહતા ચ નારકસ્યાયુષ આસ્રવો ભવતિ ॥૧૬॥

ઘણું આરંભપણું (યંત્રાદિ રૂપ મોટા આરંભ કરવા) અને ઘણું પરિગ્રહપણું એ નારક આયુષ્યનો આશ્રવ છે.^૧ ॥૧૬॥

સૂત્રમ્- માયાતૈર્યગ્યોનસ્ય ॥૬-૧૭॥

અર્થ- માયા (શઠતા) એ તિર્યગ્યોનિમાં ઉત્પન્ન થવાનો (તિર્યચનો) આશ્રવ છે. (માયાથી તિર્યચ આયુષ્ય બંધાય.)

ભાષ્યમ્- માયા તૈયગ્યોનસ્યાયુષ આસ્રવો ભવતિ ॥૧૭॥

અર્થ- માયા એ તિર્યચઆયુષ્યના આશ્રવરૂપ છે. ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- અલ્પારમ્ભપરિગ્રહત્વં સ્વભાવમાર્દવાર્જવં ચ માનુષસ્ય ॥૬-૧૮॥

અર્થ- અલ્પ આરંભિકી (પ્રવૃત્તિ), અલ્પ પરિગ્રહપણું, સ્વભાવની સરળતા અને નમ્રતા એ મનુષ્ય આયુષ્યના આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- અલ્પારમ્ભપરિગ્રહત્વં સ્વભાવમાર્દવાર્જવં ચ માનુષસ્યાયુષ આસ્રવો ભવતિ ॥૧૮॥

૧. આ બે સિવાય ભાષ્યના એ 'ચ' શબ્દથી માંસાહાર, પંચેન્દ્રિયવધ વગેરે પણ નરક આયુષ્યના આશ્રવો બનેલા. (હરિ. ટિકા ચ શબ્દાન્ત, કુળિમાહમ પન્ચેન્દ્રિયવધાદિ ગ્રહઃ)

અર્થ- અલ્પારંભપણું, અલ્પપરિગ્રહપણું, સ્વભાવની સરળતા અને નમ્રતા એ મનુષ્ય આયુષ્યના આશ્રવો છે^૧ ॥૧૮॥

સૂત્રમ્- નિઃશીલવ્રતત્વં ચ સર્વેષામ્ ॥૬-૧૯॥

અર્થ- સદાચાર રહિતપણું અને વિરતિરહિતપણું એ સર્વે (પૂર્વોક્ત ત્રણે-નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય) આયુષ્યના આશ્રવરૂપ છે.

ભાષ્યમ્- નિઃશીલવ્રતત્વં ચ સર્વેષાં નારકતૈર્યગ્યોનમાનુષાણામાયુષામામ્નવો ભવતિ, યથોક્તાનિ ચ ॥૧૯॥

અર્થ- (પૂર્વ સૂત્રોક્ત અને) સદાચાર રહિતપણું અને વ્રતરહિતપણું એ સર્વે એટલે નારક, તિર્યચ અને મનુષ્ય આયુષ્યના આશ્રવ છે. ॥૧૯॥

ભાષ્યમ્- અથ દૈવસ્યાયુષઃ ક આમ્નવ इति ? અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) કહે છે કે હવે દેવ આયુષ્યના આશ્રવો કયા છે ?

(ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- સરાગસંયમસંયમાસંયમાકામનિર્જરાબાલતપાંસિ દૈવસ્ય ॥૬-૨૦॥

અર્થ- સરાગસંયમ, દેશવિરતિ, અકામનિર્જરા, બાલતપ એ દેવ આયુષ્યના આશ્રવો છે.

ભાષ્યમ્- સંયમો વિરતિર્વ્રતમિત્યનર્થાન્તરમ્ । હિંસાઽનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમિતિ વક્ષ્યતે ।

અર્થ- સંયમ, વિરતિ, વ્રત એ એકાર્થવાચી છે. 'હિંસા, ગૂઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહથી અટકવું તે વ્રત' એ પ્રમાણે વ્રતની વ્યાખ્યા (૭-૧ માં) કહેવાશે.

ભાષ્યમ્- સંયમાસંયમો દેશવિરતિરણુવ્રતમિત્યનર્થાન્તરમ્, 'દેશસર્વતોઽણુમહતી' इत्यपि वक्ष्यते ।

અર્થ- સંયમાસંયમ, દેશવિરતિ, અણુવ્રત એ એકાર્થવાચી છે. 'દેશથી અટકવું તે અણુવ્રત અને સર્વાંશથી અટકવું તે મહાવ્રત' તે પ્રમાણે (૭-૨માં) કહેવાશે.

ભાષ્યમ્- અકામનિર્જરા પરાધીનતયાઽનુરોધાચ્ચાકુશલનિવૃત્તિરાહારાદિનિરોધશ્ચ । બાલતપઃ, બાલો મૂઢ इत्यनर्थान्तरम् तस्य तपो बालतपः, तच्चाग्निप्रवेशमरुत्प्रपातजलप्रवेशादि । तदेवं सारागसंयमः संयमासंयमादीनि च दैवस्यायुष आमन्वा भवन्तीति ॥૨૦॥

અર્થ- અકામનિર્જરા-પરાધિનપણા અને દાક્ષિણ્યતાપૂર્વક અશુભકાર્યોથી નિવૃત્તિ તેમજ આહારાદિ ત્યાગ (તે અકામનિર્જરા છે)

૧. ભાષ્યના ચ શબ્દથી ભદ્રતા આદિપણ ગ્રહણ કરવી.

-બાલતપ- બાલ, મૂઢ તે એકાર્થવાચી શબ્દો છે. તેનો તપ એટલે બાલનો તપ તે બાલતપ. અગ્નિપ્રવેશ, પર્વત ઉપરથી જંપાપાત, ડૂબી મરવું ઈત્યાદિ બાલતપ છે. એ પ્રમાણે સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ આદિ દેવ આયુષ્યના આશ્રવ છે. ॥૨૦॥

ભાષ્યમ્- અથ નામ્નઃ ક આસ્રવ ઇતિ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) હવે નામકર્મનો આશ્રવ કયો છે ?

(ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- યોગવક્રતા વિસંવાદનં ચાશુભસ્ય નામ્નઃ ॥૬-૨૧॥

અર્થ- મન વચન કાયા રૂપ યોગનો અયોગ્ય વ્યાપાર (દુરૂપયોગ) અને વિસંવાદ તે અશુભ નામકર્મનો આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- કાયવાજ્ઞનોયોગવક્રતા વિસંવાદનં ચાશુભસ્ય નામ્ન આસ્રવો ભવતીતિ ॥૨૧॥

અર્થ- કાયા, વચન અને મનયોગની વક્રતા (અયોગ્ય ઉપયોગ) અને બીજાના વિષયમાં ઉંધુ-ચતું બોલવું આદિ વિસંવાદન તે અશુભનામકર્મનો આશ્રવ છે. ॥૨૧॥

સૂત્રમ્- વિપરીતં શુભસ્ય ॥૬-૨૨॥

અર્થ- મન-વચન-કાયારૂપ યોગની અકુટિલતા (અવક્રતા, સદુપયોગ) તે શુભનામકર્મનો આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- એતદુભયં વિપરીતં શુભસ્ય નામ્ન આસ્રવો ભવતીતિ ॥૨૨॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ- એ બંને આશ્રવોથી વિપરીત (જે) બંને આશ્રવો (એટલે યોગની ઋજુતા અને સંવાદન- બંને વચ્ચે ભેદ મિટાવી સીધા રસ્તે લાવવો તે સંવાદન) તે શુભનામ કર્મના આશ્રવો છે. ॥૨૨॥

સૂત્રમ્- દર્શનવિશુદ્ધિર્વિનયસમ્પન્નતા શીલવ્રતેષ્વનતિચારોઽભીક્ષ્ણં જ્ઞાનોપયોગસંવૈગૌ શક્તિતસ્ત્યાગતપસીસંઘસાધુસમાધિવૈયાવૃત્યકરણમર્હદાચાર્યબહુશ્રુતપ્રવચનભક્તિરાવશ્ય- કાપરિહાણિ માર્ગપ્રભાવના પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થકૃત્વસ્ય ॥૬-૨૩॥

અર્થ- સમ્યગ્દર્શનમાં વિશેષ શુદ્ધિપણું, વિનયગુણની સમ્પન્નતા, સદાચાર તેમજ વ્રતોમાં નિરતિચારપણું, વારંવાર જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને વૈરાગ્યમાં રત, યથાશક્તિ ત્યાગ-તપસ્યા, સંઘને શાતા આપવી તેમજ સાધુની વૈયાવચ્ચ કરવી, અરિહંતપરમાત્માની-આચાર્યભગવંતની-બહુશ્રુત (આગમવેત્તા) ભગવંતની-પ્રવચન (શ્રુતજ્ઞાન-આગમ-જિનવાણી) ની ભક્તિ કરવી, ષડાવશ્યક સાચવવામાં ખામી ન આણવી, મોક્ષમાર્ગની પ્રભાવના વધારવી, જિનશાસન પ્રતિ વાત્સલ્યભાવ એ શ્રી તીર્થકરનામ કર્મના આશ્રવો છે.

ભાષ્યમ્- પરમપ્રકૃષ્ટા દર્શનવિશુદ્ધિઃ, વિનયસંપન્નતા ચ, શીલવ્રતેષ્વાત્યન્તિકો ભૃશમપ્રમાદોડનતિચારઃ, અભીક્ષ્ણં જ્ઞાનોપયોગઃ સંવેગશ્ચ, યથાશક્તિસ્ત્યાગસ્તપશ્ચ, સદ્વ્યસ્ય સાધૂનાં ચ સમાધિવૈયાવૃત્ત્ય-કરણમ્, અર્હત્સ્વાચાર્યેષુ બહુશ્રુતેષુ પ્રવચને ચ પરમભાવવિશુદ્ધિયુક્તા ભક્તિઃ, સામાયિકાદીનામા-વશ્યકાનાં ભાવતોડનુષ્ઠાનસ્યાપરિહાણિઃ, સમ્યગ્દર્શનાદેર્મોક્ષમાર્ગસ્ય નિહત્ય માનં કરણોપદેશાભ્યાં પ્રભાવના, અર્હત્ચાસનાનુષ્ઠાયિનાં શ્રુતધરાણાં બાલવૃદ્ધતપસ્વિશૈક્ષકગ્લાનાદીનાં ચ સદ્ગ્રહોપગ્રહાનુગ્રહ-કારિત્વં પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ, એતે ગુણાઃ સમસ્તા વ્યસ્તા વા તીર્થકરનામ્ન આમ્નવા ભવન્તીતિ ॥૨૩॥

અર્થ- પરમપ્રકૃષ્ટ દર્શનની વિશુદ્ધિ (નિર્મલતા) અને વિનય સમ્પન્નતા, શીલ અને વ્રતોમાં (વ્રતગ્રહણથી જીવન પર્યંત) પ્રમાદરહિત અનતિચારી જીવન, વારંવાર જ્ઞાનોપયોગ અને વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્ત, યથાશક્તિ ત્યાગ^૧ તપસ્યા, ચતુર્વિધ સંઘને સમાધિસ્થિરીકરણ = સ્વસ્થતા વધારવી અને સાધુની વૈયાવચ્ચ કરવી, અરિહંતપ્રભુ, આચાર્ય ભગવંત, બહુશ્રુત (આગમધર-ઉપાધ્યાય) અને જિનવાણીરૂપ આગમ ઉપર ઉચ્ચત્તમ ભાવની વિશુદ્ધિ પૂર્વક ભક્તિ, સામાયિકાદિ ષડાવશ્યકની ભાવપૂર્વક આરાધના કરવી (ષડાવશ્યક છોડવા નહિ.), અભિમાન છોડીને આચરણ અને ઉપદેશ દેવાપૂર્વક સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગની પ્રભાવના કરવી, જિનશાસનની આરાધના કરનારા શ્રુતધર, બાલ, વૃદ્ધ, તપસ્વી, શૈક્ષક (અભ્યાસ કરનાર મુનિ) અને ગ્લાન આદિના (માટે) સંગ્રહકારીપણું ઉપગ્રહકારીપણું અને અનુગ્રહકારીપણું કરવા પૂર્વક પ્રવચનનું વાતસલ્યત્વ ઈત્યાદિ ગુણો બધા અથવા એક-એક પણ તીર્થકર નામકર્મના આશ્રવરૂપ છે. ॥૨૩॥

સૂત્રમ્- પરાત્મનિંદાપ્રશંસેસદસદ્ગુણાચ્છાદનોદ્ભાવને ચ નીચૈર્ગોત્રસ્ય ॥૬-૨૪॥

અર્થ- બીજની નિંદા કરવી અને પોતાની પ્રસંશા કરવી, બીજના સદ્ગુણો ઢાંકવા અને દુર્ગુણો પ્રકટ કરવા તે નીચગોત્રના આશ્રવો છે.

ભાષ્યમ્- પરનિન્દાત્મપ્રશંસા સદ્ગુણાચ્છાદનમસદ્ગુણોદ્ભાવનં આત્મપરોભયસ્થં નીચૈર્ગોત્રસ્યામ્નવા ભવન્તિ ॥૨૪॥

અર્થ- બીજની નિંદા, પોતાની પ્રસંશા, બીજના ગુણોને ઢાંકવા (અને) અસદ્ગુણો (દુર્ગુણો) પ્રગટ કરવા, પોતાના સદ્ગુણોને પ્રગટ કરવા (અને) અસદ્ગુણોને ઢાંકવા આ રીતે ઉભયપ્રવૃત્તિ તે નીચગોત્રકર્મના આશ્રવો છે. ॥૨૪॥

સૂત્રમ્- તદ્વિપર્યયો નીચૈર્વૃત્ત્યનુત્સેકૌ ચોત્તરસ્ય ॥૬-૨૫॥

અર્થ- તેનાંથી (નીચગોત્રના આશ્રવરૂપ પ્રવૃત્તિથી) વિપરીત (સ્વનિંદા-પરપ્રસંશા વગેરે) અને નમ્રતા, નિરભિમાનપણું એ ઉચ્ચગોત્ર કર્મના આશ્રવો છે.

કાષ્ઠકુડ્યભૂતા ગ્રહણધારણવિજ્ઞાનેહાપોહવિયુક્તા મહામોહાભિભૂતા દુષ્ટાવગ્રાહિતાશ્ચ, તેષુ માધ્યસ્થ્યં ભાવયેત્, ન હિ તત્ર વક્તુર્હિતોપદેશસાફલ્યં ભવતિ ॥૬॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ- માધ્યસ્થ ભાવના-અવિનયી ઉપર ભાવવી. માધ્યસ્થ, ઔદાસિન્ય, ઉપેક્ષા તે એકાર્થવાચી છે. અવિનયી એટલે માટીના પિંડની માફક કે લાકડાની માફક કે ભીંત જેવા (તે) ઉપદેશાદિ ગ્રહણ કરવામાં અને ગ્રહણ કરેલ ઉપદેશ આદિને ટકાવવામાં, તેમજ (તત્ત્વોને) જાણવામાં, તેની વિચારણામાં અને અપોહમાં વિપરીત મતિવાળા તથા ગાઢમોહથી (તીવ્ર મિથ્યાદર્શનથી) ઘેરાયેલા અને દુષ્ટોથી ભરમાવાયેલા તેઓ ઉપર માધ્યસ્થ ભાવના ભાવવી. ત્યાં વક્તાને હિતોપદેશ કરવામાં સફળતા નથી. ॥૬॥ વળી બીજું...

સૂત્રમ્- જગત્કાયસ્વભાવૌ ચ સંવેગવૈરાગ્યાર્થમ્ ॥૭-૭॥

અર્થ- સંવેગ તથા વૈરાગ્યના મોટે લોકસ્વભાવ (જગત્ સ્વભાવ) અને શરીરસ્વભાવનો વિચાર કરવો. (ની ભાવના ભાવવી.)

ભાષ્યમ્- જગત્કાયસ્વભાવૌ ચ ભાવયેત્ સંવેગવૈરાગ્યાર્થમ્, તત્ર જગત્સ્વભાવો દ્રવ્યાણામનાદ્યા-દિમત્પરિણામયુક્તાઃ પ્રાદુર્ભાવતિરોભાવસ્થિત્યન્યતાડનુગ્રહવિનાશાઃ, કાયસ્વભાવોઽનિત્યતાદુઃખહેતુત્વં નિઃસારતાડશુચિત્ત્વમિતિ । એવં હ્યસ્ય ભાવયતઃ સંવેગો વૈરાગ્યં ચ ભવતિ ।

અર્થ- સંવેગ તથા વૈરાગ્યને મોટે જગત્ સ્વભાવ અને શરીરનો સ્વભાવ (સ્વરૂપ) વિચારવો. તેમાં જગત્સ્વરૂપ (લોક સ્વભાવ)-(જીવ પુદ્ગલ વગેરે) દ્રવ્યોનું અનાદિમાન- આદિમાન પરિણામયુક્ત, ઉત્પન્ન થવું, નાશ થવું, સ્થિર રહેવું તથા એક બીજાથી જુદાપણું, એક બીજાને સહાયતા તેમજ વિનાશ. (આવો સ્વભાવ છે.) એમ વિચારવું (એમ ભાવવું.) કાયસ્વભાવ—શરીરનું અનિત્યપણું, દુઃખના હેતુપણું સારરહિતપણું અને અપવિત્રતા અર્થાત્ ગંદકીથી ભરેલું છે. એમ ભાવવું. એ પ્રમાણે આની ભાવના કરતાં સંવેગ અને વૈરાગ્ય થાય છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર સંવેગો નામ સંસારમીરુત્વમારમ્ભપરિગ્રહેષુ દોષદર્શનાદરતિઃ ધર્મે બહુમાનો ધાર્મિકેષુ ચ, ધર્મશ્રવણે ધાર્મિકદર્શનિ ચ મનઃપ્રસાદઃ ઉત્તરોત્તરગુણપ્રતિપત્તૌ ચ શ્રદ્ધેતિ ॥ વૈરાગ્યં નામ શરીરભોગસંસારનિર્વેદોપશાન્તસ્ય બાહ્યાભ્યન્તરેષૂપધિષ્વનભિષ્વન્ન ઇતિ ॥૭॥

અર્થ- સંવેગ એટલે સંસારથી ભય પામવું, (સંવેગી આત્માને) આરમ્ભ-પરિગ્રહમાં દોષોના દર્શનથી સંસાર તરફ અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ધર્મમાં અને ધાર્મિક પુરૂષો ઉપર બહુમાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ ધર્મશ્રવણમાં અને ધર્મજનોના દર્શન હોતે છતે મનની પ્રસન્નતા (વધે છે.) તથા ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિમાં અભિલાષ વધતો જાય છે. તે વૈરાગ્ય એટલે શરીરના ભોગથી (વિષયસુખથી) અને સંસારથી ઉદ્વેગપણું (ઉદ્દાસીનપણું.) તે ઉદ્વેગપણાથી પ્રશમભાવ પામેલ આત્માને બાહ્ય-અભ્યન્તર ઉપાધિ(પરિગ્રહ) માં અનાસક્તપણું આવે છે. તે વૈરાગ્ય છે. ॥૭॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા હિંસાદિભ્યો વિરતિર્વ્રતમિતિ, તત્ર કા હિંસા નામેતિ ?, અત્રોચ્યતે-
અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) આપત્રીએ કહ્યું કે હિંસાદિથી અટકવું તે વ્રત કહેવાય તો હિંસા એટલે શું ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ॥૭-૮॥

અર્થ- પ્રમાદના^૧ યોગથી પ્રાણોનો નાશ (તે) હિંસા.

ભાષ્યમ્- પ્રમત્તો યઃ કાયવાજ્ઞનોયોગૈઃ પ્રાણવ્યપરોપણં કરોતિ સા હિંસા, હિંસા મારણં પ્રાણાતિપાતઃ પ્રાણવધઃ દેહાન્તરસંક્રામણં પ્રાણવ્યપરોપણમિત્યનર્થાન્તરમ્ ॥૮॥

અર્થ- પ્રમાદી જે કાયા, વાણી અને મનના યોગથી પ્રાણોનો નાશ કરે છે તે હિંસા છે. હિંસા, મારવું, પ્રાણોનો વિયોગ કરવો, પ્રાણોનો નાશ, ભિન્ન શરીરમાં જવું અને પ્રાણોને કાઢી નાંખવા-આ બધા એકાર્થવાચી શબ્દો છે. ॥૮॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-અથાનૃતં કિમિતિ ? અત્રોચ્યતે-

અર્થ (જિજ્ઞાસુ) કહે છે કે હવે-અનૃત શું છે ? તે કહો. (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- અસદભિધાનમનૃતમ્ ॥૭-૯॥

અર્થ- જૂઠું બોલવું તે અનૃત કહેવાય.

ભાષ્યમ્- અસદિતિ સદ્ભાવપ્રતિષેધોડર્થાન્તરં ગર્હાં ચ । તત્ર સદ્ભાવપ્રતિષેધો નામ સદ્ભૂતનિહ્વો-
ડભૂતોદ્ભાવનં ચ, તદ્યથા-નાસ્ત્યાત્મા નાસ્તિ પરલોક इत्यादि भूतनिह्वः, श्यामाकतण्डुलमात्रोऽयमा-
ત્મા अङ्गुष्ठपर्वमात्रोऽयमात्मा आदित्यवर्णो निष्क्रिय इत्येवमाद्यभૂतोद्ભાવનમ્ । અર્થાન્તરં યો ગાં બ્રવી-
ત્યશ્વમશ્વં ચ ગૌરિતિ । ગર્હેતિ હિંસાપારુષ્યપૈશૂન્યાદિયુક્તં વચઃ સત્યમપિ ગર્હિતમનૃતમેવ ભવતીતિ ॥૯॥

અર્થ- અસદ એટલે સદ્ભાવનો નિષેધ, ભિન્ન રૂપે કહેવું અને નિંદા, તેમાં સદ્ભાવનો નિષેધ એટલે
(૧) વિદ્યમાનભાવનું છુપાવવું અને (૨) અવિદ્યમાનભાવનું કહેવું. તે આ રીતે, જેમ આત્મા નથી,
પરલોક નથી (તે વિદ્યમાન ભાવનું છુપાવવું અર્થાત્) ઈત્યાદિ ભૂત નિહ્નવ. 'શ્યામાક' ચોખાના
માપનો આ આત્મા છે, અંગુઠાના ઉપરની રેખા પ્રમાણે આ આત્મા છે. સૂર્ય જેવો રૂપવાળો (તેજસ્વી)
અને ક્રિયાના સ્વભાવવિનાનો (આત્મા છે.)' એ પ્રમાણેની માન્યતા અભૂત ઉદ્ભાવનમાં ગણાય
છે. (એ બધું જૂઠું છે.) અર્થાન્તર-જે ગાયને ઘોડો કહે અને ઘોડાને ગાય કહે. (તે અસદ્અભિધાન.)
ગર્હા એટલે હિંસાયુક્ત, નિમ્બરતાયુક્ત, પૈશૂન્ય (ચાડી ચૂગલી-મર્મ ગુમવચન) યુક્ત વચન સત્ય હોવા

૧. પ્રમાદ એટલે-કષાય, વિક્ષા, ઈન્દ્રિયો, નિદ્રા આ સર્વ પ્રમાદના સાધનો છે. એ સર્વથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો પરિજ્ઞાન તે પ્રમાદ.
પ્રમત્તયોગ એ ભાવહિંસા છે અને પ્રાણવ્યપરીપણમ્ એ દ્રવ્ય હિંસા છે.

૨. શ્યામક તંદુલ એટલે બંદી કે ચણો એ ધાન્યમાંથી નિકળેલા તોદળા જેટલો ઢૂંડો.

છતાં પણ નિંદારૂપ હોવાથી અનૃત (જૂઠ) જ કહેવાય છે. ॥૯॥

भाष्यम्- अत्राह-अथ स्तेयं किमिति ?, अत्रोच्यते-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે હવે સ્તેય એ શું છે ? તે કહી (વિતરકાર) અહીં કહેવાય છે.

सूत्रम्- अदत्तादानं स्तेयम् ॥७-१०॥

અર્થ- ન આપેલું લેવું અર્થાત્ ન દીધેલું ગ્રહણ કરવું. તે સ્તેય (ચોરી) છે. (અહીં પણ પ્રમત્તયોગ સમજવો.)

भाष्यम्- स्तेयबुद्ध्या पौरदत्तस्य परिगृहीतस्य तृणादेर्द्रव्यजातस्यादानं स्तेयम् ॥१०॥

અર્થ- ચોરીની બુદ્ધિથી બીજા વડે ન અપાયેલ અથવા બીજા વડે તૃણાદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરવું. તે ગ્રહણ કરાયેલ સ્તેય એટલે ચોરી. ॥૧૦॥

भाष्यम्- अत्राह-अथाब्रह्म किमिति ?, अत्रोच्यते-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે હવે અબ્રહમ શું છે ? તે કહ્યો. (ઉત્તરકાર) કોણાય છે અહીં-

सूत्रम्- मैथुनमब्रह्म ॥७-११॥

અર્થ- મૈથુનસેવન તે અબ્રહ્મ છે.

भाष्यम्- स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावो मिथुनकर्म वा मैथुनं तदब्रह्म ॥११॥

અર્થ- સ્ત્રી અને પુરૂષનું જે મૈથુન સેવન એટલે કે મોહોદયજન્ય કિલિષ્ટપરિણામ અથવા મૈથુનક્રિયા તે અબ્રહ્મ. ॥૧૧॥

भाष्यम्- अत्राह-अथ परिग्रहः क इति ?, अत्रोच्यते-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે હવે પરિગ્રહ શું છે ? (ઉત્તરકાર) અહીં કહેવાય છે.

सूत्रम्- मूर्च्छा परिग्रहः ॥७-१२॥

અર્થ- (સચેતન-અચેતન પદાર્થ ઉપર લોભની પરિણતિ કે મમત્વની બુદ્ધિ તે મૂર્છા...) મૂર્છા એ પરિગ્રહ.

भाष्यम्- चेतनावत्स्वचेतनेषु च बाह्याभ्यन्तरेषु द्रव्येषु मूर्च्छा परिग्रहः, इच्छा प्रार्थना कामोऽभिलाषः
कांक्षा गाढर्ष्यं मूर्च्छेत्यनर्थान्तरम् ॥१२॥

અર્થ- સચેતન અને અચેતન તેમજ બાહ્ય અને અભ્યન્તર દ્રવ્યોમાં મૂર્છા (મમતા) તે પરિગ્રહ છે. ઈચ્છા, પ્રાર્થના, કામ, અભિલાષા, કાંક્ષા, લોભપતા, મૂર્છા તે એકાર્થવાચી છે. ॥૧૨॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ગૃહ્ણીમસ્તાવદ્વ્રતાનિ, અથ વ્રતી ક इति ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે વ્રતો તો સમજ્યા. હવે વ્રતી કોણ (કહેવાય) ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં.

સૂત્રમ્- નિઃશલ્યોવ્રતી ॥૭-૧૩॥

અર્થ- શલ્યવિનાનો વ્રતધારી તે વ્રતી કહેવાય.

ભાષ્યમ્- માયાનિદાનમિથ્યાદર્શનશલ્યૈસ્ત્રિભિર્વિયુક્તો નિઃશલ્યો વ્રતી ભવતિ, વ્રતાન્યસ્ય સન્તીતિ વ્રતી, તદેવં નિઃશલ્યો વ્રતવાન્ વ્રતી ભવતીતિ ॥૧૩॥

અર્થ- માયાશલ્ય, નિયાણશલ્ય, મિથ્યાદર્શનશલ્ય એ ત્રણ શલ્યથી રહિત નિઃશલ્યવ્રતી કહેવાય. વ્રતો જેને છે તે (અર્થાત્ વ્રતધારી) વ્રતી કહેવાય. ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- અગાર્યનગારશ્ચ ॥૭-૧૪॥

અર્થ- અગારી અને અનગારી એમ બે પ્રકારે વ્રતી હોય છે.

ભાષ્યમ્- સ एष व्रती द्विविधो भवति-अगारी अनगारश्च, श्रावकः श्रमणश्चेत्यर्थः ॥૧૪॥

અર્થ- તે આ વ્રતી બે પ્રકારે હોય છે. (૧) અગારી અને (૨) અનગારી એટલે કે (૧) શ્રાવક અને (૨) શ્રમણ (સાધુ) એમ સમજવું. ॥૧૪॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કોડનયોઃ પ્રતિવિશેષ इति ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે એ બંનેમાં શો ફરક છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં.

સૂત્રમ્- અણુવ્રતોડગારી ॥૭-૧૫॥

અર્થ- અણુવ્રતધારી તે અગારી કહેવાય.

ભાષ્યમ્- અણૂન્યસ્ય વ્રતાનીત્યણુવ્રતઃ, તદેદમણુવ્રતધરઃ શ્રાવકોડગારી વ્રતી ભવતિ ॥૧૫॥ કિંચ્વાન્યત્-

અર્થ- અણુ (નાના થોડા અંશે) વ્રતો છે જેને તે અણુવ્રતી. તે એ પ્રકારના અણુવ્રતોને ધારણકાર શ્રાવક એ અગારી વ્રતધારી કહેવાય છે. ॥૧૫॥

વળી બીજું,...

**સૂત્રમ્- દિગ્દેશાનર્થદણ્ડવિરતિસામાયિકપૌષધોપવાસોપભોગપરિભોગાતિથિસંવિભાગવ્રત-
સંપન્નશ્ચ ॥૭-૧૬॥**

અર્થ- પાંચ અણુવ્રત તથા દિશાવ્રત, દેશવ્રત, અનર્થદંડવિરતિવ્રત, સામાયિકવ્રત, પૌષધોપવાસવ્રત, ઉપભોગ-પરિભોગવ્રત અને અતિથિસંવિભાગવ્રત આ સાતવ્રતથી સંપન્ન એટલે કુલ બારવ્રતથી સંપન્ન શ્રાવક અગારી હોય.

**ભાષ્યમ્- એભિશ્ચ દિગ્વ્રતાદિભિરુત્તરવ્રતૈઃ સંપન્નોડગારી વ્રતી ભવતિ, તત્ર દિગ્વ્રતં નામ તિર્યગૂર્ધ્વમધો
વા દશાનાં દિશાં યથાશક્તિ ગમનપરિમાણાભિગ્રહઃ, તત્પરતશ્ચ સર્વભૂતેષ્વર્થતોડનર્થતશ્ચ
સર્વસાવધયોગનિક્ષેપઃ ।**

અર્થ- (પૂર્વોક્ત પાંચ અણુવ્રતો) અને આ દિશાવ્રતાદિ ઉત્તરવ્રતથી સંપન્ન (શ્રાવક) અગારીવ્રતી છે. તેમાં દિશાવ્રત એટલે તીર્થ, ઉપર કે નીચે એમ દશે દિશાનું (૪ દિશા + ૪ વિદિશા + ૧ ઊર્ધ્વ + ૧ અધો = ૧૦) યથાશક્તિ ગમનની મર્યાદાનો અભિગ્રહ કરવો (કે આટલી હદ કરતા આગળ ન જવું.) (આ અભિગ્રહથી) એ મર્યાદા (હદ) થી આગળ પ્રયોજનથી કે પ્રયોજન વિના સર્વજીવોમાં (સર્વજીવો સંબંધી) સર્વસાવધયોગથી મૂકાઈ જાય છે. (એટલે કે દિશા નકકી કરી હોવાથી તેનાથી આગળનું પાપ તેને લાગતું નથી.)

**ભાષ્યમ્- દેશવ્રતં નામાપવરકગૃહગ્રામસીમાદિષુ યથાશક્તિ પ્રવિચારાય પરિણામાભિગ્રહઃ, તત્પરતશ્ચ
સર્વભૂતેષ્વર્થતોડનર્થતશ્ચ સર્વસાવધયોગનિક્ષેપઃ ।**

અર્થ- દેશવ્રત એટલે કોઈ ચોક્કસ નક્કી કરેલ ઓરડો, ઘર, ગામ, સીમાડા આદિમાં યથાશક્તિ ગમન આદિ મોટેના માપનો સંકલ્પ અર્થાત્ નિયમ. તેનાથી આગળ પ્રયોજનથી કે પ્રયોજન વિના સર્વજીવોમાં હિંસાદિ સર્વપાપયોગથી દૂર થવાય છે.

**ભાષ્યમ્- અનર્થદણ્ડો નામોપભોગપરિભોગાવસ્યાગારિણો વ્રતિનોડર્થઃ, તત્ત્વતિરિક્તોડનર્થઃ, તદર્થો
દણ્ડોડનર્થદણ્ડઃ, તદ્વિરતિવ્રતમ્ ।**

અર્થ- અનર્થદંડ એટલે આ અગારી વ્રતીને ઉપભોગ અને પરિભોગ એ અર્થ = કારણ રૂપ છે. તેનાંથી (ઉપભોગ અને પરિભોગથી) ભિન્ન (તે) અનર્થ (નિષ્કારણ) કહેવાય. તેનાથી અટકવું તે વ્રતરૂપ છે.

ભાષ્યમ્- સામાયિકં નામાભિગૃહ્ય કાલં સર્વસાવધયોગનિક્ષેપઃ ।

અર્થ- કાળનું નિયમન કરીને સર્વસાવધયોગ (સર્વ પાપ વ્યાપાર)થી દૂર થવું તે સામાયિક.

**ભાષ્યમ્- પૌષધોપવાસો નામ પૌષધે ઉપવાસઃ પૌષધોપવાસઃ, પૌષધઃ પર્વેત્યનર્થાન્તરમ્, સોડષ્ટર્શી
ચતુર્દર્શી પઞ્ચદશીમન્યતમાં વા તિથિમભિગૃહ્ય ચતુર્થાદ્યુપવાસિના વ્યપગતસ્નાનાનુલેપનગન્ધમા-**

લ્યાલંકારેણ ન્યસ્તસર્વસાવધયોગેન કુશસંસ્તારફલકાદીનામન્યતમં સંસ્તારમાસ્તીર્યં સ્થાનં વીરાસન-
નિષદ્યાનાં વાઽન્યતમમાસ્થાય ધર્મજાગરિકાપરેણાનુષ્ટેયો ભવતિ ।

અર્થ- પૌષધોપવાસ એટલે પૌષધમાં ઉપવાસ = પૌષધોપવાસ. પૌષધ, પર્વ એ એકાર્થવાચી છે, તે આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ અથવા બીજી કોઈ તિથિનો નિયમ ગ્રહણ કરીને-દૂર કર્યા છે સ્નાન, ચંદનાદિ ચોપડવું, અત્તરાદિ સુંઘવા, પુષ્પમાળા અલંકારાદિ જેણે એવા તથા સર્વસાવધયોગને જેણે છોડી દીધા છે એવા ચોથભક્તિાદિ ઉપવાસીએ ધાસનો સંથારો, કાણાવગરની પાટ વગેરેમાંના કોઈપણ જાતનો સંથારો (હાલમાં ઉનનો સંથારો) પાથરીને વીરાસન અગર નિષદ્યાસન, સિંહાસન અથવા બીજી કોઈ યથાશક્તિ આસન કરીને ધર્મજાગરિકામાં તત્પર રહેવા દ્વારા આ પૌષધ કરવા યોગ્ય છે. તે પૌષધોપવાસ છે. (આજે ચાર પ્રહોર કે આઠ પ્રહોરનો પૌષધોપવાસ થાય છે. તેમાં સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પડિલેહણ, સ્થન્ડિલ, માત્રું વગેરે ઘણી વિધિ સમ્પ્રદાય પ્રમાણે જાણવી.)

भाष्यम्- उपभोगपरिभोगव्रतं नामाशनपानखाद्यस्वाद्यगन्धमाल्यादीनामाच्छादनप्रावरणालंकार-
शयनासनगृहयानवाहनादीनां च बहुसावधानां वर्जनम्, अल्पसावधानामपि परिमाणकरणमिति ।

અર્થ- ઉપભોગપરિભોગવ્રત એટલે અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, સુગંધી પદાર્થો, માળા વગેરે (ઓઢવા-પાથરવાના) વસ્ત્રો, દાગીના, પથારી, આસન, ઘર, વહાણ-સ્ટીમર, વાહન (શકટ વગેરે) ઈત્યાદિ બહુસાવધ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો અને અલ્પ સાવધ ચીજ-વસ્તુની મર્યાદા નક્કી કરવી. (પંદર કર્માદાનનો ધંધો વર્જન.)

भाष्यम्- अतिथिसंविभागो नाम न्यायागतानां कल्पनीयानामन्नपानादीनां द्रव्याणां देशकाल-
श्रद्धासत्कारक्रमोपेतं परयाऽऽत्मानुग्रहबुद्ध्या संयतेभ्यो दानमिति ॥१६॥ किंचान्यदिति-

અર્થ- અતિથિ સંવિભાગ એટલે ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ એષણીય આહારપાણી આદિ દ્રવ્યોનું દેશ-કાળ-શ્રદ્ધા-સત્કાર ક્રમને ધ્યાનમાં લઈ પ્રકૃષ્ટ એવી આત્માની અનુગ્રહબુદ્ધિથી (આ દાન મારા ઉપકાર માટે છે. એમ વિચાર પૂર્વક) મહાવ્રતી સંયતિને દાન દેવું તે. ॥૧૬॥ વળી, અનુવ્રતી બીજું શું પાળે ?

सूत्रम्- मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ॥७-१७॥

અર્થ- વ્રતી મૃત્યુકાળે સંલેખના કરનાર હોય.

भाष्यम्- कालसंहननदौर्बल्योपसर्गदोषाद्धर्मावश्यकपरिहाणिं वाऽभितो ज्ञात्वाऽवमौर्दर्यचतुर्थषष्ठाष्ट-
मभक्तादिभिरात्मानं संलिख्य संयमं प्रतिपद्योत्तमव्रतसंपन्नश्चतुर्विधाहारं प्रत्याख्याय यावज्जीवं
भावनानुप्रेक्षापरः स्मृतिसमाधिबहुलो मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता उत्तमार्थस्याराधको भवतीति
॥१७॥ एतानि दिव्रतादीनि शीलानि भवन्ति, निःशल्यो व्रतीति वचनादुक्तं भवति-व्रती नियतं

સમ્યગ્દૃષ્ટિરિતિ । તત્ર-

અર્થ- કાળ, સંઘયણની દુર્બળતા, ઉપસર્ગો એ દોષથી ક્ષમાદિ દશ ધર્મ અને આવશ્યકમાં આવેલ હીનતાને ચારે બાજુથી જાણીને ઉણોદરી, ઉપવાસ, ચોથભત્ત, છઠ્ઠ, અષ્ટમ આદિવડે આત્માને સંલેખીને (કષાય આદિથી પાતળો કરીને) સંયમને સ્વીકારીને તથા મહાવ્રતથી યુક્ત એવો ચારેપ્રકારના આહારનું પચ્ચક્ષુખાણ કરીને જીવનપર્યન્ત ભાવના (૨૫ ભાવના વગેરે) અને અનુપ્રેક્ષા (આગળ આવશે)માં તત્પર રહેતો તેમજ સ્મૃતિ-સમાધિમાં અધિકતા દાખવતો મરણકાલે સંલેખના કરતો (આત્મા) ઉત્તમ અર્થ એવા મોક્ષનો આરાધક બને છે. ॥૧૭॥ આ દિશાદિ વ્રતોને સંલેખના સહિતશીલવ્રતો કહેવાય છે. (એથી) વ્રતી શલ્યવિનાનો હોય છે. એવું આ વચનથી પણ કહેવાયું. વ્રતી ચોક્કસ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હોય છે. હવે તેમાં,...

સૂત્રમ્- શંકાકાંક્ષાવિચિકિત્સાઽન્યદૃષ્ટિપ્રસંશાસંસ્તવાઃ સમ્યગ્દૃષ્ટેરતીચારાઃ ॥૭-૧૮॥

અર્થ- શંકા, આકાંક્ષા, વિચિકિત્સા, અન્યદ્રષ્ટિ (ઈતર દર્શની) ની પ્રસંશા, અન્યદ્રષ્ટિની સંસ્તવા એ પાંચ સમ્યગ્દ્રષ્ટિના અતિચારો છે.

ભાષ્યમ્- શક્ષા કાંક્ષા વિચિકિત્સા અન્યદૃષ્ટિપ્રસંશા સંસ્તવ इत्येते पञ्च सम्यग्दृष्टेरतीचारा भवन्ति, अतिचारो व्यतिक्रमः स्वलनमित्यनर्थान्तरम् । अधिगतजीवाजीवादितत्त्वस्यापि भगवतः शासनं भावतोऽभिप्रपन्नस्यासंहार्यमतेः सम्यग्दृष्टेरर्हत्प्रोक्तेषु अत्यन्तसूक्ष्मेष्वतीन्द्रियेषु केवलागमग्राह्येष्वर्थेषु यः संदेहो भवति 'एवं स्यादेवं न स्या'दिति सा शंका ।

અર્થ- (૧) શંકા (૨) કાંક્ષા (૩) વિચિકિત્સા (૪) અન્યદ્રષ્ટિની પ્રસંશા અને (૫) અન્યદ્રષ્ટિની સંસ્તવના એ પાંચ સમ્યગ્દ્રષ્ટિના અતિચારો છે. અતિચાર, વ્યતિક્રમ, સ્ખલન એ એકાર્થવાચી છે. જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વો સારી રીતે જાણ્યા છે જેને, વળી શ્રી અરિહંતભગવંતના પ્રવચનને (આગમને) ભાવપૂર્વક સ્વીકાર્યા છે જેને, જેની બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા) ફેરવી શકાય તેવી નથી એવા સમ્યગ્દ્રષ્ટિને અરિહંત પરમાત્માએ પ્રરૂપેલા અતિભૂલ્ય, અતીન્દ્રિય અને માત્ર આગમગ્રાહ્ય જ હોય તેવા પદાર્થોમાં જે સંદેહ થાય કે એ 'આ પ્રમાણે હોય, પણ આ પ્રમાણે સંભવતું નથી.' એ શંકા. (શંકા દેશથી અને સર્વથી એમ બે રીતે હોય.)

ભાષ્યમ્- ऐहलौकिकपारलौकिकेषु विषयेष्वाशंसा कान्क्षा, सोऽतिचारः सम्यग्दृष्टेः, कुतः ?, कांक्षिता ह्यविचारितगुणदोषः समयमतिक्रामति ।

અર્થ- આલોક અને પરલોક સંબંધી વિષયસુખની ઈચ્છા તે કાંક્ષા. (જિજ્ઞાસુ) તે અતિચાર સમ્યગ્દ્રષ્ટિને શી રીતે ? (ઉત્તરકાર) કાંક્ષિતા (અન્યમતાભિલાષી) ગુણદોષની વિચારણા વિનાનો સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

ભાષ્યમ્- વિચિકિત્સા નામ ઇદમપ્યસ્તીદમપીતિ મતિવિપ્લુતિઃ । અન્યદૃષ્ટિરિત્યર્હચ્છાસનવ્યતિરિક્તાં દૃષ્ટિમાહ, સા દ્વિવિધા-અભિગૃહીતા અનભિગૃહીતા ચ, તદ્યુક્તાનાં ક્રિયાવાદિનામક્રિયાવાદિ-નામજ્ઞાનિકાનાં વૈનયિકાનાં ચ પ્રશંસાસંસ્તવૌ સમ્યગ્દૃષ્ટેરતિચાર ઇતિ ॥

અર્થ- વિચિકિત્સા એટલે 'આ રીતે પણ હોય અને આ રીતે પણ હોય' એવી અસ્થિરમતિ. (અર્થાત્ નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિનો અભાવ.) અન્યદ્રષ્ટિ-જિનશાસનથી ભિન્ન દ્રષ્ટિને કહે છે. તે બે પ્રકારે છે (૧) અભિગૃહિત (કોઈપણ ઈતરધર્મની માન્યતાનુસાર મતિ તે અભિગૃહિત.) (૨) અનભિગૃહિત (કોઈ પણ ધર્મની માન્યતાનુસાર મતિ નહિ. પણ સ્વેચ્છાએ મૂઢમતિ તે અનભિગૃહિત.) તે બેમાંથી ગમે તે મતિથી યુક્ત જે ક્રિયાવાદીઓ' કે અક્રિયાવાદીઓ કે અજ્ઞાનીઓ કે વિનયગુણવાળાઓની પ્રસંશા અને સંસ્તવના તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિને અતિચારરૂપ છે.

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-પ્રશંસાસંસ્તવયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે, જ્ઞાનદર્શનગુણપ્રકર્ષોદ્ભાવનં ભાવતઃ પ્રશંસા, સંસ્તવસ્તુ સોપધં નિરૂપધ ભૂતાભૂત ગુણવચનમિતિ ॥૧૮॥

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે (પ્રશંસા = સ્તવના, સ્તુતિ અને સંસ્તવના = સ્તુતિ તો) પ્રશંસા અને સંસ્તવનામાં ફરક શો ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-ભાવથી જ્ઞાન-દર્શન ગુણના પ્રકર્ષને પ્રગટકરવો તે પ્રશંસા. સંસ્તવ શબ્દાર્થ-પરિચય. તે સમાયા, નિર્માયા. સમાયા- અભૂત ગુણવચન કહેવા, નિર્માયા-ભૂતગુણવચન કહેવા. (પરિચયથી ભોજન, આલાપ વગેરે થાય, તેથી જ્ઞાનક્રિયાનો ભ્રંશ થાય તેથી સંસ્તવ દૂરથી જ તજવું) ॥૧૮॥

સૂત્રમ્- વ્રતશીલેષુપચ્ચયથાક્રમમ્ ॥૭-૧૯॥

અર્થ- અણુવ્રતો અને શીલવ્રતોમાં પાંચ-પાંચ અતિચારો અનુક્રમે હોય છે.

ભાષ્યમ્- વ્રતેષુ પઞ્ચસુ શીલેષુ ચ સપ્તસુ પઞ્ચ પઞ્ચાતીચારા ભવન્તિ, યથાક્રમમિતિ ઋર્ધ્વં યદ્વક્ષ્યામઃ ॥૧૯॥ તદ્યથા-

અર્થ- પાંચ અણુવ્રતોમાં અને સાત શીલવ્રતોમાં અનુક્રમે પાંચ પાંચ અતિચારો^૨ છે. જે આગળ કહીશું. ॥૧૯॥ તે આ રીતે...

સૂત્રમ્- બન્ધવઘચ્છવિચ્છેદાતિભારારોપણાન્નપાનનિરોધાઃ ॥૭-૨૦॥

અર્થ- બન્ધ, વઘ, છાલ છેદવી, ઘણોભાર ભરવો અને ખાનપાનમાં રૂકાવટ કરવી. તે અહિંસા વ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

૧. ક્રિયાવાદીના-૧૮૦ ભેદ, અક્રિયાવાદીના ૮૪ ભેદ, અજ્ઞાનીના-૬૬ ભેદ અને વિનયવાદીના ૩૨ ભેદ એમ ૩૬૩ ભેદ પાખંડીના છે.

૨. શ્રાવકવ્રતના ૧૨૪ અતિચાર-પાંચ અણુવ્રત અને ૭ શીલવ્રતમાં દરેકના પાંચ પાંચ = ૧૨ X ૫ = ૬૦ + ૫ સમ્યક્ત્વના + ૫ સંલેખના + ૧૫ કર્માદાન + ૮ જ્ઞાનાચાર + ૮ દર્શનાચાર + ૮ ચારિત્રાચાર + ૧૨ તપાચાર + ૩ વીર્યાચાર = ૧૨૪

ભાષ્યમ્- ઉત્તરસ્યેતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાદુચ્ચૈર્ગોત્રસ્યાહ, નીચૈર્ગોત્રામ્નવવિપર્યયો નીચૈર્વૃત્તિરનુત્સેકશ્ચોચ્ચૈર્ગોત્રસ્યામ્નવા ભવન્તિ ॥૨૫॥

અર્થ- ઉત્તરના એટલે સૂત્રક્રમાનુસાર એ 'ઉચ્ચગોત્રના' સમજવું. નીચગોત્રના આમ્નવોથી વિપરીત એવા બંને તેમજ નમ્રતા અને ગર્વરહિતપણું એ ઉચ્ચગોત્રના આશ્રવો છે. ॥૨૫॥

સૂત્રમ્- વિઘ્નકરણમન્તરાયસ્ય ॥૬-૨૬॥

અર્થ- વિઘ્નનાંખવા તે અંતરાયકર્મના આશ્રવ છે.

ભાષ્યમ્- દાનાદીનાં વિઘ્નકરણમન્તરાયસ્યામ્નવો ભવતીતિ, એ સામ્પરાયિકસ્યાષ્ટવિધસ્ય પૃથક્ પૃથગામ્નવવિશેષા ભવન્તીતિ ॥૨૬॥

અર્થ- દાનાદિ (દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય) માં વિઘ્ન કરવા તે અંતરાયકર્મનો આશ્રવ છે. આ બધા સામ્પરાયિક આઠકર્મના જુદાજુદા આશ્રવવિશેષો છે. ॥૨૬॥

★ ઉપસંહાર ★

-આશ્રવદ્વાર એ સાતતત્ત્વપૈકી ત્રીજાનંબરના સ્થાને છે.

-જીવ અનાદિકાળથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. તેની પાછળ કારણ આશ્રવ છે.

આશ્રવ એટલે કર્મોનું આગમન.

-જો કર્મોનું આવવું બંધ થઈ જાય તો નિશ્ચે જીવનો મોક્ષ મેર્યાદિતકાળમાં જ થઈ જાય. કારણકે લાગેલા કર્મો મેર્યાદિતકાળનાજ હોય છે. કર્મમાત્ર સાદિ સાંત ભાંગે જ હોય છે. તેથી જો નવું કર્મ ન આવે તો જૂનું કર્મ કોઈને કોઈ કાળમાં તો અવશ્ય આત્માથી છૂટું પડી જ જાય છે. અને આત્માનો મોક્ષ થઈ જાય છે. વળી નિશ્ચયદ્રષ્ટિથી જોવા જઈએ તો આશ્રવનો આધાર આત્માના અધ્યવસાય ઉપર છે. વ્યવહાર દ્રષ્ટિ એ ઉચ્ચ દેખાતો આત્મા જો અધ્યવસાયથી પતિત હોય તો નીચ કક્ષાનાં કર્મોને નોતરનાર બનતો હોય છે. જેથી કયો જીવ કયા કર્મોનો આશ્રવ કરી રહ્યો છે તે જાણવું જ્ઞાની વિના મુશ્કેલ છે.

-વિશેષતયા આશ્રવદ્વારનું વર્ણન કરવા પૂજ્યપાદ વાચકવર્યશ્રીએ આ અધ્યાયમાં સૌ પ્રથમ યોગનું વર્ણન-ભેદ-સ્વામી, સામ્પરાયિકકર્મ આશ્રવ, ઈર્થાપથિકકર્મ આશ્રવ, પરિણામની ભિન્નતાએ આશ્રવની ભિન્નતા, અધિકરણના બે ભેદ, આઠેય કર્મના જુદા જુદા આશ્રવો વગેરે દર્શાવેલ છે.

-પ્રશ્ન-અહીં આઠે આઠ કર્મના ભિન્ન ભિન્ન આશ્રવો દર્શાવ્યા છે તે સમજ્યા. પરંતુ શાસ્ત્રમાં તો કહ્યું છે કે હાલ આપણને (સકષાયિ જીવને) આયુષ્ય કર્મ ન બંધાતું હોય તો શેષ સાતે સાત કર્મો પ્રતિ સમયે બંધાય જ છે અને આયુષ્ય બંધાતું હોય તો તે સમયે આઠે આઠ કર્મોનો બંધ ચાલુ

હોય છે. એટલે કે પ્રતિસમયે સાત કે આઠ કર્મનો આશ્રવ ચાલુ જ છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયના આશ્રવની સાથે શેષ ૬-૭ કર્મોનો આશ્રવપણ ચાલું જ છે. તો અમુક દોષ કે અમુક પ્રવૃત્તિ વખતે અમુક કર્મનો આશ્રવ એમ કહેવાની શી જરૂરત ?

જવાબ-બરાબર છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના આશ્રવની સાથે શેષ ૬-૭ કર્મનો આશ્રવ ચાલુ જ હોય છે પરંતુ તે સામાન્ય આશ્રવ સમજવો. એટલે કે ૬-૭ કર્મના પ્રકૃતિસ્થિતિ આદિ આશ્રવ ચાલુ જ હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ સિવાયના ૬-૭ કર્મમાં રસની તીવ્રતા નથી હોતી. તીવ્રતા તો માત્ર જ્ઞાનાવરણીયમાં જ હોય છે. એટલે અહીં જે આશ્રવની વાત કરી છે તે રસની તીવ્રતાવાળા આશ્રવની વાત કરી છે. અર્થાત્ જે કર્મના આશ્રવની વાત કરી તે કર્મ રસબંધની તીવ્રતા સહિતના બંધની જાણવી. બાકીના કર્મના રસ મંદ હોય છે. અર્થાત્ શેષ ૬/૭ કર્મના રસની વાત ગોણ જાણવી.

છ અધ્યાય મળી કુલ સૂત્રો ૨૨૮ (બસો અઠ્યાવીસ) થયા.

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

સપ્તમો અધ્યાયઃ - સાતમો અધ્યાય

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા સદ્વેદ્યાસ્યામ્રવેષુ 'ભૂતવ્રત્યનુકમ્પે'તિ, તત્ર કિં વ્રતં ? કો વા વ્રતીતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે આપશ્રીએ શાતાવેદનીયના આશ્રવમાં 'ભૂત-વ્રતી પ્રતિ અનુકમ્પા' જણાવ્યું. ત્યાં વ્રત એ શું છે ? અથવા તો 'વ્રતી' એ કોણ ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- હિંસાનૃતસ્તેયાઽબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ ॥૭-૧॥

અર્થ- હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહથી અટકવું તે વ્રત છે.

ભાષ્યમ્- હિંસાયા અનૃતવચનાત્ સ્તેયાદબ્રહ્મતઃ પરિગ્રહાચ્ચ કાયવાજ્ઞનોભિર્વિરતિર્વ્રતમ્, વિરતિર્નામ જ્ઞાત્વાઽભ્યુપેત્યાકરણમ્, અકરણં નિવૃત્તિરુપરમો વિરતિરિત્યનર્થાન્તરમ્ ॥૧॥

અર્થ- કાયા, વચન અને મન વડે હિંસાથી, અસત્ય બોલવાથી, ચોરીથી, અબ્રહ્મ (મૈથુન) થી અને પરિગ્રહથી અટકવું તે વ્રત. વિરતિ એટલે જ્ઞાન કરીને (શ્રદ્ધા પૂર્વક) સ્વીકાર કરી અને (ભાવથી) ન કરવું (અટકવું, અકરણ). અકરણ, નિવૃત્તિ, ઉપરમ, વિરતિ એ (ચારિત્રના) પર્યાયવાચી શબ્દો છે ॥૧॥

સૂત્રમ્- દેશસર્વતોઽણુમહતી ॥૭-૨॥

અર્થ- દેશથી (એકાદિ અંશથી) અટકવું તે અણુવ્રત અને સર્વાંશથી અટકવું (વિરતિ) તે મહાવ્રત કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- એભ્યો હિંસાદિભ્યઃ એકદેશવિરતિરણુવ્રતં, સર્વતો વિરતિર્મહાવ્રતમિતિ ॥૨॥

અર્થ- આ હિંસાદિથી એકદેશ (અલ્પ) અટકવું તે અણુવ્રત, અને (હિંસાદિથી) સર્વદેશ (સંપૂર્ણ) અટકવું તે મહાવ્રત ॥૨॥

સૂત્રમ્- તત્ત્થૈર્યાર્થ ભાવનાઃ પઞ્ચપઞ્ચ ॥૭-૩॥

અર્થ- તે વ્રતોમાં સ્થિર રહેવા માટે દરેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે.

ભાષ્યમ્- તસ્ય પઞ્ચવિધસ્ય વ્રતસ્ય સ્થૈર્યાર્થમૈકૈકસ્ય પઞ્ચ પઞ્ચ ભાવના ભવન્તિ, તદ્વથા-

અર્થ- તે પાંચ પ્રકારના વ્રતોને ટકાવી રાખવા માટે પ્રત્યેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. તે આ રીતે,

ભાષ્યમ્- અહિંસાયાસ્તાવદીર્યાસમિતિર્મનોગુપ્તિરેષણાસમિતિરાદાનનિક્ષેપણાસમિતિરાલોકિતપાન-
ભોજનમિતિ ।

અર્થ- અહિંસા (વ્રત) ની-(તાવદ્ શબ્દ ક્રમદર્શક છે.) (૧) ઈર્યાસમિતિ, (૨) મનોગુપ્તિ, (૩) એષણા સમિતિ (૪) આદાન નિક્ષેપણાસમિતિ, (૫) આલોકિત પાન ભોજન. તે (અહિંસાની પાંચ ભાવના છે.)

ભાષ્યમ્- સત્યવચનસ્યાનુવીચિભાષણં ક્રોધપ્રત્યાહ્યાનં લોભપ્રત્યાહ્યાનમભીરુત્વં હાસ્યપ્રત્યાહ્યા-
નમિતિ ।

અર્થ- સત્યવ્રતની-(૧) વિચારપૂર્વક બોલવું, (૨) ક્રોધનો ત્યાગ, (૩) લોભનો ત્યાગ, (૪) નિર્ભયપણું રાખવું અને (૫) હાસ્યનો ત્યાગ (એ પાંચ ભાવના.)

ભાષ્યમ્- અસ્તેયસ્યાનુવીચ્યવગ્રહયાચનમભીક્ષાવગ્રહયાચનમેતાવદિત્યવગ્રહાવધારણં સમાનધાર્મિ-
કેભ્યોઽવગ્રહયાચનમનુજ્ઞાપિતપાનભોજનમિતિ ।

અર્થ- અસ્તેયવ્રતની-(૧) સમજપૂર્વક અવગ્રહની યાચના, (૨) વારંવાર અવગ્રહની યાચના, (૩) જરૂર પૂરતાં જ અવગ્રહની યાચના, (૪) સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહની યાચના (અને) (૫) અનુજ્ઞા મેળવ્યા પછી પાન-ભોજનનો ઉપયોગ (એ અસ્તેયવ્રતની પાંચ ભાવના.)

ભાષ્યમ્- બ્રહ્મચર્યસ્ય સ્ત્રીપશુપણ્ડકસંસક્તશયનાસનવર્જનં રાગસંયુક્તસ્ત્રીકથાવર્જનં સ્ત્રીणां મનોહરે-
ન્દ્રિયાલોકનવર્જનં પૂર્વરતાનુસ્મરણવર્જનં પ્રણીતરસભોજનવર્જનમિતિ ।

અર્થ- બ્રહ્મચર્યવ્રતની-(૧) સ્ત્રી, પશુ, પંડક (નપુંસક) થી યુક્ત (સ્થાન)માં શયન, આસન ન કરવું (ન રાખવું), (૨) રાગ સંયુક્ત સ્ત્રી કથા ન કરવી, (૩) સ્ત્રીના મનોહર અંગોપાંગ ન નિરખવાં, (૪) પૂર્વે કરેલ ક્રીડાનું સ્મરણ ન કરવું (અને ૫) વિગઈવાળા આહારનો ત્યાગ અર્થાત્ વિકાર ઉત્પન્ન કરે તેવા ભોજન ન કરવા.

ભાષ્યમ્- આકિચ્ચન્યસ્ય પજ્જનામિન્દ્રિયાર્થાનાં સ્પર્શસગન્ધવર્ણશબ્દાનાં મનોજ્ઞાનાં પ્રાપ્તૌ ગાદ્ધ્ય-વર્જનમમનોજ્ઞાનાં પ્રાપ્તૌ દ્વેષવર્જનમિતિ ॥૩॥ કિંચાન્યદિતિ-

અર્થ- પરિગ્રહવ્રતની-પાંચેય ઈન્દ્રિયોના જે સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણ-શબ્દવિષયો તે મનોઅભિષ્ટ = ઈચ્છિત મળે તો રાજી ન થવું અને અનિચ્છિત (અપ્રિય) મળેતો દેષ ન કરવો. ॥૩॥
વળી બીજું,...(વ્રતોને ટકાવવાની અન્ય કેટલીક ભાવનાઓ)

સૂત્રમ્- હિંસાદિષ્વિહામુત્ર ચાપાયાવદ્યદર્શનમ્ ॥૭-૪॥

અર્થ- હિંસાદિમાં આભવ અને પરભવ(બંને) ના દુઃખોનું તેમજ પાપોનું દર્શન કરવું = કલ્યાણનો નાશ અને નિંદનીયપણાની દ્રષ્ટિ રાખવી.

ભાષ્યમ્- હિંસાદિષુ પજ્જસ્વામ્નવેષ્વિહામુત્ર ચાપાયદર્શનમવદ્યદર્શનં ચ ભાવયેત્, તદ્યથા-

અર્થ- હિંસાદિ પાંચે આશ્રવોમાં આભવ અને પરભવમાં અનર્થની પરંપરા તથા પાપનું દર્શન કરવું. અર્થાત્ વિચારવું. તે આ રીતે,

ભાષ્યમ્- હિંસાયાસ્તાવત્ હિંસો હિ નિત્યોદ્વેજનીયો નિત્યાનુબદ્ધવૈરશ્ચ, इहैव वधबंधपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान् ।

અર્થ- પ્રથમ હિંસા સંબંધી-હિંસક વ્યક્તિ તો હંમેશાં ત્રાસ કરનાર અને નિરંતર વૈરની પરંપરાવાળો હોય છે. વળી (હિંસક સ્વયં) આ ભવમાં જ (પોતાને) વધ, બંધ, પરિક્લેશ આદિને પામે છે અને પરભવમાં અશુભ (નરકાદિ) ગતિને પામે છે. તેમજ નિંદાપાત્ર બને છે. જેથી હિંસાથી વિરમવું એ જ કલ્યાણકારી છે.

ભાષ્યમ્- तथाऽनृतवाद्यश्रद्धयो भवति, इहैव जिह्वाछेदादीन् प्रतिलभते, मिथ्याभ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यस्तदधिकान् दुःखहेतून् प्रप्नोति, प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीत्यनृतवचनाद् व्युपरमः श्रेयान् ।

અર્થ- (જૂઠ સંબંધી) અસત્યવાચી-અશ્રદ્ધેય (એટલે અવિશ્વાસુ) હોય છે. તે આ ભવમાં જ જિહ્વા છેદન વગેરેને પામે છે. તેના જૂઠ વચનથી દુઃખિત થયેલા અને બંધાયેલ વૈરવાળા તે જીવો કરતાં પણ વધારે દુઃખના હેતુઓને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી પરભવમાં દુર્ગતિને પામે છે. તેમજ નિંદાયેલ થાય છે. તેથી જૂઠવચનથી અટકવું તે કલ્યાણકારી છે.

ભાષ્યમ્- तथा स्तेनः परद्रव्यहरणप्रसक्तमतिः सर्वस्योद्वेजनीयो भवतीति, इहैव चाभिधातवध-बन्धनहस्तपादकर्णनासोत्तरोष्ठच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणवध्ययातनमारणादीन् प्रतिलभते, प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयान् व्युपरमः श्रेयान् ।

અર્થ- (ચોરી સંબંધી-) તથા બીજાનું ધન હુંડવામાં આસક્ત મતિવાળો ચોરી કરનાર વ્યક્તિ સૌને ઉદ્દેગ પમાડનાર હોય છે. (વળી) આ ભવમાં જ (તેને) ઘાત, વધ, બન્ધન, હાથ-પગ-કાન-નાક-ઉપરના હોઠનું છેદન-ભેદન થાય, સર્વ ધનનું હરણ, મારપીટની યાતના તથા મરણાદિને પનારે પડે છે અને પરભવમાં દુર્ગતિને પામે છે તથા નિંદિત બને છે. તેથી ચોરીથી વિરમવું તે કલ્યાણકારી છે.

भाष्यम्- तथाऽब्रह्मचारी विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तः विप्रकीर्णेन्द्रियो मदान्धो गज इव निरङ्कुशः शर्म नो लभते, मोहाभिभूतश्च कार्याकार्यानिभिज्ञो न किञ्चिदकुशलं नारभते, परदाराभिगमनकृतांश्च इहैव वैरानुबन्धलिङ्गच्छेदनवधबन्धनद्रव्यापहारादीन् प्रतिलभतेऽपायान् प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीत्यब्रह्मणो व्युपरमः श्रेयानिति ।

અર્થ- (અબ્રહ્મ સંબંધી-) તથા અબ્રહ્મચારી વિલાસ વડે અસ્થિર ચિત્તવાળો બને છે, ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ ન રાખતા મદોન્મત હાથીની જેમ નિરંકુશ બનેલ સુખ પામી શકતો નથી. (તેમજ) મોહથી ઘેરાયેલો અને કાર્ય-અકાર્યનો અજ્ઞાણ એવો તે એવું કોઈ પાપ નથી કે જેને તે આચરતો નથી (અર્થાત્ બધા પાપો તે આચરે છે.) વળી, પરસ્ત્રીગમન કરનાર આ જ ભવમાં વૈરના અનુબંધ, લિંગ છેદન, વધ, બન્ધન, દ્રવ્યવિનાશ વગેરે દુઃખોને પામે છે અને પરભવમાં અશુભગતિને પામે છે... તેમજ નિંદિત બને છે. માટે અબ્રહ્મથી વિરમવું તે કલ્યાણકારી છે.

भाष्यम्- तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव मांसपेशीहस्तोऽन्येषां क्रव्यादच्छशकुनानामिहैव तस्करादीनां गम्यो भवति, अर्जनरक्षणक्षयकृतांश्च दोषान् प्राप्नोति, न चास्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरिवाग्नैः लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानिपेक्षो भवति, प्रेत्य चाशुभां गतिं प्राप्नोति, लुब्धोऽयमिति च गर्हितो भवतीति परिग्रहाद्व्युपरमः श्रेयान् ॥४॥ किञ्चान्यत्-

અર્થ- (પરિગ્રહ સંબંધી-) તથા પરિગ્રહવાળો (ક્રવ્યાદ = માંસાખાનાર પક્ષી), માંસનો ટુકડો છે હાથમાં (ચાંચમાં) જેને એવો પક્ષી જેમ અન્ય માંસભક્ષી પક્ષીઓને પ્રાપ્ય હોય છે, તેમ પરિગ્રહવાળો અહીં જ ચોર (તથા રાજા, ભાગીદાર) આદિને પ્રાપ્ય હોય છે. (અર્થાત્ તેના ધનને ચોર હુંડી લે છે.) અને ધનની પ્રાપ્તિ, ધન રક્ષણ અને (ઉપભોગ વિનાના) ધનક્ષયથી કરાયેલ દોષને પામે છે. વળી ઈન્ધનોથી અગ્નિની જેમ પરિગ્રહવાળાને સંતોષ થતો નથી. વળી લોભથી અભિભૂત થયેલો હોવાથી કાર્ય-અકાર્ય વિચારતો નથી (તે આ ભવનું નુકશાન છે અને) પરભવમાં અશુભગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ એ 'આ લોભીયો છે' એવી રીતે નિંદિત થાય છે. માટે પરિગ્રહથી વિરામ પામવો તે શ્રેયસ્કર છે. ॥૪॥ વળી બીજું...

सूत्रम्- दुःखमेव वा ॥७-५॥

અર્થ- અથવા હિંસાદિ પાંચેય દુઃખરૂપ જ છે એમ વિચારવું.

ભાષ્યમ્- દુઃખમેવ વા હિંસાદિષુ ભાવયેત્, યથા મમાપ્રિયં દુઃખમેવં સર્વસત્ત્વાનામિતિ હિંસાયા વ્યુપરમઃ શ્રેયાન્ ।

અર્થ- અથવા હિંસાદિમાં દુઃખ જ છે એમ વિચારવું. જેમ મને દુઃખ અપ્રિય છે તેમ સર્વજીવોને (દુઃખ અપ્રિય છે.) જેથી હિંસાથી વિરમવું તે શ્રેયઃ છે.

ભાષ્યમ્- યથા મમ મિથ્યાખ્યાહ્યાતસ્ય તીવ્રં દુઃખં ભૂતપૂર્વં ભવતિ ચ તથા સર્વસત્ત્વાનામિતિ અનૃવતવચનાવ્યુપરમઃ શ્રેયાન્ ।

અર્થ- જેમ જૂઠું કહેવાયેલ મને તીવ્ર દુઃખ પૂર્વે થયું છે અને હજુ થાય છે. તેમ સર્વજીવોને પણ થાય. આમ વિચારી અસત્યવચનથી વિરમવું તે કલ્યાણકારી છે.

ભાષ્યમ્- યથા મમેષ્ટદ્રવ્યવિયોગે દુઃખં ભૂતપૂર્વં ભવતિ ચ તથા સર્વસત્ત્વાનામિતિ સ્તેયાદવ્યુપરમઃ શ્રેયાન્ ।

અર્થ- જેમ મનપસંદ વસ્તુના વિયોગમાં મને પૂર્વે દુઃખ થયું છે અને હજુ પણ થાય છે. તેમ સર્વજીવોને (પણ દુઃખ) થાય. તેમ વિચારી ચોરીથી વિરમવું. તે કલ્યાણકારી છે.

ભાષ્યમ્- તથા રાગદ્વેષાત્મકત્વાનૈથુનં દુઃખમેવ, સ્યાદેતત્ સ્પર્શનસુખમિતિ, તચ્ચ ન, કુતઃ?, વ્યાધિપ્રતીકારત્વાત્કણ્ડપરિગતવચ્ચ અબ્રહ્મવ્યાધિપ્રતીકારત્વાદસુખે હ્યસ્મિન્ સુખાભિમાનો મૂઢસ્ય, તદ્યથા-તીવ્રયા ત્વક્ષોણિતમાંસાનુગતયા કણ્ઢવા પરિગતાત્મા કાષ્ઠાશકલલોષ્ટશર્કરાનખશુક્તિ-ભિર્વિચ્છિન્નગાત્રો રુધિરાદ્રઃ કણ્ઢ્યમાનો દુઃખમેવ સુખમિતિ મન્યતે, તદ્વનૈથુનોપસેવીતિ નૈથુનાવ્યુપરમઃ શ્રેયાન્ ।

અર્થ- રાગ-દ્વેષરૂપ હોવાથી મૈથુન દુઃખરૂપ જ છે. તેના સ્પર્શથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ હકીકતમાં તેવું નથી. તે શી રીતે ? (એમ પ્રશ્ન હોય) તો વ્યાધિના પ્રતિકારરૂપ હોવાથી. ખુજલીના રોગથી યુક્તની જેમ અબ્રહ્મ (મૈથુન) રૂપ (વ્યાધિના પ્રતીકારરૂપ હોવાથી) તે સુખરૂપ નથી. દુઃખરૂપ આ (મૈથુન) માં મૂઢ આત્માને સુખનું અભિમાન થાય છે. તે આ રીતે-ચામડી, લોહી, માંસ, સુધી પેસી ગયેલા તીવ્ર ખૂજલી(ખસ) વાળો આત્મા લાકડાનો ટૂકડો, દેફુ, કાંકરા(રોડું), નખ, છીપ વડે ખણવાથી છેદાયેલ ગાત્રવાળો (તેમજ) લોહીથી ખરડાયેલ, છતાં ખૂજલી ખણતાં દુઃખને જ સુખ માને છે. તે રીતે મૈથુનસેવી પણ દુઃખમાં સુખ માને છે. (મૈથુન સેવવામાં દુઃખ છે-છતાં સુખ માને છે.) જેથી મૈથુનથી વિરમવું તે જ શ્રેયઃ છે.

ભાષ્યમ્- તથા પરિગ્રહવાનપ્રાપ્તપ્રાપ્તનષ્ટેષુ કાક્ષારક્ષણશોકોદ્ભવં દુઃખમેવ પ્રાપ્નોતીતિ પરિગ્રહાવ્યુપરમઃ શ્રેયાન્, इत्येवं भावयतो व्रतिनो व्रते स्थैर्यं भवति ॥५॥ किंचान्यत्-

અર્થ- પરિગ્રહવાન આત્મા અપ્રાપ્ત પદાર્થમાં, પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થના વિનાશમાં ઈચ્છાજન્ય પ્રાપ્ત પદાર્થમાં

રક્ષણ (માટે અને) પદાર્થ નષ્ટ થયે છતે શોકથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખને જ પામે છે. માટે પરિગ્રહથી વિરમવું તે જ શ્રેયઃ છે. આ પ્રમાણે (ભાવનાઓ) ભાવતા વ્રતધારીને વ્રતમાં સ્થિરતા થાય છે. ॥૫॥

સૂત્રમ્- મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ સત્ત્વગુણાધિકક્લિષ્યમાનાઽવિનયેષુ ॥૭-૬॥

અર્થ- સર્વ જીવો પ્રતિ મૈત્રી, અધિકગુણવાન્ ઉપર પ્રમોદ, દુઃખી જીવો તરફ કાઝણ્ય અને અવિનયી પ્રતિ માધ્યસ્થ ભાવના ભાવવી. (આ ચાર ભાવનાઓ છે.)

ભાષ્યમ્- ભાવયેદ્યથાસદ્દુષ્ટ્યમ્, મૈત્રીં સર્વસત્ત્વેષુ, ક્ષમેડહં સર્વસત્ત્વાનામ્, મૈત્રી મે સર્વેસત્ત્વેષુ, વૈરં મમ ન કેનચિદિતિ ।

અર્થ- અનુક્રમે (ભાવના) ભાવવી. મૈત્રી ભાવના-સર્વજીવો પ્રતિ (ભાવવી કે) ‘હું સર્વજીવોને ક્ષમા આપું છું (અને) સર્વજીવોને ખમાવુ છું મારે સર્વજીવો ઉપર મિત્રભાવ છે, મારે કોઈની પણ સાથે વૈરભાવ નથી’.

ભાષ્યમ્- પ્રમોદં મુણાધિકેષુ, પ્રમોદો નામ વિનયપ્રયોગો વન્દનસ્તુતિવર્ણવાદવૈયાવૃત્ત્યકરણાદિભિઃ સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચારિત્રતપોઽધિકેષુ સાધુષુ પરાત્મોભયકૃતપૂજાજનિતઃ સર્વેન્દ્રિયાભિવ્યક્તો મનઃપ્રહર્ષ ઇતિ ।

અર્થ- પ્રમોદ ભાવના-અધિક ગુણવાન્ તરફ (ભાવવી કે) ‘વિનય કરવો તે પ્રમોદ છે. વન્દન, સ્તુતિ, ગુણગાન, વૈયાવચ્ચકરણ આદિ વડે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપથી અધિક એવા સાધુ ભગવંત ઉપર બીજાથી, પોતાનાથી કે ઉભયથી કરાયેલ પૂજા ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ જે સર્વેન્દ્રિયોથી પ્રગટ થતો મનનો હર્ષ (તે પ્રમોદ ભાવના.)’

ભાષ્યમ્- કારુણ્યં ક્લિષ્યમાનેષુ, કારુણ્યમનુકમ્પા, દીનાનુગ્રહ ઇત્યર્થઃ, તન્મહામોહાભિભૂતેષુ મતિશ્રુતવિભક્તજ્ઞાનપરિગતેષુ વિષયતર્ષાગ્નિના દન્દહ્યમાનમાનસેષુ હિતાહિતપ્રાપ્તિપરિહારવિપરીતપ્રવૃત્તિષુ વિવિધદુઃખાર્દિતેષુ દીનકૃપણાનાથબાલમોમુહવૃદ્ધેષુ સત્ત્વેષુ ભાવયેત્, તથા હિ ભાવયન્ હિતોપદેશાદિભિસ્તાનનુગૃહ્ણાતીતિ ।

અર્થ- કાઝણ્ય ભાવના— દુઃખી જીવો પ્રતિ (ભાવવી) કાઝણ્ય = અનુકમ્પા = દીનાનુગ્રહ, મહામોહમાં ચક્રચૂર, મતિ-શ્રુત-વિભંગ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા, વિષયોની તૃષ્ણા અગ્નિથી ભડભડતા ચિત્તવાળા; હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગથી વિપરીત પ્રવૃત્તિવાળા, જુદ જુદા પ્રકારના દુઃખોથી રીબાયેલા, દીન, કૃપણ, અનાથ, બાળક, અપકારી, ઘરડાંઓ ઉપર કાઝણ્યભાવના ભાવવી. તે રીતે ભાવના ભાવતો હિતોપદેશ આદિ વડે તેમને અનુગ્રહ કરે છે.

ભાષ્યમ્- માધ્યસ્થ્યમવિનેયેષુ, માધ્યસ્થ્યમૌદાસીન્યમુપેક્ષેત્યનર્થાન્તરમ્, અવિનેયા નામ મૃત્પિણ્ડ-

ભાષ્યમ્- ત્રસસ્થાવરાણાં જીવાનાં બન્ધવધૌ ત્વક્ષેદઃ કાષ્ઠાદીનાં પુરુષહસ્ત્યશ્વગોમહિષાદીનાં ચાતિભારારોપણં તેષામેવ ચાત્રપાનનિરોધઃ અહિંસાવ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૨૦॥

અર્થ- (૧) ત્રસ-સ્થાવર જીવોને બાંધવા (૨) વધ કરવો, (૩) વૃક્ષાદિની છાલ છેદવી, (૪) પુરુષ-હાથી-ઘોડા-બળદ-પાડા વગેરે (ભાર ખેંચનાર) ઉપર ઘણો ભાર ચઢાવવો અને તેમને જ (ભાર ખેંચનારાને જ) ખાવાપીવામાં અટકાવ કરવો. તે અહિંસા વ્રતના અતિચાર છે. ॥૨૦॥

સૂત્રમ્- મિથ્યોપદેશરહસ્યાભ્યાખ્યાનકૂટલેખક્રિયાન્યાસાપહારસાકારમન્ત્રભેદાઃ ॥૭-૨૧॥

અર્થ- ખોટો ઉપદેશ, ગુમવાત જાહેર કરવી, ખોટું લખાણ કાર્ય કરવું (ખોટા દસ્તાવેજ), થાપણ ઓળવવી અને સાકાર મન્ત્ર ભેદ (ચાડીખાવી, ધૂપાવવા યોગ્ય રાત્રિદિના કાર્યો અન્યને કહી દેવા) એ પાંચ બીજા અણુવ્રતના અતિચારો છે.

ભાષ્યમ્- એતે પञ्च મિથ્યોપદેશાદયઃ સત્યવચનસ્યાતિચારા ભવન્તિ, તત્ર મિથ્યોપદેશો નામ પ્રમત્તવચનમયથાર્થવચનોપદેશો વિવાદેષ્વતિસંધાનોપદેશ इत्येवमादिः ।

અર્થ- મિથ્યોપદેશાદિ આ પાંચ સત્ય વચનના અતિચારો છે. તેમાં-મિથ્યોપદેશ એટલે પ્રમત્તનું વચન, પદાર્થ જે રીતે ન હોય તે રીતે બતાવવો, વિવાદ (ઝઘડો, કલહ) માં છલ-કપટવાળો ઉપદેશ આદિ આપે.

ભાષ્યમ્- રહસ્યાભ્યાખ્યાનં નામ સ્ત્રીપુંસયોઃ પરસ્પરેણાન્યસ્ય વા રાગસંયુક્તં હાસ્યક્રીડાસન્નાદિભિઃ રહસ્યેનાભિશંસનમ્ ।

અર્થ- રહસ્યાભ્યાખ્યાન એટલે સ્ત્રીપુરુષને પરસ્પર અથવા અન્યને હાસ્યક્રીડાના અનુબંધ (પરંપરા) વગેરેથી રાગયુક્ત અનેક રીતે કહેવું.

ભાષ્યમ્- કૂટલેખક્રિયા લોકપ્રતીતા । ન્યાસાપહારો વિસ્મરણકૃતપરનિક્ષેપગ્રહણમ્ । સાકાર-મન્ત્રભેદઃ પૈશુન્યં ગુહ્યમન્ત્રભેદશ્ચ ॥૨૧॥

અર્થ- કૂટલેખક્રિયા એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ન્યાસાપહાર (થાપણ ઓળવી લેવી) એટલે અન્ય વડે ભૂલાઈ જવાયેલ પારકી થાપણ ગ્રહણ કરવી (અર્થાત્ પરાયું ધન વિસ્મરણથી ઓછું આપવું કે પચાઈ પાડવું.) સાકાર મન્ત્ર ભેદ એટલે-આકાર = ઈશ્વારાવડે અન્યના અભિપ્રાયને જાણીને અન્યને કહેવા. તેમજ કોઈની ખાનગી વાતો પ્રકટ કરે. ॥૨૧॥

સૂત્રમ્- સ્તેનપ્રયોગ-તદાહતાદાન-વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમહીનાધિકમાનોન્માન-પ્રતિરૂપકલ્પ-વહારાઃ ॥૭-૨૨॥

અર્થ- (૧) ચોરને (ચોરવાની) પ્રેરણા આપવી, (૨) તેણે ચોરેલી વસ્તુ લેવી, (૩) રાજ્યકરતા વિરુદ્ધ

વર્તન કરવું, (૪) હીનાધિક માનોન્માન રાખવા અને (૫) પ્રતિરૂપક વ્યવહાર કરવો. એ પાંચ અસ્તેયવ્રતના અતિચાર છે.

ભાષ્યમ્- એતે પઞ્ચાસ્તેયવ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ, તત્ર-સ્તેનેષુ હિરણ્યાદિપ્રયોગઃ । સ્તેનૈરાહુતસ્ય દ્રવ્યસ્ય મુધા(કાળ) ક્રયેણ વા ગ્રહણં તદાહુતાદાનમ્ । વિરુદ્ધારાજ્યાતિક્રમશ્ચાસ્તેયવ્રતસ્યાતિચારઃ, વિરુદ્ધે હિ રાજ્યે સર્વમેવ સ્તેયયુક્તમાદાનં ભવતિ । હીનાધિકમાનોન્માનપ્રતિરૂપકવ્યવહારઃ કૂટતુ-લોકૂટમાનવજ્ઞનાદિયુક્તઃ ક્રયો વિક્રયો વૃદ્ધિપ્રયોગશ્ચ, પ્રતિરૂપકવ્યવહારો નામ સુવર્ણરૂપ્યા-દીનાં દ્રવ્યાણાં પ્રતિરૂપકક્રિયા વ્યાજીકરણાનિ ચેતિ, એતે પઞ્ચાસ્તેયવ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૨૨॥

અર્થ- આ પાંચ અસ્તેયવ્રતના અતિચારો છે. તેમાં... (૧) સ્તેન પ્રયોગ- ચોરોને વિષે સુવર્ણાદિ ચોરવાની પ્રેરણા કરવી, (૨) તદાહુતા દાન- ચોરોએ લાવેલ દ્રવ્યને મફત કે વેચાણથી ગ્રહણ કરવું તે તદાહુતાદાન, (૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ આ અસ્તેય વ્રતના અતિચાર છે. રાજ્ય વિરુદ્ધ હોતે છતે બધું જ ચોરીયુક્ત ગ્રહણ થાય છે (પરસ્પર વિરુદ્ધ રાજ્યો હોય તેમની વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કરવું તે પણ આ વ્રતના અતિચારમાં આવે.), (૪) હીનાધિકમાનોન્માન- ખોટા તોલ ખોટામાનથી ઠગાઈ પૂર્વક લેવું વેચવું અથવા વધારે-ઓછું કરવું તે હીનાધિક માનોન્માન (લેતી વખતે ગ્રાહકે પાસેથી વધારે લે અને આપતી વખતે ઓછું આપે વગેરે આ અતિચારમાં આવે), (૫) પ્રતિરૂપક વ્યવહાર- એટલે સોનું-રૂપું આદિ દ્રવ્યોનું ફેરબદલી કરવી (અર્થાત્ રૂપાના દ્રવ્યોને સોના જેવા બનાવી સોના તરીકે ગણાવવા) અને છળકપટ કરવું = ચોરેલી ગાયોને શીંગડા વગેરેનો ફેરફાર કરી તથા ડામ વગેરે લગાવીને આ બીજી ગાય છે એમ વ્યવહાર કરવો તે વ્યાજીકરણ, આ પાંચેય અસ્તેયવ્રતના અતિચારો છે. ॥૨૨॥

સૂત્રમ્- પરવિવાહકરણેત્વરપરિગૃહિતાડપરિગૃહિતાગમનાડનઙ્ગક્રીડાતીવ્રકામાભિનિવેશાઃ

॥૭-૨૩॥

અર્થ- (૧) બીજાનો વિવાહ કરવો, (૨-૩) બીજાએ રાખેલી અથવા કોઈએ નહિ રાખેલી સ્ત્રી સાથે ગમન કરવું, (૪) અનંગક્રીડા કરવી અને (૫) તીવ્રકામાભિનિવેશ એ પાંચ બ્રહ્મચર્ય વ્રતના અતિચાર છે.

ભાષ્યમ્- પરવિવાહકરણમિત્વરપરિગૃહિતાગમનમપરિગૃહિતાગમનમનઙ્ગક્રીડા તીવ્રકામાભિનિવેશ इत्येते પઞ્ચ બ્રહ્મચર્યવ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૨૩॥

અર્થ- (૧) (પરવિવાહકરણ) પોતાના સંતાન સિવાય બીજાના સંતાનનો (કન્યાદાનથી લાભ છે ઈત્યાદિ માની) વિવાહ કરે.

(૨) (ઈત્વરપરિગૃહિત) થોડાકાળ માટે રાખેલી-રખાત અથવા પરસ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવન.

(૩) (અપરિગૃહિત) કુંવારી કન્યા અથવા કોઈનીય સ્ત્રી નથી એવી વિધવા, વેશ્યા સ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવન તે.

- (૪) (અનંગકીડા) તીવ્રવેદોદયથી વિજતીયને સેવવાની ઈચ્છા તથા હસ્તમૈથુનાદિ ક્રિયા.
 (૫) (તિવ્રકામાભિનિવેશ) તીવ્રકામનો અત્યન્ત આગ્રહ. અજીવ પદાર્થો સાથે પણ વ્યવહાર કરવો.
 આ પાંચ બ્રહ્મચર્યવ્રતના અતિચાર છે. ॥૨૩॥

**સૂત્રમ્- ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-હિરણ્ય-સુવર્ણ-ધન-ધાન્ય-દાસી-દાસ-કુપ્યમાના-પ્રમાણાતિ-
 ક્રમાઃ ॥૭-૨૪॥**

અર્થ- ખેતર, ઘર, રૂપું, સોનું, ધન-ધાન્ય, દાસી-દાસ, તાંબુ આદિ ધાતુના પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું તે પાંચમાં વ્રતના અતિચાર છે.

**ભાષ્યમ્- ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમઃ હિરણ્યસુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમઃ ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમઃ દાસીદાસ-
 પ્રમાણાતિક્રમઃ કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમ ઇત્યેતે પઞ્ચેચ્છાપરિમાણવ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૨૪॥**

અર્થ- ખેતર, ઘર લીધેલા નિયમથી વધારે રાખવું, (૨) સોનું-રૂપુ લીધેલા નિયમ કરતાં વધારે રાખવું, (૩) ધન-ધાન્ય લીધેલા પ્રમાણ કરતાં વધારે રાખવું, (૪) દાસી-દાસ-પ્રાણી લીધેલા પ્રમાણ કરતાં વધારે રાખવા, (૫) તાંબુ-પિત્તળ વગેરે લીધેલા પ્રમાણ કરતાં વધારે રાખવું.

આ પાંચ પરિગ્રહ પરિમાણવ્રતના અતિચાર છે ॥૨૪॥

સૂત્રમ્- ઊર્ધ્વાઽધસ્તિર્યગ્-વ્યતિક્રમ-ક્ષેત્રવૃદ્ધિ-સ્મૃત્યન્તર્ધાનાનિ ॥૭-૨૫॥

અર્થ- (૧) ઊર્ધ્વ દિશાનો વ્યતિક્રમ, (૨) અધોદિશા નો વ્યતિક્રમ (૩) તીર્થો દિશાનો વ્યતિક્રમ, (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અને (૫) સ્મરણની ભૂલ. એ પાંચ દિશાપરિમાણના અતિચાર છે.

**ભાષ્યમ્- ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમઃ અધોવ્યતિક્રમઃ તિર્યગ્વ્યતિક્રમઃ ક્ષેત્રવૃદ્ધિઃ સ્મૃત્યન્તર્ધાનિમિત્યેતે પઞ્ચ
 દિગ્વ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ, સ્મૃત્યન્તર્ધાનં નામ સ્મૃતેર્બ્રશોઽન્તર્ધાનિમિતિ ॥૨૫॥**

અર્થ- (૧) ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ- (ઊર્ધ્વ દિશામાં લીધેલ મર્યાદા પ્રમાણ કરતાં આગળ જવું.)
 (૨) અધોવ્યતિક્રમ- (અધોદિશામાં લીધેલ મર્યાદા પ્રમાણ કરતાં આગળ જવું.)
 (૩) તિર્યગ્વ્યતિક્રમ- (તીર્થોદિશામાં લીધેલ મર્યાદા પ્રમાણ કરતા આગળ જવું.)
 (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ- (વધારે દૂર જવાની ઈચ્છાથી એક તરફની મર્યાદા ઘટાડીને બીજા તરફની મર્યાદા વધારવી.)
 (૫) સ્મૃત્યન્તર્ધાન- (લીધેલ મર્યાદાનું વિસ્મરણ.)

આ પાંચેય દિશાવ્રતના અતિચારો છે.

સ્મૃત્યન્તર્ધાન એટલે સ્મૃતિનું વિસ્મરણ થવું = સ્મૃતિભંશ ॥૨૫॥

સૂત્રમ્- આનયનપ્રેષ્યપ્રયોગશબ્દરૂપાનુપાત પુદ્ગલપ્રક્ષેપાઃ ॥૭-૨૬॥

અર્થ- (૧) આનયન પ્રયોગ, (૨) પ્રેષ્ય પ્રયોગ, (૩) શબ્દાનુપાત, (૪) રૂપાનુપાત અને (૫) પુદ્ગલો પ્રક્ષેપ એ પાંચ દેશ વ્રતના અતિચાર છે.

भाष्यम्- द्रव्यस्यानयनं प्रेष्यप्रयोगः शब्दानुपातः रूपानुपातः पुद्गलप्रक्षेप इत्येते पञ्च देशव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥२६॥

અર્થ- (૧) આનયન પ્રયોગ (નક્કી કરેલ ભૂમિભાગ કરતા આગળની ભૂમિથી લાવવું તે.)

(૨) પ્રેષ્ય પ્રયોગ (મર્યાદાભૂમિની બહાર મોકલવું તે.)

(૩) શબ્દાનુપાત ('હું અહીં છું' એમ જણાવવા અવાજ કરવો તે.)

(૪) રૂપાનુપાત (પોતાની જાતને બતાવીને 'હું અહીં છું' એમ જણાવવું તે.)

(૫) પુદ્ગલપ્રક્ષેપ (ચીજવસ્તુ ફેંકીને 'હું અહીં છું' એમ જણાવવું તે.)

આ પાંચ દેશવ્રતના અતિચાર છે. (આ વ્રત યાવજજીવ, વર્ષપુરતું, ચારમાસ પુરતું, મહિના પુરતું, રોજનું કે મુહૂર્ત પ્રમાણ પણ હોય છે.) ॥૨૬॥

સૂત્રમ્- કન્દર્પકૌકુચ્યમૌર્ખ્યાસમીક્ષ્યાધિકરણોપભોગાધિકત્વાનિ ॥૭-૨૭॥

અર્થ- (૧) કન્દર્પ, (૨) કૌતુક્ય, (૩) મૌખ્ય, (૪) અસમીક્ષ્યાધિકરણ અને (૫) ઉપભોગાધિકત્વ આ પાંચ અનર્થદંડવિરતિના અતિચાર છે.

भाष्यम्- कन्दर्पः कौतुक्यं मौर्ख्यमसमीक्ष्याधिकरणमुपभोगाधिकत्वमित्येते पञ्चानर्थदण्डविरति-व्रतस्यातिचारा भवन्ति, तत्र कन्दर्पो नाम रागसंयुक्तोऽसंभ्यो वाक्प्रयोगो हास्यं च । कौकुक्यं नाम एतदेवोभयं दुष्टकायप्रचारसंयुक्तम् । मौर्ख्यमसंबद्धबहुप्रलापित्वम् । असमीक्ष्याधिकरणं लोकप्रतीतिम् । उपभोगाधिकत्वं चेति ॥२७॥

અર્થ- (૧) કન્દર્પ, (૨) કૌતુક્ય, (૩) મૌખ્ય, (૪) વિચાર્યાવિના પાપનું સાધન રાખવું અને (૫) જરૂરિયાત કરતાં વધારે ઉપભોગનાં સાધનો રાખવા. તે પાંચ અનર્થદંડ વિરતિવ્રતનાં અતિચાર છે. તેમાં (૧) કન્દર્પ એટલે રાગવાળા (કામઉત્પન્ન કરાવનાર રાગવાળા) અસભ્ય વચન બોલવાં તેમજ હસવું-હસાવવું તે. (૨) કૌતુક્ય એટલે અસભ્ય કામચેષ્ટાની સાથે રાગવાળાં અસભ્ય વચન બોલવા તેમજ હસવું. (૩) મૌખ્ય એટલે અસમ્બન્ધ ઘણું બોલ-બોલ કરવું. (૪) અસમીક્ષ્યાધિકરણ- લોકપ્રતીતિ છે. (જે પોતાને કંઈ લાભ ન કરે અને બીજાનું કાર્ય કરે. તેવું નરકાદિ દુર્ગતિમાં લઈ જનાર તે.) (૫) ઉપભોગાધિકત્વ-(ઉપભોગના સાધનોનું અધિકપણું) ॥૨૭॥

સૂત્રમ્- યોગદુષ્પ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ ॥૭-૨૮॥

અર્થ- (૧) મન દુષ્પ્રણિધાન,^૧ (૨) વચન દુષ્પ્રણિધાન, (૩) કાયા દુષ્પ્રણિધાન, (૪) અનાદર અને (૫) સ્મૃત્યનુપસ્થાપન (ભૂલી જવું.) આ પાંચ સામાયિકવ્રતના અતિચાર છે.

ભાષ્યમ્- કાયદુષ્પ્રણિધાનં વાગ્દુષ્પ્રણિધાનં મનોદુષ્પ્રણિધાનમનાદરઃ સ્મૃત્યનુપસ્થાપનમિત્યેતે પઞ્ચ સામાયિકવ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૨૮॥

અર્થ- (૧) કાયાનો અયોગ્ય વ્યાપાર, (૨) વાણીનો અયોગ્ય વ્યાપાર, (૩) મનનો અયોગ્ય વ્યાપાર, (૪) સામાયિક પ્રતિ અનાદર અને (૫) સામાયિક સમ્બન્ધિ વિસ્મરણ (સામાયિક પારવું ભૂલી જવું, સમય ભૂલવો વગેરે.) આ પાંચ સામાયિકવ્રતના અતિચાર છે. ॥૨૮॥

સૂત્રમ્- અપ્રત્યવેક્ષિતાઽપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાઽડાનનિક્ષેપસંસ્તારોપક્રમણાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ ॥૭-૨૯॥

અર્થ- (૧) જોયા વિના તેમજ પ્રમાર્જ્યા વિના છોડી દેવું, (૨) જોયા વિના તેમજ પ્રમાર્જ્યા વિના લેવું (ગ્રહણ કરવું, મુકવું) (૩) જોયાવિના તેમજ પ્રમાર્જ્યાવિના સંધારો પાથરવો, (૪) પૌષધપ્રતિ અનાદર અને (૫) સ્મૃતિભ્રંશ. તે પૌષધોપવાસવ્રતના અતિચાર છે.

ભાષ્યમ્- અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતે ઉત્સર્ગઃ અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતસ્યાદાનનિક્ષેપૌ અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતઃ સંસ્તારોપક્રમઃ અનાદરઃ સ્મૃત્યનુપસ્થાપનમિત્યેતે પઞ્ચ પૌષધોપવાસસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૨૯॥
અર્થ- (દ્રષ્ટિ વડે) જોયા-તપાસ્યા વિના તેમજ (ચરવળા વગેરેથી) પ્રમાર્જ્યા વિના પરઠવવું. (૨) (દ્રષ્ટિવડે) જોયા-તપાસ્યા વિના તેમજ તેમજ (ચરવળા વગેરેથી) પ્રમાર્જ્યા વિના (વસ્ત્રાદિ દ્રવ્ય) લેવું-મૂકવું. (૩) (દ્રષ્ટિ વડે) જોયા-તપાસ્યા વિના તેમજ (ચરવળા વગેરેથી) પ્રમાર્જ્યાવિના સંધારો પાથરવો. (૪) પૌષધોપવાસ પ્રતિ અનાદર દાખવવો. (૫) પૌષધોપવાસવ્રત વિષયક સ્મૃતિભ્રંશ. આ પાંચ પૌષધોપવાસવ્રતના અતિચારો છે. ॥૨૯॥

સૂત્રમ્- સચિત્ત-સમ્બદ્ધ-સંમિશ્રાભિષવ-દુષ્પ્રકાઽહારાઃ ॥૭-૩૦॥

અર્થ- (૧) સચિત્ત આહાર, (૨) સચિત્તની સાથે જોડાયેલ આહાર, (૩) સચિત્તની સાથે મિશ્ર આહાર, (૪) વાસી આદિ આહાર અને (૫) બરાબર ન પાડેલો આહાર. એ પાંચ ઉપભોગવ્રતના અતિચાર છે.

ભાષ્યમ્- સચિત્તાહારઃ સચિત્તસંબદ્ધાહારઃ સચિત્તસંમિશ્રાહારઃ અભિષવાહારઃ દુષ્પ્રકાહાર ઇત્યેતે પઞ્ચોપભોગવ્રતસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૩૦॥

૧. દશમનના, દશવચનના, બારકાયાના એ બત્રીસ દોષો દુષ્પ્રણિધાનમાં આવે.

અર્થ- (૧) સચિત્ત આહાર (જેમાં જીવ છે તે આહાર) (૨) સચિત્ત સંબંધ (સચિત્તના સંબંધવાળો આહાર.) (૩) સચિત્ત મિત્ર (સચિત્તની સાથે ભેજસેજ થયેલ આહાર) (૪) અભિષવાહાર (વાસી આહાર, બોળ અથાણું, કીડી કંથુઆ આદિ યુક્ત આહાર દાડ વગેરે) (૫) દુષ્પક્ષ્વ આહાર (બરાબર નહિ રંધાયેલ અર્થાત્ કાચો-પાકો આહાર.) આ પાંચ ઉપભોગ વ્રતના અતિચાર છે. ॥૩૦॥

સૂત્રમ્- સચિત્તનિક્ષેપપિધાનપરવ્યપદેશમાત્સર્યકાલાતિક્રમાઃ ॥૭-૩૧॥

અર્થ- (૧) સચિત્તમાં મૂકેલ, (૨) સચિત્તથી ઢંકાયેલ, (૩) બીજની માલિકીનું કહેવું, (૪) ઈર્ષ્યા પૂર્વક આપવું અને (૫) કાળવેળા ઓળંગવી. એ પાંચ અતિથિસંવિભાગવ્રતના અતિચાર છે.

ભાષ્યમ્- અન્નાદેર્દ્રવ્યજાતસ્ય સચિત્તે નિક્ષેપઃ ૧ સચિત્તપિધાનં ૨ પરસ્યેદમિતિ પરવ્યપદેશઃ ૩ માત્સર્યં ૪ કાલાતિક્રમ ૫ ઇત્યેતે પઞ્ચાતિથિસંવિભાગસ્યાતિચારા ભવન્તિ ॥૩૧॥

અર્થ- (અતિથિને ન આપવાની બુદ્ધિથી) (૧) અન્ન વગેરે દ્રવ્યનાં સમુહને સચિત્તમાં મૂકવો. (૨) તૈયાર થયેલી રસોઈ સચિત્તથી ઢંકવી. (૩) ‘પારકી ચીજ છે’ એમ બોલવું. (૪) ઈર્ષ્યા પૂર્વક આપવું, (૫) દાન આપવાનો સમય વીત્યા પછી દાન આપવાના પ્રયત્નો કરવા. આ પાંચ અતિથિસંવિભાગવ્રતના અતિચારો છે. ॥૩૧॥

સૂત્રમ્- જીવિતમરણાઽશંસામિત્રાનુરાગસુખાનુબન્ધનિદાનકરણાનિ ॥૭-૩૨॥

અર્થ- (૧) જીવિતની આશંસા, (૨) મરણની આશંસા, (૩) મિત્રાનુરાગ, (૪) સુખાનુબંધ અને (૫) નિદાનકરણ. આ પાંચ સંલેખનાના અતિચાર છે.

ભાષ્યમ્- જીવિતાશંસા મરણાશંસા મિત્રાનુરાગઃ સુખાનુબન્ધો નિદાનકણમિત્યેતે મારણાન્તિકસંલેખનાયાઃ પઞ્ચાતિચારા ભવન્તિ ॥ તદેતેષુ સમ્યક્ત્વવ્રતશીલવ્યતિક્રમસ્થાનેષુ પઞ્ચષષ્ટિષ્વતિચારસ્થાનેષુ અપ્રમાદો ન્યાય્ય ઇતિ ॥૩૨॥

અર્થ- (૧) (આ ભવમાં સુખ છે માટે) જીવવાની ઈચ્છા. (૨) (આ ભવમાં દુઃખ છે માટે) મરવાની ઈચ્છા. (૩) (મિત્રપુત્રાદિ ઉપરનો સ્નેહ છે માટે) મિત્રાનુરાગ. (૪) (જે સુખ ભોગવેલું છે તેની વારંવાર સ્મૃતિ કરવી તે) સુખાનુબંધ (૫) (જન્માન્તરે તપ આદિના પ્રભાવે ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, માંડલિક વગેરે તથા રૂપાળો વગેરે થાઉં તે) નિદાન કરણ. આ પાંચ મરણકાળની સંલેખનાના અતિચારો છે. આ સમ્યક્ત્વના પાંચવ્રતના, સાત શીલવ્રતના ઉલ્લંઘન સ્થાનો રૂપ પાંસઠ અતિચાર સ્થાનોમાં પ્રમાદરહિત હોવું તે યોગ્ય છે. ॥૩૨॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તાનિ વ્રતાનિ વ્રતિનશ્ચ, અથ દાનં કિમિતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ (જિજ્ઞાસુ) કહે છે કે વ્રતો અને વ્રતીઓ કહ્યા, હવે દાન શું છે ?

(ઉત્તરાકાર) કહેવાય છે અહીં..

સૂત્રમ્- અનુગ્રહાર્થં સ્વસ્યાતિસર્ગો દાનમ્ ॥૭-૩૩॥

અર્થ- અનુગ્રહબુદ્ધિથી પોતાની ચીજનો ત્યાગ-તેનું નામ દાન.

ભાષ્યમ્- આત્મપરાનુગ્રહાર્થં સ્વસ્ય-દ્રવ્યજાતસ્યાન્નપાનવસ્ત્રાદેઃ પાત્રેડતિસર્ગો દાનમ્ ॥૩૩॥ કિં ચ-
અર્થ- પોતાના અને બીજાના ઉપકાર અર્થે પોતાના દ્રવ્યવિશેષરૂપ અન્ન-પાણી-વસ્ત્ર વગેરે પાત્રમાં
આપવું તેનું નામ દાન. ॥૩૩॥
અને વળી,...

સૂત્રમ્- વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રવિશેષાત્તદ્વિશેષઃ ॥૭-૩૪॥

અર્થ- તે દાન વિધિવિશેષથી, દ્રવ્યવિશેષથી, દાતાવિશેષથી અને પાત્રવિશેષથી વિશેષપણાને
(વિશિષ્ટતા) પામે છે.

ભાષ્યમ્- વિધિવિશેષાદ્રવ્યવિશેષાત્ દાતૃવિશેષાત્પાત્રવિશેષાચ્ચ તસ્ય દાનધર્મસ્ય વિશેષો ભવતિ,
તદ્વિશેષાચ્ચ ફલવિશેષઃ ॥ તત્ર વિધિવિશેષો નામ દેશકાલસંપત્શ્રદ્ધાસત્કારક્રમાઃ કલ્પનીય-
ત્વમિત્યેવમાદિઃ । દ્રવ્યવિશેષોડન્નાદીનામેવ સારજાતિગુણોત્કર્ષયોગઃ । દાતૃવિશેષઃ પ્રતિગૃહીતર્યનસૂયા,
ત્યાગેડવિષાદઃ, અપરિભાવિતા, દિત્સતો દદતો દત્તવતશ્ચ પ્રીતિયોગઃ, કુશલાભિસંધિતા, દૃષ્ટફલાન-
પેક્ષિતા, નિરુપધત્વમનિદાનત્વમિતિ ॥ પાત્રવિશેષઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રતપઃસંપન્નતા ઇતિ ॥૩૪॥

અર્થ- વિધિવિશેષથી, દ્રવ્યવિશેષથી, દાતાવિશેષથી અને પાત્રવિશેષથી તે દાનધર્મની વિશિષ્ટતા
થાય છે. (અર્થાત્ ફળ વધારે મળે છે.) દાનધર્મની વિશેષતાથી ફલ વિશેષ થાય છે.

-વિધિવિશેષ એટલે-દેશ સમ્પત્ (યોગ્ય ચીજ), કાળ સમ્પત્ (દિવસે જ), શ્રદ્ધા યુક્ત સત્કાર સહિત,
ક્રમ કલ્પનીય, એષણીય આદિ શબ્દથી જાતે આપવું વગેરે- એ વિધિવિશેષ.

-દ્રવ્યવિશેષ- અતિશય ઉત્કૃષ્ટ કોટીનું અન્નાદિ દ્રવ્ય એટલે ઉત્તમ જાતિ, ગુણની ઉત્કૃષ્ટતાથી સંબંધવાળું
અન્નાદિ આપવું.

-દાતૃવિશેષ- એટલે આપતી વખતે દાતાની વૃત્તિ, લેનાર પ્રતિ મત્સર વગરનો, આપવામાં દુઃખ
નહિ, ભાવ આનાદર વગરનો, દાન આપવાને ઈચ્છતાં-આપતાં અને આપેલાને અત્યન્ત પ્રીતિ, દાતા
માને કે મારે નિર્જરા અગર કુશલાનુબંધ થશે એટલે કુશલાભિસંધિતા, પ્રત્યક્ષફળની કોઈ અપેક્ષારહિતપણું
એટલે દ્રષ્ટફલાનપેક્ષિતા, માયા વગર એટલે નિરુપધત્વ અને નિદાન ન કરવું. તે દાતાના ગુણો છે.

-પાત્રવિશેષ- સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ સમ્પન્ન એવા વિશિષ્ટ પાત્ર ॥૩૪॥

★ ઉપસંહાર ★

આપણા આત્મા ઉપર અનાદિકાળથી કર્મનો ઘોઘ આશ્રવરૂપે આવી રહ્યો છે. પ્રતિક્ષણે-પ્રતિસમયે અનંતાનંત કર્મોનો આશ્રવ ચાલું જ છે અને તે જ આશ્રવ આત્મા સાથે બંધ-એકમેક બની ચારેય ગતિમાં ભટકાવી રહ્યો છે. તેમજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના દુઃખોનો અનુભવપણ કરાવી જાય છે. તે દુઃખોથી બચવા માટે આપણા સતત પ્રયત્નો પણ હોય... છતાં પણ બચી શકાતું નથી. કેમકે બચવાના ઉપાયોથી આપણે અજ્ઞાન છીએ. તેથી પૂજ્યાપાદ વાચકવર્યશ્રીએ આ અધ્યાયમાં તે આશ્રવોથી બચવા માટે વ્રતોનો નિર્દેશ કર્યો છે. જો તે વ્રતોનું પાલન કરવામાં આવે તો ઢગલાબંધ કર્મોનો આશ્રવ અટકી જાય. બસ, આ અધ્યાયનું ફળ-અનંતાનંત કર્મોના આશ્રવને અટકાવવાનું છે. આ અધ્યાયને યથાર્થ સમજી-અનુસરે તો નિશ્ચે અનંતાનંત કર્મોના આશ્રવ અટક્યાવિના ન રહે. વળી, વ્રતોમાં સ્થિર રહેવા માટે ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓ પણ દર્શાવી છે. જેથી ડામાડોળ બનતું મન સ્થિર રહે. સાથેસાથે વ્રતીનું વર્ણન પણ છે. તેમજ વ્રત-શીલ-સમ્યક્ત્વના અતિયારો પણ દર્શાવ્યા છે. જેથી તેવા દોષોથી બચી-નિર્મળ જીવન જીવી-ધન્ય બની શકાય.

ટૂંકમાં આ અધ્યાયમાં વ્રતોનું સ્વરૂપ, વ્રતોના ભેદ, વ્રતો ટકાવવાની ભાવના, અગારી વ્રતીનું વર્ણન, સમ્યગ્દર્શનના અતિયાર, વ્રત-શીલના અતિયાર તેમજ અંતમાં દાનનું વર્ણન દર્શાવી આ અધ્યાયને પૂર્ણ કર્યો છે. છઠ્ઠા અને સાતમા એમ બે અધ્યાય મળી આશ્રવતત્ત્વનું વર્ણન પુરું કર્યું છે. આ અધ્યાયનાં કુલ સૂત્રો ૩૪ + ૨૨૮ (૧ થી ૬ અધ્યાયના) = કુલ મળી ૨૬૨ સૂત્રો થયા. હવે આઠમો અધ્યાય...

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

અષ્ટમો અધ્યાયઃ - આઠમો અધ્યાય

- ★ અહીં આઠમા અધ્યાયમાં ચોથું તત્ત્વ જે બંધ છે, તેનું વર્ણન આવે છે.
- ★ બંધ એટલે આશ્રવસ્વરૂપે આવેલાં કર્મોનું આત્મા સાથે એકમેક થવું. જેમકે ક્ષીરનીરવત્ત્વા લોહાશ્નિવત્.
- ★ બંધપણે પરિણમેલ કર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તે કર્મ મોટે ભાગે બીજા નવા કર્મના આશ્રવરૂપ પણ બનતું હોય છે. એટલે કે કર્મોના આશ્રવમાં પૂર્વનું બંધપણે પરિણમેલ કર્મ (ભાવકર્મ) કારણ રૂપે બનતું હોય છે. જેથી આશ્રવની જેમ 'બંધ' પણ હેય છે.

હવે બંધનું સવિસ્તર વર્ણન શરૂ થશે.

भाष्यम्- उक्त आश्रवः, बन्धं वक्ष्यामः, तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते-

અર્થ- આશ્રવ વિશે કહ્યું, બંધ કહીશું. તે બંધના નિરૂપણ માટે આ કહેવાય છે.

सूत्रम्- मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥८-१॥

અર્થ- મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ (પાંચ) બંધના કારણો છે.

भाष्यम्- मिथ्यादर्शनं अविरतिः प्रमादः कषाया योगा इत्येते पञ्च बन्धहेतवो भवन्ति । तत्र सम्यग्दर्शनाद्विपरीतं मिथ्यादर्शनम्, तद् द्विविधम्-अभिगृहीतमनभिगृहीतं च, तत्राभ्युपेत्या-सम्यग्दर्शनपरिग्रहोऽभिगृहीतमज्ञानिकादीनां त्रयाणां त्रिषष्टानां कुवादिशंतानाम्, शेषमनभिगृहीतम् ।

અર્થ- (૧) મિથ્યાદર્શન, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય અને (૫) યોગ, એ પાંચ બંધના કારણો છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત તે મિથ્યાદર્શન. તે (મિથ્યાદર્શન) બે પ્રકારે (૧) અભિગૃહીત અને (૨) અનભિગૃહીત તેમાં (અભિગૃહીત) પોતે (પોતાની અજ્ઞાનમતિથી) નક્કી કરેલું તે જ સત્ય છે. એવા મિથ્યા દર્શનનો સ્વીકાર તે અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન. તેનાં અજ્ઞાની આદિ કુવાદીઓના ત્રણસોત્રેસઠ (૩૬૩) ભેદો છે. તે સિવાયના અનભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન.

ભાષ્યમ્- યથોક્તાયા વિરતેર્વિપરીતા અવિરતિઃ । પ્રમાદાઃ સ્મૃત્યનવસ્થાનાં કુશલેષ્વનાદરો યોગદુષ્પ્રણિ-
ધાનં ચૈષ પ્રમાદઃ । કષાયા મોહનીયે વક્ષ્યન્તે । યોગસ્ત્રિવિધઃ પૂર્વોક્તઃ ।

અર્થ- યથોક્ત વિરતિથી વિપરીત તે અવિરતિ. (જમાં અધ્યાયમાં જે વિરતિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેનાંથી વિપરીત તે અવિરતિ.) પ્રમાદ એટલે ભૂલી જવું, આગમવિહિત ક્રિયાપ્રતિ અનાદર અને મન-વચન-કાયારૂપ યોગનો અયોગ્ય વ્યાપાર તે પ્રમાદ. કષાયનું વર્ણન મોહનીયમાં (અ. ૮- સૂ. ૧૦ માં) કહેવાશે. યોગ ત્રણ પ્રકારે છે તે પૂર્વે (અ. ૬- સૂ. ૧માં) કહેલ છે.

ભાષ્યમ્- ણાં મિથ્યાદર્શનાદીનાં બન્ધહેતૂનાં પૂર્વસ્મિન્ પૂર્વસ્મિન્ સતિ નિયતમુક્તરેષાં ભાવઃ, ઉત્તરોત્તરભાવે
તુ પૂર્વેષામનિયમ ઇતિ ॥૧॥

અર્થ- આ મિથ્યાદર્શનાદિ બંધના કારણો પહેલા-પહેલાના હોય તો પછી પછીના અવશ્ય હોય જ. અને પછી પછીના (ઉત્તર-ઉત્તરના) હોય તો પહેલા પહેલાના હોય જ-એવો નિયમ નથી. (અર્થાત્ હોય કે ન પણ હોય.) ॥૧॥

સૂત્રમ્- સકાષાયત્વાજીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાનાદત્તે ॥૮-૨॥

અર્થ- જીવ કષાયવાળો હોવાથી કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

ભાષ્યમ્- સકાષાયત્વાજીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાન્ આદત્તે, કર્મયોગ્યાનિતિ અષ્ટવિધે પુદ્ગલગ્રહણે
કર્મશરીરગ્રહણયોગ્યાનિત્યર્થઃ, નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાદિતિ વક્ષ્યતે ॥૨॥

અર્થ- જીવ કષાયવાળો હોવાથી કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. કર્મને યોગ્ય એટલે આઠપ્રકારના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ હોતે છતે આઠકર્મરૂપ શરીર રચવા યોગ્ય પુદ્ગલોને (ગ્રહણ કરે છે.) તેનું વિશેષ વર્ણન નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગ વિશેષાદિતિ' (અ. ૮ સૂ. ૨૫ માં) કહેવાશે. ॥૨॥

સૂત્રમ્- સ બન્ધઃ ॥૮-૩॥

અર્થ- તે બંધ છે. (એટલે કષાયવાળો જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે બંધ છે.)

ભાષ્યમ્- સ ણ કર્મશરીરપુદ્ગલગ્રહણકૃતો બન્ધો ભવતિ ॥૩॥ સ પુનશ્ચતુર્વિધઃ-

તે આ બંધ કર્મરૂપ શરીર પુદ્ગલોના ગ્રહણથી કરાયેલ છે. ॥૩॥ વળી, તે બંધ ચાર પ્રકારે છે.

સૂત્રમ્- પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ ॥૮-૪॥

અર્થ- તે બંધના-પ્રકૃતિ. સ્થિતિ, અનુભાવ (રમ) અને પ્રદેશ (એમ ચાર) પ્રકાર છે.

ભાષ્યમ્- પ્રકૃતિબન્ધઃ સ્થિતિબન્ધઃ અનુભાવબન્ધઃ પ્રદેશબન્ધ ઇતિ ॥૪॥ તત્ર

અર્થ- પ્રકૃતિબન્ધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાવ (રસ) બંધ અને પ્રદેશબંધ (એ ચાર પ્રકારે બંધ છે) ॥૪॥
તેમાં...

સૂત્રમ્- આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુષ્કનામગોત્રાન્તરાયાઃ ॥૮-૫॥

અર્થ- આદ્ય = પ્રકૃતિ બંધ-જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાયરૂપ (આઠ પ્રકારે) છે.

ભાષ્યમ્- આદ્ય ઇતિ સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાત્પ્રકૃતિબન્ધમાહ, સોડષ્ટવિધઃ, તદ્યથા-જ્ઞાનાવરણં દર્શનાવરણં વેદનીયં મોહનીયં આયુષ્કં નામ ગોત્રં અન્તરાયમિતિ ॥૫॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ- આદ્ય એટલે સૂત્રક્રમ પ્રમાણભૂત હોવાથી પ્રકૃતિબંધને કહે છે. તે આઠ પ્રકારે છે. તે આ રીતે,
(૧) જ્ઞાનાવરણ (૨) દર્શનાવરણ, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય. ॥૫॥ વળી,

સૂત્રમ્- પञ्चનવદ્વયષ્ટાવિંશતિચતુર્દ્વિચત્વારિશદ્દ્વિપञ्ચભેદા યથાક્રમમ્ ॥૮-૬॥

અર્થ- (તે જ્ઞાનાવરણાદિના) અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠ્યાવીસ, ચાર, એક અને પાંચ (એમ કુલ ૯૭) ભેદો છે.

ભાષ્યમ્- સ ઇષ પ્રકૃતિબન્ધોડષ્ટવિધોડપિ પુનરેકશઃ પञ્ચભેદઃ નવભેદઃ દ્વિભેદઃ અષ્ટાવિંશતિભેદઃ ચતુર્ભેદઃ દ્વિચત્વારિશદ્દેદઃ દ્વિભેદઃ પञ્ચભેદ ઇતિ યથાક્રમં પ્રત્યેતવ્યમ્, ઇત ઉત્તરં યદ્વક્ષ્યામઃ ॥૬॥ તદ્યથા-

અર્થ- તે આ પ્રકૃતિબન્ધ આઠપ્રકારવાળો હોવા છતાં પણ એક-એકના વળી અનુક્રમે પાંચભેદ (જ્ઞાનાવરણના), નવભેદ (દર્શનાવરણના), બે ભેદ (વેદનીયના), અઠ્યાવીસ ભેદ(મોહનીયના), ચાર ભેદ (આયુષ્યના), બેતાલીસભેદ નામ કર્મના, બે ભેદ (ગોત્રના) અને પાંચ ભેદ (અંતરાયના) બાણવા. અહીંથી આગળ ઉત્તરપ્રકૃતિ કર્મીશુ. ॥૬॥

તે આ રીતે,

સૂત્રમ્- મત્યાદીનામ્ ॥૮-૭॥

અર્થ- મતિજ્ઞાન આદિ પાંચના આવરણરૂપ જ્ઞાનાવરણીય છે.

ભાષ્યમ્- જ્ઞાનાવરણં પञ્ચવિધં ભવતિ, મત્યાદીનાં જ્ઞાનાનામાવરણાનિ પञ્ચ, વિકલ્પાશ્ચૈકશ ઇતિ ॥૭॥

અર્થ- જ્ઞાનાવરણ પાંચ પ્રકારે છે. મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનનાં પાંચ આવરણો (મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ અને કેવળજ્ઞાનાવરણ) છે. અને દરેકના ભેદો

(જાણવા યોગ્ય છે.) ॥૭॥

**સૂત્રમ્- ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રા નિદ્રાનિદ્રા પચલા પ્રચલાપ્રચલાસ્ત્યાનગૃહ્ણિવેદની-
યાનિ ચ ॥૮-૮॥**

અર્થ- ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ, નિદ્રાને- વેદવું, નિદ્રા નિદ્રાને વેદવું, પ્રચલાને વેદવું, પ્રચલાપ્રચલાને વેદવું અને શિણદ્ધિને વેદવું એ નવ દર્શનાવરણીય પ્રકૃતિની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

**ભાષ્યમ્- ચક્ષુર્દર્શનાવરણં અચક્ષુર્દર્શનાવરણં અવધિદર્શનાવરણં કેવલદર્શનાવરણં નિદ્રાવેદનીયં
નિદ્રાનિદ્રાવેદનીયં પ્રચલાવેદનીયં પ્રચલાપ્રચલાવેદનીયં સ્ત્યાનગૃહ્ણિવેદનીયમિતિ દર્શનાવરણં નવભેદં
ભવતિ ॥૮॥**

અર્થ- ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ, નિદ્રા વેદનીય, નિદ્રાનિદ્રા વેદનીય, પ્રચલા વેદનીય, પ્રચલાપ્રચલાવેદનીય અને સ્ત્યાનગૃહ્ણિ (શિણદ્ધિ) વેદનીય. એમ દર્શનાવરણ કર્મ નવપ્રકારે છે. ॥૮॥

સૂત્રમ્- સદસદ્વેદ્યે ॥૮-૯॥

અર્થ- શાતા અને અશાતા (એમ) વેદનીય બે ભેદે છે.

ભાષ્યમ્- સદ્વેદ્યં અસદ્વેદ્યં ચ વેદનીયં દ્વિભેદં ભવતિ ॥૯॥

અર્થ- સુખના અનુભવ રૂપ (શાતાવેદનીય) અને દુઃખના અનુભવરૂપ (અશાતાવેદનીય) એમ બે પ્રકારે વેદનીય કર્મ છે. ॥૯॥

**સૂત્રમ્- દર્શનચારિત્રમોહનીયકષાયનોકષાયવેદનીયાખ્યાસ્ત્રિદ્વિષોડશનવભેદાઃ સમ્યક્ત્વ-
મિથ્યાત્વતદુભયાનિ કષાયનોકષાયવનન્તાનુબન્ધ્યપ્રત્યાખ્યાનપ્રત્યાખ્યાનાવરણસંજ્વલન
વિકલ્પાશ્ચૈકશઃ ક્રોધમાનમાયાલોભાઃ હાસ્યરત્યરતિશોકભયજુગુપ્સાસ્ત્રીપુંનપુંસકવેદાઃ**

॥૮-૧૦॥

અર્થ- (મોહનીય બે ભેદે છે.) (૧) દર્શન મોહનીય (૨) ચારિત્ર મોહનીય. દર્શન મોહનીય ત્રણ ભેદવાળું છે. (૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય (૨) મિથ્યાત્વ મોહનીય (૩) તદુભય(મિથ્ર) મોહનીય. ચારિત્ર મોહનીય બે ભેદવાળું છે (૧) કષાયવેદનીય, (૨) નોકષાયવેદનીય. કષાયવેદનીય સોળભેદવાળું છે. (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા (અને ૪) લોભ. એક-એક (૧) અનંતાનુબંધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય (૩) પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય (અને ૪) સંજ્વલન ભેદવાળા. (એમ ૪ X ૪ = ૧૬ ભેદ.)

-(અને) નોકષાયવેદનીય- (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જુગુપ્સા,

(૭) સ્ત્રીવેદ, (૮) પુરુષવેદ (અને ૯) નપુંસકવેદ. (એમ) નવ ભેદવાળું છે. (આ રીતે કુલ ૨૮ ભેદ મોહનીય પ્રકૃતિના છે.)

ભાષ્યમ્- ત્રિદ્વિષોડશનવભેદા યથાક્રમમ્, મોહનીયબન્ધો દ્વિવિધો-દર્શનમોહનીયાહ્યચારિત્રમોહનીયાહ્યચ, તત્ર દર્શનમોહનીયાહ્યસ્ત્રિભેદઃ, તદ્યથા-મિથ્યાત્વવેદનીયં સમ્યક્ત્વવેદનીયં સમ્યગ્મિથ્યાત્વવેદનીયમિતિ, ચારિત્રમોહનીયાહ્યો દ્વિભેદઃ-કષાયવેદનીયં નોકષાયવેદનીયં ચેતિ, તત્ર કષાયવેદનીયાહ્યાઃ ષોડશભેદઃ, તદ્યથા-અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધો માનો માયા લોભઃ, એવમપ્રત્યાહ્યાનાવરણકષાયઃ સંજ્વલનકષાય ઇત્યેકશઃ ક્રોધમાનમાયાલોભાઃ ષોડશ ભેદાઃ । નોકષાયવેદનીયં નવભેદમ્, તદ્યથા-હાસ્યં રતિઃ અરતિઃ શોકઃ ભયં જુગુપ્સા પુરુષવેદઃ સ્ત્રીવેદઃ નપુંસકવેદ ઇતિ નોકષાયવેદનીયં નવપ્રકારમ્ ।

અર્થ- (દર્શન મોહનીય, ચારિત્ર મોહનીય, કષાય મોહનીય અને નોકષાય મોહનીયના) અનુક્રમે ત્રણ, બે, સોળ અને નવ ભેદો છે. મોહનીય કર્મનો બંધ બે પ્રકારે છે. (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય. તેમાં દર્શનમોહનીય નામ ત્રણ ભેદવાળું છે. તે આ રીતે, (૧) મિથ્યાત્વ વેદનીય (૨) સમ્યક્ત્વ વેદનીય અને (૩) સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ(મિથ્ર) વેદનીય. ચારિત્રમોહનીયવાળો બંધ બે ભેદવાળો છે. (૧) કષાય વેદનીય (કષાય રૂપે અનુભવવા યોગ્ય) અને (૨) નોકષાયવેદનીય (નોકષાય રૂપે અનુભવવા યોગ્ય) તેમાં કષાયવેદનીય નામવાળો બંધ સોળ ભેદવાળો છે. તે આ રીતે, (૧) અનંતાનુબંધી ક્રોધ (૨) અનંતાનુબંધી માન (૩) અનંતાનુબંધી માયા અને (૪) અનંતાનુબંધી લોભ, એ પ્રમાણે ચાર અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ચાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને ચાર સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, એ પ્રમાણે ૪ + ૪ + ૪ + ૪ = ૧૬. નોકષાયવેદનીય નામવાળો બંધ નવભેદવાળો છે. તે આ રીતે, (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જુગુપ્સા, (૭) પુરુષવેદ, (૮) સ્ત્રીવેદ અને (૯) નપુંસકવેદ. આ નવ' ભેદ નોકષાયરૂપ અનુભવવાયોગ્ય છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર પુરુષવેદાદીનાં તૃણકાષ્ઠકરીષાગ્રયો નિદર્શનાનિ ભવન્તિ । ઇત્યેવં મોહનીયમષ્ટાવિંશતિભેદં ભવતિ । અનન્તાનુબન્ધી સમ્યગ્દર્શનોપઘાતી, તસ્યોદયાદ્ધિ સમ્યગ્દર્શનં નોપત્પદ્યતે પૂર્વોત્પન્નમપિ ચ પ્રતિપતતિ, અપ્રત્યાહ્યાનાવરણકષાયોદયાદ્ધિરતિર્ન ભવતિ, પ્રત્યાહ્યાનાવરણકષાયોદયાદ્ધિરતાવિરતિર્ભવત્યુત્તમચારિત્રલાભસ્તુ ન ભવતિ, સંજ્વલનકષાયોદયાદ્યથાહ્યાતચારિત્રલાભો ન ભવતિ ॥

અર્થ- તેમાં પુરુષવેદ આદિનો ઉદય (અનુક્રમે) તૃણ, કાષ્ઠ અને બકરીની લીંડીના અગ્નિ જેવો નિર્દેશોલ છે. એ પ્રમાણે મોહનીય (કર્મ) અઘ્યાવીસ ભેદવાળું છે (૩ + ૧૬ + ૯ = ૨૮) અનંતાનુબંધી (કષાય) સમ્યગ્દર્શનનો નાશ કરનાર છે. કારણકે તેનાં ઉદયથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થતું નથી અને પૂર્વે ઉત્પન્ન થયું હોય તો પણ જતું રહે છે. અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી વિરતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (એટલે અલ્પ પણ ત્યાગ દિશ વિરતિ) રૂપ પચ્ચક્ષ્માણ કરી શકાતું નથી.) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી

દેશવિરતિ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ ઉત્તમચારિત્રની (સર્વિવિરતિની) પ્રાપ્તિ થતી નથી. સંજ્વલન કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાતચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

ભાષ્યમ્- ક્રોધઃ કોપો રોષો દ્વેષો મ્હનં મ્હમ્મ ઇત્યનર્થાન્તરમ્, તસ્યાસ્ય ક્રોધસ્ય તીવ્રમધ્ય- વિમધ્યમન્દભાવાશ્રિતાનિ નિર્દર્શનાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા-પર્વતરાજિસદૃશઃ ભૂમિરાજિસદૃશઃ વાલુકારાજિસદૃશઃ ઉદકરાજિસદૃશ ઇતિ ।

અર્થ- ક્રોધ, કોપ, રોષ, દ્વેષ, ભણ્ડન, ભામ તે એકાર્થવાચી છે. તે આ ક્રોધના તીવ્ર, મધ્ય, વિમધ્ય અને મન્દભાવો આશ્રયીને આ ઉદાહરણો છે. તે આ રીતે, (તીવ્ર ક્રોધ) પર્વતમાં પડેલી ફાટ સમાન, (મધ્યક્રોધ) ભૂમિમાં પડેલી ફાટ સમાન, (વિમધ્ય ક્રોધ) રેતીમાં પાડેલા લીંસોટા સમાન અને (મન્દ ક્રોધ) પાણીમાં પાડેલા લીંસોટા સમાન છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર પર્વતરાજિસદૃશો નામ યથા પ્રયોગવિમ્લસામિશ્રકાણામન્યતમેન હેતુના પર્વતરાજિરૂપત્ના નૈવ કદાચિદપિ સંરોહતિ, એવમિષ્ટવિયોજનાનિષ્ટયોજનામિલિષિતાલાભાદીનામન્યતમેન હેતુના યસ્યોત્પન્નઃ ક્રોધ આ મરણાન્ન વ્યયં ગચ્છતિ જાત્યન્તરાનુબન્ધી નિરનુનયસ્તીત્રાનુશયોઽપ્રત્યવમર્શશ્ચ ભવતિ સ પર્વતરાજિસદૃશઃ, તાદૃશં ક્રોધમનુમૃતા નરકેષૂપપત્તિં પ્રાપ્નુવન્તિ ।

અર્થ- તેમાં-પર્વતમાં પડેલી ફાટ સમાન એટલે જેમ કોઈ પ્રયોગથી (પ્રયત્નથી), વિમ્લસા (સ્વાભાવિક) થી કે મિશ્ર (ઉભય) થી આ ત્રણમાંના કોઈ પણ કારણથી પર્વતમાં ફાટ પડી હોય તો તે ક્યારે પણ સંધાતી નથી. તે પ્રમાણે ઈષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટનો સંયોગ કે ઈચ્છિત વસ્તુની અપ્રાપ્તિ આદિમાંના કોઈ કારણથી જેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે મરણ પર્યન્ત દૂર થતો નથી. વળી આવતાં ભવમાં પણ સાથે આવનાર હોય. (વળી તે ક્રોધ) બીજાની સમજવટથી પણ ન સમજે તે નિરનુનય, ભયંકર બળતરાથી ભરેલો તે તીવ્રાનુશય અને પશ્ચાતાપ રહિત તે પ્રત્યવમર્શ હોય છે. તે પર્વતની ફાટ સમાન ક્રોધ જાણવો. તેવા પ્રકારના ક્રોધમાં મરેલા નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- ભૂમિરાજિસદૃશો નામ, યથા ભૂમેર્માસ્કરરશ્મિજાલાદાત્તસ્નેહાયા વાચ્યભિહતાયા રાજિરૂપત્ના વર્ષપેક્ષસંરોહા પરમપ્રકૃષ્ટાષ્ટમાસસ્થિતિર્ભવતિ, एवं यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधोऽनेकविधस्थानीयो दुरनुनयो भवति, स भूमिराजिસદૃશઃ, । તાદૃશં ક્રોધમનુમૃતાસ્તિર્યગોનાવુપપત્તિં પ્રાપ્નુવન્તિ ।

અર્થ- ભૂમિમાં પડેલી ફાટ સમાન એટલે- જેમ સૂર્યના કિરણોના તાપથી પીવાયો (ગ્રહણ કરાયો) છે સ્નેહ જેમાંથી તેવી વાયુથી પડેલી ભૂમિની ફાટ વરસાદ વરસવાના કારણે સંધાઈ જાય છે. (જોડાઈ જાય છે.) પરંતુ તે ફાટ પરમ ઉત્કૃષ્ટથી આઠમાસની સ્થિતિવાળી હોય છે. તે પ્રમાણે યથોક્ત (પર્વતની ફાટ સમાન) માં દર્શાવેલ ઈષ્ટ નિયોજન અને અનિષ્ટ સંયોજનાદિ) નિમિત્તવાળો જેનો ક્રોધ અનેક સ્થાનવાળો હોઈ દુઃખે શાંત થાય તેવો હોય છે. (એટલે એને ક્રોધ શમાવવામાં ઘણી-ઘણી સમજવટની જરૂર પડે છે.) તે (ક્રોધ) ભૂમિમાં પડેલી ફાટ સમાન જાણવો. તેવા પ્રકારના ક્રોધમાં મરેલા તિર્થંચયોનિ

માં ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- વાલુકારાજિસદૃશો નામં યથા વાલુકાયાં કાષ્ઠશલાકાશર્કરાદીનામન્યતમેન હેતુના રાજિરુત્પન્ના વાય્વીરણાદ્યપેક્ષસંરોહાડર્વાગ્માસસ્ય સંરોહતિ, एवं यथोक्तनिमित्तोत्पन्नो यस्य क्रोधोऽहोरात्रं पक्षं मासं चातुर्मास्यं संवत्सरं वाऽवतिष्ठते स वालुकाराजिસદૃશો નામ ક્રોધઃ, તાદૃશં ક્રોધમનુમૃતા મનુષ્યેષૂપપત્તિં પ્રાપ્નુવન્તિ ।

અર્થ- રેતીમાં પાડેલા લીસોટા સમાન એટલે જેમ રેતીમાં લાકડી સળી કે કાંકરામાંના કોઈ કારણથી લીસોટો (ફાટ) પડેલ હોય તો, તે વાયુની પ્રેરણા (પ્રબળ વાયુ) આદિના કારણે સંધાવાવાળી તે મહિનામાં સંધાઈ જાય છે. તેમ પૂર્વોક્ત (ઈષ્ટ વિચોજનાદિ) નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થયેલો જેનો ક્રોધ, તે અહોરાત્ર, પખવાડિયું, મહિનો, ચારમહિના કે વર્ષ સુધી ટકે છે. તે ક્રોધ રેતીમાં પાડેલા લીસોટા સમાન જાણવો. તેવા પ્રકારના ક્રોધમાં મૃત્યુપામેલા મનુષ્યગતિમાં જન્મ ધારણ કરે છે.

ભાષ્યમ્- ઉદકરાજિસદૃશો નામ, યથોદકે દળ્ડશલાકાઙ્ગુલ્યાદીનામન્યતમેન હેતુના રાજિરુત્પન્ના દ્રવત્વાદપામુત્પત્ત્યનન્તરમેવ સંરોહતિ एवं यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधो विदुषोऽप्रमत्तस्य प्रत्यवमर्शनोत्पत्त्यनन्तरमेव व्यपगच्छति स उदकराजिસદૃશઃ, તાદૃશં ક્રોધમનુમૃતા દેવેષૂપપત્તિં પ્રાપ્નુવન્તિ, येषां त्वेष चतुर्विधोऽपि न भवति ते निर्वाणं प्राप्नुवन्ति ॥

અર્થ- પાણીમાં પાડેલા લીસોટા સમાન એટલે જેમ પાણીમાં લાકડી, સળી, આંગળી આદિમાંના કોઈપણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો (જે) લીસોટો (તે) પાણીનું દ્રવપણું હોવાથી લીસોટો પડ્યા પછી તુરત જ ભુંસાઈ જાય છે. તેમ પૂર્વોક્ત (ઈષ્ટવિચોજનાદિ) નિમિત્તથી જેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે તે વિદ્વાન અપ્રમત્ત આત્માને પશ્ચાતાપ ઉત્પન્ન થતાં તુરત જ નાશ પામે છે. તે (ક્રોધ) પાણીમાં પાડેલા લીસોટા સમાન જાણવો. તેવા પ્રકારના ક્રોધમાં મૃત્યુપામેલ દેવગતિમાં જન્મ મેળવે છે. જેમને આ ચાર પ્રકારમાંથી એક પણ ક્રોધ નથી. તે નિર્વાણ પામે છે.

ભાષ્યમ્- માનઃ સ્તમ્ભો ગર્વ ઉત્સેકોઽહંકારો દર્પો મદઃ સ્મય ઇત્યનર્થાન્તરમ્, તસ્યાસ્ય માનસ્ય તીવ્રાદિભાવાશ્રિતાનિ નિર્દર્શનાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા-શૈલસ્તમ્ભસદૃશઃ અસ્થિસ્તમ્ભસદૃશઃ દારુસ્તમ્ભસદૃશઃ લતાસ્તમ્ભસદૃશ ઇતિ, एषामुपसंहारो निगमनं च क्रोधनिर्दशनैर्व्याख्यातम् ॥

અર્થ- માન (પોતાના સત્કારની તમન્ના), સ્તમ્ભ (અક્કડપણું), ગર્વ (જાતિ આદિનું અભિમાન), ઉત્સેક (જ્ઞાનાદિ અધિકપણામાં જે માન), અંહકાર (હું જ રૂપ, સૌભાગ્યવાન છું એમ માનવું), દર્પ (બળનું-અભિમાન), મદ (મોટાઈનો નશો ચઢવો), સ્મય (બીજાને વિષે હસવું) તે એકાર્થવાચી શબ્દો છે. એકાર્થવાચી એવા તે માનના તીવ્રાદિભાવો આશ્રયિ ઉદાહરણો (શાસ્ત્રમાં કહેલ) છે. તે આ રીતે, (૧) પત્થરના થાંભલા સમાન, (૨) હાડકાના થાંભલા સમાન, (૩) લાકડાના થાંભલા સમાન અને (૪) વેલડીના થાંભલા સમાન. આનો ઉપસંહાર અને નિગમન (ઘટાવવું) ક્રોધના દ્રષ્ટાંતોથી

કહેવાયા. (જેમ પહેલું માન- [પત્થરના થાંભલા સમાન] તે અનંતાનુબંધી, મરણપર્યન્ત ન જવાવાળું-પરભવ-માં સાથે આવવાવાળું, નિરનુનયિ અને અપ્રત્ય-વમર્શવાળું, નરકમાં લઈ જનાર તે પહેલું માન. તે રીતે શેષ પણ ક્રોધની જેમ જ જાણવા.)

भाष्यम्- माया प्रणिधिरुपधिर्निकृतिरावरणं वञ्चना दम्भः कूटमतिसन्धानमनार्जवमित्यनर्थान्तरम्, तस्या मायायास्तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा-वंशकुडङ्गसदृशी मेषविषाणसदृशी गोमूत्रिकासदृशी निर्लेखनसदृशीति, अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्याते ॥

અર્થ- માયા (જેનાથી તિર્યચ્યોનિ વગેરેમાં જન્મ થાય તે), પ્રણિધિ (વ્રત કરવાની આસક્તિ ન હોવા છતાં બહારથી દેખાવ તે), ઉપધિ (પ્રવૃત્તિથી ભિન્ન મનનો ગુહ્ય પરિણામ), નિકૃતિ (બીજાને ઠગવાની યુક્તિ), આવરણ (ભક્ષ ઉપર છૂપાઈને તરાપ મારવી- જેમકે, બિલ્લી), વંચના (બીજાને ઠગે તે), દમ્ભ (વેશ-વચનથી ઠગવું), કૂટ (જેનાવડે બીજાના પરિણામ બળીભય તે), અતિસંધાન (પેટમાં પેશીને પગ પહોળા કરવા), અનાર્જવ (કાય-મનની વક્તા તે) એ પ્રમાણે આ શબ્દો એકાર્થવાચી છે. તે માયાના તીવ્રાદિભાવો આશ્રયિને ઉદાહરણો છે. તે આ રીતે, (૧) વાંસના મૂળ સમાન, (૨) ઘેટાના શીંગડા સમાન, (૩) ગોમૂત્રિકા સમાન અને (૪) છાલ સમાન. અહીં પણ ઉપસંહાર, નિગમન પૂર્વોક્ત ક્રોધના સરખો જાણવો.

भाष्यम्- लोभो रागो गाढ्यमिच्छा मूर्च्छा स्नेहः कांक्षाभिष्वङ्ग इत्यनर्थान्तरम्, तस्यास्य लोभस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा- लाक्षारागसदृशः कर्दमरागसदृशः कुसुम्भरागसदृशः हरिद्रारागसदृश इति, अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्याते । एषां क्रोधादीनां चतुर्णां कषायाणां प्रत्यनीकभूताः प्रतिघातहेतवो भवन्ति, तद्यथा-क्षमा क्रोधस्य मार्दवं मानस्य आर्जवं मायायाः संतोषो लोभस्येति ॥१०॥

અર્થ- લોભ (લલચાવવું), રાગ (ખુશથવું), ગાઢ્ય (પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુમાં આસક્તિ), ઈચ્છા (ત્રેલોક્ય વિષયની અભિલાષા), મૂર્છા (તીવ્ર મોહવૃદ્ધિ), સ્નેહ (ઘણીપ્રીતિ), કાંક્ષા (ભવિષ્યમાં ફળ) મેળવવાની ઈચ્છા, અભિષ્વંગ (વિષયો તરફ આકર્ષણ) તે એકાર્થવાચી છે. તે આ લોભના તીવ્રાદિ ભાવો આશ્રયી ઉદાહરણો છે. તે આ રીતે, (૧) કીરમજીના રંગ (લાક્ષારંગ) સમાન, (૨) કર્દમરંગ (ગાડાના પેડામાં જે થાય છે તે તેલજ મરી), (૩) પુષ્પના રંગ સમાન (૪) હળદરના રંગ સમાન. અહીં પણ ઉપસંહાર અને નિગમન ક્રોધના ઉદાહરણથી કહેવાય છે. (ક્રોધના નિર્દર્શનમાં જણાવ્યું છે તે રીતે અહીં જાણવું.)

-આ ક્રોધાદિ ચારેય કષાયોના શત્રુરૂપ નાશના કારણો (જે) છે તે આ રીતે, (૧) 'ક્ષમા' એ ક્રોધનો નાશ કરનાર. (૨) 'માર્દવ (નમ્રતા)' એ માનનો પ્રતિઘાતક, (૩) 'આર્જવ (સરળતા)' એ માયાનો પ્રતિઘાતક અને (૪) 'સંતોષ' એ લોભનો પ્રતિઘાતક. ॥૧૦॥

સૂત્રમ્- નારકતૈર્યગ્યોનમાનુષદૈવાનિ ॥ ૮-૧૧॥

અર્થ- નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર પ્રકારે આયુષ્યકર્મ છે.

ભાષ્યમ્- આયુષ્કં ચતુર્ભેદં-નારકં તૈર્યગ્યોનં માનુષં દૈવમિતિ ॥૧૧॥

અર્થ- આયુષ્ય ચાર પ્રકારે છે (૧) નારક, (૨) તિર્યચ, (૩) મનુષ્ય, અને (૪) દેવ. ॥૧૧॥

**સૂત્રમ્- ગતિજાતિશરીરાઙ્ગોપાઙ્ગનિર્માણબન્ધનસંસ્થાનસંહનનસ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનુપૂર્વ્ય-
ગુરુલઘૂપધાતપરાધાતાતપોદ્યોતોચ્છવાસવિહાયોગતયઃ પ્રત્યેકશરીરત્રસસુભગસુસ્વરશુભ-
સૂક્ષ્મપર્યાપ્તસ્થિરાદેયયજ્ઞાંસિ સેતરાણિ તીર્થકૃત્ત્વં ચ ॥૮-૧૨॥**

અર્થ- (૧) ગતિનામકર્મ, (૨) જાતિનામકર્મ, (૩) શરીરનામકર્મ, (૪) અંગોપાંગનામકર્મ, (૫) નિર્માણનામકર્મ, (૬) બન્ધનનામકર્મ, (૭) સંઘાતનામકર્મ, (૮) સંસ્થાનનામકર્મ, (૯) સંઘયણનામકર્મ, (૧૦) સ્પર્શનામકર્મ, (૧૧) રસનામકર્મ, (૧૨) ગંધનામકર્મ, (૧૩) વર્ણનામકર્મ, (૧૪) આનુપૂર્વનામકર્મ, (૧૫) અગુરુલઘુનામકર્મ, (૧૬) ઉપધાતનામકર્મ, (૧૭) પરાધાતનામકર્મ, (૧૮) આતપનામકર્મ, (૧૯) ઉદ્યોતનામકર્મ, (૨૦) ઉચ્છવાસનામકર્મ, (૨૧) વિહાયોગતિનામકર્મ, અને પ્રતિપક્ષ (ઈતર) સહિતએવી (૨૨) પ્રત્યેકશરીરનામકર્મ, (૨૩) ત્રસનામકર્મ, (૨૪) સુભગનામકર્મ, (૨૫) સુસ્વરનામકર્મ, (૨૬) શુભનામકર્મ, (૨૭) સૂક્ષ્મનામકર્મ, (૨૮) પર્યાપ્તનામકર્મ, (૨૯) સ્થિરનામકર્મ, (૩૦) આદેયનામકર્મ, (૩૧) યજ્ઞનામકર્મ, (૩૨ થી ૪૧) પ્રતિપક્ષી-ઈતરપ્રકૃતિ, (૪૨) શ્રી તીર્થકરનામકર્મ. એ ૪૨ નામકર્મની પ્રકૃતિ છે.

ભાષ્યમ્- ગતિનામ જાતિનામ શરીરનામ અઙ્ગોપાઙ્ગનામ નિર્માણનામ બન્ધનનામ સંસ્થાનનામ સંહનનનામ સ્પર્શનામ રસનામ ગન્ધનામ વર્ણનામ આનુપૂર્વનામ અગુરુલઘુનામ ઉપધાતનામ પરાધાતનામ આતપનામ ઉદ્યોતનામ ઉચ્છવાસનામ વિહાયોગતિનામ । પ્રત્યેકશરીરાદીનાં સેતરાણાં નામાનિ । તદ્યથા પ્રત્યેકશરીરનામ સાધારણશરીરનામ ત્રસનામ સ્થાવરનામ સુભગનામ દુર્ભગનામ સુસ્વરનામ દુઃસ્વરનામ શુભનામ અશુભનામ સૂક્ષ્મનામ બાદરનામ પર્યાપ્તનામ અપર્યાપ્તનામ સ્થિરનામ અસ્થિરનામ આદેયનામ અનાદેયનામ યજ્ઞોનામ અયજ્ઞોનામ તીર્થકરનામ इत्येतद् द्विचत्वारिंशद्वિधं મૂલભેદતો નામકર્મ ભવતિ । ઉત્તરનામાનેકવિધમ્ । તદ્યથા-

અર્થ- (૧) ગતિનામ, (૨) જાતિનામ, (૩) શરીરનામ, (૪) અંગોપાંગનામ, (૫) નિર્માણનામ, (૬) બન્ધનનામ, (૭) સંઘાતનામ, (૮) સંસ્થાનનામ, (૯) સંઘયણનામ, (૧૦) સ્પર્શનામ, (૧૧) રસનામ, (૧૨) ગંધનામ, (૧૩) વર્ણનામ, (૧૪) આનુપૂર્વનામ, (૧૫) અગુરુલઘુનામ, (૧૬) ઉપધાતનામ, (૧૭) પરાધાતનામ, (૧૮) આતપનામ, (૧૯) ઉદ્યોતનામ, (૨૦) ઉચ્છવાસનામ, (૨૧) વિહાયોગતિનામ. પ્રત્યેકશરીર વર્ગેના પ્રતિપક્ષસહિતનાં નામો- તે આ પ્રમાણે, (૨૨) પ્રત્યેકશરીરનામ, (૨૩) સાધારણશરીરનામ, (૨૪) ત્રસનામ, (૨૫) સ્થાવરનામ, (૨૬) સુભગનામ, (૨૭) દુર્ભગનામ,

(૨૮) સુસ્વરનામ, (૨૯) દુસ્વરનામ, (૩૦) શુભનામ, (૩૧) અશુભનામ, (૩૨) સૂક્ષ્મનામ, (૩૩) બાદરનામ, (૩૪) પર્યાપ્તનામ, (૩૫) અપર્યાપ્તનામ, (૩૬) સ્થિરનામ, (૩૭) અસ્થિરનામ, (૩૮) આદેયનામ, (૩૯) અનાદેયનામ, (૪૦) યશનામ, (૪૧) અયશનામ, અને (૪૨) શ્રી તીર્થકરનામ. એ પ્રમાણે આ બેતાલીસપ્રકારે મૂળભેદથી નામ કર્મ છે. ઉત્તરનામકર્મ અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતે,...

ભાષ્યમ્- ગતિનામ ચતુર્વિધં-નરકગતિનામ તિર્યગ્યોનિગતિનામ મનુષ્યગતિનામ દેવગતિનામ । જાતિનામ્નો મૂલભેદાઃ પञ्च, તદ્યથા- એકેન્દ્રિયજાતિનામ દ્વીન્દ્રિયજાતિનામ ત્રીન્દ્રિયજાતિનામ ચતુરિન્દ્રિયજાતિનામ પञ्चेન્દ્રિયજાતિનામેતિ । એકેન્દ્રિયજાતિનામાનેકવિધં, તદ્યથા-પૃથિવીકાયિક-જાતિનામ અપ્કાયિકજાતિનામ તેજઃકાયિકજાતિનામ વાયુકાયિકજાતિનામ વનસ્પતિકાયિક-જાતિનામેતિ । તત્ર પૃથિવીકાયિકજાતિનામાનેકવિધં, તદ્યથા-શુદ્ધપૃથિવીશર્કરાવાલુકોપલશિલા-લવણાડયસ્ત્રપુતામ્રસીસકરૂપ્યસુવર્ણવજ્રહરિતાલહિડ્ગુલકમનઃ શિલા સસ્યકાઞ્જનપ્રવાલકાઽધ્રપટ-લામ્બવાલિકાજાતિનામાદિ ગોમેદક-રુચકાઙ્ક-સ્ફટિક- લોહિતાક્ષ- જલાવભાસ-વૈદૂર્ય-ચન્દ્રપ્રભ-ચન્દ્રકાન્ત-સૂર્યકાન્ત-જલકાન્ત-મસારગલ્લા-શ્મગર્ભ-સૌગન્ધિક-પુલકારિષ્ઠ-કાઞ્જનમણિજાતિ-નામાદિ ચ ॥ અપ્કાયિકજાતિનામાનેકવિધં, તદ્યથા-ઉપક્લેદાવશ્યાય-નીહાર-હિમ-ઘનોદક-શુદ્ધોદકજાતિનામાદિ । તેજઃકાયિકજાતિ-નામાનેકવિધં, તદ્યથા-અઙ્ગાર-જ્વાલાડલાતાર્ચિ-મુર્મુર-શુદ્ધાગ્નિજાતિનામાદિ । વાયુકાયિકજાતિનામાનેકવિધં, તદ્યથા-ઉત્કલિકા-મણ્ડલિકા-ઙ્ગઙ્ગકા-ઘન-સંવર્તકજાતિનામાદિ । વનસ્પતિકાયિકજાતિનામાનેકવિધં, તદ્યથા-કન્દ-મૂલ-સ્કન્ધ-ત્વક્કાષ્ઠ-પત્ર-પ્રવાલ-પુષ્પ-ફલ-ગુલ્મ-ગુચ્છ-લતા-વલ્લીતૃણ-પર્વ-કાય-શેવાલ-પનક-વલક-કુહનજાતિનામાદિ । एवं દ્વીન્દ્રિયજાતિનામાનેકવિધમ્, एवं ત્રીન્દ્રિયચતુરિન્દ્રિયપञ्चेન્દ્રિય-જાતિનામાદીન્યપિ ॥

અર્થ- ગતિનામ ચાર પ્રકારે છે. (૧) નરકગતિનામ, (૨) તિર્યગ્યોનિગતિનામ, (૩) મનુષ્યગતિનામ અને (૪) દેવગતિનામકર્મ.

જાતિનામ મૂળ ભેદથી પાંચ પ્રકારે- (૧) એકેન્દ્રિયજાતિનામ, (૨) બેદેન્દ્રિયજાતિનામ, (૩) ત્રીન્દ્રિયજાતિનામ, (૪) ચતુરિન્દ્રિયજાતિનામ અને (૫) પંચેન્દ્રિયજાતિનામ, -એકેન્દ્રિયજાતિનામ અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતે- (૧) પૃથ્વીકાયિક જાતિનામ, (૨) અપ્કાયિક જાતિનામ, (૩) તેડિકાયિક જાતિનામ, (૪) વાયુકાયિક જાતિનામ, (૫) વનસ્પતિકાયિક જાતિનામ તેમાં પૃથ્વીકાયિક જાતિ નામ અનેક પ્રકારે છે તે આ રીતે- શુદ્ધપૃથ્વી, શર્કરા(કાંકરા), વાલુકા (રેતી), ઉપલ (પત્થર), શિલા, લવણ, લોદું, તામ્ર (તાંબુ), સીસુ, રૂપું, સોનું, વજ્ર, હરિતાલ, હિંગુલક, મનઃશીલ, સસ્યક, અંબન, પ્રવાળ, અભરખ, (કલા) અભ્રવાલિકા જાતિનામાદિ.

(રત્નોનાનામો) ગોમેદક, રુચકાંક, સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, જલાવભાસ, વૈદૂર્ય, ચન્દ્રપ્રભમણિ, ચંદ્રકાંતમણિ, સૂર્યકાંતમણિ, જલકાંતમણિ, મસારગલ્લ, અશ્મગર્ભ, સૌગન્ધિક, પુલકમણિ, અરિષ્ઠમણિ, અંબનમણિ તે પૃથ્વીકાયિક જાતિનામાદિ છે.

- અપૂકાયિકજાતિનામ અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતે, ઘરોઘાસ ઉપર રહેલું બિંદુ, ઠાર, નીહાર, હિમ, ઘનપાણી (બરફ), શુદ્ધપાણી આદિ તે અપૂકાયિકજાતિનામ જાણવા.
- તેજસ્કાયિકજાતિનામ અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતે. અંગારા, જ્વાળા, અલાતઅર્થિ, મુર્ચર (અગ્નિનાકણિયા), શુદ્ધઅગ્નિ ઇત્યાદિ તેજકાયિકજાતિનામો છે.
- વાયુકાયિક જાતિનામ અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતે, ઉત્કલિક, મણ્ડલિક, અંજાવાત, ઘન, સંવર્તક આદિ વાયુકાયિકજાતિનામો છે.
- વનસ્પતિકાયિક જાતિનામો અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતે, કન્દ, મૂળ (મૂળીયા), સ્કન્ધ (થડ), ત્વક્ (છાલ), કાષ્ઠ (શાખા), પત્ર (પાંદડા), પ્રવાળ (મંજરી), પુષ્પ, ફળ, ગુલ્મ, ગુચ્છ, લતા, વલ્લી, તૃણ, પર્વ (ગાંઠ), કાયસેવાળ, પનક, વલક, કુલ્ન ઇત્યાદિ વનસ્પતિકાય જાતિનામો છે. એ પ્રમાણે બેઈન્દ્રિય જાતિનામ અનેક પ્રકારે છે. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય જાતિનામો પણ અનેક પ્રકારે છે.

ભાષ્યમ્- શરીરનામ પञ्चविधम्, तद्यथा-औदारिकशरीरनाम वैक्रियशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम कार्मणशरीरनामेति ।

અર્થ- શરીરનામકર્મ પાંચ પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) ઔદારિકશરીરનામકર્મ, (૨) વૈક્રિયશરીરનામકર્મ, (૩) આહારકશરીરનામકર્મ, (૪) તૈજસશરીરનામકર્મ અને (૫) કાર્મણ શરીરનામકર્મ.

ભાષ્યમ્- અङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधं, तद्यथा-औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम वैक्रियशरीराङ्गोपाङ्गनाम आहारक-शरीराङ्गोपाङ्ग, पुनरेकैकमनेकविधं, तद्यथा-अङ्गनाम तावत् शिरोनाम उरोनाम पृष्ठनाम बाहुनाम उदरनाम पादनाम, उपाङ्गनामानेकविधं, तद्यथा-स्पर्शनाम रसनानाम घ्राणनाम चक्षुर्नाम श्रोत्रनाम, तथा मस्तिष्ककपालकृकाटिकाशङ्खललाटतालुकपोलहनुचिबुकदशनौष्ठभ्रूनयनकर्णनासाद्युपाङ्ग-नामानि शिरसः, एवं सर्वेषामङ्गानामुपाङ्गानां नामानि ।

અર્થ- અંગોપાંગનામ ત્રણ પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) ઔદારિકઅંગોપાંગનામ, (૨) વૈક્રિય-શરીરાંગોપાંગનામ અને (૩) આહારકશરીરાંગોપાંગ. વળી, એકેકના અનેક પ્રકારો છે. તે આ રીતે, અંગનામકર્મ- શિરનામ, ઉરો (છાતી) નામ, પીઠનામ, બાહુ (હાથ) નામ, ઉદર (પેટ) નામ, પાદ (પગ) નામ. ઉપાંગનામ અનેક પ્રકારે તે આ રીતે-સ્પર્શનામ, રસનાનામ, ઘ્રાણનામ, ચક્ષુનામ, શ્રોત્રનામ તથા મસ્તિષ્કનામ તથા કપાળ, કૃકાટિકા, શંખ, લલાટ, તાળવું, કપોલ (ગાલ), દાઢી, હડપચી, દાંત, હોઠ, પાંપણ, આંખ, કાન, નાક આદિ શિરનાં ઉપાંગનામકર્મો છે. એ પ્રમાણે બધા અંગોના અને ઉપાંગોના નામો છે.

ભાષ્યમ્- जातिलिङ्गाकृतिव्यवस्थानियामकं निर्माणनाम ।

અર્થ- એકેન્દ્રિયઆદિ જાતિમાં લિંગ અને આકૃતિની વ્યવસ્થાનું જે નિયમન (ગોઠવણ) કરે તે

નિર્માણનામ કર્મ.

ભાષ્યમ્- સત્યાં પ્રાપ્તૌ નિર્મિતાનામપિ શરીરાણાં બન્ધકં બન્ધનનામ ।

અર્થ- (શરીરનામકર્મના ઉદ્વયથી પુદ્ગલો) પ્રાપ્ત થયે છતે રચના કરાયેલ શરીરોને બાંધનારૂં (અવિયુક્ત, અભિન્ન રાખનાર) તે બંધનનામ કર્મ છે.

ભાષ્યમ્- અન્યથા હિ વાલુકાપુરુષવદબદ્ધાનિ શરીરાણિ સ્યુરિતિ ।

અર્થ- નહીંતર (જે તે ન હોય તો) રેતના પુરુષની માફક (ભિન્ન-ભિન્ન) વિયુક્ત થઈ જાય.

ભાષ્યમ્- બદ્ધાનામપિ ચ સંઘાતવિશેષજનકં પ્રચયવિશેષાત્ સંઘાતનામ દારુમૃત્પિણ્ડાયઃ સંઘાતવત્ ।

અર્થ- બંધાયેલ એવા પણ પુદ્ગલોને વિશિષ્ટ રચનાથી સમુહવિશેષને ઉત્પન્ન કરનાર સંઘાતનામ કર્મ છે. કાષ્ઠપિંડ, માટીપિંડ અને લોહપિંડની જેમ (સંઘાત-કહેવાય.)

ભાષ્યમ્- સંસ્થાનનામ ષડ્વિધં, તદ્યથા-સમચતુરસ્રનામ ન્યગ્રોધપરિમળ્ડલનામ સાદિનામ કુબ્જનામ વામનનામ હુન્ડનામેતિ ।

અર્થ- સંસ્થાનનામકર્મ છ પ્રકારે છે. તે આ રીતે- (૧) સમચતુરસ્ર સંસ્થાનનામ, (૨) ન્યગ્રોધપરિમળ્ડલ, (૩) સાદિસંસ્થાન નામ, (૪) કુલ્લ સંસ્થાનનામ, (૫) વામન સંસ્થાનનામ અને (૬) હુંડક સંસ્થાનનામ,

ભાષ્યમ્- સંહનનનામ ષડ્વિધં, તદ્યથા-વજ્રર્ષભનારાચનામ અર્ધવજ્રર્ષભનારાચનામ નારાચનામ અર્ધનારાચનામ કીલિકાનામ સૃપાટિકાનામેતિ ।

અર્થ- સંઘયણનામકર્મ છ પ્રકારે છે. તે આ રીતે. (૧) વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણનામ, (૨) અર્ધવજ્રઋષભનારાચ^૧ સંઘયણનામ, (૩) નારાચ સંઘયણનામ, (૪) અર્ધનારાચ સંઘયણનામ, (૫) કીલિકા સંઘયણનામ, (૬) સૃપાટિકા (છેવકું) સંઘયણનામ,

ભાષ્યમ્- સ્પર્શનામાષ્ટવિધં કઠિનનામાદિ । રસનામાનેકવિધં તિક્તનામાદિ । ગન્ધનામાનેકવિધં સુરભિગન્ધનામાદિ । વર્ણનામાનેકવિધં કાલનામાદિ ।

અર્થ- સ્પર્શનામકર્મ આઠ પ્રકારે છે- કઠિન (કર્કશ) નામાદિ (કર્કશ, મૃદુ, ગુરૂ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત, ઉષ્ણ) રસનામકર્મ અનેક પ્રકારે છે- તીખો આદિ (તીખો, કડવો, ખાટો, તુરો, મીઠો, ખારો^૨) ગંધનામ બે પ્રકારે છે- સુરભિગંધાદિ (સુરભિગંધ, દુરભિગંધ). વર્ણનામ અનેક પ્રકારે છે- શ્યામ આદિ (શ્યામ (કાળો), ધોળો, લાલ, પીળો, સફેદ.)

૧. 'વજ્રસ્યાદ્ઋષભસ્યાદ્દેનરાચસ્યાદ્દેન' इति- भाष्यकारमतं,...(हारि. टीका) કર્મત્રયમાં તો '(૨) ઋષભનારાચ' સંઘયણ ફરમાવેલ છે.

૨. કેટલાક આચાર્યભગવંતો મીઠારસની અદર ખારારસનો સમાવેશ કરે છે.

ભાષ્યમ્- ગતાવુત્પત્તુકામસ્યાન્તર્ગતૌ વર્તમાનસ્ય તદભિમુખમાનુપૂર્વ્યા તત્પ્રાપ્તિસમર્થમાનુપૂર્વીનામેતિ, નિર્માણનિર્મિતાનાં શરીરાક્ષોપાક્ષાનાં વિનિવેશક્રમનિયામકમાનુપૂર્વીનામેત્યપરે ।

અર્થ- ગતિમાં ઉત્પન્ન થવાની ઈચ્છાવાળાને (પરભવમાં જતાં) તે ગતિની સન્મુખ અન્તર્ગતિમાં વર્તતા જીવને આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને અનુસારે તે (સ્થાન) ને પ્રાપ્ત કરાવવામાં સમર્થ (જે કર્મ તે) આનુપૂર્વીનામ કર્મ. 'નિર્માણનામકર્મ વડે બનાવાયેલ શરીરના અંગો અને ઉપાંગોના રચનાસ્થાનના કર્મનું નિયમન કરનાર કર્મ તે આનુપૂર્વી નામ' આવું કેટલાક આચાર્ય ભગવંતો કહે છે.

ભાષ્યમ્- અગુરુલઘુ પરિણામનિયામકમગુરુલઘુનામ ।

અર્થ- અગુરુલઘુપરિણામ ગોઠવી આપનાર તે અગુરુલઘુનામ કર્મ.

ભાષ્યમ્- શરીરાક્ષોપાક્ષોપઘાતકમુપઘાતનામ, સ્વપરાક્રમવિજયાદ્યુપઘાતજનકં વા ।

અર્થ- શરીરના અંગો અને ઉપાંગોને ઉપઘાત કરનાર કર્મ તે ઉપઘાતનામકર્મ. અથવા પોતાના પરાક્રમ કે વિજય વગેરેનો નાશ કરનાર કર્મ તે ઉપઘાતનામ કર્મ.

ભાષ્યમ્- પરત્રાસપ્રતિઘાતાદિજનકં પરાઘાતનામ । આતપસામર્થ્યજનકમાતપનામ । પ્રકાશસામર્થ્ય-જનકમુદ્યોતનામ । પ્રાણાપાનપુદ્ગલગ્રહણસામર્થ્યજનકમુચ્છવાસનામ લબ્ધિશિક્ષદ્વિપ્રત્યયસ્યા-કાશગમનસ્ય જનકં વિહાયોગતિનામ ।

અર્થ- બીજાને ત્રાસ કરનારું અને (પ્રતિભા વગેરેનો) નાશ આદિ કરનારું કર્મ તે પરાઘાતનામકર્મ. તાપ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જે કર્મમાં છે તે આતપનામકર્મ. (જેમકે સૂર્યના રત્નોથી તડકો થાય છે. રત્નો સિવાય બીજાને આ કર્મ ઉદયમાં હોતું નથી.) (શીતલ) પ્રકાશના સામર્થ્યને ઉત્પન્ન કરનાર તે ઉદ્યોતનામ (જેમકે ચંદ્રમા, ખદ્યોત વગેરે). પ્રાણાપાન વર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહણના સામર્થ્યને ઉત્પન્ન કરનાર તે ઉચ્છવાસનામકર્મ. દિવતાદિની દેવપણા આદિની સાથે ઉત્પન્ન થયેલી જે) લબ્ધિ અને (તપથી યા સિદ્ધાંતનું અધ્યયન કરતાં) શિક્ષાથી જે ઋદ્ધિ-તે ઋદ્ધિના હેતુભૂત આકાશ ગમનને કરનાર કર્મ તે વિહાયોગતિનામકર્મ.

ભાષ્યમ્- પૃથક્શરીરનિર્વર્તકં પ્રત્યેકશરીરનામ, અનેકજીવસાધારણશરીરનિર્વર્તકં સાધારણ-શરીરનામ, ત્રસભાવનિર્વર્તકં ત્રસનામ, સ્થાવરભાવનિર્વર્તકં સ્થાવરનામ, સૌભાગ્યનિર્વર્તકં સુભગનામ, દૌર્ભાગ્યનિર્વર્તકં દુર્ભગનામ, સૌસ્વર્યનિર્વર્તકં સુસ્વરનામ, દૌસ્વર્યનિર્વર્તકં દુસ્વરનામ, શુભભાવશોભામાજ્ઞલ્યનિર્વર્તકં શુભનામ, તદ્વિપરીતનિર્વર્તકમશુભનામ, સૂક્ષ્મશરીરનિર્વર્તકં સૂક્ષ્મનામ, બાદરશરીરનિર્વર્તકં બાદરનામ ।

અર્થ- ભિન્ન ભિન્ન શરીરની (એટલે એક જીવને એક શરીરની) રચના કરનાર -તે પ્રત્યેક શરીરનામ. અનેક જીવ વચ્ચે એક શરીરની રચના કરનાર તે સાધારણ શરીરનામ. (બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના

જીવો તેમના) ત્રસભાવને કરનાર કર્મ તે ત્રસનામ. એક સ્થાને સ્થિર રહે તેવા સ્થાવર ભાવને કરનાર કર્મ તે સ્થાવારનામ. સૌભાગ્યભાવ કરનાર કર્મ તે સુભગનામ. મનના અપ્રિયભાવને કરનાર કર્મ તે દુર્ભગનામ. સુંદર સ્વરપણાને કરનાર (જે સ્વર સાંભળવાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેવું) કર્મ તે સુસ્વરનામ. જે સ્વર સાંભળવાથી અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેવા સ્વરને કરનાર કર્મ તે દુઃસ્વરનામ. શુભભાવ, શોભા અને મંગલને બનાવનાર કર્મ તે શુભનામ કર્મ. તેનાથી વિપરીત ભાવને કરનાર તે અશુભનામ. સૂક્ષ્મશરીરને બનાવનાર કર્મ સૂક્ષ્મનામકર્મ. સ્થૂલશરીરની રચના કરનાર તે બાદરનામકર્મ.

ભાષ્યમ્- પર્યાપ્તિઃ પञ्चविधा, तद्यथा-आहारपर्यापत्तिः शरीरपर्यापत्तिः इन्द्रियपर्यापत्तिः प्राणापानपर्यापत्तिः भाषापर्यापत्तिरिति, पर्यापत्तिः क्रियापरिसमाप्तिरात्मनः, शरीरेन्द्रियवाङ्मनःप्राणापानयोग्यदलिकद्रव्याहरण-क्रियापरिसमाप्तिराहारपर्यापत्तिः, गृहीतस्य शरीरतया संस्थापनक्रियापरिसमाप्तिः शरीरपर्यापत्तिः, संस्थापन-रचना घटनमित्यर्थः, त्वगादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्यापत्तिः, प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्य-ग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्यापत्तिः, भाषायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्ति-निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्यापत्तिः, मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहण-निसर्गशक्ति-निर्वर्तनक्रियापरि-समाप्तिर्मनःपर्यापत्तिरित्येके, आसां युगपदारब्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वात् सूत्रदावादिकर्तनघटनवत्, यथासङ्ख्यं च निदर्शनानि गृहदलिकग्रहणस्तम्भस्थूणाद्वारप्रवेश-निर्गमस्थानशयनादિક्रियानિर्वर्तनानीति, पर्यापत्तिनिर्वर्तकं पर्याप्तिनाम, अपर्यापत्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनाम तत्परिणामयोग्यदलिकद्रव्यमात्मना नोपात्तमित्यर्थः ।

અર્થ- પર્યાપ્તિ પાંચ પ્રકારે છે. તે આ રીતે- (૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીર પર્યાપ્તિ, (૩) ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ અને (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ. પર્યાપ્તિ- જીવની વિવક્ષિત ક્રિયાની સમાપ્તિ. આહારપર્યાપ્તિ- શરીર, ઈન્દ્રિય, વાણી, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય દલિકો ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ તે આહારપર્યાપ્તિ. શરીરપર્યાપ્તિ- ગ્રહણ કરેલ (પુદ્ગલસમુહ) ને શરીરપણાવડે સંસ્થાપન રૂપ ક્રિયાની સમાપ્તિ તે શરીરપર્યાપ્તિ. અહીં સંસ્થાપન એટલે રચના, બનાવવું એવો અર્થ છે. ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ- ત્વચાદિ ઈન્દ્રિયો બનાવના રૂપ ક્રિયાની સમાપ્તિ તે ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિ-શ્વાસોચ્છ્વાસયોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવારૂપ અને છોડવારૂપ શક્તિ બનાવવાની ક્રિયાની સમાપ્તિ તે પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિ. ભાષાપર્યાપ્તિ- ભાષાયોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવારૂપ અને છોડવારૂપ શક્તિ બનાવવાની ક્રિયાની સમાપ્તિ તે ભાષાપર્યાપ્તિ. કેટલાક આચાર્યભગવંતો છઠ્ઠી મનઃપર્યાપ્તિ પણ કહે છે. મનઃ પર્યાપ્તિ - મનને યોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવારૂપ અને છોડવારૂપ શક્તિ બનાવવાની ક્રિયાની સમાપ્તિ તે મનઃપર્યાપ્તિ. એકીસાથે આરંભાયેલ એવી પણ આ પર્યાપ્તિઓની ઉત્તરોત્તર અધિક-અધિક સૂક્ષ્મ હોવાથી સમાપ્તિ ક્રમશઃ થાય છે. જેમકે, સુતરકાંતનાર-જાડા સુતરકાંતનાર કરતાં ઝીણું સુતરકાંતનારને વધારેવાર થાય તેમ. એનાં અનુક્રમે દૃષ્ટાંત - ઘરમાટે પ્રથમ લાકડાનું ગ્રહણ, (ત્યારબાદ) સ્તંભ, ખીલા (વગેરે. ત્યારબાદ) બારણાં (પછી) પ્રવેશ અને નીકળવાના સ્થાનો (અને પછી) શયનાદિ ક્રિયાઓની રચના થાય. (તેમ ક્રમશઃ પર્યાપ્તિઓ થાય છે.) પર્યાપ્તિઓને બનાવનાર પર્યાપ્તિનામ.

પર્યાપ્તિઓને પૂરી ન થવા દેનાર તે અપર્યાપ્તિનામ. અપર્યાપ્તિનામ એટલે, (પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થાય) તેવા પરિણામયોગ્ય દલિક દ્રવ્ય પોતે ગ્રહણ કરેલ છે.

ભાષ્યમ્- સ્થિરત્વનિર્વર્તકં સ્થિરનામ, વિપરીતમસ્થિરનામ, આદેયભાવનિર્વતકમાદેયનામ, વિપરીત-મનાદેયનામ, યશોનિર્વર્તકં યશોનામ, વિપરીતમયશોનામ, તીર્થકરત્વનિર્વર્તકં તીર્થકરનામ તાંસ્તાન્ ભાવાન્ નામયતીતિ નામ, एवं सोत्तरभेदो नामकर्मभेदोऽनेकविधः प्रत्येतव्यः ॥૧૨॥

અર્થ- (હાડકાં, દાંત આદિની) નિશ્ચલતા કરનાર તે સ્થિરનામ. તેનાથી વિપરીત અસ્થિરનામકર્મ. પોતાનું વચન ગ્રાહ્યભાવને બનાવનાર કર્મ તે આદેયનામ (એટલે કે આદેયભાવને કરનાર તે આદેયનામ.) તેનાથી વિપરીત અનાદેયનામ. કીર્તિ ફેલાવનાર તે યશનામ. તેનાથી વિપરીત અપયશનામ. શ્રી તીર્થકરપણાની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તે તીર્થકરનામકર્મ. જે ગતિ-જાતિ આદિ તે તે પ્રકારના ભાવો તરફ લઈ જાય છે તે નામકર્મ. એ પ્રમાણે ઉત્તરભેદો સહિત નામકર્મના ભેદો અનેક પ્રકારે થાય છે. ॥૧૨॥

સૂત્રમ્- ઉચ્ચૈર્નીચૈશ્ચ ॥૮-૧૩॥

અર્થ- ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર (એમ બે પ્રકારે) ગોત્ર કર્મ છે.

ભાષ્યમ્- ઉચ્ચૈર્ગોત્રં નીચૈર્ગોત્રં ચ, તત્રોચ્ચૈર્ગોત્રં દેશજાતિકુલસ્થાનમાનસત્કારૈશ્વર્યાદ્યુત્કર્ષનિર્વર્તકમ્, વિપરીતં નીચૈર્ગોત્રં ચણ્ડાલમુષ્ટિકવ્યાધમત્સ્યબન્ધદાસ્યાદિનિર્વર્તકમ્ ॥૧૩॥

અર્થ- ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર. (એમ બે પ્રકારે ગોત્રકર્મ.) તેમાં ઉચ્ચગોત્ર-દેશ, જાતિ, કુળ, સ્થાન, માન, સન્માન, ઐશ્વર્ય આદિના ઉત્કર્ષને કરનાર તે. નીચગોત્ર- તેનાથી વિપરીત તે. જે ચણ્ડાલ, કસઈ, શિકારી, મચ્છીમાર, દાસપણું (વગેરે) કરનાર તે. ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- દાનાદીનામ્ ॥ ૮-૧૪ ॥

અર્થ- દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય એ પાંચના અંતરાય કરનાર અંતરાયકર્મ છે.

ભાષ્યમ્- અન્તરાયઃ પञ्चविधः, तद्यथा-दानस्यान्तरायः लाभस्यान्तरायः भोगस्यान्तरायः उपभोगस्यान्तरायः वीर्यान्तराय इति ॥૧૪॥

અર્થ- અંતરાયકર્મ પાંચ પ્રકારે છે. તે આ રીતે, (૧) દાનનો અંતરાય, (૨) લાભનો અંતરાય, (૩) ભોગનો અંતરાય, (૪) ઉપભોગનો અન્તરાય અને (૫) વીર્યાન્તરાય. ॥૧૪॥

ભાષ્યમ્- ઉક્તઃ પ્રકૃતિબન્ધઃ, સ્થિતિબન્ધં વક્ષ્યામઃ-

અર્થ- પ્રકૃતિબંધ કહ્યો. હવે સ્થિતિબંધ કહીશું.

સૂત્રમ્- આદિતસ્તિસૃણામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટ્યઃ પરાસ્થિતિઃ ॥૮-૧૫॥

અર્થ- આદિના ત્રણ (એટલે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય) તેમજ અન્તરાયકર્મ, એ ચાર (મૂળકર્મ)ની ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ ત્રીસ કોટાકોટી સાગરોપમની છે.

ભાષ્યમ્- આદિતસ્તિસૃણાં કર્મપ્રકૃતીનાં-જ્ઞાનાવરણદર્શનાવરણવેદ્યાનાં અન્તરાયપ્રકૃતેશ્ચ ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટ્યઃ પરા સ્થિતિઃ ॥૧૫॥

અર્થ- શરૂઆતની ત્રણ કર્મપ્રકૃતિ-એટલે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીયની અને અન્તરાય પ્રકૃતિની ત્રીસકોડાકોડીસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ છે. ॥૧૫॥

સૂત્રમ્- સપ્તતિર્મોહનીયસ્ય ॥૮-૧૬॥

અર્થ- મોહનીયકર્મની સીતેરકોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે.

ભાષ્યમ્- મોહનીયકર્મપ્રકૃતેઃ સપ્તતિઃ સાગરોપમકોટીકોટ્યઃ પરા સ્થિતિઃ ॥૧૬॥

અર્થ- મોહનીયકર્મપ્રકૃતિની સીતેરકોડાકોડીસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે. ॥૧૬॥

સૂત્રમ્- નામગોત્રયોર્વિંશતિઃ ॥૮-૧૭॥

અર્થ- નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ વીસકોડાકોડી સાગરોપમ છે.

ભાષ્યમ્- નામગોત્રપ્રકૃત્યોર્વિંશતિઃ સાગરોપમકોટીકોટ્યઃ પરા સ્થિતિઃ ॥૧૭॥

અર્થ- નામ અને ગોત્રપ્રકૃતિની વીસકોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે. ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાણ્યાયુષ્કસ્ય ॥૮-૧૮॥

અર્થ- આયુષ્યકર્મની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે.

ભાષ્યમ્- આયુષ્યકર્મપ્રકૃતેસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાણિ પરા સ્થિતિઃ ॥૧૮॥

અર્થ- આયુષ્યપ્રકૃતિની તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે. ॥૧૮॥

સૂત્રમ્- અપરાદ્વાદશમુહૂર્તા વેદનીયસ્ય ॥૮-૧૯॥

અર્થ- વેદનીયકર્મની જઘન્યસ્થિતિ બારમુહૂર્ત છે.

ભાષ્યમ્- વેદનીયપ્રકૃતેરપરા દ્વાદશ મુહૂર્તા સ્થિતિરિતિ ॥૧૯॥

અર્થ- વેદનીયપ્રકૃતિની જઘન્ય બારમુહૂર્ત સ્થિતિ છે. ॥૧૯॥

સૂત્રમ્- નામગોત્રયોરષ્ટૌ ॥૮-૨૦॥

અર્થ- નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની જઘન્યની સ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત છે.

ભાષ્યમ્- નામગોત્રપ્રકૃત્યોરષ્ટૌ મુહૂર્તા અપરા સ્થિતિર્ભવતિ ॥૨૦॥

અર્થ- નામ અને ગોત્રપ્રકૃતિની આઠમુહૂર્ત જઘન્ય સ્થિતિ છે. ॥૨૦॥

સૂત્રમ્- શેષાણામન્તર્મુહૂર્તમ્ ॥૮-૨૧॥

અર્થ- બાકીના કર્મની એટલે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, આયુષ્ય અને અંતરાયકર્મપ્રકૃતિની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત છે.

ભાષ્યમ્- વેદનીયનામગોત્રપ્રકૃતિભ્યઃ શેષાણાં જ્ઞાનાવરણદર્શનાવરણમોહનીયાઽઽયુષ્કાઽન્તરાયપ્રકૃતી- નામપરા સ્થિતિરન્તર્મુહૂર્ત ભવતિ ।

અર્થ- વેદનીય, નામ અને ગોત્ર (આ ત્રણ) પ્રકૃતિ સિવાયની જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, આયુષ્ય અને અંતરાયકર્મપ્રકૃતિની જઘન્યસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત હોય છે.

ભાષ્યમ્- ઉક્તઃ સ્થિતિબન્ધઃ અનુભાવબન્ધં વક્ષ્યામઃ- ॥૨૧॥

અર્થ- સ્થિતિબંધ કહ્યો, હવે અનુભાવબંધ કહીશું... ॥૨૧॥

સૂત્રમ્- વિપાકોઽનુભાવઃ ॥૮-૨૨॥

અર્થ- કર્મનો વિપાક તે અનુભાવ.

ભાષ્યમ્- સર્વાસાં પ્રકૃતીનાં ફલં વિપાકોદયોઽનુભાવો ભવતિ, વિવિધઃ પાકો વિપાકઃ, સ તથા ચાન્યથા ચેત્યર્થઃ । જીવઃ કર્મવિપાકમનુભવન્ કર્મપ્રત્યયમેવાનાભોગવીર્યપૂર્વકં કર્મસંક્રમં ક્રોતિ ઉત્તરપ્રકૃતિષુ સર્વાસુ મૂલપ્રકૃત્યભિન્નાસુ, ન તુ મૂલપ્રકૃતિષુ સંક્રમો વિદ્યતે, બન્ધવિપાકનિમિત્તા- ન્યજાતિયકત્વાત્, ઉત્તરપ્રકૃતિષુ ચ દર્શનચારિત્રમોહનીયયોઃ સમ્યગ્મિથ્યાત્વવેદનીયસ્ય આયુષ્કસ્ય ચ જાત્યન્તરાનુબન્ધવિપાકનિમિત્તાન્યજાતિયકત્વાદેવ સંક્રમો ન વિદ્યતે । અપવર્તનં તુ સર્વાસાં પ્રકૃતીનાં વિદ્યતે, તદાયુષ્કેણ વ્યાખ્યાતમ્ ॥૨૨॥

અર્થ- સર્વપ્રકૃતિનું ફળ એટલે વિપાકનું અનુભવવું તે અનુભાવ કહેવાય. જુદી જુદી રીતે પાકવું તે વિપાક. એટલે તે રીતે યા બીજી રીતે (કર્મફળ પાકવું) તેવો અર્થ જાણવો. જીવ કર્મવિપાકને અનુભવતો કર્મનિમિત્તે જ અનાભોગવીર્ય પૂર્વક કર્મસંક્રમ કરે છે. અને તે પણ મૂળપ્રકૃતિથી અભિન્ન એવી 'સર્વ

૧. અહીં સર્વ એ ઉત્સર્ગરૂપે જાણવો. કેટલીક ઉત્તરપ્રકૃતિમાં સંક્રમ નથી પણ થતું તે આગળ આવશે. (સર્વાસ્થિતિઃ ઉત્સર્ગઃ । કાસાન્વિવ્રજતીત્યપીત્યર્થઃ । અપવદિષ્યતે ચોપરિદ્રાત્ ।, સિદ્ધ-ટીકા.

ઉત્તરપ્રકૃતિમાં થાય છે. પરંતુ મૂળપ્રકૃતિમાં સંક્રમ થતો જ નથી. (કિમકે) બન્ધનનાં નિમિત્તો અને વિપાકના નિમિત્તો ભિન્નભિન્ન જાતનાં છે. (જેમકે, જ્ઞાનાવરણીયના બંધનિમિત્તો ‘તત્પ્રદોષ-નિહ્નવમાત્સર્ય’ છે. અને વેદનીયના બંધનિમિત્તો ‘દુઃસ્વશોકતાપા...’ છે. આ રીતે બંધનિમિત્તો જુદા- તેમ વિપાક નિમિત્તો પણ જુદા. જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયે જ્ઞાન જ અવરાશે- પણ જ્ઞાનાવરણીયના પુદ્ગલો દર્શનગુણને નહિ આવે- એટલે બંધ અને વિપાક બંનેમાં જુદાપણું છે.) (ઉત્તરપ્રકૃતિમાં પણ જે સંક્રમ નથી પામતી તે હવે દર્શાવે છે.) ઉત્તરપ્રકૃતિમાં પણ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો (પરસ્પર) સંક્રમ નથી. તથા (ચારે ય) આયુષ્યનો (પરસ્પર) સંક્રમ થતો નથી (તેનું કારણ એ કે) જાત્યન્તર અનુબન્ધના નિમિત્ત અને વિપાકનિમિત્તમાં અન્ય જાતીયપણું (ભિન્નપણું) હોવાથી. અપવર્તન તો સર્વપ્રકૃતિનું થાય છે તે આયુષ્યદ્વારા (અ. ૨ - સૂ. ૫૨ માં) કહેવાયું છે. ॥૨૨॥

સૂત્રમ્- સ યથાનામ ॥૮-૨૩॥

અર્થ- તે વિપાક કર્મના નામને અનુસારે ભોગવાય છે.

ભાષ્યમ્- સોડનુભાવો ગતિનામાદીનાં યથા નામ તથા વિપચ્યતે ॥૨૩॥

અર્થ- ગતિનામકર્મ વગેરેનો તે અનુભાવ(વિપાક) જેવું કર્મનું નામ તે રીતે ઉદયમાં આવે છે. ॥૨૩॥

સૂત્રમ્- તતશ્ચનિર્જરા ॥૮-૨૪॥

અર્થ- તે (વિપાક) થી કર્મનિર્જરા થાય છે ‘ચ’ શબ્દથી ‘બીજાકારણથી પણ’ એમ સમજવું.

ભાષ્યમ્- તતશ્ચ-અનુભાવાત્કર્મનિર્જરા ભવતીતિ, નિર્જરા ક્ષયો વેદનેત્યર્થઃ, અત્ર ચશબ્દો હેત્વન્તરમપેક્ષતે, તપસા નિર્જરા ચેતિ વક્ષ્યતે ॥૨૪॥

અર્થ- તેથી એટલે અનુભાવથી કર્મનિર્જરા થાય છે. નિર્જરા, ક્ષય, વેદન એ એકાર્થવાચી છે. અહીં ‘ચ’ શબ્દ બીજા કારણની અપેક્ષા રાખે છે. ‘તે’ તપસા નિર્જરા ચ’ (અ. ૯. સૂ. ૩) માં કહેવાશે. ॥૨૪॥

ભાષ્યમ્- ઉક્તોડનુભાવબન્ધઃ, પ્રદેશબન્ધં વક્ષ્યામઃ-

અર્થ- અનુભાવબંધ કહ્યો, હવે પ્રદેશબન્ધ કહીશું.

સૂત્રમ્- નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતાઃ સર્વાત્મપ્રદેશેષુ અનન્તાનન્તપ્રદેશાઃ ॥૮-૨૫॥

અર્થ- નામનિમિત્તક (એટલે કારણભૂત સ્કંધ), સર્વ (આત્મપ્રદેશ) તરફથી, યોગવિશેષથી, સૂક્ષ્મ (સ્કંધ), એક ક્ષેત્રમાં રહેલા, સ્થિર સ્વભાવવાળા, સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં, (અને) અનન્તાનન્ત પ્રદેશોવાળા સ્કંધો આત્મા સાથે બન્ધાય છે.

ભાષ્યમ્- નામપ્રત્યયાઃ પુદ્ગલા બધ્યન્તે, નામ પ્રત્યય ઇષાં તે ઇમે નામપ્રત્યયાઃ, નામનિમિત્તા નામહેતુકા નામકારણા इत्यर्थः ।

અર્થ- નામના^૧ કારણભૂત પુદ્ગલો બંધાય છે. નામ (કર્મ) કારણ છે જેનું તે આ નામકારણો. એટલે કે નામનિમિત્તવાળા, નામહેતુવાળા, નામકારણોવાળા તેવો અર્થ જાણવો.

ભાષ્યમ્- સર્વતસ્તિર્યગૂર્ધ્વમધ્યચ્ચ બધ્યન્તે, યોગવિશેષાત્ કાયવાજ્ઞનઃકર્મયોગવિશેષાચ્ચ બધ્યન્તે ।

અર્થ- સર્વત-તીર્ચ્છ (આઠેય દિશા તરફથી), ઉપરથી, નીચેથી એમ (સર્વબાજુથી) પુદ્ગલો (આત્માસાથે) બંધાય છે. યોગવિશેષથી એટલે કાયા-વાણી અને મનની ક્રિયાવિશેષથી (પુદ્ગલો આત્મા સાથે) બંધાય છે.

ભાષ્યમ્- સૂક્ષ્મા બધ્યન્તે, ન બાદરાઃ ॥

અર્થ- સૂક્ષ્મ^૨ (પુદ્ગલસ્કંધ આત્મા સાથે) બંધાય છે, (પરંતુ) બાદર (સ્કંધ) નહિ.

ભાષ્યમ્- એકક્ષેત્રાવગાઢા બધ્યન્તે, ન ક્ષેત્રાન્તરાવગાઢાઃ ।

અર્થ-એક ક્ષેત્રમાં રહેલા (પુદ્ગલસ્કંધો) બંધાય છે, (પરંતુ) બીજા ક્ષેત્રમાં રહેલા (પુદ્ગલસ્કંધો) નહિ. (એટલે જે ક્ષેત્રમાં આત્મા રહેલો હોય તે ક્ષેત્રમાં રહેલ પુદ્ગલવર્ગણા જ ગ્રહણ કરે, તેનાથી દૂર રહેલા અર્થાત્ બીજા ક્ષેત્રમાં રહેલા પુદ્ગલો ગ્રહણ ન કરે.)

ભાષ્યમ્- સ્થિતાશ્ચબધ્યન્તે, ન ગતિ સમાપન્નાઃ ।

અર્થ- સ્થિતિશીલ (પુદ્ગલો) બંધાય છે, (પણ) ગતિપ્રાપ્ત પુદ્ગલો નહિ.

ભાષ્યમ્- સર્વાત્મપ્રદેશેષુ-સર્વ પ્રકૃતિ પુદ્ગલાઃ સર્વાત્મપ્રદેશેષુ બધ્યન્તે, એકૈકો હ્યાત્મપ્રદેશોઽનન્તૈઃ કર્મપ્રદેશૈર્બદ્ધઃ ।

અર્થ- સર્વાત્મપ્રદેશમાં- સર્વપ્રકૃતિ(કર્મ)નાં પુદ્ગલો સર્વાત્મપ્રદેશમાં બંધાય છે. એક-એક આત્મપ્રદેશ અનન્તકર્મપ્રદેશોવડે બંધાયેલ છે.

ભાષ્યમ્- અનન્તપ્રદેશાઃ કર્મગ્રહણયોગ્યાઃ પુદ્ગલા બધ્યન્તે ।

અર્થ- અનન્તાનન્તપ્રદેશી કર્મગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલો બંધાય છે.

ભાષ્યમ્- ન સદ્ઽખ્યેયાદ્ઽખ્યેયાનન્તપ્રદેશાઃ, કુતઃ ?, અગ્રહણયોગ્યત્વાત્પ્રદેશાનામિતિ, એષ પ્રદેશબન્ધો ભવતિ ॥૨૫॥ સર્વચૈતદષ્ટવિધં કર્મ પુણ્યં પાપં ચ, તત્ર-

૧. નામ એટલે કર્મ સમજવું.

૨. અહીં સૂક્ષ્મસ્કંધ અપેક્ષિત જાણવું. અનન્તાનન્ત પ્રદેશોનો સૂક્ષ્મસ્કંધ ગ્રહણયોગ્ય નથી પણ બની શકતો.

અર્થ- પરંતુ-સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનન્તા પ્રદેશો બન્ધાતા નથી. (પ્રશ્ન) શા માટે ? (જવાબ) પ્રદેશોનું (વર્ગણાનું) અગ્રહણયોગ્યપણું હોવાથી. આ પ્રદેશબન્ધ (કહ્યો) છે. ॥૨૫॥ અને આ બધા આઠ પ્રકારે પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મ છે. તેમાં...

સૂત્રમ્- સદ્વેદ્ય-સમ્યક્ત્વ-હાસ્ય-રતિ-પુરુષવેદ-શુભાયુ-નામ-ગોત્રાણિ પુણ્યમા૮-૨૬॥

અર્થ- શાંતાવેદનીય, સમ્યક્ત્વ, હાસ્ય, રતિ, પુરુષવેદ, શુભઆયુષ્ય, શુભનામ, શુભગોત્ર એ પુણ્યકર્મ કહેવાય.

ભાષ્યમ્- સદ્વેદ્યં ભૂતવ્રત્યનુકમ્પાદિહેતુકમ્ સમ્યક્ત્વવેદનીયં કેવલિશ્રુતાદીનાં વર્ણવાદાદિહેતુકં હાસ્યવેદનીયં રતિવેદનીયં પુરુષવેદનીયં શુભમાયુષ્કં-માનુષં દૈવં ચ, શુભનામ ગતિનામાદીનાં, શુભં ગોત્રં, ઉચ્ચૈર્ગોત્રમિત્યર્થઃ, इत्येतदष्टविधं કર્મ પુણ્યમ્, અતોઽન્યત્ પાપમ્ ॥૨૬॥

અર્થ- (૧) પ્રાણીઓ અને વ્રતિઓ ઉપર વિશિષ્ટ અનુકમ્પાથી ઉત્પન્ન થનાર શાંતાવેદનીય, (૨) કેવલિ-શ્રુતજ્ઞાન વગેરેની પ્રશંસાઆદિથી થનારું સમ્યક્ત્વ વેદનીય, (૩) હાસ્યવેદનીય, (૪) રતિવેદનીય, (૫) પુરુષવેદનીય, (૬) મનુષ્ય અને દેવરૂપ શુભઆયુષ્ય, (૭) શુભનામ એટલે શુભગતિનામાદિ, (૮) શુભગોત્ર એટલે ઉચ્ચગોત્ર એમ સમજવું. આ આઠ પ્રકારનું કર્મ પુણ્ય કહેવાય છે. તે સિવાયના પાપકર્મ જણાવા. ॥૨૬॥

★ ઉપસંહાર ★

કર્મનો આશ્રવ થતાની સાથે જ કર્મનો બંધ થઈ જાય છે. અને કર્મનો બંધ થયા પછી મુક્તિને અંખતા આત્માએ કોઈ પણ ઉપાયે તેને છોડે જ છૂટકો. કેમકે, નહિતર ત્યાં સુધી મુક્તિ થાય નહિ. જેમ, ખાડામાં રહેલા કાદવમાં પગ નાંખતાં જ કાદવ ચીંટી છે. અને તે કાદવને છોડે જ છૂટકો. તેમ રાત્રી ભોજનાદિરૂપ ખાડામાં રહેલા નરકાદિરૂપ કાદવમાં ખૂચતાં જ નરકાદિકર્મરૂપ કાદવ આત્મા સાથે સંલગ્ન થાય છે. અને તેને છોડે જ છૂટકો.

-આત્મા સાથે સંલગ્ન તે જ બંધ અને... તે બંધ ખતરનાક છે. કેમકે આશ્રવનું કારણ છે.

તેથી કરીને વાચકવર્ચ પૂ. ઉમાસ્વાતીજી ભગવંતે આ અધ્યાયમાં બંધના કારણો, બંધની વ્યાખ્યા, બંધના પ્રકાર તથા તેના ભેદ-પ્રભેદ, બંધ પામેલ કર્મોનો જઘન્યોત્કૃષ્ટ કાળ (સ્થિતિ), તેનો વિપાક, તેનું છૂટું પડવું, પ્રદેશબન્ધની વિશેષ સમજણ તથા અંતે પુણ્ય-પાપ બંધના પ્રકારો જણાવી આ અધ્યાય પૂરો કર્યો છે.

★ કુલ સૂત્રો- ૨૬૨ + ૨૬ = ૨૮૮

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

નવમો અધ્યાયઃ - નવમો અધ્યાય

પાણીની ટાંકી સાફ કરવાની તીવ્ર તમન્ના હોય... તે માટે નીચેનો નળ ખૂલ્લો પણ કરી દેવામાં આવે... કેમકે, ટાંકી ખાલી ન થાય તો વ્યવસ્થિત સાફ ન થઈ શકે. એક તરફ ટાંકી ખાલી કરવા નીચેનો નળ ખૂલ્લો મૂકી દીધો છે. અને બીજી તરફ... જ્યાંથી પાણી ટાંકીમાં પ્રવેશતું હોય તેવો ઉપરનો નળ... જે બંધ કરવો રહી જાય. કે ઉપરનો નળ બંધ ન કરે તો .!..! ટાંકી ક્યારે ય ખાલી થાય... ? ના... ક્યારે ય નહિ. કેમકે, જેમ નીચેથી પાણીનું નિર્ગમન ચાલું છે. તેમ ઉપરથી આગમન પણ ચાલું જ છે. જેથી ટાંકીમાં પાણી તો અવશ્ય રહેવાનું જ... પણ ખાલી થવાની નહિ... તે પ્રમાણે... એક તરફ આશ્રવરૂપે કર્મ આવ્યા જ કરે... અને બીજી તરફ ઉદયરૂપે ભોગવાતા જ જાય... તો ક્યારે ય આત્મા સકલકર્મથી મુક્ત બની શકે ખરો... ? ના... ઉદય ચાલું છે તે યોગ્ય છે... પરંતુ આશ્રવ તો અટકાવવો જ પડે... તો જ ઉદય વગેરે દ્વારા કર્મક્ષય કરી આત્મા મુક્ત બની શકે. માટે મુક્ત થવા માટે અટકાવવાની ક્રિયા એ મુખ્ય છે. બસ, અહીં ગ્રન્થકારશ્રી આ અધ્યાયમાં અટકાવવાની ક્રિયાને પમાં તત્ત્વતરીકે 'સંવર' નામ આપી વર્ણન કરે છે.

સૂત્રમ્- આશ્રવનિરોધઃ સંવરઃ ॥૯-૧॥

અર્થ- આશ્રવનો નિરોધ (અટકાવ) તે સંવર.

ભાષ્યમ્- ઉક્તો બન્ધઃ, સંવરં વક્ષ્યામઃ ।

અર્થ- બંધ કહ્યો હવે સંવર કહીશું...

ભાષ્યમ્- યથોક્તસ્ય કાયયોગાદેર્દ્વિચત્વારિશદ્વિધસ્યાશ્રવસ્ય નિરોધઃ સંવરઃ ॥૧॥

અર્થ- યથોક્ત કાયયોગાદિ બેતાલીસ પ્રકારવાળા આશ્રવનો (અ. ૬- સૂ. ૬- 'અવ્રતકષાયેન્દ્રિય.' ના ૩૯ + ૩ = ૪૨) નિરોધ તે સંવર કહેવાય. ॥૧॥

સૂત્રમ્- સગુપ્તિસમિતિધર્મા-ઽનુપ્રેક્ષાપરીષહજયચારિત્રૈઃ ॥૧-૨॥

અર્થ- તે સંવર ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય અને ચારિત્રવડે થાય છે.

ભાષ્યમ્- સ એષ સંવર એભિર્ગુપ્ત્યાદિભિરુપાયૈર્ભવતિ ॥૨॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ- તે આ સંવર આ (સૂત્રોક્ત) ગુપ્તિ આદિ ઉપાયો વડે થાય છે. ॥૨॥ વળી બીજું,...

સૂત્રમ્- તપસા નિર્જરા ચ ॥૧-૩॥

અર્થ- તપ વડે સંવર અને નિર્જરા થાય છે.

ભાષ્યમ્- તપો દ્વાદશવિધં વક્ષ્યતે, તેન સંવરો ભવતિ નિર્જરા ચ ॥૩॥

અર્થ- તપ બારપ્રકારે (અ. ૯ - સૂ. ૧૯-૨૦ માં) કહેવાશે. તે તપવડે સંવર અને નિર્જરા થાય છે. ૩

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- ઉક્તં ભવતા ગુપ્ત્યાદિભિરભ્યુપાયૈઃ સંવરો ભવતીતિ, તત્ર કે ગુપ્ત્યાદય ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે અહીં કે આપત્રીએ (અ. ૯- સૂ. ૨ માં) કહ્યું કે ગુપ્તિ આદિ ઉપાયોવડે સંવર થાય છે. તો તે ગુપ્તિ આદિ એ શું છે ? (ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- સમ્યગ્યોગનિગ્રહો ગુપ્તિઃ ॥૧-૪॥

અર્થ- સારી રીતે યોગોનો નિગ્રહ તે ગુપ્તિ .

ભાષ્યમ્- સમ્યગિતિ વિધાનતો જ્ઞાત્વાઽભ્યુપેત્ય સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકં ત્રિવિધસ્ય યોગસ્ય નિગ્રહો ગુપ્તિઃ ।

અર્થ- સમ્યગ્ એટલે, (યોગને) ભેદપૂર્વક જાણીને અને સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક સ્વીકારીને ત્રણ પ્રકારના યોગનો નિરોધ.

ભાષ્યમ્- કાયગુપ્તિર્વાગ્ગુપ્તિર્મનોગુપ્તિરિતિ, તત્ર શયનાઽસનાઽદાનનિક્ષેપસ્થાનચઙ્ક્રમણેષુ કાયચેષ્ટા- નિયમઃ કાયગુપ્તિઃ ।

અર્થ- કાયગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, અને મનોગુપ્તિ. (આ ત્રણ ગુપ્તિ છે.) તેમાં-શયન, આસન, લેવું, મુકવું, ઉભારહેવું, ગમન કરવું- તેમાં કાયગુપ્તિનો નિયમ રાખવો- તે કાયગુપ્તિ.

ભાષ્યમ્- યાચનપૃચ્છનપ્રશ્નવ્યાકરણેષુ વાઙ્નિયમો મૌનમેવ વા વાગ્ગુપ્તિઃ ।

અર્થ- માંગવું, પૂછવું કે પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં વાણીનું નિયમન રાખવું અથવા મૌન રહેવું. તે વાગ્ગુપ્તિ.

ભાષ્યમ્- સાવદ્યસંકલ્પનિરોધઃ કુશલસંકલ્પઃ કુશલાકુશલસંકલ્પનિરોધ એવ વા મનોગુપ્તિરિતિ ॥૪॥
અર્થ- સાવદ્ય સંકલ્પ (વિચાર) ને રોકવા, કુશલ સંકલ્પ અથવા કુશલ-અકુશલ સંકલ્પો રોકવા- તે મનોગુપ્તિ. ॥૪॥

સૂત્રમ્- ઈર્યાભાષૈષણાઽઽદાનનિક્ષેપોત્સર્ગાઃ સમિતયઃ ॥૯-૫॥

અર્થ- ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાનનિક્ષેપ સમિતિ અને ઉત્સર્ગ સમિતિ. આ પાંચ સમિતિ છે.

ભાષ્યમ્- સમ્યગીર્યા સમ્યગ્ભાષા સમ્યગેષણા સમ્યગાદાનનિક્ષેપૌ સમ્યગુત્સર્ગ ઇતિ પઞ્ચ સમિતયઃ । તત્રાવશ્યકાયૈવ સંયમાર્થં સર્વતો યુગમાત્રનિરીક્ષણાયુક્તસ્ય શનૈર્ન્યસ્તપદા ગતિરીર્યાસમિતિઃ ।

અર્થ- સમ્યગ્ (આગમોક્ત રીતની) ઈર્યાસમિતિ, સમ્યગ્ભાષાસમિતિ, સમ્યગ્એષણાસમિતિ, સમ્યગ્આદાન-નિક્ષેપસમિતિ અને સમ્યગ્ઉત્સર્ગ સમિતિ એ પાંચ સમિતિઓ છે. તેમાં (ઈર્યાસમિતિ) આવશ્યક કાર્ય માટે જ સંયમાર્થે ચારે તરફ યુગપ્રમાણ નિરીક્ષણથી યુક્ત (આત્માની) ધીમે ધીમે મૂકાયેલ પગલાં વાળી ગતિ. તે ઈર્યાસમિતિ.

ભાષ્યમ્- હિતમિતાસંદિગ્ધાનવદ્યાર્થનિયતભાષણં ભાષાસમિતિઃ ।

અર્થ- હિત, મિત (અલ્પ), અશંકિત, નિરવદ્ય (ષડ્-જીવનિકાયને પીડા ન કરનાર) અર્થરૂપ હંમેશ બોલવું. તે ભાષાસમિતિ. (અર્થાત્ હિતાદિલક્ષણ યુક્ત બોલવું- તે ભાષાસમિતિ.)

ભાષ્યમ્- અન્ન-પાન-રજોહરણ-પાત્ર-ચીવરાદીનાં ધર્મસાધનાનામાશ્રયસ્ય ચોદ્રમોત્પાદનૈષણાદોષ-વર્જનમેષણાસમિતિઃ ।

અર્થ- આહારપાણી, રજોહરણ, પાત્રા, વસ્ત્ર આદિ ધર્મ-સાધનો અને વસતિના, ઉદ્દગમ દોષ (૧૬ દોષ) ઉત્પાદન દોષ (૧૬ દોષ) અને એષણાદોષ (૧૦ દોષ) આ દોષોનું વર્જન (અર્થાત્ આ દોષો રહિત જે આહારાદિની ગવેષણા)- તે એષણા સમિતિ.

ભાષ્યમ્- રજોહરણપાત્રચીવરાદીનાં પીઠફલકાદીનાં ચાવશ્યકાર્થં નિરીક્ષ્ય પ્રમૃજ્ય ચાદાનનિક્ષેપૌ આદાનનિક્ષેપણાસમિતિઃ ।

રજોહરણ, પાત્રા, વસ્ત્ર આદિ લેવાતાં પાટ-પાટલાદિ જોઈને અને પ્રમાણ ને લેવા-મૂકવા તે આદાન નિક્ષેપણા સમિતિ.

ભાષ્યમ્- સ્થણ્ડિલે સ્થાવરજન્મજન્તુવર્જિતે નિરીક્ષ્ય પ્રમૃજ્ય ચ મૂત્રપુરીષાદીનામુત્સર્ગ ઉત્સર્ગસમિતિરિતિ ॥૫॥

અર્થ- (પૃથ્વીકાયાદિ) સ્થાવર તેમજ ત્રસકાયજીવોથી રહિત ભૂમિ જોઈ-તપાસી (પ્રમાણ) માનુ, ઠલો વગેરે પરઠવવું- તે ઉત્સર્ગ સમિતિ (અર્થાત્ પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ.) ॥૫॥

**સૂત્રમ્- ઉત્તમઃ ક્ષમા-માર્દવા-ડડર્જવ-શૌચ-સત્ય-સંયમ-તપસ્ત્યાગા-ડડકિચ્ચન્ય-
બ્રહ્મ-ચર્યાણિ ધર્મઃ।૧-૬।**

અર્થ- ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આર્કિચ્ચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય આ દશ ઉત્તમ ધર્મ છે. (સાધુ ધર્મ છે.)

ભાષ્યમ્- इत्येष दशविधोऽनगारधर्मः उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति ।

અર્થ- આ દશપ્રકારનો યતિધર્મ ઉત્તમગુણોની વૃદ્ધિયુક્ત હોય છે.

ભાષ્યમ્- तत्र क्षमा तितिक्षा सहिष्णुत्वं क्रोधनिग्रह इत्यनर्थान्तरम् ।

અર્થ- તેમાં-ક્ષમા, તિતિક્ષા, સહિષ્ણુપણું, ક્રોધનિગ્રહ એ એકાર્થવાચી છે.

ભાષ્યમ્- तत्कथं क्षमितव्यमिति चेदुच्यते, क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभावचिन्तनात् ।

અર્થ- ‘તે ક્ષમા કેવી રીતે રાખી શકાય...’ ? એમ પૂછતાં હો...તો...! ક્રોધના નિમિત્તનું આત્મામાં વિદ્યમાનપણું છે કે નહિ ? તે વિચારવાથી (ક્ષમા રખાય.)

ભાષ્યમ્- परैः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावचिन्तनादभावचिन्तनाच्च क्षमितव्यं, भावचिन्तनात् तावद् विद्यन्ते मय्येते दोषाः, किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीति क्षमितव्यम्, अभावचिन्तनादपि क्षमितव्यं, नैते विद्यन्ते मयि दोषा यानज्ञानादसौ ब्रवीतीति क्षमितव्यं, किञ्चान्यत्-

અર્થ- (અથવા) બીજાઓ વડે પ્રયોજાયેલ ક્રોધના નિમિત્તોનું આત્મામાં વિદ્યમાનપણું છે.’ એમ વિચારવાથી અને ‘નથી’ એમ વિચારવાથી ક્ષમા રાખી શકાય છે.

(તે આ રીતે) ‘વિદ્યમાનપણું છે’ એમ વિચારવાથી ‘તે દોષો મારામાં વિદ્યમાન છે... તો તેમાં આ શું જૂઠું બોલે છે. (અર્થાત્-જૂઠું નથી બોલતો-સાચું જ કહે છે.)’ એમ વિચારી ક્ષમા રાખવી જોઈએ. ‘વિદ્યમાન પણું ન હોય’ એમ વિચારવાદ્વારા પણ ક્ષમા રાખવી જોઈએ. (તે આ રીતે) જે દોષો મારામાં નથી, તે (દોષો) ને તે અજ્ઞાનથી (મારામાં) છે. એમ આ બોલે છે. તે રીતે ક્ષમા દાખવવી. વળી બીજું,...

ભાષ્યમ્- क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमितव्यम्, क्रुद्धस्य हि विद्वेषासादनस्मृतिभ्रंशव्रतलोपादयो दोषा भवन्तीति, किञ्चान्यत्-

અર્થ- ક્રોધના દોષની વિચારણા કરવાથી (પણ) ક્ષમા દાખવવી, ક્રુદ્ધ આત્માને દ્વેષ, અનાદર, યાદશક્તિનો નાશ, વ્રતનો નાશ વગેરે થાય છે. વળી બીજું,...

ભાષ્યમ્- બાલસ્વભાવચિન્તનાચ્ચ પરોક્ષપ્રત્યક્ષાક્રોશતાડનમારણધર્મભ્રંશાનામુત્તરોત્તરરક્ષાર્થ, બાલ ઇતિ મૂઢમાહ, પરોક્ષમાક્રોશતિ બાલે ક્ષમિતવ્યમેવ, એવંસ્વભાવા હિ બાલા ભવન્તિ, દિષ્ટ્યા ચ માં પરોક્ષ માક્રોશતિ ન પ્રત્યક્ષમિતિ લાભએવમન્તવ્યાઃ । પ્રત્યક્ષમપ્યાક્રોશતિ બાલે ક્ષમિતવ્યં, વિદ્યત એવૈતદ્વાલેષુ, દિષ્ટ્યા ચ માં પ્રત્યક્ષમાક્રોશતિ, ન તાડયતિ, એતદપ્યસ્તિ બાલેષ્વિતિ લાભ એવ મન્તવ્યઃ, તાડયત્યપિ બાલે ક્ષમિતવ્યમ્, એવંસ્વભાવા હિ બાલા ભવન્તિ, દિષ્ટ્યા ચ માં તાડયતિ, ન પ્રાણૈર્વિયોજયતીતિ, એતદપિ વિદ્યતે બાલેષ્વિતિ, પ્રાણૈર્વિયોજયત્યપિ બાલે ક્ષમિતવ્યં, દિષ્ટ્યા ચ માં પ્રાણૈર્વિયોજયતિ, ન ધર્માદ્ ભ્રંશયતીતિ ક્ષમિતવ્યમ્, એતદપિ વિદ્યતે બાલેષ્વિતિ લાભ એવ મન્તવ્યઃ । કિંચાન્યત્-

અર્થ- અને બાળસ્વભાવ (અજ્ઞાન સ્વભાવ) ચિન્તવવાથી તેમજ પરોક્ષ આક્રોશ (બીજા સામે પોતાના આક્ષેપો), પ્રત્યાક્રોશ (પોતાની સામે પોતાના આક્ષેપો), તાડન, મારણ, ધર્મભ્રષ્ટ (નાશ) નું ઉત્તરોત્તર રક્ષણ માટે ક્ષમા રાખવી જોઈએ. ‘બાલ’ એ પ્રમાણે મૂઢ (અજ્ઞાન) ને કહે છે. પરોક્ષઆક્રોશ કરે છે તે બાલ(મૂઢ) ઉપર ક્ષમા દાખવવી જ જોઈએ. અહીં એમ વિચારવું કે ‘મૂઢ આવા ભાવવાળો જ હોય છે. ભાગ્યયોગે બીજા સામે મારીઉપર આક્ષેપો કરે છે (અર્થાત્ મારી નિંદા કરે છે) પરંતુ પ્રત્યક્ષ (મારી સામે) તો નથી કરતો ને...’ એ પ્રમાણે લાભ જ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રત્યક્ષ આક્રોશ કરે છે તે પણ મૂઢ આત્મા ઉપર ક્ષમા દાખવવી. (આ રીતે) અજ્ઞાનીઓમાં આવું જ હોય છે. ભાગ્યયોગે મારી સામે આક્રોશ (જ) કરે છે. પરંતુ મારતો (પીડતો)તો નથીને... આવું પણ અજ્ઞાનીઓમાં હોય છે’ માટે લાભ જ માનવો. મારતા એવા મૂઢ આત્મા ઉપરપણ ક્ષમા દાખવવી. ‘આવા સ્વભાવવાળા જ અજ્ઞાનીઓ હોય છે. ભાગ્યયોગે મને (માત્ર) મારે જ છે..પરંતુ પ્રાણનો નાશ તો નથી કરતો ને.. આવું પણ અજ્ઞાનીઓમાં હોય છે. પ્રાણનાશ કરનાર અજ્ઞાની ઉપર પણ ક્ષમા દાખવવી. ‘ભાગ્યયોગે મારા પ્રાણોનો જ નાશ કરે છે ને... પરંતુ મને ધર્મથી તો ભ્રષ્ટ (નાશ) નથી કરતો ને...’ એ પ્રમાણે વિચારી ક્ષમા દાખવવી. આવું પણ મૂઢ આત્મામાં હોય છે. જેથી લાભ જ માનવો (તેથી ક્રોધ ન થાય). વળી બીજું,...

ભાષ્યમ્- સ્વકૃતકર્મફલાભ્યાગમાચ્ચ, સ્વકૃતકર્મફલાભ્યાગમોડયં મમ, નિમિત્તમાત્રં પર ઇતિ ક્ષમિતવ્યં । કિંચાન્યત્

અર્થ- પોતાના વડે કરાયેલા કર્મનું ફળ આવવાથી (આ મારે છે એમ માની ક્ષમા-દાખવવી) એટલે પોતે કરેલા કર્મફળના ઉદયરૂપ આ મારે (આક્રોશ વગેરે કરે) છે. બીજો તો નિમિત્તમાત્ર જ છે. (કર્મ જ મુખ્ય છે.) એમ માની ક્ષમા દાખવવી... વળી બીજું...

भाष्यम्- क्षमागुणांश्चानायासादीननुस्मृत्य क्षमितव्यमेवेति क्षमाधर्मः ॥१॥

અર્થ- સ્વસ્થતા આદિ ક્ષમાના ગુણોને ધ્યાનમાં રાખી, ક્ષમા દાખવવી તે ક્ષમાધર્મ ॥૧॥

भाष्यम्- नीचैर्वृत्यनुत्सेकौ मार्दवलक्षणं, मृदुभावः मृदुकर्म च मार्दवं, मदनिग्रहो मानविघातश्चेत्यर्थः, तत्र मानस्येमान्यष्टौ स्थानानि भवन्ति ।

અર્થ- નમ્રતાવાળી પ્રવર્ત્તિ અને ગર્વરહિતપણું તે માર્દવનું લક્ષણ છે. મૃદુ શબ્દને ભાવ અથવા કર્મ અર્થમાં અણુ પ્રત્યયલાગી માર્દવ શબ્દ થયો. એટલે, માનનો નિગ્રહ અર્થાત્ માનનો નાશ. તે અર્થ જાણવો. તેમાં માનના આ આઠ સ્થાનો છે.

भाष्यम्- तद्यथा-जातिः कुलं रूपमैश्वर्यं विज्ञानं श्रुतं लाभो वीर्यमिति ।

અર્થ- તે આ રીતે (૧) જાતિમદ, (૨) કુળમદ, (૩) રૂપમદ, (૪) ઐશ્વર્યમદ, (૫) વિજ્ઞાનમદ (ઔપપાતિકી આદિ બુદ્ધિમદ), (૬) શ્રુતમદ, (૭) લાભમદ અને (૮) વીર્યમદ- એ આઠ મદ છે.

भाष्यम्- एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मदस्थानैर्मतः परात्मनिन्दाप्रशंसाभिरतस्तीव्राहंकारोपहतमतिरिहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्मादेषां मदस्थानानां निग्रहो मार्दवं धर्म इति ॥२॥

અર્થ- આ- જાતિઆદિ આઠ મદસ્થાનો વડે ઉન્મત્ત બનેલો બીજાની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસામાં લીન બનેલ, તીવ્ર અંહકારથી મલિનમતિ વાળો આત્મા આ ભવ અને પરભવમાં અશુભફળ (વિપાક) વાળું પાપકર્મ ઉપાર્જન કરે છે. અને ઉપદેશ દેવા છતાં તે કલ્યાણમાર્ગ સ્વીકારતો નથી. તેથી આ મદસ્થાનોનો નિગ્રહ કરવો. (નાશ કરવો.) તે માર્દવધર્મ. ॥૨॥

भाष्यम्- भावविशुद्धिरविसंवादनं चार्जवलक्षणम्, ऋजुभावः ऋजुकर्मवाऽऽर्जवं, भावदोषवर्जन-मित्यर्थः भावदोषयुक्तो ह्युपधिनिवृत्ति संप्रयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्मादार्जवं धर्म इति ॥३॥

અર્થ- સરળ સ્વભાવી અને અવિસંવાદન (અહિંસક) એ આર્જવનું લક્ષણ છે. ઋજુભાવ કે ઋજુકર્મ તે આર્જવ. એટલે કે 'ભાવદોષ રહિત' એવો અર્થ કરવો. ભાવદોષથી યુક્ત જ માયા-પ્રપંચવાળો (જીવ) આભવ અને પરભના અશુભફળ રૂપ અકુશલ કર્મો બાંધે છે. અને ઉપદેશ દેવા છતાં પણ કલ્યાણને સ્વીકારતો નથી. માટે આર્જવ ધર્મ ॥૩॥

भाष्यम्- अलोभः शौच लक्षणम् । शुचिभावः शुचिकर्म वा शौचम् ॥

અર્થ- લોભ રહિત- તે શૌચધર્મનું લક્ષણ છે. શુચિભાવ કે શુચિકર્મ તે શૌચ.

ભાષ્યમ્- ભાવશુદ્ધિર્નિષ્કલ્મષતા । ધર્મસાધનમાત્રાસ્વપિ અનભિષ્વજ્ઞ इत्यर्थः । અશુચિર્હિ ભાવકલ્મષ સંયુક્ત ઇહામુત્ર ચાશુભફલમકુશલં કર્મોપચિનોતિ, ઉપદિશ્યમાનમપિ ચ શ્રેયો ન પ્રતિપદ્યતે । તસ્માચ્છૌચં ધર્મં इति ॥૪૧॥

અર્થ- ભાવવિશુદ્ધિ એટલે નિર્મલતા. ધર્મસાધન (ઉપકરણ)માં પણ મૂરછારહિતપણું. એમ અર્થ નહીં. ભાવની મલિનતાથી યુક્ત અશુચિ (એટલે કે લોભ) આ ભવ અને પરભવમાં અશુભફળવાળા પાપકર્મોનો સંચય કરનાર છે. ઉપદેશ દેવા છંતા પણ કલ્યાણમાર્ગને સ્વીકારી શકતો નથી. માટે શૌચધર્મ છે. ॥૪૧॥

ભાષ્યમ્- સત્યર્થે ભવં વચઃ સત્યં, સદ્ભ્યો વા હિતં સત્યં, તદ્ અનનૃતમપરુષમપિશુનમનસમ્ભ્ય-મચપલમનાવિલમવિરલમસંભ્રાન્તં મધુરમભિજાતમસંદિગ્ધસ્ફુટમૌદાર્યયુક્તમગ્રામ્યપદાર્થાભિવ્યાહાર-મસીભરમરાગદ્વેષયુક્તં ।

અર્થ- વિદ્યમાન વસ્તુને આધારે થયેલું વચન તે સત્ય. અથવા સજ્જનોને હિતકારી વચન તે સત્યવચન. અર્થાત્ તે જૂઠું નથી. વળી તે સત્યવચન-અપરુષ (કઠોરતાદિરહિત તથા વિનીતો તરફ માધ્યસ્થ-ભાવાદિ સહિત તે.), અપિશુન (ચાડી-ચુગલી રહિત.), અનસભ્ય (સભ્યતા યુક્ત), અચપલ (વિચાર્યાવિના ન બોલે), અનાવિલ (કષાયના આવેશ વિનાનું વચન), અવિરલ (કંટાળો ન આવે એવી શ્રોતાને પ્રિયવાણી), અસંભ્રાન્ત (ખૂબ જલ્દી ન બોલવું-સાંભળતા તકલીફ ન થાય તેવું વચન), મધુર (કર્ણપ્રિયવાણી), અભિજાત (વિનયપૂર્વક વચન), અસંદિગ્ધ (શંકા-આકાંક્ષા રહિત વચન), સ્ફુટ (ચોક્કસ-નિશ્ચિત અર્થ સમન્વય તેવું વચન), ઔદાર્યયુક્ત (ઉદ્વતાઈ વિનાનું, ઉંચા પ્રકારનું વચન) અગ્રામ્યપદાર્થાભિવ્યાહાર (વિદ્વાનોના મનને આનંદ આવે તેવું-ગામડિયા ભાષા રહિતનું વચન), અસીભર (નિંદા અને કંટાળાવગરનું વચન), અરાગદ્વેષ યુક્ત (રાગદ્વેષ વિનાનું વચન તે.) હોય છે. (વળી, તે વચનો કેવા હોય છે તે કહે છે...)

ભાષ્યમ્- સૂત્રમાર્ગાનુસારપ્રવૃત્તાર્થમર્થ્યમર્થિજનભાવગ્રહણસમર્થમાત્મપરાર્થાનુગ્રાહકં નિરુપધં દેશકાલો-પપત્રનમનવદ્યમર્હચ્છાસનપ્રશસ્તં યતં મિતં યાચનં પ્રચ્છનં પ્રશ્નવ્યાકરણમિતિ સત્ય ધર્મઃ ॥૫॥

અર્થ- (દ્વાદશાંગીઆદિ) સૂત્રોના (ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપ) માર્ગને અનુસરનારું વચન, અર્થ્ય (અર્થથી ભરેલું), અર્થિજન ભાવ ગ્રહણ સમર્થ (શ્રોતા હૃદયના ભાવમાં અસરકારક એવું આર્કષણ રૂપ વચન), આત્મપરાર્થાનુગ્રાહક (સ્વ-પરને અનુગ્રહકારક વચન), નિરૂપધ (માયારહિત વચન), દેશકાલોપપન્ન (દેશકાળને ઉચિતવચન), અર્હચ્છાસન પ્રશસ્ત (અરિહંત શાસનને યોગ્ય પ્રશસ્ત વચન), યત (જયણાવાળું વચન), મિત (અલ્પ, લાંબુલાંબુ નહિ. તેવા વચન), યાચના (અવગ્રહાદિકની વારંવાર યાચનામાં ન શરમાવવારૂપ), પૃચ્છના (શંકાવગેરે પૂછવારૂપ વચન), પ્રશ્નવ્યાકરણ (પ્રશ્નના ઉચિત જવાબરૂપ વચન) (આ રીતના સાધુને ત્રણપ્રકારે વચનનો ઉપયોગ તે સત્યવચન ગણાય.) તે સત્ય ધર્મ ॥૫॥

ભાષ્યમ્- યોગનિગ્રહઃ સંયમઃ, સ સપ્તદશવિધઃ, તદ્યથા-પૃથિવીકાયિકસંયમઃ અપ્કાયિકસંયમઃ તેજઃ-કાયિકસંયમ વાયુકાયિકસંયમઃ વનસ્પતિકાયિકસંયમઃ દ્વીન્દ્રિયસંયમઃ ત્રીન્દ્રિયસંયમઃ ચતુરિન્દ્રિય-સંયમઃ પञ्चेન્દ્રિયસંયમઃ ।

અર્થ- યોગનો નિગ્રહ (શાસ્ત્રોક્ત વિધિવડે યોગઉપર કાબૂ) એ સંયમ છે. તે સંયમ સત્તર પ્રકારે છે. (૧) પૃથ્વીકાયિક સંયમ, (૨) અપ્કાયિક સંયમ, (૩) તેલિકાયિક સંયમ, (૪) વાઉકાયિક સંયમ, (૫) વનસ્પતિકાયિક સંયમ, (૬) બેઈન્દ્રિય સંયમ, (૭) તેઈન્દ્રિય સંયમ, (૮) ચઉરિન્દ્રિય સંયમ, (૯) પંચેન્દ્રિય સંયમ (આ સર્વજીવોની કિલામણા, પરિતાપના વગેરેથી બચવું તે સંયમ.)

ભાષ્યમ્- પ્રેક્ષ્યસંયમઃ ઉપેક્ષ્યસંયમઃ ઉપહૃત્યસંયમઃ પ્રમૃજ્યસંયમઃ કાયસંયમઃ વાક્સંયમઃ મનઃસંયમઃ ઉપકરણસંયમ ઇતિ સંયમો ધર્મઃ ॥૬॥

અર્થ- (૧૦) પ્રેક્ષ્યસંયમ (જોઈ, તપાસી-પ્રતિલેખના કરીને ક્રિયા કરવી તે.) (૧૧) ઉપેક્ષાસંયમ (સાધુએ સ્વક્રિયામાં દત્તચિત્ત રહેવું અને શ્રાવકોએ સાવધકાર્યમાં ઉદાસીન રહેવું તે.) (૧૨) અપહૃત્યસંયમ. (બીન જરૂરી અને ચારિત્રને લાભ ન કરનાર વસ્ત્રપાત્ર વગેરેનો ત્યાગ તે.) (૧૩) પ્રમૃજ્યસંયમ (દરેક પ્રવૃત્તિમાં પ્રમાર્જન વિધિ-સાચવવી) (૧૪) કાયસંયમ (દોડવા વગેરેનો ત્યાગ, શુભક્રિયામાં વૃત્તિ તે.) (૧૫) વાક્સંયમ (હિંસા તથા નિન્ધવચનો વગેરેનો ત્યાગ અને શુભભાષામાં પ્રવૃત્તિ તે.) (૧૬) મનઃસંયમ (અભિમાન, ઈર્ષ્યાદિનો ત્યાગ અને ધર્મ-ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ તે.) (૧૭) ઉપકરણસંયમ (કાળની અપેક્ષાએ અજીવપદાર્થરૂપે રત્નત્રયીના ઉપકરણ સમ્બન્ધિ સંયમ તે.) આ (સત્તર) સંયમ ધર્મ છે. ॥૬॥

ભાષ્યમ્- તપો દ્વિવિધં, તત્પરસ્તાદ્વક્ષ્યતે, પ્રકીર્ણકં ચેદમનેકવિધમ્ ।

અર્થ- તપધર્મ બે પ્રકારે છે. તે આગળ (અ. ૯- સૂ. ૧૯- ૨૦ માં) કહેવાશે. છૂટા છૂટા તો તપના અનેક ભેદો થાય છે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-યવવજ્રમધ્યે ચન્દ્રપ્રતિમે દ્વે, કનકરત્નમુક્તાવલ્યસ્તિમ્નઃ, સિંહવિક્રીડિતે દ્વે સપ્તસપ્ત-મિકાદ્યઃ પ્રતિમાશ્ચતમ્નઃ, ભદ્રોત્તરમાચામ્લવર્ધમાનં સર્વતોભદ્રમિત્યેવમાદિ, તથા દ્વાદશ ભિક્ષુપ્રતિમાઃ-માસિક્યાદ્યાઃ આ સપ્તમાસિક્યઃ સપ્ત, સપ્તચતુર્દશૈકવિંશતિ રાત્રિક્યઃ તિસ્ત્રઃ આહોરાત્રિકી રાત્રિકી ચેતિ ॥૭॥

અર્થ- તે આ રીતે, (૧) યવમધ્ય ચન્દ્રપ્રતિમા, (૨) વજ્રમધ્ય ચન્દ્રપ્રતિમા, (૩) કનકાવલી, (૪) રત્નાવલી, (૫) મુક્તાવલી, (૬-૭) (ક્ષુલ્લક સિંહ-વિક્રીડિત, મહા સિંહવિક્રીડિત એમ) બે સિંહવિક્રીડિત, (૮) સપ્તસપ્તમિકાપ્રતિમા, (૯) અષ્ટઅષ્ટમિકાપ્રતિમા, (૧૦) નવનવમિકાપ્રતિમા, (૧૧) દશદશમિકાપ્રતિમા, (૧૨) ભદ્રોત્તર, (૧૩) આચામ્લવર્ધમાન, (૧૪) સર્વતોભદ્ર, (૧૫) મહાસર્વતોભદ્ર, (૧૬) થી (૨૭) બારભિક્ષુપ્રતિમા જેમાં ૧ માસથી માંડીને ૭ માસ સુધીની ૧ થી ૭ પ્રતિમા (૮ મી) સાતરાતની, (૯ મી) ચૌદરાતની (૧૦ મી) એકવીસ રાતની (૧૧ મી) અહોરાત્રીની અને (૧૨ મી)

એકરાત્રીની. આ પ્રમાણે તપધર્મ છે. ॥૭॥

ભાષ્યમ્- બાહ્યાખ્યન્તરોપધિશરીરાન્નપાનાદ્યાશ્રયો ભાવદોષપરિત્યાગસ્ત્યાગઃ ॥૮॥

અર્થ- બાહ્ય-અભ્યન્તર ઉપધિ, શરીર અને અન્નપાનાદિના આશ્રયવાળા ભાવદોષો (મૂર્છાદિ) નો ત્યાગ તે ત્યાગ-ધર્મ છે. ॥૮॥

ભાષ્યમ્- શરીરધર્મોપકરણાદિષુનિર્મમત્વમાકિઞ્ચન્યમ્ ॥૯॥

અર્થ- શરીર, ધર્મોપકરણ આદિમાં મમત્વ રહિતપણું તે આકિંચન્ય ધર્મ છે. ॥૯॥

ભાષ્યમ્- વ્રતપરિપાલનાયજ્ઞાનાભિવૃદ્ધયે કષાયપરિપાકાય ચ ગુરુકુલવાસો બ્રહ્મચર્યમ્ ।

અર્થ- વ્રતોના પાલનમાટે, જ્ઞાનની વૃદ્ધિમાટે અને કષાયના પરિપાક (ક્રોધાદિના નાશ) માટે ગુરુકુળ વાસનું સેવન તે બ્રહ્મચર્ય.

ભાષ્યમ્- અસ્વાતંત્ર્ય ગુર્વધીનત્વં ગુરુનિર્દેશસ્થાયિત્વમિત્યર્થ, ચ પઞ્ચાચાર્યાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રવ્રાજકો દિગાચાર્યઃ શ્રુતોદેષ્ટા શ્રુતસમુદેષ્ટા આમ્નાયાર્થવાચક इति ।

અર્થ- (એટલે કે,) અસ્વાતંત્ર્ય, ગુરુઆધિનપણું અને ગુરુનિર્દેશાનુસાર રહેવાપણું એવો અર્થ જાણવો. અને.. તેના (ગુરુકુળવાસના શિષ્યો) માટે પાંચ આચાર્યો કહ્યા છે. (૧) પ્રવ્રાજક આચાર્ય (સામાયિકવ્રતાદિ આરોપણ કરાવનાર.) (૨) દિગાચાર્ય (સચિત્તાદિ વસ્તુઓ સમજાવનાર.) (૩) શ્રુતોદેષ્ટા (શાસ્ત્રના મૂળ પાઠ ભણાવનાર.) (૪) શ્રુતસમુદેષ્ટા (શ્રુતને ધીમે ધીમે સમજ પડે તે રીતે ભણાવનાર.) અને (૫) આમ્નાયાર્થવાચક (ઉત્સર્ગ- અપવાદ સમજાવનાર.)

ભાષ્યમ્- તસ્ય બ્રહ્મચર્યસ્યેમે વિશેષગુણા ભવન્તિ-અબ્રહ્મવિરતિવ્રતભાવના યથોક્તા ઇષ્ટસ્પર્શરૂપ-ગન્ધશબ્દવિભૂષાનભિનન્દિત્વં ચેતિ ॥૧૦॥૬॥

અર્થ- તે બ્રહ્મચર્યના આ વિશેષગુણો છે. (જેમ કે) અબ્રહ્મથી અટકવારૂપ વ્રતની એટલે બ્રહ્મચર્યવ્રતની યથોક્ત ભાવના (નું સ્મરણ થાય) અને મનોહર સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ- ટાપટીપમાં અનભિનંદિતપણું (અનાસક્તપણું) આવે. ॥૧૦॥૬॥

સૂત્રમ્- અનિત્યાડશરણસંસારૈકત્વાડન્યત્વાડશુચિત્વાડસ્રવસંવરનિર્જરા લોકબોધિદુર્લભ-ધર્મ સ્વાખ્યાતત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષાઃ ॥૧૧-૭॥

અર્થ- અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મના સ્વાખ્યાતત્ત્વનું જે અનુચિન્તન તે અનુપ્રેક્ષા.

ભાષ્યમ્- એતા દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાઃ, તત્ર બાહ્યાભ્યન્તરાણિ શરીરશય્યાઽસનવસ્ત્રાદીનિ દ્રવ્યાણિ સર્વસંયોગા-
શ્ચાનિત્યા ઇત્યનુચિન્તયેત્, એવં હ્યસ્ય ચિન્તયતઃ તેષ્વભિષ્વક્ત્રો ન ભવતિ, મા ભૂન્મે તદ્વિયોગજં
દુઃખમિત્યનિત્યાનુપ્રેક્ષા ॥૧॥

અર્થ- આ બાર અનુપ્રેક્ષા છે. તેમાં (અનિત્યભાવના) બાહ્ય-અભ્યન્તરશરીર, શય્યા, આસન, વસ્ત્રો
આદિ દ્રવ્યો અને સર્વસંયોગો અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે ચિન્તન કરવું. ખરેખર ! એ પ્રમાણે ચિન્તન
કરતા (તે પદાર્થો ઉપર) સ્નેહ (મમતા-આસક્તિ) થતી નથી. (અને વળી) તે (સંયોગ) ના વિયોગથી
ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ મને ન થાયો. (એમ વિચારવું) તે અનિત્ય અનુપ્રેક્ષા ॥૧॥

ભાષ્યમ્- યથા નિરાશ્રયે જનવિરહિતે વનસ્થલીપૃષ્ઠે બલવતા ક્ષુત્પરિગતેનાઽઽમિષૈષિણા સિંહેનાખ્યાહતસ્ય
મૃગશિશોઃ શરણં ન વિદ્યતે, એવં જન્મજરામરણવ્યાધિપ્રિયવિપ્રયોગાપ્રિયસંપ્રયોગેષ્વિતાલાભદારિદ્ય-
દૌર્ભાગ્યદૌર્મનસ્યમરણાદિસમુત્થેન દુઃખેનાખ્યાહતસ્ય જન્તોઃ સંસારે શરણં ન વિદ્યત ઇતિ ચિન્તયેત્ ।

અર્થ- ‘નિરાશ્રય (રક્ષણ વિનાના) સ્થાનમાં અને નિર્જનએવા જંગલમાં બળવાન એવા ભૂખ્યા અને
માંસની ઈચ્છાવાળા સિંહથી હણાયેલા હરણના બચ્ચાને કોઈ શરણ નથી હોતું. તેમ જન્મ-જરા-મરણ-
વ્યાધિ-ઈષ્ટવિયોગ-અનિષ્ટસંયોગ-ઈચ્છિતની અપ્રાપ્તિ-દરિદ્રતા-દુર્ભાગ્ય-કલુષિતમન તથા મરણાદિથી
ઉત્પન્ન થયેલા એવા દુઃખોથી રીબાતા જતુને સંસારમાં કોઈ શરણરૂપ નથી’ એમ ભાવના ભાવવી.

ભાષ્યમ્- એવં હ્યસ્ય ચિન્તયતો નિત્યમશરણોઽસ્મીતિ નિત્યોદ્વિગ્રસ્ય સાંસારિકેષુ ભાવેષ્વનભિષ્વક્ત્રો
ભવતિ, અર્હચ્છાસનોક્ત એવ વિદ્યો ઘટતે, તદ્વિ પરં શરણમિત્યશરણાનુપ્રેક્ષા ॥૨॥

અર્થ- એ પ્રમાણે ચિન્તવન કરતા અને ‘હું કાયમને માટે અશરણ છું’. એ પ્રમાણે વિચારવાથી નિત્ય
ઉદ્વિગ્નમનવાળા બનેલા આ જીવને સાંસારિક ભાવોમાં આસક્તિ થતી નથી. (અને) અરિહંત ભગવાન
ઉક્ત જ વિધિમાં (=ચારિત્રમાં) પ્રવર્તે છે. કારણકે તે જ પરમશરણરૂપ છે. તે શરણાનુપ્રેક્ષા. ॥૨॥

ભાષ્યમ્- અનાદૌ સંસારે નરકતિર્યગ્યોનિમનુષ્યામરભવગ્રહણેષુ ચક્રવત્પરિવર્તમાનસ્ય જન્તોઃ સર્વ એવ
જન્તવઃ સ્વજનાઃ પરજના વા ।

અર્થ- અનાદિ સંસારમાં નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવભવના ગ્રહણ કરવામાં ચક્ત્રની જેમ પરિભ્રમણ
કરતા જીવને બધા જ જીવો સ્વજન કે પરજન થતાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- ન હિ સ્વજનપરજનયોર્વ્યવસ્થા વિદ્યતે, માતા હિ ભૂત્વા ભગિની भार्या दुहिता च भवति,
भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति, भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति, दुहिता
भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति, तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति, भ्राता भूत्वा
पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति, पुत्रो भूत्वा पिता भ्राता पौत्रश्च भवति, पौत्रो भूत्वा पिता भ्राता पुत्रश्च

भवति, भर्ता भूत्वा दासो भवति, दासो भूत्वा भर्ता भवति, मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति, शत्रुर्भूत्वा मित्रं भवति, पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुंसकं च, स्त्री भूत्वा पुमान्नपुंसकं च भवति, नपुंसकं भूत्वा स्त्री पुमांश्च भवति, इति ।

અર્થ- ખરેખર તો સ્વજન-પરજનની વ્યવસ્થા (ઘટતી) જ નથી. કેમકે, માતા થઈને (જન્માંતરમાં) બહેન, પત્ની કે પુત્રી થાય છે. બહેન થઈને (મટીને) માતા, સ્ત્રી કે પુત્રી થાય છે. પત્ની થઈને બહેન, પુત્રી કે માતા થાય છે. પુત્રી થઈને માતા, બહેન કે પત્ની થાય છે. તે રીતે, પિતા થઈને ભાઈ, પુત્ર કે પૌત્ર થાય છે. ભાઈ થઈને પિતા, પુત્ર કે પૌત્ર થાય છે, પુત્ર થઈને પિતા, ભાઈ કે પૌત્ર થાય છે. પૌત્ર થઈને પિતા, ભાઈ કે પુત્ર થાય છે. શેઠ થઈને દાસ બને છે. દાસ થઈને શેઠ બને છે. મિત્ર થઈને શત્રુ બને છે. શત્રુ થઈને મિત્ર બને છે. પુરુષ થઈને સ્ત્રી બને છે અને નપુંસક પણ બને છે. સ્ત્રી થઈને પુરુષ કે નપુંસક પણ બને છે. નપુંસક થઈને સ્ત્રી કે પુરુષ પણ બને છે. (થાય છે.)

भाष्यम्- एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखशतसहस्रेषु रागद्वेषमोहाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तविषयतृष्णैरन्योऽन्य भक्षणाभिघातवधबन्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते, अहो द्वन्द्वारामः कष्टस्वभावः संसार इति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः संसारभयोद्विग्नस्य निर्वेदो भवति, निर्विण्णश्च संसारग्रहाणाय घटत इति संसारानुप्रेक्षा ॥३॥

અર્થ- એ પ્રમાણે ચોર્યાશી લાખ યોનિમાં ભ્રમણ કરતાં રાગ, દ્વેષ, મોહથી વશ થયેલા તેમજ વિષયરૂપ તૃષ્ણાથી ઘેરાયેલા જીવો વડે પરસ્પર ભક્ષણ, વધ, બન્ધન, અભિશાપ, આક્રોશ ઈત્યાદિથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ પ્રાપ્ત કરાય છે. અહો ! દ્વન્દ્વારામ-એટલે દ્વન્દ્વોના ઉદ્ધાનરૂપ કષ્ટ આપવાના સ્વભાવવાળો આ સંસાર...! આ પ્રમાણે વિચારવું. ખરેખર ! એ પ્રમાણે ચિન્તન કરતા સંસારના ભયથી ઉદ્વિગ્ન બનેલાને નિર્વેદ થાય છે અને નિર્વેદ પામેલો જીવ સંસારના નાશ માટે પ્રયત્ન કરે છે (ઘટતું કરે છે.) તે સંસારાનુપ્રેક્ષા. (અર્થાત્ સંસારભાવના.) ॥૩॥

भाष्यम्- एक एवाहं, न मे कश्चित् स्वः परो वा विद्यते, एक एवाहं जाये, एक एव म्रिये ।

અર્થ- 'હું એકલો જ છું, મારે કોઈ સ્વજન કે પરજન નથી, હું એકલો જ જન્મ્યો છું (અને) એકલો જ મરીશ.

भाष्यम्- न मे कश्चित्स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रत्यंशहारी वा भवति, एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञकेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति, परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबन्धः, ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव यतत इत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥४॥

અર્થ- ‘મારો કોઈ પણ સ્વજન કે પરજન વ્યક્તિ (મારા) વ્યાધિ, જરા, મરણ આદિ દુઃખો લઈ જઈ શકતો નથી કે ભાગ પણ પડાવી શકતો નથી. હું એકલો જ સ્વકૃત્કર્મફલને ભોગવું છું’- એમ ચિન્તવવું. એ રીતે ચિન્તવતા આ (જીવ) ને સ્વજન વ્યક્તિ ઉપર સ્નેહ-અનુરાગ નહિ થાય અને પરજનસંજ્ઞક ઉપર દ્વેષનો અનુબંધ નહિ થાય. તેથી નિઃસંગપણું પામેલો (તે) મોક્ષ માટે જ પ્રયત્નો કરે છે. આ એકત્વાનુપ્રેક્ષા. ॥૪॥

ભાષ્યમ્- શરીરવ્યતિરેકેનાત્માનમનુચિન્તયેત્, અન્યચ્છરીરમન્યોઽહમ્, ઇન્દ્રિયકં શરીરમતીન્દ્રિયોઽહમ્ ।
અર્થ- શરીરથી ભિન્ન સ્વરૂપે આત્માની વિચારણા કરવી ‘શરીર જુદું છે-હું જુદો છું., શરીર ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. હું ઈન્દ્રિયતીત છું. (આત્મા-ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી.)

ભાષ્યમ્- અનિત્યં શરીરં નિત્યોઽહમ્, અજ્ઞ શરીરં જ્ઞોઽહમ્, આદ્યન્તવચ્છરીરમનાદ્યન્તોઽહમ્, બહૂનિ ચ મે શરીરશતસહસ્રાણ્યતીતાનિ સંસારે પરિભ્રમતઃ સ એવાયમહમન્યસ્તેભ્ય ઇત્યનુચિન્તયેત્, એવં હ્યસ્ય ચિન્તયતઃ શરીરપ્રતિબન્ધો ન ભવતીતિ, અન્યચ્છ શરીરાન્નિત્યોઽહમિતિ શ્રેયસે ઘટત ઇત્યન્યત્વાનુપ્રેક્ષા ॥૫॥

અર્થ- શરીર અનિત્ય છે- હું નિત્ય છું, શરીર જડ છે- હું ચેતન (જ્ઞાનવાન) છું, શરીર આદિ અને અન્તવાળું છે- હું અનાદિ અનંત છું. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા આ જીવને ઘણાં લાખો શરીરો ભોગવાઈ ગયા. (ચાલ્યા ગયા.) (પરંતુ) તેઓથી (શરીરોથી) ભિન્ન (એવો) હું (તેનો) તે જ છું’. એમ ચિન્તવન કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે ચિન્તવન કરતા આ જીવને શરીર સંબંધી રાગ (ચિન્તાનો વિષય) થતો નથી. વળી ‘શરીરથી ભિન્ન હું નિત્ય છું.’ એમ (વિચારવાથી) મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા. ॥૫॥

ભાષ્યમ્- અશુચિં કલ્પિદં શરીરમિતિ ચિન્તયેત્, તત્કથમશુચીતિ ચેદ્ આદ્યુત્તરકારણાશુચિત્વાદ્ અશુચિભાજનત્વાદ્ અશુચ્યુદ્ભવત્વાદ્ અશુભપરિણામપાકાનુબન્ધાદ્ અશક્યપ્રતીકારત્વાચ્ચેતિ ।
અર્થ- ‘આ શરીર નિશ્ચે અપવિત્ર છે’ એમ વિચારવું. તે અપવિત્ર શી રીતે એમ પૂછતાં હો તો... (જવાબ) શરીરના આદિકારણ અને ઉત્તરકારણો અપવિત્ર હોવાથી, અશુચિનુ પાત્ર હોવાથી, અશુચિમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી, અશુભપરિણામવાળા પરિપાકની પરમ્પરા ચલાવનાર હોવાથી અને તે અપવિત્રતાનો પ્રતીકાર અશક્ય હોવાથી (શરીર અપવિત્ર છે.)

ભાષ્યમ્- તત્રાદ્યુત્તરકારણાશુચિત્વાત્ તાવત્ શરીરસ્યાદ્યં કારણં શુક્રં શોણિતં ચ, તદુભયમત્યન્તાશુચીતિ, ઉત્તરમાહારપરિણામાદિ ।

અર્થ- તેમાં આદિ અને ઉત્તરકારણ અપવિત્ર હોવાથી એટલે, શરીરનું આદ્ય કારણ જે શુક્ર અને શોણિત-તે બંને અત્યન્ત અપવિત્ર છે અને ઉત્તરકારણ જે આહાર પરિણામાદિ...

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-કવલાહારો હિ ગ્રસ્તમાત્ર એવ શ્લેષ્માશયં પ્રાપ્ય શ્લેષ્મણા દ્રવીકૃતોડત્યન્તા-શુચિર્ભવતિ, તતઃ પિત્તાશયં પ્રાપ્ય પચ્યમાનોડમ્લીકૃતોડશુચિરેવ ભવતિ, પક્વો વાચ્વાશયં પ્રાપ્ય વાયુના વિભજ્યતે-પૃથક્કલલઃ પૃથગ્રસઃ, ચલાત્ મૂત્રપુરીષાદયો મલાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ, રસાચ્છોણિતં પરિણમતિ, શોણિતાન્માસં, માંસાન્મેદઃ, મેદસોડસ્થીનિ, અસ્થિભ્યો મજ્જા, મજ્જાભ્યાં શુક્રમિતિ, સર્વં ચૈતત્ શ્લેષ્માદિ શુક્રાન્તમશુચિ ભવતિ, તસ્માદાદ્યુત્તરકારણ અશુચિત્વાદશુચિ શરીરમિતિ ।

અર્થ- તે આ રીતે, કવળ આહાર (ખોરાક) કોળીયો કરાયો છતો જ તે (ખોરાક) કફ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી કફવડે દ્રવીભૂત બનેલ અત્યન્ત અશુચિરૂપ બને છે. ત્યાંથી પિત્તાશય (જઠરાગ્નિમાં) જાય છે. ત્યાં જઠરાગ્નિ) ને પ્રાપ્ત કરી પચાવતો (તે ખોરાક) મલરૂપ અશુચિરૂપ તૈયાર થાય છે. તે પાકેલો આહાર વાચ્વાશયમાં (આંતરડામાં) જઈ વાયુ વડે તેના વિભાગો પડે છે. મળ જૂદો પડે છે, રસ જૂદો પડે છે. મળમાંથી પેશાબ, ઝાડો આદિ મળો ઉદ્ભવે છે. અને રસમાંથી લોહીરૂપે પરિણામ પામે છે. લોહીમાંથી માંસ, માંસમાંથી ચરબી, ચરબીમાંથી હાડકા, હાડકામાંથી મજ્જા, મજ્જામાંથી-વીર્ય. એ પ્રમાણે આ કફથી માંડીને વીર્યસુધીના બધાજ (કારણો) અશુચિરૂપ છે. તેથી પ્રથમના અને પછીનાં કારણો અશુચિરૂપ હોવાથી શરીર અશુચિ (અપવિત્ર-ગંદુ) છે.

ભાષ્યમ્- કિઞ્ચાન્યત્-અશુચિભાજનત્વાત્ અશુચીનાં ચલ્ત્વપિ ભાજનં શરીરં કર્ણ-નાસાડક્ષિ-દન્ત-મલ-સ્વેદ-શ્લેષ્મ-પિત્ત-મૂત્ર-પુરીષાદીનામવસ્કરભૂતં તસ્માદશુચીતિ ॥ કિઞ્ચાન્યત્-અશુચ્યુદ્ભવ-ત્વાત્ ણામેવ કર્ણમલાદીનામુદ્ભવઃ શરીરં ત એત ઉદ્ભવન્તીતિ । અશુચૌ ચ ગર્ભે સમ્ભવતીત્યશુચિ શરીરમ્ ॥ કિઞ્ચાન્યત્- અશુભ પરિણામપાકાનુબન્ધાદાર્તવે બિન્દોરાધાનાત્ પ્રભૃતિ ચલ્ત્વપિ શરીરં કલલ-ડર્બુદપેશી ઘનવ્યૂહ-સમ્પૂર્ણગર્ભ-કૌમાર-યૌવન-સ્થવિરભાવજનકેનાશુભપરિણામપાકેના-નુબદ્ધં દુર્ગન્ધિ પૂતિસ્વભાવં દુરન્તં તસ્માદશુચિ ॥

અર્થ- વળી, (શરીર એ) અશુચિનું ભાજન હોવાથી.. એટલે કે, ગંદકીના પાત્રરૂપ શરીર એ કાન, નાક, આંખ, દાંતમાંથી મળ, પરસેવો, કફ, પિત્ત, પેશાબ, ઝાડો આદિના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપ (ઉકરડા જેવું) છે. તેથી શરીર અપવિત્ર છે. વળી, શરીર એ અશુચિમાંથી ઉદ્ભવતું હોવાથી... એટલે કે, આ કાનમેલ વગેરેનું ઉદ્ભવસ્થાન શરીર એ (પોતે) ગંદકીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તો ગંદકીરૂપ ઉદરની મધ્યમાં (આ) શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અશુચિરૂપ છે. વળી, અશુભ પરિણામવાળા પરિપાકના અનુબંધથી (માતાના) આવર્તમાં વીર્યનું બિંદુ સ્થાપિત થવાથી આરંભી ઓર, માંસપેશી, પિંડરચના, સંપૂર્ણગર્ભ, કુમારપણું, યુવાપણું અને વૃદ્ધ ભાવને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અશુભ પરિણામવાળા પરિપાકથી સતત સંબન્ધવાળું દુર્ગન્ધિ, બદબો ફેલાવવાવાળું અને દુષ્ટ અંતવાળું છે. તેથી (શરીર) અપવિત્ર છે.

કિંચાન્યત્-અશક્યપ્રતીકારત્વાત્ અશક્યપ્રતીકારં ચલ્ત્વપિ શરીર્યાશુચિત્વમ્, ઉદ્વર્તનરૂક્ષણસ્નાનાનુ-લેપનધૂપપ્રઘર્ષવાસયુક્તિમાલ્યાદિભિરપ્યસ્ય ન શક્યમશુચિત્વમપનેતુમ્ ।

અર્થ- વળી, અપવિત્રતાનો પ્રતીકાર અશક્ય હોવાથી...એટલેકે, ખરેખર ! શરીરનું અશુચિપણું દૂર કરવું અશક્ય છે. ઉદ્ધર્તન (શરીરને સાફ કરનાર પદાર્થથી સાફ કરવું, પીઠી ચોળવી), રક્ષણ (સ્નેહવિનાનું કરવું), સ્નાન, વિલેપન, વિશિષ્ટ સુગંધી દ્રવ્યના સમુહથી શરીર ઘસવું, સુગંધીચૂર્ણ અને પુષ્પવગેરેથી પણ આ શરીરનું અશુચિપણું દૂર કરવું શક્ય નથી.

ભાષ્યમ્- અશુચ્યાત્મકત્વાત્ શુચ્યુપઘાતકત્વાચ્ચેતિ, તસ્માદશુચિ શરીરમિતિ, एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरं निर्वेदो भवति, निर्विण्णश्च शरीरप्रहाणाय घटत इति अशुचित्वानुप्रेक्षा ॥६॥

અર્થ- શરીર અશુચિરૂપ હોવાથી અને શુચિનો (પવિત્રતાનો) પણ નાશ કરનારું (અર્થાત્ અપવિત્ર કરનારું) હોવાથી શરીર (સ્વયં) અપવિત્ર છે. ખરેખર ! એમ વિચારવાથી શરીર ઉપર કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે. અને નિર્વેદ પામેલા (જીવ) શરીરના નાશ માટે (એટલે જન્મના નાશ માટે) પ્રયત્નો કરે છે. તે અશુચિત્વ અનુપ્રેક્ષા. ॥૬॥

भाष्यम्- आस्रवान् इहामुत्रापाययुक्तान् महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णान् अकुशलागमकुशलनिर्गमद्वारभूतान् इन्द्रियादीन् अवद्यतश्चिन्तयेत् ।

અર્થ- મહાનદીના વેગીલા પ્રવાહ જેવા તીક્ષ્ણ આ ભવ અને પરભવમાં પીડાથી યુક્ત આશ્રવોરૂપ ઈન્દ્રિયોને અકુશલ (પાપ-કર્મબંધ)ના પ્રવેશદ્વારરૂપ અને કુશલ (પુણ્ય) ના નિર્ગમનદ્વારરૂપ નિદ્રનીય ગણવી. (અર્થાત્ નિદ્રનીય-તરીકે વિચારવું.)

भाष्यम्- तद्यथा स्पर्शनिन्द्रियप्रसक्तचित्तः सिद्धोऽनेकविद्याबलसम्पन्नो ऽप्याकाशगोऽष्टाङ्गमहानिमित्त-पारगो गार्ग्यः सत्यकिर्निधनमाजगाम, तथा प्रभूत यवसोदकप्रमाथावगाहादिगुणसंपन्नविचारिणश्च मदोत्कटा बलवन्तो हस्तिनो हस्तिबन्धकीषु स्पर्शनिन्द्रियसक्तचित्ता ग्रहणमुपगच्छन्ति, ततो बन्धवधदमन(वाहन)निहननाङ्कुशपाष्णिप्रतोदाभिघातादिजनितानि तीव्राणि दुःखान्यनुभवन्ति, नित्यमेवं स्वयूथस्य स्वच्छन्दप्रचारसुखस्य वनवासस्यानुस्मरन्ति, तथा मैथुनसुखप्रसङ्गाद् आहितगर्भाऽश्वतरी प्रसवकाले प्रसवितुमशक्नुवती तीव्रदुःखाभिहताऽवशा मरणमभ्युपैति, एवं सर्व एव स्पर्शनिन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र च विनिपातमृच्छन्तीति ।

અર્થ- તે આ રીતે, અનેક વિદ્યાબળથી યુક્ત, અકાશગામી, અષ્ટાંગનિમિત્તમાં પારંગત એવો ગર્ગનો વંશજ સત્યકી (નામનો) સ્પર્શનિન્દ્રિયમાં આસક્તચિત્તવાળો નાશ પામ્યો. તથા ધાસનાં ભંજન, મર્દન અને ભક્ષણવાળા અને પાણીમાં અવગાહન કરવું આદિ ગુણ યુક્ત (વન) માં ફરનારા, મદોન્મત્ત બળવન્ત હાથીઓ સ્પર્શનિન્દ્રિયમાં આસક્ત ચિત્તવાળા થયા છતાં મનુષ્યો દ્વારા પકડાય છે. પકડાવવાથી બન્ધ, વધ, દમન, અકુંશઘાત, ચાબુક, દોરડાનો ઘાત ઈત્યાદિથી જનિત તીવ્ર દુઃખો અનુભવે છે. હંમેશા સ્વેચ્છાચારી વનવાસના સુખનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. તથા મૈથુનસુખના પ્રસંગથી ગર્ભધારણ કરેલ ખચ્ચરી પ્રસવ અવસરે પ્રસવમાટે અસમર્થબની તીવ્રદુઃખથી હણાયેલી પરવશતાવાળી મરણને

શરણ થાય છે. એ રીતે બધા જ સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં આસક્ત આભવ અને પરભવમાં વિનાશને જ પામે છે.

भाष्यम्- तथा जिह्वेन्द्रियप्रसक्ता मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगोढवायसवत् हैमनघृतकुम्भप्रविष्टमूषिकवत् गोष्ठप्रसक्तहृदवासिकूर्मवत् मांसपेसीलुब्धश्चेनवत् बडिशामिषगृद्धमत्स्यवच्चेति । तथा घ्राणेन्द्रिय-प्रसक्ता औषधिगन्धलुब्धपन्नगवत् पललगन्धानुसारिमुषकवच्चेति । तथा चक्षुरिन्द्रियप्रसक्ताः स्त्री-दर्शनप्रसङ्गाद् अर्जुनकचौरवत् दीपालोकनलोलपतङ्गवद्विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत् । तथा श्रोत्रे-न्द्रियप्रसक्तास्तित्तिरिक्पोतकपिञ्जलवत् गीतसंगीतध्वनिलोलमृगवद्विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत्, एवं हि चिन्तयन्नाम्रवनिरोधाय घटत इति आस्रवानुप्रेक्षा ॥७॥

અર્થ- તથા જિહ્વેન્દ્રિયમાં આસક્ત (જીવ) મૃતહસ્તિના દેહમાં રહેલ પ્રવાહના વેગથી વહનકરાયેલ કાગડાની જેમ, શીતકાલ સંબંધી ધીના કુમ્ભમાં પ્રવેશેલા ઉદરની જેમ, ગાયના વાડામાં પેસી ગયેલા સરોવરવાસી કાચબાની જેમ, માંસની પેશીમાં લલચયેલા બાજપંખીની જેમ, બડિશ (માછલાં પકડવાનું યંત્ર) માં આવેલ માંસમાં આસક્ત માછલીની જેમ (દુઃખી થાય છે, મરણ પામે છે.)

તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં આસક્ત (જીવ) ઔષધિની ગન્ધમાં લુબ્ધસર્પવત્ (સુગંધ થી સર્પ પકડાય છે), માંસની ગંધ ને અનુસરનાર ઉદરની જેમ (મોતને શરણ થાય છે.)

તથા ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં આસક્ત (જીવ) ‘સ્ત્રીદર્શન પ્રસંગથી અર્જુનકચોરની માફક, દીપકને જોવામાં લોલુપ પતંગીયાની માફક મોત પામે છે.’ એમ વિચારવું.

તથા શ્રોતેન્દ્રિયમાં આસક્ત (જીવો) તેતર, પારેવા, ચાતકપક્ષીની જેમ તમેજ ગીત અને સંગીતના ધ્વનીમાં આસક્ત હરણની પેઠે મોત પામે છે. એમ વિચારવું.

એ પ્રમાણે ચિન્તવન કરતો (જીવ) આશ્રવના નિરોધમોટે પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રમાણે આશ્રવભાવના. ॥૭॥

भाष्यम्- संवराश्च महाव्रतादीन् गुप्त्यादिपरिपालनादुणतश्चिन्तयेत्, सर्वे ह्येते यथोक्ताम्रवदोषाः संवृत्तात्मनो न भवन्तीति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतो मतिः संवरायैव घटत इति संवरानुप्रेक्षा॥८॥

અર્થ- સંવર અનુપ્રેક્ષા-મહાવ્રતાદિનું ગુપ્તિ આદિના પરિપાલન દ્વારા ગુણથી ચિન્તવન કરવું (મહાવ્રત વગેરેના ગુપ્તિ સમિતિના પાલન સાથે ગુણ ચિન્તવન પણ...) ‘જે જે આમ્રવના દોષો દર્શાવ્યા તે બધા જ સંવર પામેલ (દોષોથી અટકી ગયેલ) આત્માને હોતા નથી’ એમ વિચારવું. એમ વિચારતાં બુદ્ધિ સંવરમોટે જ પ્રયત્નો કરશે. તે સંવરાનુપ્રેક્ષા. ॥૮॥

भाष्यम्- निर्जरावेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम् ॥

અર્થ- નિર્જરા, વેદના, વિપાક તે એકાર્થવાચી છે.

भाष्यम्- स द्विविधः-अबुद्धिपूर्वः कुशलमूलश्च, तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाकोऽबुद्धिपूर्वकः तमवद्यतोऽनुचिन्तयेदकुशलानुबन्ध इति ।

અર્થ- તે (નિર્જરા) બે પ્રકારે છે. (૧) અબુદ્ધિપૂર્વક (અકામ) નિર્જરા અને (૨) કુશળમૂલ (સકામ) નિર્જરા. તેમાં નરકાદિમાં કર્મના ફળનો વિપાક બુદ્ધિપૂર્વક નથી. (તેથી) તે (વિપાક) ને પાપરૂપ વિચારવો જોઈએ (એ) અકુશલાનુબંધ છે.

ભાષ્યમ્- તપઃપરીષહજયકૃતઃ કુશલમૂલઃ, તં ગુણતોઽનુચિન્તયેત્, શુભાનુબન્ધો નિરુબન્ધો વેતિ, એવમનુચિન્તયન્ કર્મનિર્જરણાયૈવ ઘટત્ इति निर्जरानुप्रेक्षा ॥૧॥

અર્થ- તપ તેમજ પરીષહના જય વડે કરાયેલ (વિપાક = નિર્જરા) કુશલમૂલ (સકામ નિર્જરા) છે. તે (કુશલમૂલ = સકામનિર્જરા વિપાક) ને ગુણરૂપે વિચારવો કે (તે) પુણ્યાનુબંધી છે અથવા નિરુબંધી છે. (એટલે કે દેવલોક, ચક્રવર્તી આદિ પુણ્યાનુબંધી અથવા સકલકર્મક્ષય કરાવી મોક્ષદાયક સકામ નિર્જરા છે. એમ ગુણોનું ચિન્તવન કરવું) એમ ચિન્તવન કરતા (જીવ) કર્મનિર્જરા માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે-તે નિર્જરાનુપ્રેક્ષા ॥૯॥

ભાષ્યમ્- પञ्चास्तिकायात्मकं विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहप्रलययुक्तं लोकं चित्रस्व-
भावमनुचिन्तयेत् । एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवतीति लोकानुप्रेक्षा ॥૧૦॥

અર્થ- પંચાસ્તિકાયરૂપ વિવિધ પરિણામવાળા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ (સ્થાયિ), અન્યતા (વિનાશ), અનુગ્રહ (ઉપકાર) અને પ્રલયવાળા વિચિત્ર સ્વભાવવાળા લોક (ચૌદરાજ) ની ચિન્તવના કરવી. એ પ્રમાણે ચિન્તવતા (આત્માને) તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ થાય છે. તે લોકાનુપ્રેક્ષા ॥૧૦॥

ભાષ્યમ્- अनादौ संसारे नरकादिषु तेषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्तकृत्वः परिवर्तमानस्य जन्तोर्विविध-
दुःखाभिहतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायोदयाभिभूतस्य ।

અર્થ- ‘અનાદિ સંસારમાં તે તે ભવોનું ગ્રહણ છે જેમાં એવા નરકાદિમાં અનન્તીવાર પરિભ્રમણ કરતાં વિધવિધ દુઃખોથી હણાયેલા, મિથ્યાદર્શનાદિથી નષ્ટમતિવાળા, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાયના ઉદયવાળા જીવને...

ભાષ્યમ્- सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिदुर्लभो भवतीत्यनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य बोधिदुर्लभत्वमनु-
चिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा ॥૧૧॥

અર્થ- ‘સમ્યગ્દર્શનાદિથી વિશુદ્ધ બોધિદુર્લભ છે.’ એમ ચિન્તવવું. ખરેખર ! એ પ્રમાણે બોધિદુર્લભનું ચિન્તવન કરતા (જીવને) બોધિ મેળવીને પ્રમાદ થતો નથી. એ પ્રમાણે બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા ॥૧૧॥

ભાષ્યમ્- सम्यग्दर्शनद्वारः पञ्चमहाव्रतसाधनो द्वादशाङ्गोपदिष्टतत्त्वो गुप्त्यादिविशुद्धव्यवस्थानः
संसारनिर्वाहकः ।

અર્થ- ‘સમ્યગ્દર્શન દ્વાર(મુખ)વાળો, પંચમહાવ્રત સાધનવાળો, દ્વાદશાંગીવડે જણાવાયેલ તત્ત્વવાળો,

ગુપ્તિઆદિથી વિશુદ્ધ સ્વરૂપવાળો, સંસારથી પાર ઉતારનાર,

ભાષ્યમ્- નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તકો ભગવતા પરમર્ષિણા અર્હતા અહો સ્વાસ્થ્યાતો ધર્મં ઇત્યેવમનુચિન્તયેત્, એવં હ્યસ્ય ધર્મસ્વાસ્થ્યાતત્ત્વમનુચિન્તયતો માર્ગાચ્યવને તદનુષ્ઠાને ચ વ્યવસ્થાનં ભવતીતિ ધર્મસ્વાસ્થ્યા-તત્ત્વાનુચિન્તનાનુપ્રેક્ષા ॥૧૨॥૭॥

ઉક્તા અનુપ્રેક્ષાઃ, પરીષહાન્વક્ષ્યામઃ ॥

અર્થ- કલ્યાણમાર્ગ (મોક્ષમાર્ગ)ને પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ, અહો...! પરમર્ષિ (સંપૂર્ણજ્ઞાની) અરિહંત (પરમાત્મા) વડે સારી રીતે કહેવાયો છે. 'એ પ્રમાણે વારંવાર ચિન્તવના કરવી. ખરેખર ! એ પ્રમાણે ધર્મસ્વાસ્થ્યાતપણાનું ચિન્તવન કરતા (આ આત્માને) માર્ગથી (=મોક્ષમાર્ગથી) અપતનમાં અને તેનાં અનુષ્ઠાનમાં સ્થિરતા થાય છે. એ પ્રમાણે ધર્મસ્વાસ્થ્યાતત્ત્વાનુચિન્તનાનુપ્રેક્ષા ॥૧૨॥૮॥૭॥

અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) કહી. (હવે) પરીષહો કહીશું...

સૂત્રમ્- માર્ગાચ્યવન-નિર્જરાર્થં પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહાઃ ॥૧-૮॥

અર્થ- માર્ગથી પતિત ન થવાય અને નિર્જરા માટે સહન કરવા યોગ્ય (તે) પરીષહો છે.

ભાષ્યમ્- સમ્યગ્દર્શનાદર્મોક્ષમાર્ગાદચ્યવનાર્થં કર્મનિર્જરાર્થં ચ પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહા ઇતિ ॥૮॥ તદ્યથા-

અર્થ- સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગથી અપતન માટે અને કર્મોની નિર્જરામાટે સહન કરવા યોગ્ય તે પરીષહો છે. ॥૮॥ તે આ રીતે,...

**સૂત્રમ્- ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણદંશમશકનાગ્ન્યારતિસ્ત્રીચર્યાનિષદ્યાશય્યાઽઽક્રોશવધયાચના-
અલાભરોગતૃણસ્પર્શમલસત્કારપુરસ્કારપ્રજ્ઞાઽજ્ઞાનાદર્શનાનિ ॥૧-૯॥**

અર્થ- ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, નમ્રપણું, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્યા, નિષદ્યા, શય્યા, આક્રોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ, સત્કાર પુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અદર્શન એ પરીષહો છે.

ભાષ્યમ્- ક્ષુત્પરીષહઃ પિપાસા શીતં ઉષ્ણં દંશમશકં નાગ્ન્યં અરતિઃ સ્ત્રિપરીષહઃ ચર્યાપરીષહઃ નિષદ્યા શય્યા આક્રોશઃ વધઃ યાચના અલાભઃ રોગઃ તૃણસ્પર્શઃ મલં સત્કારપુરસ્કારઃ પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાને અદર્શનપરીષહઃ ।

અર્થ- (૧) ક્ષુધા પરીષહ, (૨) પિપાસા પરીષહ, (૩) શીતપરીષહ, (૪) ઉષ્ણપરીષહ, (૫) દંશમશક, (૬) નમ્રપણું, (૭) અરતિ, (૮) સ્ત્રીપરીષહ, (૯) ચર્યાપરીષહ, (૧૦) નિષદ્યાપરીષહ, (૧૧) શય્યા, (૧૨) આક્રોશ, (૧૩) વધપરીષહ, (૧૪) યાચના, (૧૫) અલાભ, (૧૬) રોગ, (૧૭) તૃણસ્પર્શ, (૧૮) મલ, (૧૯) સત્કાર-પુરસ્કાર, (૨૦) પ્રજ્ઞા, (૨૧) અજ્ઞાન અને (૨૨) અદર્શન.

ભાષ્યમ્- इत्येते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नहेतवो यथोक्तं प्रयोजनमभिसंधाय रागद्वैषौ निहत्य परीषहाः परिषोढव्या भवन्ति ॥९॥

અર્થ- આ બાવીસ પરીષહો ધર્મમાં વિઘ્નના કારણરૂપ છે. (તે) યથોક્ત ફળ (એટલે સંવરફળની વિચારણા = ઈચ્છા કરી) રાગદ્વેષને દૂર કરી સહવા યોગ્ય છે. ॥૯॥

ભાષ્યમ્- पञ्चानामेव कर्मप्रकृतीनामुदयादेते परीषहाः प्रादुर्भवन्ति, तद्यथा- ज्ञानावरणवेदनीय-दर्शनचारित्रमोहनीयान्तरायणामिति ।

અર્થ- પાંચ કર્મ પ્રકૃતિના ઉદયથી આ પરીષહો ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ રીતે, જ્ઞાનાવરણ, વેદનીય, દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય અને અંતરાયના (ઉદયથી).

સૂત્રમ્- સૂક્ષ્મસમ્પરાય-છદ્મસ્થવીતરાગયોચ્ચતુર્દશ ॥૯-૧૦॥

અર્થ- સૂક્ષ્મ સમ્પરાય અને છદ્મસ્થ વીતરાગને (૧૦, ૧૧, અને ૧૨મે ગુણકાણે) ચૌદ પરીષહો સંભવે છે.

ભાષ્યમ્- સૂક્ષ્મસમ્પરાયસંયતે છદ્મસ્થવીતરાગસંયતે ચ ચતુર્દશ પરીષહાઃ સમ્भवन्ति, क्षुत्पिपासा-शीतोष्णदंशमशकचर्याप्रज्ञाऽज्ञानाऽलाभशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलानि ॥૧૦॥

અર્થ- સૂક્ષ્મસમ્પરાય સંયત અને છદ્મસ્થવીતરાગ સંયતમાં ચૌદ પરીષહો સંભવે છે. (૧) ક્ષુધા, (૨) પિપાસા, (૩) શીત, (૪) ઉષ્ણ, (૫) દંશમશક, (૬) ચર્યા, (૭) પ્રજ્ઞા, (૮) અજ્ઞાન, (૯) અલાભ, (૧૦) શય્યા, (૧૧) વધ, (૧૨) રોગ, (૧૩) તૃણસ્પર્શ અને (૧૪) મલપરીષહ. ॥૧૦॥

સૂત્રમ્- એકાદશ જિને ॥૯-૧૧॥

અર્થ- અગિયાર પરીષહો જિન (કેવલી ભગવંત) માં સંભવે છે.

ભાષ્યમ્- एकादश परीषहाः सम्भवन्ति जिने वेदनीयाश्रयाः, तद्यथा- क्षुत्पिपासाशीतोष्ण-दंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाः ॥૧૧॥

અર્થ- વેદનીયકર્મ આધારિત અગિયાર પરીષહો શ્રી જિન (કેવલી) માં સંભવે છે. તે આ રીતે, (૧) ક્ષુધા, (૨) પિપાસા, (૩) શીત, (૪) ઉષ્ણ, (૫) દંશમશક, (૬) ચર્યા, (૭) શય્યા, (૮) વધ, (૯) રોગ, (૧૦) તૃણસ્પર્શ અને (૧૧) મલપરીષહ ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- બાદરસમ્પરાયે સર્વે ॥૯-૧૨॥

અર્થ- બાદરસમ્પરાય (ગુણસ્થાનક) માં બધા પરીષહો સંભવે છે.

ભાષ્યમ્- બાદરસંપરાયસંયતે સર્વે-દ્વાવિંશતિરપિ પરીષહાઃ સંભવન્તિ ॥૧૨॥

અર્થ- બાદરસંપરાયસંયતમાં સર્વે એટલે બાવીશે ય પરીષહો સંભવે છે. ॥૧૨॥

સૂત્રમ્- જ્ઞાનાવરણે પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાને ॥૧-૧૩॥

અર્થ- જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ઉદય હોતે છતે પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષહ હોય છે.

ભાષ્યમ્- જ્ઞાનાવરણોદયે પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાનપરીષહૌ ભવતઃ ॥૧૩॥

અર્થ- જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોતે છતે પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન (એમ) બે પરીષહો હોય છે. ॥૧૩॥

સૂત્રમ્- દર્શનમોહાઽન્તરાયયોરદર્શનાલાભૌ ॥૧-૧૪॥

અર્થ- દર્શનમોહનીય અને અન્તરાયના ઉદયે અનુક્રમે અદર્શન અને અલાભ પરીષહ હોય છે.

ભાષ્યમ્- દર્શનમોહાન્તરાયયોરદર્શનાલાભૌ યથાસદ્ભૂત્યં, દર્શનમોહોદયેઽદર્શનપરીષહઃ, લાભાન્તરાયો-
દયેઽલાભપરીષહઃ ॥૧૪॥

અર્થ- દર્શનમોહનીય અને અન્તરાયના ઉદયે અદર્શન અને અલાભ પરીષહ અનુક્રમે હોય. એટલે દર્શનમોહનીયના ઉદયમાં અદર્શનપરીષહ (અને) લાભાન્તરાયના ઉદયમાં અલાભ પરીષહ. ॥૧૪॥

સૂત્રમ્- ચારિત્રમોહે નાગ્ન્યારતિ-સ્ત્રી-નિષદ્યા-ઽઽક્રોશ-યાચના-સત્કારપુરસ્કારાઃ ॥૧-૧૫॥

અર્થ- ચારિત્રમોહનીયના ઉદયમાં નાગ્ન્ય, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના અને સત્કાર-પુરસ્કાર પરીષહો હોય છે.

ભાષ્યમ્- ચારિત્રમોહોદયે એતે નાગ્ન્યાદયઃ સપ્ત પરીષહા ભવન્તિ ॥૧૫॥

અર્થ- ચારિત્રમોહનીયનો ઉદય હોતે છતે આ સાત પરીષહો હોય છે. ॥૧૫॥

સૂત્રમ્- વેદનીયે શેષાઃ ॥૧-૧૬॥

અર્થ- વેદનીયના ઉદયમાં બાકીના અગિયાર પરીષહો (જે એકાદશ જિને સૂત્ર- ॥૯-૧૧॥ માં કહ્યા છે તે) હોય છે.

ભાષ્યમ્- વેદનીયોદયે શેષા એકાદશ પરીષહા ભવન્તિ યે જિને સમ્ભવન્તીત્યુક્તમ્, કુતઃ શેષાઃ ?,
અર્થ- પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાનાદર્શનાલાભનાગ્ન્યારતિસ્ત્રીનિષદ્યાઽઽક્રોશયાચનાસત્કારપુરસ્કારેભ્યઃ ઇતિ ॥૧૬॥

અર્થ- વેદનીયના ઉદયમાં બાકીના અગિયાર પરીષહો હોય છે. જે (અ. ૯ - સૂ. ૧૧) માં કહ્યા છે.

(પ્રશ્ન) કોનાથી શેષ ? (અર્થાત્ કોને છોડીને બાકીના પરીષહો હોય છે.?)

(ઉત્તર) આ-(૧) પ્રજ્ઞા, (૨) અજ્ઞાન, (૩) અદર્શન, (૪) અલાભ, (૫) નાગ્ન્ય, (૬) અરતિ, (૭) સ્ત્રી, (૮) નિષદ્ધ, (૯) આક્રોશ, (૧૦) યાચના અને (૧૧) સત્કાર-પુરસ્કારથી બાકીના (અર્થાત્ આ અગિયાર છોડીને બાકીના) અગિયાર પરીષહો વેદનીયના ઉદયમાં હોય છે. ॥૧૬॥

સૂત્રમ્- એકાદયો ભાજ્યા યુગપદૈકોનવિંશતેઃ ॥૧-૧૭॥

અર્થ- એકથી માંડીને યાવત્ ઓગણીશ પરીષહો એકસાથે એક જીવને હોઈ શકે .

ભાષ્યમ્- એકાદયો દ્વાવિંશતેઃ પરીષહાણામેકાદયો ભજનીયા યુગપદૈકસ્મિન્ જીવે આ એકોનવિંશતેઃ, અત્ર શીતોષ્ણપરીષદૈરયુગપત્રભવતઃ, અત્યન્તવિરોધિત્વાત્, તથા ચર્યાશય્યાનિષદ્યાપરિષહાણામેકસ્ય સમ્ભવે દ્વયોરભાવઃ ॥૧૭॥

અર્થ- આ બાવીશ પરીષહોમાંથી એક વગેરે યાવત્ ઓગણીશ પરીષહો એક સાથે એક જીવમાં સંભવે. તેમાં (બાવીશમાં) શીત અને ઉષ્ણ (આ બે) પરીષહ એક સાથે ન હોય, (કેમકે) બંને અત્યન્ત વિરોધિ હોવાથી. તથા ચર્યા, શય્યા, નિષદ્યાપરીષહમાંના એકની હયાતિમાં બાકીના બે નો અભાવ હોય. ॥૧૭॥

સૂત્રમ્- સામાયિક-છેદોપસ્થાપ્ય-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસંપરાય-યથાચ્છ્યાતાનિ ચારિત્રમ્ ॥૧-૧૮॥

અર્થ- (૧) સામાયિક (૨) છેદોપસ્થાપનીય (૩) પરિહાર-વિશુદ્ધિ, (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય અને (૫) યથાચ્છ્યાત આ પાંચપ્રકારે ચારિત્ર છે.

ભાષ્યમ્- સામાયિકસંયમઃ છેદોપસ્થાપ્યસંયમઃ પરિહારવિશુદ્ધિસંયમઃ સૂક્ષ્મસંપરાયસંયમઃ યથાચ્છ્યાત-સંયમઃ इति पञ्चविधं चारित्रम् । तत् पुलाकादिषु विस्तरेण वक्ष्यामः ॥૧૮॥

અર્થ- (૧) સામાયિકસંયમ, (૨) છેદોપસ્થાપ્યસંયમ, (૩) પરિહારવિશુદ્ધિસંયમ, (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય-સંયમ, (૫) યથાચ્છ્યાતસંયમ. એ પાંચ પ્રકારે ચારિત્ર છે. તે (ચારિત્ર) (અ. ૯- સૂ. ૪૮. માં) પુલાકાદિમાં...’ વિસ્તારપૂર્વક કહીશું ॥૧૮॥

સૂત્રમ્- અનશના-ડવમૌદર્ય-વૃત્તિપરિસંખ્યાન-રસપરિત્યાગ-વિવિક્તશય્યાસન-કાય-ક્લેશા બાહ્યં તપઃ ॥૧-૧૯॥

અર્થ- અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન, કાયક્લેશ (એ છ) બાહ્યતપ છે.

ભાષ્યમ્- અનશનં અવમૌદર્યં વૃત્તિપરિસંખ્યાનં રસપરિત્યાગઃ વિવિક્તશય્યાસનતા કાયક્લેશ
 इत्येतत्षड्विधं बाह्यं तपः । ‘सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः’ इत्यतः प्रभृति सम्यगित्यनुवर्तते, संयमरक्षणार्थं
 कर्मनिर्जरार्थं च चतुर्थषष्ठाष्टमादि सम्यगनशनं तपः ॥

અર્થ- (૧) અનશન, (૨) અવમૌદર્ય, (૩) વૃત્તિપરિસંખ્યાન, (૪) રસપરિત્યાગ, (૫) વિવિક્તશય્યાસન
 અને (૬) કાયક્લેશ. આ છ પ્રકારે બાહ્યતપ છે.

- ‘સમ્યગ્ યોગ નિગ્રહો ગુપ્તિઃ ॥૧-૪॥’ અહીંથી લઈને સમ્યગ્ની અનુવૃત્તિ ચાલું છે.

-સંયમની રક્ષા માટે અને કર્મનિર્જરામાટે ચોથભક્ત, છઠ્ઠ, અઠ્ઠમઆદિ તપ તે સમ્યગ્ અનસન તપ.

ભાષ્યમ્- અવમૌદર્યમ્, અવમમિત્યૂનનામ, અવમમુદરમસ્ય અવમોદરઃ અવમોદરસ્ય ભાવઃ અવમૌદર્યમ્ ।
 अर्थ- अवमौदर्यं अवम अेटते ण्णुं (ओछुं), ण्णुं (ओछाओराक्वाणुं) पेट न्णुं છે તે અવમોદર,
 अवमौदरपणुं તે અવમૌદર્ય.

ભાષ્યમ્- ઉત્કૃષ્ટાવકૃષ્ટૌ ચ વર્જયિત્વા મધ્યમેન કવલેન ત્રિવિધમવમૌદર્યં ભવતિ, તદ્યથા-અલ્પા-
 हारावमौदर्यमुपाध्वमौदर्यं प्रमाणप्राप्तात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति, कवलपरिसंख्यानं च
 प्राग्द्वित्रिंशदभ्यः कवलेभ्यः ।

અર્થ- મોટો અને નાનો કોળીયો છોડીને મધ્યમ કોળીયા વડે ત્રણ પ્રકારે અવમૌદર્ય થાય છે. તે
 આ રીતે (૧) અલ્પાહાર અવમૌદર્ય (આઠ કે તેથી ન્યૂન કોળીયાથી ચલાવી લેવું), (૨) ઉપાર્થ
 અવમૌદર્ય (અર્ધા કરતાં ઓછા કોળીયાથી ચલાવી લેવું) (૩) પૂરતા પ્રમાણ કરતાં ઓછા કોળીયા
 તે કિંચિદૂન અવમૌદર્ય. કોળીયાની સંખ્યા-બત્રીશ કોળીયા પહેલાની ગણાય. (પુરુષને બત્રીશ અને
 સ્ત્રીને અઠ્યાવીસ ગણાય. તેમાં ન્યૂન હોય તો જ તે અવમૌદર્ય ગણાય.)

ભાષ્યમ્- વૃત્તિપરિસંખ્યાનમનેકવિધમ્, તદ્યથા-ઉત્ક્ષિપ્તાન્તપ્રાન્તચર્યાદીનાં સત્કુલમાષૌદનાદીનાં
 चान्यतममभिगृह्यावशेषस्य प्रत्याख्यानम् ।

અર્થ- વૃત્તિ પરિસંખ્યાન અનેક પ્રકારે છે. (વૃત્તિ-ભિક્ષા, પરિસંખ્યાન-ગણતરી. અથવા આગમવિહિત
 અભિગ્રહ. અથવા દત્તિ કે ભિક્ષાની ગણતરી.) તે આ રીતે, ઉત્ક્ષિપ્તચર્યા (સંઘવાના પાત્રમાંથી દાતા
 વડે દાન આપવા બહાર કઢાયેલી વસ્તુ હોય તે જ ગ્રહણ કરવી, બીજી નહિ. તેનું નામ ઉત્ક્ષિપ્તચર્યા),
 નિક્ષિપ્તચર્યા (સંઘવાના પાત્રમાં રહેલી વસ્તુ ભિક્ષાને માટે ગ્રહણકરવી તેનું નામ નિક્ષિપ્ત ચર્યા),
 આન્તપ્રાન્તચર્યા (છેલ્લો વધેલો નિરસ-એવો આહાર લેવો તે), સકૃતુ (સાથવો), કુલમાષ, અડદ,
 ભાત આદિમાંના કોઈનો પણ અભિગ્રહ કરીને બાકીનાનું પચ્ચક્ષાણ લેવું તે.

ભાષ્યમ્- રસપરિત્યાગોડનેકવિધઃ, તદ્યથા-મદ્યમાંસમધુનવનીતાદીનાં રસવિકૃતીનાં પ્રત્યાખ્યાનં
 विरसरूक्षाद्यभिग्रहश्च ।

અર્થ- રસપરિત્યાગ (રસવાળા પદાર્થો [વિગર્ભો] નો ત્યાગ) અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતે, - દારૂ, માંસ, મધ, માખણ આદિ^૧ રસવિકૃતિ (વિગર્ભ) ના પચ્ચક્ષ્માણ કરવા અને વિગર્ભ વગરના રૂક્ષ આદિનો અભિગ્રહ કરવો.

ભાષ્યમ્- વિવિક્તશય્યાસનતા નામ એકાન્તેડનાબાધેડસંસક્તે સ્ત્રીપશુપણ્ડકવિવર્જિતે શૂન્યાગારદેવકુલ-સમાપર્વતગુહાદીનામન્યતમસ્મિન્ સમાધ્યર્થ સંલીનતા ।

અર્થ- વિવિક્તશય્યાસનતા એટલે એકાન્ત સ્થાન, બાધારહિત સ્થાન, કોઈ ન રહેલ હોય તેવું સ્થાન, સ્ત્રી-પશુ-કે નપુંસક રહિત સ્થાન. (આ શબ્દો પર્યાયવાચી છે.) શૂન્યઘર, દેવકુલ, સભા (જ્યાં પહેલા માનવો રહેતા હતા પરંતુ અત્યારે રહેતા ન હોય તેવું સ્થાન, છાપરાવાળું સ્થાન), પર્વતની ગુફા વગેરેમાંના કોઈપણ સ્થાનમાં સમાધિમાટે (પંચાચારની વૃદ્ધિ માટે) સંલીનતા કરવી (અર્થાત રહેવું) તે વિવિક્તશય્યાસનતા.

ભાષ્યમ્- કાયક્લેશોડનેકવિધઃ, તદ્વથા-સ્થાનવીરાસનોત્કટુકાસનૈકપાર્શ્વદણ્ડાયતશયનાતાપનાપ્રા-વૃતાદીનિ ।

અર્થ- કાયક્લેશ અનેક પ્રકારે છે તે આ રીતે, સ્થાન- એટલે ઊર્ધ્વકાયોત્સર્ગમુદ્રા, વીરાસન, ઉત્કટુકાસન, એક પડખે સુવું, દંડની જેમ લાંબા સુવું, આતાપના લેવી (ઉનાળામાં), ખુલ્લાશરીરે રહેવું (શિયાળામાં) ઈત્યાદિ (કાયક્લેશ).

ભાષ્યમ્- સમ્યક્ પ્રયુક્તાનિ બાહ્યં તપઃ ॥

અર્થ- આ રીતે-આગમોક્ત રીતે કરાયેલ તે બાહ્યતપ છે.

ભાષ્યમ્- અસ્માત્ ષડ્વિધાદપિ બાહ્યાત્તપસઃ સજ્જત્યાગશરીરલાઘવેન્દ્રિયવિજયસંયમરક્ષણકર્મનિર્જરા ભવન્તિ ॥૧૧॥

અર્થ- આ છ પ્રકારના બાહ્યતપથી નિર્મમતા આવે, શરીર હલકું રહે, ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવાય, સંયમનું રક્ષણ થાય (તેમજ) કર્મની નિર્જરા થાય છે. ॥૧૧॥

સૂત્રમ્- પ્રાયશ્ચિત્ત-વિનય-વૈયાવૃત્ત્ય-સ્વાધ્યાય-વ્યુત્સર્ગ-ધ્યાનાન્યુત્તરમ્ ॥૧-૨૦॥

અર્થ- પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન એ છ ઉત્તરતપ એટલે કે અભ્યન્તરતપ છે.

૧. આદિશબ્દથી શેષ છ વિગર્ભો લેવી.

ભાષ્યમ્- સૂત્રક્રમ પ્રામાણ્યાદુત્તરમિત્યભ્યન્તરમાહ । પ્રાયશ્ચિત્તં વિનયો વૈયાવૃત્ત્યં સ્વાધ્યાયો વ્યુત્સર્ગો ધ્યાનં ઇત્યેતત્ ષડ્વિધં અભ્યન્તરં તપઃ ॥૨૦॥

અર્થ- સૂત્રક્રમાનુસાર ઉત્તર એટલે અભ્યન્તર કહે છે. (તે) (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) વિનય, (૩) વૈયાવૃત્ત્ય, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) વ્યુત્સર્ગ (અને) (૬) ધ્યાન. આ છ પ્રકારે અભ્યન્તર તપ છે. ॥૨૦॥

સૂત્રમ્- નવ-ચતુર્-દશ-પञ्ચ-દ્વિભેદં યથાક્રમં પ્રાગ્ ધ્યાનાત્ ॥૧-૨૧॥

અર્થ- ધ્યાન તપની પહેલાના (અભ્યન્તરતપના) અનુક્રમે નવ, ચાર, દશ, પાંચ અને બે ભેદો છે.

ભાષ્યમ્- તદભ્યન્તરં તપઃ નવચતુર્દશપञ्ચદ્વિભેદં ભવતિ યથાક્રમં પ્રાગ્ ધ્યાનાત્, ઇત ઉત્તરં વક્ષ્યામઃ ॥૨૧॥ તદ્વથા-

અર્થ- ધ્યાનથી પહેલાનો તે અભ્યન્તર તપ અનુક્રમે નવ, ચાર, દશ, પાંચ અને બે ભેદો છે. (૭) અહીં થી આગળ કહીશું ॥૨૧॥ તે આ રીતે...

સૂત્રમ્- આલોચન-પ્રતિક્રમણ-તદુભય-વિવેક-વ્યુત્સર્ગ-તપચ્છેદ-પરિહારોપસ્થાપનાનિ ॥૧-૨૨॥

અર્થ- (પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદ-) (૧) આલોચન, (૨) પ્રતિક્રમણ, (૩) તદુભય, (૪) વિવેક, (૫) વ્યુત્સર્ગ, (૬) તપ, (૭) છેદ, (૮) પરિહાર, (૯) ઉપસ્થાપન.

ભાષ્યમ્- પ્રાયશ્ચિત્તં નવભેદમ્, તદ્વથા-આલોચનં પ્રતિક્રમણં આલોચનપ્રતિક્રમણે વિવેકઃ વ્યુત્સર્ગઃ તપઃ છેદઃ પરિહારઃ ઉપસ્થાપનમિતિ ॥

અર્થ- પ્રાયશ્ચિત્ત નવ ભેદો છે. તે આ રીતે, (૧) આલોચન, (૨) પ્રતિક્રમણ, (૩) આલોચનપ્રતિક્રમણ, (૪) વિવેક, (૫) વ્યુત્સર્ગ, (૬) તપ, (૭) છેદ, (૮) પરિહાર (અને ૯) ઉપસ્થાપન.

ભાષ્યમ્- આલોચનં પ્રકટનં પ્રકાશનમાખ્યાનં પ્રાદુષ્કરણમિત્યનર્થાન્તરં ॥૧॥

અર્થ- આલોચન એટલે (પોતાની ભૂલોનું ગુરુ સન્મુખ) વિવરણ, પ્રકાશન, કથન, પ્રકટીકરણ તે એકાર્થવાચી છે. ॥૧॥

ભાષ્યમ્- પ્રતિક્રમણં મિથ્યાદુષ્કૃતસંપ્રયુક્તં પ્રત્યવમર્શઃ પ્રત્યાખ્યાનં કાયોત્સર્ગકરણં ચ ॥૨॥

અર્થ-પ્રતિક્રમણ એટલે 'દુષ્કૃતો મિથ્યા થાઓ' એમ કહેવા પૂર્વક પશ્યાતાપ કરવો અને પ્રત્યાખ્યાન કરવું (-ફરી આવી ભૂલ નહિ કરું એમ નક્કી કરવું) અને કાયોત્સર્ગકરણ તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

॥૨॥

ભાષ્યમ્- એતદુભયમાલોચનપ્રતિક્રમણે ॥૩॥ વિવેકો વિવેચનં વિશોધનં પ્રત્યુપેક્ષણમિત્યનર્થાન્તરમ્, સ એષ સંસક્તાન્નપાનોપકરણાદિષુ ભવતિ ॥૪॥

અર્થ- તદુભય એટલે-આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બંને. ॥૩॥

વિવેક (ત્યાગનો પરિણામ), વિવેચન (ભાવ વિશુદ્ધિ), વિશોધન, પ્રત્યુપેક્ષણ (ભૂલ વિશુદ્ધિની વિશેષ તત્પરતા) તે એકાર્થવાચી છે. તે આ વિવેક સંસક્ત (શંકિત) અન્ન, પાન, ઉપધિ આદિ આશ્રયી છે. ॥૪॥

ભાષ્યમ્- વ્યુત્સર્ગઃ પ્રતિસ્થાપનમિત્યનર્થાન્તરમ્, એષોડ્યનેષણીયાન્નપાનોપકરણાદિષ્વશઙ્કનીય વિવેકેષુ ચ ભવતિ ॥૫॥

અર્થ- વ્યુત્સર્ગ, પ્રતિષ્ઠાપન (એકાગ્રતા પૂર્વક કાયા અને વચનના વ્યાપારને અટકાવવો) એકાર્થવાચી છે. અનેષણીય આહાર-પાણી-ઉપકરણ આદિમાં અને વિવેક કરવા અસમર્થ પદાર્થ (ત્યાગ કરાય છતે) પણ આ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. ॥૫॥

ભાષ્યમ્- તપોબાહ્યમનશનાદિ પ્રકીર્ણં ચાનેવિધં ચન્દ્રપ્રતિમાદિ ॥૬॥

અર્થ- તપ-બાહ્ય અનશન આદિ અને છૂટા છૂટા (પણ) ચન્દ્રપ્રતિમા આદિ અનેક પ્રકારે છે. ॥૬॥

ભાષ્યમ્- છેદોડપવર્તનમપહાર इत्यनर्थान्तरम्, સ પ્રવ્રજ્યાદિવસપક્ષમાસસંવત્સરાણામન્યતમેષાં ભવતિ ॥૭॥

અર્થ- છેદ અપવર્તન, અપહાર (ઓછું કરવું) એ પર્યાયવાચી છે. ॥૭॥ તે (છેદ) દીક્ષાના દિવસથી આરંભી પક્ષો, મહિનાઓ, વરસોમાંના કોઈના પણ ઓછા કરવારૂપ હોય છે. ॥૭॥

ભાષ્યમ્- પરિહારો માસિકાદિઃ ॥૮॥

અર્થ- પરિહાર-મહિના આદિ (પરિહાર કરવો-ત્યાગ કરવો-દોષિતની સાથે જઘન્યથી એક માસ અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ પર્યન્ત વાતચીત, ગોચરી વ્યવહાર, વન્દન વ્યવહાર વગેરેનો ત્યાગ કરવો.) ॥૮॥

ભાષ્યમ્- ઉપસ્થાપનં પુનર્દીક્ષણં પુનશ્ચરણં પુનર્વ્રતારોપણમિત્યર્થાન્તરમ્ ॥૯॥

અર્થ- ઉપસ્થાન (ફરીથી દીક્ષા આપવી,) પુનર્દીક્ષણ, પુનશ્ચરણ, પુનર્વ્રતારોપણ આ એકાર્થક છે. ॥૯॥

ભાષ્યમ્- તદેતન્નવવિધં પ્રાયશ્ચિત્તં દેશં કાલં શક્તિં સંહનનં સંયમવિરાધનાં ચ કાયેન્દ્રિયજાતિ-ગુણોત્કર્ષકૃતાં ચ પ્રાપ્ય વિશુદ્ધ્યર્થં યથાર્હં દીયતે ચ આચર્યતે ચ ।

અર્થ- આ નવપ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેશ, કાળ, સામર્થ્ય, સંઘયણ, તેમજ સંયમવિરાધના અને કાય

(પૃથ્વીવ્યાદિ), ઈન્દ્રિય (એકેન્દ્રિયાદિ) જાતિ દ્વારા રાગદ્વેષમોહના ઉત્કર્ષથી કરાયેલ વિરાધનાને પાત્રીને અતિચારોની શુદ્ધિ માટે યથાયોગ્ય આ પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાય છે અને (જાતે) આચરણ કરાય છે.

ભાષ્યમ્- ચિત્તી સંજ્ઞાનવિશુદ્ધ્યોર્ધાતુઃ, તસ્ય ચિત્તમિતિ ભવતિ નિષ્ઠાન્તમૌણાદિકં ચ ॥ એવમેભિરા-લોચનાદિભિઃ કૃચ્છૈસ્તપોવિશેષૈર્જનિતાપ્રમાદઃ તં વ્યતિક્રમં પ્રાયશ્ચેતયતિ ચેતયંશ્ચ ન પુનરાચરતીતિ, અતઃ પ્રાયશ્ચિત્તમ્, અપરાધો વા પ્રાયસ્તેન વિશુદ્ધયતીતિ, અતશ્ચ પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ ॥૨૨॥

અર્થ- ‘ચિત્તી સંજ્ઞાનવિશુદ્ધયો’, ચિત્ ધાતુ સંજ્ઞાન અને વિશુદ્ધિ અર્થમાં વપરાય છે (ચિત્તીમાં ઈ ઈત્ છે જેથી ચિત્ ધાતુ કહેવાય.) તેને ભૂત અર્થમાં અથવા ઉણાદિથી ત્ પ્રત્યય લાગી ‘ચિત્’ (૩૫) બને છે. આ આલોચન આદિ દુષ્કરતપ વિશેષે કરીને કરાયેલ અપ્રમાદ તે અતિચારને પ્રાયઃ જાણે છે અને ફરી આચરતો નથી માટે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પ્રાયઃ એટલે અપરાધ. તે (સૂત્રઅનુસાર) પ્રાયશ્ચિત્તથી વિશુદ્ધ થાય છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. ॥૨૨॥

સૂત્રમ્- જ્ઞાનદર્શનચારિત્રોપચારાઃ ॥૧-૨૩॥

અર્થ- વિનયના ચાર ભેદ -(૧) જ્ઞાનવિનય, (૨) દર્શનવિનય, (૩) ચારિત્રવિનય અને (૪) ઉપચારવિનય.

ભાષ્યમ્- વિનયશ્ચતુર્ભેદઃ, તદ્યથા-જ્ઞાનવિનયઃ દર્શનવિનયઃ ચારિત્રવિનયઃ ઉપચારવિનયઃ, તત્ર જ્ઞાનવિનયઃ પઞ્ચવિધઃ મતિજ્ઞાનાદિઃ ।

અર્થ- વિનય (અભ્યન્તર તપ) ચારભેદવાળો છે. તે આ રીતે, (૧) જ્ઞાનવિનય, (૨) દર્શનવિનય, (૩) ચારિત્રવિનય, (અને ૪) ઉપચાર વિનય. તેમાં જ્ઞાનવિનય મતિજ્ઞાનાદિ પાંચપ્રકારે છે.

ભાષ્યમ્- દર્શનવિનયસ્તુ એક વિધ એવ સમ્યગ્દર્શનવિનયઃ ।

અર્થ- દર્શનવિનય તો એક પ્રકારે જ છે. સમ્યગ્દર્શન વિનય.

ભાષ્યમ્- ચારિત્રવિનયઃ પઞ્ચવિધઃ । સામાયિકવિનયાદિઃ ।

અર્થ- ચારિત્રવિનય પાંચ પ્રકારે છે. સામાયિક વિનય વગેરે (પાંચ).

ભાષ્યમ્- ઔપચારિકવિનયોઽનેકવિધઃ-સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિગુણાધિકેષ્વભ્યુત્થાનાસનપ્રદાન-વન્દનાનુગમાદિઃ, વિનીયતે તેન તસ્મિન્ વા વિનયઃ ॥૨૩॥

અર્થ- ઔપચારિક વિનય અનેક પ્રકારે છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ ગુણાધિક (મુનિઓ) પ્રતિ (સન્મુખ આવે છતે ઉભા થવું, બેસવા માટે) આસનદેવું, વન્દન કરવું, વળાવવા જવું (તે ઉપચાર વિનય). જેનાથી કે જે હોતે છતે (આઠેય કર્મો) નાશ પામે છે- તે વિનય. ॥૨૩॥

સૂત્રમ્- આચાર્યોપાધ્યાય-તપસ્વી-શૈક્ષક-ગ્લાન-ગણ-કુલ-સઙ્ઘ-સાધુ-સમનોજ્ઞાનામ્
॥૨૪॥

અર્થ- વૈયાવૃત્ત્ય (વૈયાવચ્ચ) દશ પ્રકારે છે. (૧) આચાર્ય, (૨) ઉપાધ્યાય, (૩) તપસ્વી, (૪) શૈક્ષક, (૫) ગ્લાન, (૬) ગણ, (૭) કુલ, (૮) સંઘ, (૯) સાધુ અને (૧૦) સમનોજ્ઞ. આ દશનું (સમ્યગ્ વૈયાવૃત્ત્ય (તે વૈયાવચ્ચ અભ્યન્તર) તપ છે.

ભાષ્યમ્- વૈયાવૃત્ત્યં દશવિધં, તદ્વથા-આચાર્યવૈયાવૃત્ત્યં ઉપાધ્યાયવૈયાવૃત્ત્યં તપસ્વીવૈયાવૃત્ત્યં શૈક્ષકવૈયાવૃત્ત્યં ગ્લાનવૈયાવૃત્ત્યં ગણવૈયાવૃત્ત્યં કુલવૈયાવૃત્ત્યં સંઘવૈયાવૃત્ત્યં સાધુવૈયાવૃત્ત્યં સમનોજ્ઞવૈયાવૃત્ત્યમિતિ, વ્યાવૃત્તભાવો વૈયાવૃત્ત્યં વ્યાવૃત્તકર્મ ચેતિ ।

અર્થ- વૈયાવૃત્ત્ય દશ પ્રકારે છે. તે આ રીતે. (૧) આચાર્યનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૨) ઉપાધ્યાયનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૩) તપસ્વીનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૪) શિક્ષકનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૫) ગ્લાનનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૬) ગણનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૭) કુલનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૮) સંઘનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૯) સાધુનું વૈયાવૃત્ત્ય અને (૧૦) સમનોજ્ઞનું વૈયાવૃત્ત્ય. વ્યાપારપ્રવૃત્તનો પરિણામ (આગમવિહિત ક્રિયા-અનુષ્ઠાનમાં તત્પર આત્માને જે ભાવ) તે વૈયાવૃત્ત્ય અને (અથવા) વ્યાપારપ્રવૃત્ત આત્માની ક્રિયા તે વૈયાવૃત્ત્ય. (શાસનમાં દર્શાવેલ વિધિવગેરે પૂર્વક સેવા-પ્રવૃત્તિ કરવી તે વૈયાવૃત્ત્ય.)

ભાષ્યમ્- તત્રાચાર્યઃ પૂર્વોક્તઃ પઞ્ચવિધઃ, આચારગોચરવિનયં સ્વાધ્યાયં વા આચાર્યાદનુ તસ્માદુપાધીયત इत्युपाध्यायः, સઙ્ઘોપગ્રહાનુગ્રહાર્થં ચોપાધીયતેસઙ્ઘહાદીન્ વાઽસ્યોપાધ્યેતીત્યુપાધ્યાયઃ, દ્વિસઙ્ઘો નિર્ગ્રન્થ આચાર્યોપાધ્યાયસઙ્ઘહઃ, ત્રિસઙ્ઘહા નિર્ગ્રન્થી આચાર્યોપાધ્યાયપ્રવર્તિનીસઙ્ઘહઃ ।

અર્થ-ત્યાં 'આચાર્ય' તે પૂર્વે (અ. ૯- સૂ. ૬ માં) કહેલ છે. તે (આચાર્ય) પાંચ પ્રકારે છે. [(૧) પ્રત્રાજક, (૨) દિગાચાર્ય, (૩) શ્રુતોદ્દેષ્ટા, (૪) શ્રુતસમુદ્દેષ્ટા અને (૫) આમ્નાયવાચક. અ. ૯- સૂ. ૬ માં બ્રહ્મચર્યના અધિકારમાં નિર્દેશેલ છે.] (આચાર્યપાસેથી રજા મેળવેલ સાધુઓ) આચાર જેનો વિષય છે એવા વિનયને અથવા સ્વાધ્યાયને જેની પાસે શીખે તે ઉપાધ્યાય. સંગ્રહ-ઉપગ્રહરૂપ અનુગ્રહને માટે જે સેવા કરાય તે ઉપાધ્યાય, અથવા સંગ્રહ આદિ (વસ્ત્ર, પાત્ર ઔષધિ આદિનો સંગ્રહ) જેના સંબંધી છે અથવા જેનાથી કરાયેલો છે એવું યાદ કરે તે ઉપાધ્યાય. બે વડે કરાય તે દ્વિસંગ્રહ. આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય (એમ બંનેની મર્યાદામાં) ના સંગ્રહવાળો દ્વિસંગ્રહ નિર્ગ્રન્થ કહેવાય. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને પ્રવર્તિનીના (એમ ત્રણની મર્યાદામાં) સંગ્રહવાળો (તે) ત્રિસંગ્રહ નિર્ગ્રન્થ કહેવાય.

ભાષ્યમ્- પ્રવર્તિની દિગાચાર્યેણ વ્યાખ્યાતા, હિતાય પ્રવર્તતે પ્રવર્તયતિ ચેતિ પ્રવર્તિની ।

અર્થ-દિગાચાર્ય વડે વ્યાખ્યાન કરાયેલ એટલે દિગાચાર્યની સમાન તે પ્રવર્તિની. હિતમાટે પ્રવર્તે અને (બીજી સાધવી આદિને) પ્રવર્તાવે તે પ્રવર્તિની.

ભાષ્યમ્- વિકૃષ્ટોગ્રતપોયુક્તસ્તપસ્વી, અચિરપ્રવ્રજિતઃ શિક્ષયિતવ્યઃ શિક્ષઃ શિક્ષામર્હતીતિ શૈક્ષો વા, ગ્લાનઃ પ્રતીતઃ, ગણઃ સ્થવિરસન્તતિસંસ્થિતિઃ, કુલમેકાચાર્યસન્તતિસંસ્થિતિઃ, સઙ્ગશ્ચતુર્વિધઃ શ્રમણાદિઃ, સાધવઃ સંયતાઃ, સંભોગયુક્તાઃ સમનોજ્ઞાઃ ।

અર્થ- વિકૃષ્ટ (૪ ઉપવાસથી કાંઈક ઊણા છ માસ સુધીના ઉપવાસ તે વિકૃષ્ટ) ઉગ્રતપથીયુક્ત તે તપસ્વી, અલ્પકાલિન દીક્ષિત, શિક્ષા (ગ્રહણ-આસેવનશિક્ષા)ને યોગ્ય તે શિક્ષ, અથવા શિક્ષાને યોગ્ય તે શૈક્ષ (શૈક્ષક), ગ્લાન (રોગી) પ્રતીત છે (પ્રખ્યાત છે.), ગણ-(શ્રુત) સ્થવિરોની પરંપરામાં રહેવું, કુલ- એક આચાર્યની પરંપરામાં રહેવું તે, સંઘ-ચતુર્વિધ શ્રમણાદિ તે સંઘ, સાધુઓ-સંયતિઓ, ગોચરી-પાણીઆદિ પરસ્પર લેવા-દેવાના વ્યવહારવાળા સાધુઓ તે સમનોજ્ઞ.

ભાષ્યમ્- एषामन्नपानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तारादिभिर्धर्मसाधनैरुपग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया कान्तारविषमदुर्गोपसर्गेष्वभ्युपपत्तिरित्येतदादि वैयावृत्यम् ॥૨૪॥

અર્થ- એમની (આચાર્યાદિને) આહાર-પાણી-વસ્ત્ર-પાત્ર-વસતિ-પાટ-પાટલા-સંથારો આદિ ધર્મસાધનો વડે ઉપગ્રહ (ઉપકાર), શુશ્રૂષા (સેવા), ઔષધ આપવું, જંગલના વિષમભાગના ઉપસર્ગોમાં (રોગાદિ ઉપસર્ગોમાં) સર્વતઃ રક્ષણ કરવું. ઈત્યાદિ વૈયાવૃત્ય છે. ॥૨૪॥

સૂત્રમ્- વાચનાપૃચ્છનાડનુપ્રેક્ષાડઆમ્નાયધર્મોપદેશાઃ ॥૧-૨૫॥

અર્થ-વાચના, પૃચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય, ધર્મોપદેશ-એ પાંચપ્રકારે સ્વાધ્યાય અભ્યન્તર તપ છે.

ભાષ્યમ્- સ્વાધ્યાયઃ પઞ્ચવિધઃ, તદ્યથા-વાચના પ્રચ્છનં અનુપ્રેક્ષા આમ્નાયઃ ધર્મોપદેશ ઇતિ, તત્ર વાચનં શિષ્યાધ્યાપનમ્, પ્રચ્છનં ગ્રન્થાર્થયોઃ, અનુપ્રેક્ષા ગ્રન્થાર્થયોરેવ મનસાડમ્યાસઃ, આમ્નાયો ઘોષવિશુદ્ધં પરિવર્તનં ગુણનં, રૂપાદાનમિત્યર્થઃ, અર્થોપદેશો વ્યાખ્યાનમનુયોગવર્ણનં ધર્મોપદેશ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ ॥૨૫॥

અર્થ- સ્વાધ્યાય (અભ્યન્તરતપ) પાંચપ્રકારે, તે આ રીતે, (૧) વાચના, (૨) પૃચ્છના, (૩) અનુપ્રેક્ષા, (૪) આમ્નાય અને (૫) ધર્મોપદેશ.

તેમાં (૧) વાચના-શિષ્યોને ભણાવવું, (૨) પૃચ્છના-મૂળપાઠ (સૂત્ર) અને અર્થસમ્બન્ધિ પૂછવું, (૩) અનુપ્રેક્ષા-સૂત્ર-અર્થનો મનથી વિચાર કરવો (એક વિષયમાં મનને સ્થિર કરવું), (૪) આમ્નાય-ઉચ્ચારશુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન, ગણવું (એકવાર, બે વાર ઈત્યાદિ) રૂપ ગ્રહણ કરવું-એ અર્થ છે. (૫) (ધર્મોપદેશ) અર્થોપદેશ, વ્યાખ્યાન, અનુયોગવર્ણન, ધર્મોપદેશ એ એકાર્થવાચી છે. ॥૨૫॥

સૂત્રમ્- બાહ્યાભ્યન્તરોપધ્યોઃ ॥૧-૨૬॥

અર્થ- વ્યુત્સર્ગ અભ્યન્તર તપ-બાહ્ય અને અભ્યન્તર ઉપધિનો ત્યાગ. એમ બે પ્રકારે છે.

ભાષ્યમ્- વ્યુત્સર્ગો દ્વિવિધઃ-બાહ્યોઽભ્યન્તરશ્ચ, તત્ર બાહ્યો દ્વાદશરૂપકસ્યોપધેઃ, અભ્યન્તરઃ શરીરસ્ય કષાયાણાં ચેતિ ॥૨૬॥

અર્થ- વ્યુત્સર્ગ બે પ્રકારે છે. (૧) બાહ્ય (ઉપધિવ્યુત્સર્ગ) અને અભ્યન્તર (ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ).

★ તેમાં બાહ્ય (ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ)-બાર પ્રકારની ઉપધિના (ત્યાગરૂપ) (અને)

★ અભ્યન્તર (ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ)-શરીરનો અને કષાયોના (ત્યાગરૂપ) એમ બે પ્રકારે. ॥૨૬॥

સૂત્રમ્- ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ ॥૧-૨૭॥

અર્થ- ઉત્તમસંઘયણવાળા જીવને એક વિષયમાં ચિત્તની સ્થિરતા તે ધ્યાન કહેવાય.

ભાષ્યમ્- ઉત્તમસંહનનં વજ્રર્ષભનારાચં વજ્રનારાચં નારાચં અર્ધનારાચં ચ, તદ્યુક્તસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધશ્ચ ધ્યાનમ્ ॥૨૭॥

અર્થ- ઉત્તમસંઘયણ-વજ્રઋભનારાચ, વજ્રનારાચ, નારાચ અને અર્ધનારાચ (આ ચાર સંઘયણ).

★ તે સંઘયણથી યુક્ત જીવને એક આલંબન (વિષય)માં વિચારોની સ્થિરતા તે ધ્યાન કહેવાય. ॥૨૭॥

સૂત્રમ્- આમુહૂર્તાત્ ॥૧-૨૮॥

અર્થ- તે ધ્યાન મુહૂર્ત સુધી (અન્તમુહૂર્ત) હોય છે.

ભાષ્યમ્- તદ્ ધ્યાનમામુહૂર્તાદ્ભવતિ, પરતો ન ભવતિ, દુર્ધ્યાનિત્વાત્ ॥૨૮॥

અર્થ- તે ધ્યાન મુહૂર્ત સુધી (અન્તમુહૂર્ત) હોય છે. તેનાથી વધારે નથી હોતું-વિકારાન્તરને પામેલું = દુર્ધ્યાન હોવાથી. ॥૨૮॥

સૂત્રમ્- આર્ત-રૌદ્ર-ધર્મ-શુક્લાનિ ॥૧-૨૯॥

અર્થ- આર્ત-રૌદ્ર-ધર્મ અને શુક્લ. આ ચાર પ્રકારે ધ્યાન છે.

ભાષ્યમ્- તચ્ચતુર્વિધં ભવતિ, તદ્યથા-આર્ત રૌદ્ર ધર્મ શુક્લમિતિ ॥૨૯॥ તેષામ્

અર્થ- તે (ધ્યાન) ચાર પ્રકારે છે. તે આ રીતે- (૧) આર્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ અને (૪) શુક્લ. ॥૨૯॥ તેમાં...

સૂત્રમ્- પરા મોક્ષહેતૂ ॥૧-૩૦॥

અર્થ- પછીના-(છેલ્લા) બે ધ્યાન મોક્ષના કારણભૂત છે.

૧. મુહૂર્ત = બે ઘડી-બે ઘડી સુધી એટલે બે ઘડીની અંદર, અર્થાત્ બે ઘડી પૂર્ણ નહિ... મોટે અન્તમુહૂર્ત.

ભાષ્યમ્- તેષાં ચતુર્ણાં ધ્યાનાનાં પરે ધર્મશુક્લે મોક્ષહેતૂ ભવતઃ, પૂર્વે ત્વાર્તરૈદ્રે સંસારહેતૂ ઇતિ ॥૩૦॥
અર્થ- તે ચાર ધ્યાનોમાંના પછીનાં ધર્મ અને શુક્લધ્યાન મોક્ષના કારણો છે. પૂર્વના (પહેલાનાં) બે ધ્યાન-આર્ત અને રૈદ્ર તો સંસારના કારણો છે. ॥૩૦॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-કિમેષાં લક્ષણમિતિ. ? અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે (આર્ત વગેરે) ધ્યાનનું લક્ષણ શું છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- આર્તમમનોજ્ઞાનાં સમ્પ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય સ્મૃતિસમન્વાહારઃ ॥૧-૩૧॥

અર્થ- અનિષ્ટવસ્તુનો યોગ થયે છતે તેના વિયોગ માટે સ્મૃતિ સમન્વાહાર (એકાગ્રચિત્તે વિચારણા) તે આર્તધ્યાન.

ભાષ્યમ્- અમનોજ્ઞાનાં વિષયાણાં સંપ્રયોગે તેષાં વિપ્રયોગાર્થ યઃ સ્મૃતિસમન્વાહારો ભવતિ તદાર્તધ્યાનમિત્યાચક્ષતે ॥૩૧॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ- અનિષ્ટ પદાર્થોનો યોગ થયે છતે તેના વિયોગ (પ્રતિકાર) માટે જે સ્મૃતિ સમન્વાહાર (મનની નિશ્ચલતા) થાય છે તે (અનિષ્ટ વિયોગ) આર્તધ્યાન કહેવાય છે. ॥૩૧॥ વળી...

સૂત્રમ્- વેદનાયાશ્ચ ॥૧-૩૨॥

અર્થ- વેદના પ્રાપ્ત થયે છતે તેના પ્રતિકાર માટે એકાગ્રચિત્તે વિચારણા કરવી તે પણ આર્તધ્યાન છે.

ભાષ્યમ્- વેદનાયાશ્ચામનોજ્ઞાયાઃ સંપ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય સ્મૃતિસમન્વાહાર આર્તમિતિ ॥૩૨॥ કિંચાન્યત્

અર્થ- અનિષ્ટિત વેદના પ્રાપ્ત થયે છતે તેના પ્રતિકાર માટેની જે મનની નિશ્ચલતા (વિશિષ્ટમનનું પ્રણિધાન) તે (વેદના વિયોગ) આર્તધ્યાન- ॥૩૨॥ વળી...

સૂત્રમ્- વિપરીતં મનોજ્ઞાનામ્ ॥૧-૩૩॥

અર્થ- ઈચ્છિત પદાર્થોનો કે ઈચ્છિત વેદનાનો વિયોગ થયે છતે તે (પદાર્થ વેદનાની) પ્રાપ્તિ માટે (મનની સ્થિરતા) ચિન્તવના (ઝંખના) કરવી તે (ઈષ્ટ સંયોગ) આર્તધ્યાન.

ભાષ્યમ્- મનોજ્ઞાનાં વિષયાણાં મનોજ્ઞાયાશ્ચ વેદનાયા વિપ્રયોગે તત્સંપ્રયોગાય સ્મૃતિસમન્વાહાર આર્તમ્ ॥૩૩॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ- ઈચ્છિત પદાર્થોનો અને ઈચ્છિત વેદનાનો વિયોગ થયે છતે તેની ફરી પ્રાપ્તિ માટેની એકાગ્ર ચિત્તે વિચારણા તે (ઈષ્ટ સંયોગ) આર્તધ્યાન. ॥૩૩॥ વળી,

સૂત્રમ્- નિદાનં ચ ॥૧-૩૪॥

અર્થ- નિયાણું કરવું તે પણ આર્તધ્યાન છે.

ભાષ્યમ્- કામોપહતચિત્તાનાં પુનર્ભવવિષયસુખગૃહ્ણાનાં નિદાનમાર્તધ્યાનં ભવતિ ॥૩૪॥

અર્થ- કામથી વિહ્વળ ચિત્તવાળા આવતાં ભવ સંબંધી વિષય સુખમાં આસક્ત આત્માઓનું (જે) નિયાણું (આત્મસુખનું કાપવું) તે નિદાન આર્તધ્યાન કહેવાય છે. ॥૩૪॥

સૂત્રમ્- તદવિરતદેશવિરતપ્રમત્તસંયતાનામ્ ॥૧-૩૫॥

અર્થ- તે આર્તધ્યાન અવિરતિ, દેશવિરતિ અને પ્રમત્ત સંયતોને હોય છે.

ભાષ્યમ્- તદેતદાર્તધ્યાનમવિરતદેશવિરતપ્રમત્તસંયતાનામેવ ભવતિ ॥૩૫॥

અર્થ- તે આ આર્તધ્યાન અવિરત, દેશવિરત, અને પ્રમત્ત સંયતને જ હોય છે. ॥૩૫॥

સૂત્રમ્- હિંસાઽનૃતસ્તેયવિષયસંરક્ષણેભ્યો રૌદ્રમવિરતદેશવિરતયોઃ ॥૧-૩૬॥

અર્થ- હિંસા, અનૃત (જૂઠ), સ્તેય (ચોરી) અને ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થના રક્ષણ માટે એકાગ્રચિત્તે વિચારણા. તે રૌદ્રધ્યાન કહેવાય અને તે રૌદ્રધ્યાન અવિરતિધર અને દેશવિરતિધરને હોય.

ભાષ્યમ્- હિંસાર્થમનૃતવચનાર્થ સ્તેયાર્થ વિષયસંરક્ષણાર્થ ચ સ્મૃતિસમન્વાહારો રૌદ્રધ્યાનં, તદવિરત-દેશવિરતયોરેવ ભવતિ ॥૩૬॥

અર્થ- હિંસા માટે, જૂઠ વચન માટે, ચોરી માટે અને ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયોના રક્ષણ માટે સ્મૃતિ સમન્વાહાર (મનની નિશ્ચલતા) તે રૌદ્રધ્યાન. તે (રૌદ્રધ્યાન) અવિરત અને દેશવિરતને જ હોય છે. ॥૩૬॥

સૂત્રમ્- આજ્ઞા-અપાય-વિપાક-સંસ્થાનવિચયાય ધર્મમપ્રમત્તસંયતસ્ય ॥૧-૩૭॥

અર્થ- (વિચય એટલે પર્યાલોચન અર્થાત્ તન્મયપણું) આજ્ઞામાં તન્મયપણું, અપાય (દુઃખ) માં તન્મયપણું, વિપાક(કર્મફળ)માં તન્મયપણું, સંસ્થાન (આકાર-લોક) માં તન્મયપણું તે સંબંધી અપ્રમત્તસંયતિનો વિચાર (ચિન્તન) તે ધર્મધ્યાન.

ભાષ્યમ્- આજ્ઞાવિચયાય અપાયવિચયાય વિપાકવિચયાય સંસ્થાનવિચયાય ચ સ્મૃતિસમન્વાહારો ધર્મધ્યાનમ્, તદપ્રમત્તસંયતસ્ય ભવતિ ॥૩૭॥ કિઞ્ચાન્યત્-

અર્થ- આજ્ઞાની તન્મયતા, અપાયની તન્મયતા, વિપાકની તન્મયતા અને સંસ્થાનની તન્મયતાનો (જે એકાગ્રતાથી) વિચાર તે ધર્મધ્યાન. તે ધર્મધ્યાન અપ્રમત્તસંયતને હોય છે. ॥૩૭॥

સૂત્રમ્- ઉપશાંત ક્ષીણકષાયયોશ્ચ ॥૧-૩૮॥

અર્થ- ઉપશાંતકષાયવાળા અને ક્ષીણ કષાયવાળાને ધર્મધ્યાન હોય છે.

ભાષ્યમ્- ઉપશાન્તકષાયસ્ય ક્ષીણકષાયસ્ય ચ ધર્મ ધ્યાનં ભવતિ ॥૩૮॥

અર્થ- ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણકષાયવાળાને ધર્મધ્યાન હોય છે. ॥૩૮॥

સૂત્રમ્- શુક્લે ચાદ્યે ॥૧-૩૯॥

અર્થ- શુક્લ ધ્યાનના આદ્ય બે ભેદો ઉપશાંત અને ક્ષીણ કષાયવાળાને હોય છે.

ભાષ્યમ્- શુક્લે ચાદ્યે ધ્યાને-પૃથક્ત્વવિતર્કૈકત્વવિતર્કે ચોપશાન્તક્ષીણકષાયયોર્ભવતઃ ॥૩૯॥

અર્થ- પહેલા બે શુક્લધ્યાન (ના ભેદ) (૧) પૃથક્ત્વવિતર્ક અને (૨) એકત્વવિતર્ક. એ ઉપશાન્ત કષાયવાળાને અને ક્ષીણકષાયવાળાને હોય છે. ॥૩૯॥

સૂત્રમ્- પૂર્વવિદઃ^૧ ॥૧-૪૦॥

અર્થ- પહેલા બે ભેદો પૂર્વધરને હોય છે.

ભાષ્યમ્- આદ્યેશુક્લે ધ્યાને પૃથક્ત્વવિતર્કૈકત્વવિતર્કે પૂર્વવિદો ભવતઃ ॥૪૦॥

અર્થ- પહેલા બે શુક્લ ધ્યાનના ભેદો (૧) પૃથક્ત્વ વિતર્કી અને (૨) એકત્વ વિતર્કી પૂર્વધરને હોય છે. ॥૪૦॥

સૂત્રમ્- પરે કેવલિનઃ ॥૪૧॥

અર્થ- શુક્લ ધ્યાનના પછીના બે ભેદો કેવલી ભગવંતોને હોય છે.

ભાષ્યમ્- પરે દ્વે શુક્લેધ્યાને કેવલિન એવ ભવતઃ, ન છદ્મસ્થસ્ય ॥૪૧॥

અર્થ- પછીના બે શુક્લધ્યાન (શુક્લ ધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદ) કેવલી ભગવંતને જ હોય છે. (પરંતુ) છદ્મસ્થને નહિ. ॥૪૧॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- ઉક્તં ભવતા-‘પૂર્વે શુક્લે ધ્યાને, પરે શુક્લે ધ્યાને’ ઇતિ, તત્ કાનિ તાનીતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે આપશ્રીએ કહ્યું કે ‘પહેલાના બે શુક્લધ્યાન અને પછીના બે શુક્લ ધ્યાન’ એ પ્રમાણે (તે ચાર). તો તે કયા છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

૧. અહીં ભાષ્યકાર ૩૮-૪૦ સૂત્રને અલગ જણાવે છે. બ્યારે પૂ. સિદ્ધસેનગણિ ટીકાકાર જણાવે છે કે -સૂત્રાન્તરમિવ વ્યાચષ્ટે, ન તુ પરમાર્થતઃ પૃથક્ સૂત્રમ્ ।

સૂત્રમ્- પૃથક્ત્વૈકત્વવિતર્કસૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિવ્યુપરતક્રિયાઽનિવર્તીનિ(વૃત્તીનિ)
॥૧-૪૧॥

અર્થ- (શુક્લધ્યાનના) (૧) પૃથક્ત્વ વિતર્ક, (૨) એકત્વ વિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ અને (૪) વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તિ (ચાર ભેદો) છે.

ભાષ્યમ્- પૃથક્ત્વવિતર્કે એકત્વવિતર્કે સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તીતિ ચતુર્વિધં શુક્લધ્યાનમ્ ॥૪૧॥

અર્થ- (૧) પૃથક્ત્વવિતર્ક, (૨) એકત્વવિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને (૪) વ્યુપરતક્રિયા અનિવર્તિ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારે શુક્લધ્યાન છે. ॥૪૧॥

સૂત્રમ્- તત્ ત્ર્યેકકાયયોગાઽયોગાનામ્ ॥૧-૪૨॥

અર્થ- તે (ચાર ભેદો અનુક્રમે) ત્રણ યોગવાળાને, એક (ગમે તે એક) યોગવાળાને, કાયયોગવાળાને અને (ચોથોભેદ) અયોગીને હોય છે.

ભાષ્યમ્- તદેતચ્ચતુર્વિધં શુક્લધ્યાનં ત્રિયોગસ્યાન્યતમયોગસ્ય કાયયોગસ્યાયોગસ્ય ચ યથાસદ્વિચ્છં ભવતિ, તત્ર ત્રિયોગાનાં પૃથક્ત્વવિતર્કમ્, એકાન્યતમયોગાનામેકત્વવિતર્કે કાયયોગાનાં સૂક્ષ્મક્રિયમ-પ્રતિપાતિ અયોગાનાં વ્યુપરતક્રિયમનિવૃત્તીતિ ॥૪૨॥

અર્થ- તે આ પ્રમાણે શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકારો અનુક્રમે ત્રણયોગવાળાને, કોઈપણ એક યોગવાળાને, કાયયોગવાળાને અને અયોગીને હોય છે. ત્યાં ત્રણયોગવાળાને પૃથક્ત્વવિતર્ક (શુક્લધ્યાનનો ૧ ભેદ), કોઈપણ એકયોગ વાળાને એકત્વવિતર્ક (૨ નો ભેદ), કાયયોગવાળાને સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ (૩ નો ભેદ) અને અયોગીને વ્યુપરતક્રિયા અનિવર્તિ (૪ થો ભેદ) હોય છે. ॥૪૨॥

સૂત્રમ્- એકાશ્રયે સવિતર્કે પૂર્વે ॥૧-૪૩॥

અર્થ- (શુક્લ ધ્યાનના) પહેલા બે ભેદો એક દ્રવ્ય આશ્રયી વિતર્ક (શ્રુત) સહિત હોય છે.

ભાષ્યમ્- એકદ્રવ્યાશ્રયે સવિતર્કે પૂર્વે ધ્યાને-પ્રથમદ્વિતીયે ॥ તત્ર સવિચારં પ્રથમમ્- ॥૪૩॥

અર્થ- (શુક્લ ધ્યાનના) પહેલા બે ભેદ એટલે પહેલું-બીજું શુક્લ ધ્યાન એક દ્રવ્ય આશ્રયી વિતર્ક સહિત હોય છે. તેમાં પહેલું ધ્યાન સવિચાર. ॥૪૩॥

સૂત્રમ્- અવિચારં દ્વિતીયમ્ ॥૧-૪૪॥

અર્થ- બીજું શુક્લધ્યાન વિચાર રહિત છે.

ભાષ્યમ્- અવિચારં સવિતર્કં દ્વિતીયં ધ્યાનં ભવતિ ॥૪૪॥

અર્થ- બીજું ધ્યાન અવિચાર. અવિચાર વિતર્ક-સહિત છે. ॥૪૪॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-વિતર્કવિચારયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં કહે છે કે વિતર્ક અને વિચારમાં શો ફરક છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- વિતર્કઃ શ્રુતમ્ ॥૧-૪૫॥

અર્થ- વિતર્ક એટલે (પૂર્વસમ્બન્ધી) શ્રુતજ્ઞાન જાણવું.

ભાષ્યમ્- યથોક્તં શ્રુતજ્ઞાનં વિતર્કો ભવતિ ॥૪૫॥

અર્થ- પૂર્વેકહેલ (પૂર્વગત) શ્રુતજ્ઞાન તે વિતર્ક કહેવાય છે. ॥૪૫॥

સૂત્રમ્- વિચારોર્થવ્યञ્जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥૧-૪૬॥

અર્થ- અર્થ, વ્યંજન અને યોગનું જે સંક્રમણ તે વિચાર છે.

ભાષ્યમ્- અર્થવ્યञ्जनयोगसङ्क्रान्तिर्विचार इति ॥ एतदभ्यन्तरं तपः संवरत्वादभिनवकर्मोपचयप्रति-
षेधकं निर्जरणफलत्वात्कर्मनिर्जरकम्, अभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकत्वात्पूर्वोपचितकर्मनिर्जर-
कत्वाच्च निर्वाणप्रापकमिति ॥૪૬॥

અર્થ- અર્થ, વ્યંજન અને યોગનું સંક્રમણ તે વિચાર. આ અભ્યન્તર તપ સંવરરૂપ હોવાથી (સંવરનું કારણ હોવાથી) નવાકર્મોના સમૂહને અટકાવનાર છે. તેમજ (આ અભ્યન્તરતપ) નિર્જરારૂપ ફળવાળો હોવાથી કર્મનિર્જરા કરનાર છે. (આ રીતે આ તપ) નવાકર્મોના સમૂહને અટકાવનાર હોવાથી અને પૂર્વસંચિતકર્મોની નિર્જરા કરનાર હોવાથી નિર્વાણ પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. ॥૪૬॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-ઉક્તં ભવતા-‘પરીષહજયાત્તપસોઽનુભાવતશ્ચ કર્મનિર્જરા ભવતી’તિ, તત્ત્વિં સર્વે સમ્યગ્દૃષ્ટયઃ સમનિર્જરા આહોસ્વિદસ્તિ કશ્ચિત્પ્રતિવિશેષ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ-) અહીં કહે છે કે આપત્રીએ (અ. ૯- સૂ. ૨-૩ માં) કહ્યું કે પરીષહના સહવાથી, તપથી અને ભોગવવાથી કર્મનિર્જરા થાય છે. તો શું સર્વે સમ્યગ્ દૃષ્ટિઓ સરખી નિર્જરાવાળા હોય છે કે કોઈ ફરક ખરો ? ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં-

સૂત્રમ્- સમ્યગ્દૃષ્ટિશ્રાવકવિરતાનન્તવિયોગજકદર્શનમોહક્ષપકોપશમકોપશાન્તમોહ-
ક્ષપકક્ષીણમોહજિનાઃ ક્રમશોઽસંખ્યેયગુણનિર્જરાઃ ॥૧-૪૭॥

અર્થ- (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૨) શ્રાવક, (૩) વિરતિધર, (૪) અનંતાનુબંધિવિયોજક, (૫) દર્શનમોહક્ષપક,

(૬) મોહઉપશમક, (૭) ઉપશાન્ત મોહ, (૮) મોહક્ષપક, (૯) ક્ષીણમોહ અને (૧૦) જિન. આ દશેય અનુક્રમે અસંખ્યગુણી-અસંખ્યગુણી નિર્જરાવાળા હોય છે.

ભાષ્યમ્- સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ શ્રાવકઃ વિરતઃ અનન્તાનુબન્ધિવિયોજકઃ દર્શનમોહક્ષપકઃ મોહોપશમકઃ ઉપશાન્તમોહઃ મોહક્ષપકઃ ક્ષીણમોહઃ જિન इत्येते दश क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति, तद्यथा-सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरः श्रावकाद्विरतः विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इति, एवं शेषाः ॥४७॥

અર્થ- સમ્યગ્દૃષ્ટિ, શ્રાવક, વિરત, અનન્તાનુબન્ધિ વિયોજક, દર્શનમોહક્ષપક, મોહોપશમક, ઉપશાન્તમોહ, મોહક્ષપક, ક્ષીણમોહ અને જિન-એમ આ દશ અનુક્રમે અસંખ્યગુણી નિર્જરાવાળા હોય છે. તે આ રીતે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ કરતા શ્રાવક (દેશવિરતિ) અસંખ્યગુણ નિર્જરાવાળો, શ્રાવક કરતા વિરત (વિરતિધર) (અસંખ્યગુણ નિર્જરાવાળો), વિરત કરતા અનન્તાનુબન્ધિવિયોજક (અસંખ્યગુણ નિર્જરાવાળો), એ પ્રમાણે શેષ જાણવા. ॥૪૭॥

સૂત્રમ્- પુલાક-બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રન્થ-સ્નાતકા નિર્ગ્રન્થાઃ ॥૧-૪૮॥

અર્થ- પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક (આ પાંચ ભેદ) નિર્ગ્રન્થો, (જેન સાધુ) છે.

ભાષ્યમ્- પુલાકો બકુશઃ કુશીલો નિર્ગ્રન્થઃ સ્નાતક इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति ।

અર્થ- પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક એ પાંચ નિર્ગ્રન્થના ભેદો છે.

ભાષ્યમ્- તત્ર સતતમપ્રતિપાતિનો જિનોક્તાદાગમાન્નિર્ગ્રન્થપુલાકાઃ, નૈર્ગ્રન્થ્યં પ્રતિ પ્રસ્થિતાઃ શરીરોપકરણ-વિભૂષાનુવર્તિનઃ ઋદ્ધિયશસ્કામાઃ સાતગૌરવાશ્રિતા અવિવિક્તપરિવારાશ્ચેદશબલયુક્તા નિર્ગ્રન્થા બકુશાઃ ।

અર્થ- તેમાં જિનોક્ત આગમથી હંમેશા અપ્રતિપાતિ (અડગ) હોય છે તે પુલાક સાધુ. નિર્ગ્રન્થતા (સાધુતા) તરફ પ્રયાણ કરેલ (પરંતુ) શરીર અને ઉપકરણની શોભાને અનુસરનારા, ઋદ્ધિ અને યશની ઈચ્છાવાળા, સુખમાં આદરવાળા (સુખશીલતાને પામેલા), અસંયમી (અવિવેકી) પરિવારવાળા, દેશથી કે સર્વથી છેદ પ્રાયશ્ચિત (અતિચારો) થી યુક્ત (એવા જે) સાધુઓ તે બકુશ નિર્ગ્રન્થ (સાધુ).

ભાષ્યમ્- કુશીલા દ્વિવિધાઃ-પ્રતિસેવનાકુશીલાઃ કષાયકુશીલાશ્ચ, તત્ર પ્રતિસેવના-કુશીલાઃ- નૈર્ગ્રન્થ્યં પ્રતિ પ્રસ્થિતા અનિયતેન્દ્રિયાઃ કથંચિત્કિંચિદુત્તરગુણેષુ વિરાધયન્તશ્ચરન્તિ તે પ્રતિસેવનાકુશીલાઃ ।

અર્થ- કુશીલ (જે નિર્ગ્રન્થનો ઉભો ભેદ) બે પ્રકારે છે. (૧) પ્રતિસેવના કુશીલનિર્ગ્રન્થો અને (૨) કષાયકુશીલનિર્ગ્રન્થો. તેમાં પ્રતિસેવના કુશીલો એટલે નિર્ગ્રન્થતા તરફ પ્રવર્તેલા, (પરંતુ) ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ ન રાખી શકનારા. કોઈક રીતે (બહાનું બતાવીને) ઉત્તરગુણોમાં કંઈક વિરાધના કરતા (જે)

વિચરે છે તેઓ પ્રતિસેવના કુશીલ નિર્ગ્રન્થો કહેવાય.

ભાષ્યમ્- યેષાં તુ સંયતાનાં સતાં કથંચિત્સંજ્વલનકષાયા ઉદીર્યન્તે તે કષાયકુશીલાઃ ।

અર્થ- સંયતપણામાં હોવા છતાં જે (મૂલોત્તરગુણોથી યુક્ત હોવા છતાં) જેઓને કોઈક રીતે (કંઈક નિમિત્તપાત્રીને) તેમને સંજ્વલન કષાયો ઉદયમાં આવે તે કષાયકુશીલ કહેવાય.

ભાષ્યમ્- યે વીતરાગચ્છદ્યસ્થા ઈર્યાપથપ્રાપ્તાસ્તે નિર્ગ્રન્થાઃ, ઈર્યા યોગઃ પન્થાઃ સંયમઃ યોગસંયમપ્રાપ્તા ઇત્યર્થઃ ।

અર્થ- જે વીતરાગછદ્યસ્થો વિશિષ્ટ ક્રિયાથી વિશિષ્ટ સંયમને પામ્યા છે તેઓ નિર્ગ્રન્થ (ચોથો ભેદ) કહેવાય. ઈર્યા એટલે યોગ (વ્યાપાર), પન્થા = સંયમ, વ્યાપારવડે વિશિષ્ટ સંયમને પામેલા અર્થાત્ યથાખ્યાત ચારિત્રને પામેલા-તે 'નિર્ગ્રન્થ' એવો અર્થ છે.

ભાષ્યમ્- સયોગાઃ શૈલેશીપ્રતિપન્નાશ્ચ કેવલિનઃ સ્નાતકા ઇતિ ॥૪૮॥

અર્થ- સયોગીકેવલીભગવંતો અને શૈલશીકરણને પામેલા (અયોગી) કેવલીભગવંતો સ્નાતક નિર્ગ્રન્થો કહેવાય ॥૪૮॥

સૂત્રમ્- સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિઙ્ગલેશ્યોપપાતસ્થાનવિકલ્પતઃ સાધ્યાઃ ॥૧-૪૧॥

અર્થ- પાંચેય નિર્ગ્રન્થો-સંયમ, શ્રુત, પ્રતિસેવના, તીર્થ, લિંગ, લેશ્યા, ઉપપાત અને સ્થાન. (આ આઠ) વિકલ્પોથી વિચારવાં જોઈએ.

ભાષ્યમ્- एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा एभिः संयमादिभिरनुयोगविकल्पैः साध्या भवन्ति, तद्यथा-संयमः, कः कस्मिन् संयमे भवतीति ?, उच्यते, पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः संयमयोः सामायिके छेदोपस्थाप्ये च, कषायकुशीला द्वयोः-परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसंपराये च, निर्ग्रन्थस्नातकावेकस्मिन् यथाख्यातसंयमे ।

અર્થ- આ પુલાકાદિ પાંચ નિર્ગ્રન્થના ભેદો આ (સૂત્રોક્ત) સંયમાદિ અનુયોગના ભેદો વડે સાધી શકાય છે (વિચારી શકાય છે). તે આ રીતે, સંયમ- કયા સાધુ કયા સંયમ (એટલે પાંચ સામાયિક પૈકી કયા સામાયિક) માં હોય છે ? (જવાબ) કહેવાય છે. પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલ સાધુ બે સંયમમાં અર્થાત્ સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય સંયમમાં હોય છે. કષાયકુશીલ સાધુ પરિહારવિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મસંપરાય (એમ બે સંયમમાં હોય છે.) નિર્ગ્રન્થસાધુ અને સ્નાતક સાધુ યથાખ્યાત (એક) સંયમમાં વર્તતા હોય છે.

ભાષ્યમ્- શ્રુતમ્, પુલાકબકુશપ્રતિસેવનાકુશીલા ઉત્કૃષ્ટેનાભિન્નાક્ષરદશપૂર્વધરાઃ, કષાયકુશીલ-

નિર્ગન્થૌ ચતુર્દશપૂર્વધરૌ, જઘન્યેન પુલાકસ્ય શ્રુતમાચારવસ્તુ, બકુશકુશીલનિર્ગન્થાનાં શ્રુતમષ્ટૌ પ્રવચનમાતરઃ, શ્રુતાપગતઃ કેવલી સ્નાતક ઇતિ ।

અર્થ- શ્રુત- પુલાક, બકુશ, પ્રતિસેવનાકુશીલ સાધુઓ ઉત્કૃષ્ટથી પૂરા દશપૂર્વધર, કષાયકુશીલ અને નિર્ગન્થસાધુઓ ચૌદ પૂર્વધર અને જઘન્યથી પુલાકનું શ્રુત આચારવસ્તુ (નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચારવસ્તુ છે.) બકુશ, કુશીલ અને નિર્ગન્થ સાધુઓનું શ્રુતજ્ઞાન અષ્ટપ્રવચનમાતા સુધીનું હોય છે. સ્નાતક (તે) શ્રુતરહિત કેવળજ્ઞાની છે.

भाष्यम्- प्रतिसेवना, पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिषष्ठानां पराभियोगाद्बलात्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति, मैथुनमित्येके ।

અર્થ- પ્રતિસેવના- બીજની પ્રેરણાથી કે બળબરીથી પુલાક (સાધુ) પાંચમૂળગુણ (મહાવ્રત) અને છઠ્ઠા રાત્રિભોજન વિરમણવ્રતના દોષને સેવે (વ્રતનું ખંડન કરે) છે. કેટલાક 'પુલાકને મૈથુનની પ્રતિસેવના કરે' એમ કહે છે. (અર્થાત્ બીજની પ્રેરણાથી કે દબાણથી મૈથુનને સેવે છે.)

भाष्यम्- बकुशो द्विविधः-उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्च, तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरण- परिग्रहयुक्तो बहुविशेषोपकरणाकांक्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिक्षुरूपकरणबकुशो भवति ।

અર્થ- બકુશ (સાધુ) બે પ્રકારે છે. (૧) ઉપકરણબકુશ અને (૨) શરીરબકુશ. તેમાં- ઉપકરણોમાં આસક્ત ચિત્તવાળો ઉપકરણ બકુશ સાધુ જુદા જુદા પ્રકારના (દેશ-પરદેશવાળા) રંગબેરંગી મહામૂલ્યવાન ઉપકરણોના પરિગ્રહથી યુક્ત, તેમજ ઘણીજાતના (મૃદુ, સ્નિગ્ધ, દઢ વગેરે ભેદવાળા) ઉપકરણોની ઈચ્છાવાળો, તેમજ હંમેશા તે (ઉપકરણો) ની સાફસૂફી આદિ કરનાર હોય છે. (પણ મૂળવ્રતોનો વિરાધક હોતો નથી)

भाष्यम्- शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरबकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु कांचिद्विराधनां प्रतिसेवते, कषायकुशीलनिर्गन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥

અર્થ- શરીરમાં આસક્ત ચિત્તવાળો શરીરબકુશ (શરીરની) શોભા માટે તેની (શરીરની) સ્વચ્છતા રાખવાના લક્ષ્યવાળો હોય. પ્રતિસેવના કુશીલ (સાધુઓ) મૂળગુણને ન વિરાધતો ઉત્તરગુણમાં કાંઈક વિરાધના કરે છે. કષાયકુશીલ, નિર્ગન્થ અને સ્નાતક સાધુઓને પ્રતિસેવના નથી હોતી.

भाष्यम्- तीर्थम्, सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति, एके त्वाचार्या मन्यन्ते- पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे नित्यं भवन्ति, शेषास्तीर्थे वा अतीर्थे वा ॥

અર્થ- તીર્થ-બધા (પુલાકાદિ પાંચે ય) બધા તીર્થકરોના તીર્થમાં હોય છે. પરંતુ કેટલાક આચાર્યો

(એવું) માને છે કે પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલ સાધુઓ તીર્થમાં (તીર્થકર શાસનમાં) હંમેશા હોય છે. બાકીના તીર્થમાં અથવા અતીર્થમાં હોય છે.

ભાષ્યમ્- લિङ्गम्, लिङ्गम् द्विविधं द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च, भावलिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भावलिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥

અર્થ- લિંગ-લિંગ બે પ્રકારે છે. (૧) દ્રવ્યલિંગ (ઓઘો, મુહપતિ વગેરે) (૨) ભાવલિંગ (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર) ભાવલિંગને આશ્રયીને બધા-પાંચેય નિર્ગ્રન્થો ભાવલિંગવાળા હોય છે. દ્રવ્યલિંગને આશ્રયીને વિકલ્પે. (અર્થાત્ દ્રવ્યલિંગને આશ્રયી પુલાકાદિ હોય કે ન પણ હોય.)

ભાષ્યમ્- લેશ્યાઃ, પુલાકસ્યોત્તરાસ્તિમ્નો લેશ્યા ભવન્તિ, બકુશપ્રતિસેવનાકુશીલયોઃ સર્વાઃ ષડપિ, કષાયકુશીલસ્ય પરિહારવિશુદ્ધેસ્તિસ્ર ઉત્તરાઃ, સૂક્ષ્મસંપરાયસ્ય નિર્ગ્રન્થસ્નાતકયોશ્ચ શુક્લૈવ કેવલા ભવતિ, અયોગઃ શૈલૈશીપ્રતિપન્નોડલેશ્યો ભવતિ ॥

અર્થ- લેશ્યા-પુલાકને પછીની ત્રણ (તેજો, પદ્મ અને શુક્લ) લેશ્યા હોય છે. બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલને બધી (અર્થાત્ છ એ છ) લેશ્યા હોય છે. પરિહારવિશુદ્ધિ કષાયકુશીલને પછીની ત્રણ (તેજો, પદ્મ અને શુક્લ) લેશ્યા. અને સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમવાળા કષાયકુશીલને તેમજ નિગ્રન્થ તથા સ્નાતકને ફક્ત શુક્લ લેશ્યા જ હોય છે અને શૈલૈશી ભાવને પામેલ અયોગી કેવલી લેશ્યા રહિત હોય છે.

ભાષ્યમ્- ઉપપાતઃ, પુલાકસ્યોત્કૃષ્ટસ્થિતિષુ દેવેષુ સહસ્રારે, બકુશપ્રતિસેવનાકુશીલયોર્દ્વાવિંશતિ- સાગરોપમસ્થિતિષ્વારણાચ્યુતકલ્પયોઃ, કષાયકુશીલનિર્ગ્રન્થયોસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમસ્થિતિષુ દેવેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે, સર્વેષામપિ જઘન્યા પત્યોપમપૃથક્ત્વસ્થિતિષુ સૌધર્મે, સ્નાતકસ્ય નિર્વાણમિતિ ॥

અર્થ- ઉપપાત-(અનન્તર જન્મ સ્થાન)-પુલાક (સાધુ) નો ઉપપાત સહસ્રાર દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવોમાં થાય છે. બકુશ, પ્રતિસેવના કુશીલનો ઉપપાત આરણ-અચ્યૂતમાં બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોમાં થાય છે. કષાયકુશીલ અને નિર્ગ્રન્થસાધુનો ઉપપાત સર્વાર્થસિદ્ધમાં તેત્રીશસાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવમાં થાય છે. સર્વે (પાંચે ય)નો ઉપપાત સૌધર્મમાં જઘન્યથી પત્યોપમ પૃથક્ત્વ સ્થિતિવાળા દેવોમાં હોય, સ્નાતકને નિર્વાણ (મોક્ષ) હોય.

ભાષ્યમ્- સ્થાનમ્, અસંખ્યેયાનિ સંયમસ્થાનાનિ કષાયનિમિત્તાનિ ભવન્તિ, તત્ર સર્વજઘન્યાનિ લબ્ધિસ્થાનાનિ પુલાકકષાયકુશીલયોઃ, તૌ યુગપદસંખ્યેયાનિ સ્થાનાનિ ગચ્છતઃ, તતઃ પુલાકો વ્યુચ્છિદ્યતે, કષાયકુશીલસ્ત્વસંખ્યેયાનિ સ્થાનાન્યેકકો ગચ્છતિ, તતઃ કષાયકુશીલપ્રતિ- સેવનાકુશીલબકુશા યુગપદસંખ્યેયાનિ સંયમસ્થાનાનિ ગચ્છન્તિ, તતો બકુશો વ્યુચ્છિદ્યતે, તતોસંખ્યેયાનિ સ્થાનાનિ ગત્વા પ્રતિસેવનાકુશીલો વ્યુચ્છિદ્યતે, તતોસંખ્યેયાનિ સ્થાનાનિ ગત્વા કષાયકુશીલો વ્યુચ્છિદ્યતે, અતઃ ઋધ્વમકષાયસ્થાનાનિ નિર્ગ્રન્થઃ પ્રતિપદ્યતે, સોડપ્યસંખ્યેયાનિ

સ્થાનાનિ ગત્વા વ્યુચ્છિદ્યતે, અતઃ ઋધ્વમેકમેવ સ્થાનં ગત્વા નિર્ગ્રન્થસ્નાતકો નિર્વાણં પ્રાપ્નોતીતિ, ણાં સંયમલબ્ધિરનન્તાનન્તગુણા ભવતીતિ ॥૪૯॥

અર્થ- સ્થાન (અધ્યવસાયસ્થાન, સંયમસ્થાન કે પરિણામસ્થાન એકાર્થક છે.) કષાયનિમિત્તક અસંખ્ય સ્થાનો હોય છે. ત્યાં સર્વ જઘન્ય સંયમસ્થાનો પુલાક અને કષાયકુશીલને હોય છે. તે બંને એક સાથે અસંખ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. પછી પુલાક અટકી જાય છે. કષાયકુશીલતો એકલો અસંખ્યસ્થાન (ઉપર) જાય છે. ત્યાંથી કષાયકુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ એક સાથે અસંખ્ય સંયમસ્થાન (આગળ) જાય છે. ત્યાર બાદ બકુશ અટકી જાય છે. ત્યાર બાદ અસંખ્ય સ્થાન જઈને પ્રતિસેવનાકુશીલ અટકી જાય છે. ત્યાર બાદ અસંખ્ય સ્થાનો જઈને કષાયકુશીલ અટકી જાય છે. હવે આગળ નિર્ગ્રન્થ સાધુ અકષાય (કષાય રહિત) સ્થાનોને પામે છે, તે પણ અસંખ્ય સ્થાનો આગળ વધી અટકી જાય છે. અહીંથી આગળ એક જ ઉપરના સ્થાને જઈને સ્નાતક નિર્ગ્રન્થ નિર્વાણ પામે છે. આ પાંચેયની સંયમલબ્ધિ અનન્ત-અનન્ત ગુણી હોય છે. ॥૪૯॥

★ ઉપસંહાર ★

★ આ અધ્યાયમાં સંવર અને નિર્જરાની વાત કરી છે.

★ ‘નવાકર્મોને આવતા અટકાવવા અને જૂનાકર્મોને નાશ કરવા’ આ જે પ્રક્રિયા તે અનુક્રમે સંવર અને નિર્જરા.

★ જો કે, કોઈપણ બંધાયેલ કર્મ એવું તો છે જ નહિ કે જે આત્મા સાથે અનંતકાળ પર્યન્ત ટકી રહે. દરેક કર્મ વધારેમાં વધારે અસંખ્યકાળની મર્યાદાવાળા જ હોય છે.

એટલે કે બંધાયેલ કર્મ અવશ્ય મર્યાદિતકાળમાં નાશ પામવાના જ... અર્થાત્ નિર્જરા થાવની જ... પરન્તુ આપમેળે (ભોગવી-ભોગવી) એટલે કે બંધાયેલ જે મર્યાદિત કાળવાળું કર્મ તેટલી મર્યાદામાં જ નાશ પામે અર્થાત્ નિર્જરા થાય, તે જે નિર્જરા એવી લાભદાયી નથી કે મોક્ષ અપાવી શકે. કેમ કે, આવી રીતે કર્મ નિર્જરવા જઈએ તો જીવનો મોક્ષ ક્યારેય થઈ શકે નહિ. સ્થૂલતાથી વિચારતા- ૧૦૦ વરસના કર્મને સમયે-સમયે નિર્જરતા પ્રાય: ૧૦૦ વર્ષ પૂરા થાય. અને તે ૧૦૦ વરસ દરમિયાન બીજા કેટલાય સેંકડો, હજારો, લાખો, કોડો, અબજો વગેરે વરસોનો કર્મજથ્થો આત્મા સાથે એકમેક થઈ જાય. માટે આવી નિર્જરાથી શો લાભ ? પ્રાય: કોઈ જ નહિ.

★ પરંતુ આવું જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મ જો એકસામટું નાશ કરી દેવામાં આવે તો જીવ અવશ્ય તેનાથી છૂટકારો પામી પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે. માટે આવી નિર્જરા ઉત્તમ છે. તેથી જ તો આ અધ્યાયમાં એક સામટું કર્મ નાશ કરવાની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે.

★ અને તે છે તપ...

★ તપથી અનન્તાનન્તકર્મોનો જથ્થો સમયે-સમયે નાશ કરી શકાય છે અને આ રીતે નાશ કરતા

જીવને અશુભકર્મોનો બંધ પણ અટકે છે.

- ★ બંધ અટકે (સંવર થાય) તો જ નિર્જરા પરિપૂર્ણ લાભદાયી છે.
- ★ માટે આ તપદ્વારા બમણો લાભ થાય. (૧) સંવર અને (૨) નિર્જરા. જે પરમપદની પ્રાપ્તિનું પરમશ્રેષ્ઠ કારણ છે. તેથી કરીને કર્મ રોકવા અને કર્મ ખપાવવા માટે પૂ. ગ્રન્થકાર શ્રી એ અહીં ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્માનુપ્રેક્ષા (ભાવના), પરીષદ, બારપ્રકારના તપ ઈત્યાદિનું ભેદ વગેરે દ્વારા સુંદર વર્ણન કર્યું છે અને તે સિવાય કયા ગુણસ્થાનકે રહેલો કયો વ્યક્તિ કેટલી નિર્જરા કરે તે દર્શાવી, અંતમાં નિર્ગ્રન્થ(સાધુ)ના ભેદ વગેરે દર્શાવી આપણને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં આગળ વધારવા પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યો છે.

★ કુલ સૂત્ર ૨૮૮ + ૪૯ = ૩૩૭

શ્રી મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર - સભાષ્ય ભાષાંતર.

દશમો અધ્યાયઃ - દશમો અધ્યાય

મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણવામાટે આ અધ્યાય છે. જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બન્ધ, સંવર અને નિર્જરા. આ છ તત્ત્વો જાણ્યા. હવે સાતમું તત્ત્વ મોક્ષ...

ખાસ તો મોક્ષના વાસ્તવિક જ્ઞાન-બોધ માટે જ આઠ છ તત્ત્વો જાણવા જરૂરી થઈ પડે છે. એક અપેક્ષાએ એમ પણ કહી શકાય કે મોક્ષ એ કાર્ય છે અને શેષ છ તત્ત્વોની જાણકારી તે કારણ છે. અનાદિકાળથી જીવનું જે પરિભ્રમણ સંસારચક્રમાં થયા કરે છે તે અટકાવવા મોક્ષ તત્ત્વને માન્યા વિના છૂટકો નથી. જે મોક્ષ તત્ત્વને માનતો નથી તે ક્યારેય મોક્ષ પામી શકતો નથી. મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે ? તે તો આ અધ્યાયનું અધ્યયન કરશું ત્યારે જ ખબર પડશે. તેનું અધ્યયન એટલે કે જાણકારી. તે પણ મોક્ષ મેળવવા માટે જ છે. અભવિનો આત્મા મોક્ષ તત્ત્વની પ્રરૂપણા કરી શકે છે... અર્થાત્ મોક્ષ તત્ત્વને પરમાત્મ-વાણીથી જાણે છે ખરો, પરંતુ માનતો નથી. એટલે કે 'મોક્ષ નામનું તત્ત્વ છે' એમ સ્વીકારતો નથી. અર્થાત્ બીજી રીતે કહીએ તો 'સર્વથા કર્મનો ક્ષય થઈ શકે છે' એમ અભવિનો આત્મા હૃદયથી કબૂલ કરતો નથી.

અહીં આપણે મોક્ષ તત્ત્વની જાણકારી મોક્ષની પ્રાપ્તિની તમન્ના માટે કરવાની છે. કેમકે અનાદિકાળથી ભવભ્રમણ કરતા ભયંકર અસહ્ય દુઃખોને સહેવા પડ્યા છે. એક પણ ભવમાં સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી.

અને સાથે એક વાત પણ નિશ્ચિત છે કે જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. વળી, શરીર પણ કર્મ સાથે જ સમ્બન્ધિત છે. તેથી આ અધ્યાયમાં કર્મ છૂટવાનો ક્રમ વગેરે સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે.

સૂત્રમ્- મોહક્ષયાત્ જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્ ॥૧૦-૧॥

અર્થ- મોહનીય કર્મના ક્ષયથી તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- મોહનીયે ક્ષીણે જ્ઞાનાવરણદર્શનાવરણાન્તરાયેષુ ક્ષીણેષુ ચ કેવલજ્ઞાનદર્શનમુત્પદ્યતે, આસાં ચતસૃણાં કર્મપ્રકૃતીનાં ક્ષયઃ કેવલસ્ય હેતુરિતિ, તત્ક્ષયાદુત્પદ્યત ઇતિ ।

અર્થ- મોહનીયનો ક્ષય થયે છે તે અને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયનો ક્ષય થયે છે તે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચારે ય પ્રકૃતિનો ક્ષય (એ) કેવળ (જ્ઞાનદર્શન)નું કારણ છે. તે (ચાર કર્મ) ના ક્ષયથી (કેવળજ્ઞાન-દર્શન) ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાષ્યમ્- હેતૌ પञ्चमीनिर्देशः, मोहक्षयादिति पृथक्करणं क्रमप्रसिद्ध्यर्थम्, यथा गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते, ततोऽन्तर्मुहूर्तं छद्मस्थवीतरागो भवति, ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् क्षयो भवति, ततः केवलमुत्पद्यते ॥१॥

અર્થ- હેતુમાં (તૃતીયાને બદલે) પંચમીનો નિર્દેશ કર્યો છે. ક્રમને બતાવવા માટે 'મોહક્ષયાત્' એમ જૂદું પાડેલ છે. જેથી જાણી શકાય (કે) મોહનીયકર્મ સમસ્ત ક્ષય પામે છે. ત્યાર બાદ અંતર્મુહૂર્તે છદ્મસ્થ વીતરાગ થાય છે. ત્યાર બાદ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયકર્મ (આ) ત્રણેય નો એક સાથે ક્ષય થાય છે. એટલે તેથી (તત્સમયે) કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ-उक्तं मोहक्षयाद् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति, अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति ?, अत्रोच्यते-

અર્થ- અહીં (જિજ્ઞાસુ પૂછે છે કે 'મોહક્ષયથી, (તેમજ) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયના ક્ષયથી કેવળ પ્રાપ્ત થાય છે' તો હવે મોહનીયવગેરેનો ક્ષય કેવી રીતે થાય છે ? (ઉત્તરકાર) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- બન્ધહેત્વભાવ-નિર્જરાભ્યામ્ ॥૧૦-૨॥

અર્થ- બંધ હેતુના અભાવથી(સંવરથી) અને નિર્જરાથી મોહનીયનો ક્ષય થાય છે.

ભાષ્યમ્- मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः, तेषामपि तदावराणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति, सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः, 'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्, तन्निर्गर्गादधिमाद्वे' त्युक्तम् ।

અર્થ- મિથ્યાદર્શનાદિ બન્ધના હેતુઓ કહેવાયેલા છે. તે (મિથ્યાદર્શનાદિ બંધહેતુ) નું આવરણ કરનાર કર્મના ક્ષયથી (તેનો) અભાવ થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે (અ. ૧- સૂ. ૨ માં) તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્, તથા (અ. ૧- સૂ. ૩ માં) તન્નિર્ગર્ગાદધિમાદ્વાએમ કહેવાયેલ છે.

ભાષ્યમ્- एवं संवरसंवृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मण उपचयो न भवति ।

અર્થ- એ પ્રમાણે સંવરથી અટકાવાયેલ આશ્રવવાળા, સમ્યક્ ક્રિયાનુષ્ઠાનવાળા મહાત્માને નવાકર્મોનો બંધ થતો નથી.

ભાષ્યમ્- પૂર્વોપચિતસ્ય ચ યથોક્તૈર્નિર્જરાહેતુભિરત્યન્તક્ષયઃ, તતઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયવિષયં પારમૈશ્વર્યમનન્તં કેવલં જ્ઞાનદર્શનં પ્રાપ્ય શુદ્ધો બુદ્ધઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી જિનઃ કેવલી ભવતિ, તતઃ પ્રતનુશુભચતુષ્કર્માવશેષ આયુઃકર્મસંસ્કારવશાદ્વિહરતિ ॥૨॥ તતોઽસ્ય-

અર્થ- અને પૂર્વે એકઠા કરેલા કર્મનો કહ્યામુજબ નિર્જરાના હેતુઓથી અત્યન્ત (સંપૂર્ણ) ક્ષય થાય છે. તેથી સર્વ દ્રવ્યપર્યાયના વિષયવાળું અસાધારણ ઐશ્વર્યવાળું અનન્ત કેવળજ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ, બુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી એવા જિન કેવલી થાય છે. ત્યારબાદ અત્યલ્પ (પાતળા પડી ગયેલા) શુભ (ફળવાળા) ચારકર્મ બાકી છે જેને એવા (કેવલી) જિન આયુષ્યકર્મના સંસ્કારવશથી વિચરે છે. ॥૨॥ ત્યાર પછી (વિહાર કરતા આ આત્માને આયુષ્ય કર્મની સમાપ્તિ સાથે ત્રણેય કર્મોનો ક્ષય થાય છે. એટલે...)

સૂત્રમ્- કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષઃ ॥૧૦-૩॥

અર્થ- સંપૂર્ણકર્મનો ક્ષય-તે મોક્ષ.

ભાષ્યમ્- કૃત્સ્નકર્મક્ષયો લક્ષણો મોક્ષો ભવતિ ।

અર્થ- સકલ કર્મના ક્ષયરૂપ લક્ષણવાળો મોક્ષ થાય છે. (અર્થાત્ સકલકર્મનો ક્ષય એ મોક્ષનું લક્ષણ છે.)

ભાષ્યમ્- પૂર્વે ક્ષીણાનિ ચત્વારિ કર્માણિ, પશ્ચાદ્વેદનીયનામગોત્રાયુષ્કક્ષયો ભવતિ, તત્ક્ષયસમકાલમે- વૌદારિકશરીરવિયુક્તસ્યાસ્ય જન્મનઃ પ્રહાણમ્, હેત્વભાવાચ્ચોત્તરસ્યાપ્રાદુર્ભાવઃ, एषा अवस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते ॥૩॥ કિંચાન્યત્-

અર્થ-પહેલાં ચારકર્મો ક્ષય પામ્યા પછી વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય કર્મનો ક્ષય થાય છે. તે ક્ષય થતાંની સાથે જ ઔદારિકશરીરથી જુદો કરાયેલ આ (મનુષ્ય) જન્મનો નાશ થાય છે. (નિર્વાણ પામે છે.) હેતુનો અભાવ હોવાથી ઉત્તર જન્મની (પછીના જન્મની) ઉત્પત્તિનો અભાવ (નિવૃત્તિ) થાય છે. આ અવસ્થા સકલકર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ કહેવાય છે. ॥૩॥ વળી...

સૂત્રમ્- ઔપશમિકાદિભવ્યત્વાભાવાચ્ચાન્યત્ર કેવલસમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સિદ્ધત્વેભ્યઃ ॥૧૦-૪॥

અર્થ- (સકલકર્મના ક્ષયપણામાં) કેવળ (ક્ષાયિક)સમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, (અને) કેવળસિદ્ધત્વ સિવાય ઔપશમિકાદિ ભાવો અને ભવ્યત્વનો અભાવ થવાથી મોક્ષ થાય છે.

ભાષ્યમ્- ઔપશમિકક્ષાયિકક્ષાયૌપશમિકૌદયિકપારિણામિકાનાં ભાવાનાં ભવ્યત્વસ્ય ચાભાવાન્મોક્ષો ભવતિ, અન્યત્ર કેવલસમ્યક્ત્વકેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનસિદ્ધત્વેભ્યઃ, एते ह्यस्य क्षायिका नित्यास्तु मुक्तस्यापि भवन्ति ॥૪॥

અર્થ- કેવળ (ક્ષાયિક) સમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને સિદ્ધત્વ સિવાય ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક, પારિણામિકભાવોનો અને ભવ્યત્વનો અભાવ થવાથી મોક્ષ થાય છે. આ ક્ષાયિકભાવો (કેવળસમ્યક્ત્વાદિ) સિદ્ધના જીવને પણ હંમેશા હોય છે. ॥૪॥ (મુક્તાત્મા સમસ્તકર્મક્ષય પછી ત્યાં જ રહે છે કે બીજે જાય છે ? તેનો જવાબ હવે.)

સૂત્રમ્- તદનન્તરમૂર્ધ્વં ગચ્છત્યા લોકાન્તાત્ ॥૧૦-૫॥

અર્થ- સકલકર્મથી મુક્ત થતાં જ આત્મા ઉંચે લોકના અંત સુધી જાય છે.

ભાષ્યમ્- તદનન્તરમિતિ, કૃત્સ્નકર્મક્ષયાનન્તરમૌપશમિકાદ્યભાવાનન્તરં ચેત્યર્થઃ, મુક્તઃ કૃત્સ્નઃ ગચ્છત્યા-લોકાન્તાત્, કર્મક્ષયે દેહવિયોગસિદ્ધિમાનગતિલોકાન્તપ્રાપ્તયોઽસ્ય યુગપદેકસમયેન ભવન્તિ ।

અર્થ- ‘તદનન્તરમ્’ એટલે સકલકર્મનો ક્ષય થયા પછી એટલે કે ‘ઔપશમિકાદિ ભાવોનો અભાવ થયા પછી’ એમ અર્થ છે. મુક્તાત્મા ઉંચે આ લોકના અંતસુધી જાય છે. કર્મક્ષય થયે છતે આ આત્માને દેહનો વિયોગ, સિદ્ધિમાનગતિ, લોકાન્તે પ્રાપ્તિ (આ બધું) એક સમયે જ થાય છે.

ભાષ્યમ્- તદ્યથા-પ્રયોગપરિણામાદિસમુત્થસ્ય ગતિકર્મણ ઉત્પત્તિકાર્યારંભવિનાશા યુગપદેકસમયેન ભવન્તિ તદ્વત્ ॥૫॥

અર્થ- તે આ રીતે, પ્રયોગ પરિણામ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ ગતિક્રિયાવાળાને (જેમ) એકસાથે ઉત્પત્તિ, કાર્યનો આરંભ અને (કારણ) વિનાશ થાય છે. તેની જેમ (સિદ્ધિમાન આત્માને દેહવિયોગ, સિદ્ધિમાનગતિ અને લોકાન્તપ્રાપ્તિ એક સમયે-એક સાથે થાય છે.) ॥૫॥

ભાષ્યમ્- અત્રાહ- પ્રહીનકર્મણો નિરામ્ભવસ્ય કથં ગતિર્ભવતીતિ ? । અત્રોચ્યતે-

અર્થ- (જિજ્ઞાસુ) અહીં પૂછે છે કે કર્મનો નાશ કરેલ અને આશ્રવવિનાશના આત્માને (લોકાન્તપ્રાપ્તિ) શી રીતે થાય છે ? (ઉત્તરકાર-) કહેવાય છે અહીં...

સૂત્રમ્- પૂર્વપ્રયોગાદસંગત્વાદ્વચ્છેદાત્તથાગતિપરિણામાચ્ચતદ્ગતિઃ ॥૧૦-૬॥

અર્થ- પૂર્વપ્રયોગથી, અસંગપણાથી, બંધછેદથી અને તથાગતિ પરિણામથી તે (આશ્રવ રહિત આત્મા)ની ગતિ થાય છે.

ભાષ્યમ્- પૂર્વપ્રયોગાત્, યથા હસ્તદણ્ડચક્રસંયોગાત્પુરુષપ્રયત્નતશ્ચાવિદ્ધં કુલાલચક્રમુપરતેષ્વપિ પુરુષપ્રયત્નહસ્તદણ્ડચક્રસંયોગેષુ પૂર્વપ્રયોગાદ્ ભ્રમત્યેવા સંસ્કારપરિક્ષયાત્ ।

અર્થ- પૂર્વપ્રયોગથી- (સીધો સંયોગ ન હોય પણ પરંપરાએ સંયોગ હોય તો તે સંયુક્ત સંયોગ કહેવાય. એટલે હાથનો દંડસાથે અને દંડનો ચક્રસાથે સંયોગ છે તે) હસ્ત, દંડ અને ચક્રના સંયુક્તસંયોગથી

અને પુરૂષના પ્રયત્નથી વેગવાળો બનેલ કુંભારનો ચાકડો પુરૂષપ્રયત્ન અને હસ્તદંડ-ચક્રસંયોગ અટક્યે છતે પણ પૂર્વની પ્રેરણાથી સંસ્કાર (સતત ક્રિયાના સંદર્ભ) નો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી ચાલે છે.

ભાષ્યમ્- एवं यः पूर्वमस्य यत् कर्मणा प्रयोगो जनितः स क्षीणे अपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति, तत्कृता गतिः । किंचान्यत्-

અર્થ- એ પ્રમાણે (યોગનિરોધ અભિમુખ) આ (આત્મા)ને પહેલા જે ક્રિયાથી પ્રેરણા (પ્રયોગ) થયેલ છે તે (પ્રેરણા) કર્મક્ષય પામે છતે પણ ગતિનું કારણ બને છે. (કારણકે) ગતિ તે (હેતુ)થી કરાયેલ છે. વળી બીજું (કારણ)...

ભાષ્યમ્- असङ्गत्वात्, पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम्, तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवाः, एष स्वभावः ।

અર્થ- અસંગપણાથી-પુદ્ગલ અને જીવોને ગતિમાન પણ કહ્યું છે, બીજા (ધર્માસ્તિકાયાદિ) દ્રવ્યોને નહિ. તેમાં અધોગૌરવધર્મવાળા પુદ્ગલો છે અને ઊર્ધ્વગૌરવધર્મવાળા જીવો છે, આ સ્વભાવ (છે.)

ભાષ્યમ્- अतोऽन्यसङ्गादिजनिता गतिर्भवति, यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेना- धस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्ट्वाय्वग्नीनां गतयो दृष्टाः तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति, संसारिणस्तु कर्मसङ्गादधस्तिर्यगूर्ध्वं च । किञ्चान्यत्-

અર્થ- આ (સ્વાભાવિક ગતિ છોડીને) અન્ય ગતિ સંગાદિથી (પણ) થાય છે. જેમ પ્રયોગાદિ ગતિના કારણો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જાતિના નિયમથી પૃથ્વી (પથ્થર), વાયુ અને અગ્નિકાયની (અનુક્રમે) નીચે, તીર્છી અને ઉપર ગતિ દેખાઈ છે. તે રીતે સંગથી રહિત (મુક્તાત્મા)ને ઊર્ધ્વગૌરવ (સ્વભાવ) થી ઉપર જ સિદ્ધમાન ગતિ થાય છે. સંસારીઓને કર્મ-સંગ હોવાથી નીચી, તીર્છી અને ઊર્ધ્વગતિ થાય છે. વળી બીજું...

ભાષ્યમ્- किंचान्यत्-बन्धच्छेदात्, यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेडाया बीजकोशबन्धनच्छेदाच्चैरण्ड- बीजानां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात्सिध्यमानगतिः । किंचान्यत्-

અર્થ- બંધ છેદથી-દોરડાનો બંધ^૧ છેદાવાથી જેમ પેડા (ઉપરનું પડ) ગતિ કરે છે. તથા બીજા કોશનું બંધન કુટવાથી (એરંડાનો બીજાકોશ ફાટવાથી) એરંડાનું બીજ ઉછળે છે (અર્થાત્ ગતિમાન થાય છે) તેમ કર્મબન્ધ દૂર થવાથી સિદ્ધમાન ગતિ થાય છે... વળી બીજું...

ભાષ્યમ્- तथागतिपरिणामाच्च, उर्ध्वगौरवात्पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च हेतुभ्यः तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवति, ऊर्ध्वमेव भवति, नाधस्तिर्यग्वा ।

૧. કસ-કસાવીને દોરીથી બાંધેલ વાંસના બે પડની પેડા, તેની તે દોરી કાપી નાંખવાથી ઉપરનો ભાગ એકદમ છટકીને જેમ ઉપર બપ છે તેમ પ્રાચીન કાળની પેડા હશે.

અર્થ- તથાગતિ પરિણામથી- ઊધ્વગૌરવ સ્વભાવ હોવાથી અને પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણોથી જેમ ગતિ થાય છે તેમ તે પ્રકારનો ગતિવિષયક પરિણામ આ જીવને ઉત્પન્ન થાય છે. જેનાથી સિદ્ધમાન ગતિ ઊધ્વ જ થાય છે. નહિ કે નીચી યા તીર્છી.

ભાષ્યમ્- ગૌરવપ્રયોગપરિણામાડસન્નયોગાભાવાત્, તદ્યથા ગુણવદ્ભૂમિભાગારોપિતમૃતુકાલજાતં बीजोद्धे-
दादङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलकालेष्वविमानितसेकदौर्हदादिपोषणकर्मपरिणतं કાલચ્છિન્નં શુષ્કમલા-
બ્વપ્સુ ન નિમજ્જતિ ।

અર્થ- ગૌરવપ્રયોગ પરિણામ અને અસંગયોગ ન હોય તો પણ (જીવની ગતિ થાય છે) તે આ રીતે, ગુણવાળા ભૂમિ(ખાર આદિથી રહિત) વિભાગમાં વાવેલું તેમજ વર્ષાકાળમાં તે બીજના કુટવાથી થતાં અંકુર, પ્રવાલ, પાંદડા, ફુલ, ફળ (વગેરે) કાળમાં આદરપૂર્વક સિંચન દૌહદાદિ પોષણકાર્યથી થયેલું, પાકી ગયેલું અને યોગ્યકાળે જુદું પડાયેલું સુકું તુંબડું પાણીમાં ડૂબતું નથી

ભાષ્યમ્- તદેવ ગુરુકૃષ્ણમૃત્તિકાલેપૈર્ધનૈર્બહુભિરાલિપ્તં ઘનમૃત્તિકાલેપવેષ્ટનજનિતાગન્તુકગૌરવમપ્સુ
પ્રક્ષિપ્તં તજ્જલપ્રતિષ્ઠં ભવતિ, યદા ત્વસ્યાદ્ધિઃ ક્ષિન્નો મૃત્તિકાલેપો વ્યપગતો ભવતિ તદા
મૃત્તિકાલેપસન્નવિનિર્મુક્તં મોક્ષાનન્તરમેવોર્ધ્વં ગચ્છતિ આસલિલોર્ધ્વતલાત્ ।

અર્થ- તે જ તુંબડું ભારે એવી કાળીમાટીના નિરંતર ઘણા લેપ વડે લેપાયેલું તેમજ તે ભારે માટીવાળા લેપ અને વેષ્ટનવડે થયેલ આગન્તુક (આવેલ) ગૌરવવાળું (વજનવાળું) પાણીમાં નંખાયું છતું તે જલમાં સ્થિર થાય છે. જ્યારે તે (તુંબડા)ને પાણીવડે ભીંજયેલ માટીનો લેપ દૂર થાય છે ત્યારે માટીના લેપરૂપ સંગથી મુક્ત તુંબડું મુક્ત થતા જ પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે.

ભાષ્યમ્- એવમૂર્ધ્વગૌરવગતિધર્મા જીવોડપ્યષ્ટકર્મમૃત્તિકાલેપવેષ્ટિતઃ તત્સન્નાત્ સંસારમહાણવિ ભવસલિલે
નિમગ્નો ભવાસક્તોઽધસ્તિર્યગૂર્ધ્વં ચ ગચ્છતિ, સમ્યગ્દર્શનાદિસલિલક્લેદાત્ પ્રહીણાષ્ટવિધકર્મમૃત્તિકાલેપ
ઊર્ધ્વગૌરવાદૂર્ધ્વમેવ ગચ્છત્યા લોકાન્તાત્ ॥ સ્યાદેતત્-લોકાન્તાદપ્યૂર્ધ્વં મુક્તસ્ય ગતિઃ કિમર્થં ન
ભવતીતિ ?, અત્રોચ્યતે-

અર્થ- એ પ્રમાણે ઊધ્વપરિણામ વિશિષ્ટગતિધર્મવાળો જીવ પણ આઠ પ્રકારના કર્મના લેપરૂપ માટીવડે લેપાયેલો છે. તેના (કર્મરૂપમાટીના) સંગથી સંસારરૂપ મહાસમુદ્રમાં-ભવરૂપીપાણીમાં બૂડેલો તેમજ સંસારમાં આસક્ત જીવ નીચું-તીર્છું અને ઊધ્વ-ગમન કર્યા કરે છે. (પરંતુ) જ્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ પાણીના ભીંજવાથી (યોગથી) નષ્ટ થયેલ આઠપ્રકારના કર્મરૂપ માટીના લેપવાળો થાય છે. (અર્થાત્ કર્મરૂપી-માટીનો લેપ નાશ થાય છે) ત્યારે ઊધ્વપરિણામ વિશેષથી જીવ લોકાન્તસુધી ઊધ્વ જ જાય છે. (પ્રશ્ન) એમ હો (તો), લોકાન્તથી ઉપર મુક્તાત્માની ગતિ કેમ નથી થતી ? (ઉત્તર) અહીં કહેવાય છે.

ભાષ્યમ્- ધર્માસ્તિકાયાભાવાત્, ધર્માસ્તિકાયો હિ જીવપુદ્ગલાનાં ગત્યુપગ્રહેણોપકુરુતે, સ તત્ર નાસ્તિ, તસ્માદ્ગત્યુપગ્રહકારણાભાવાત્ પરતો ગતિર્ન ભવતિ અપ્સુ અલાબુવત્, નાથો ન તિર્યગિત્યુક્તમ્, તત્રૈવાનુશ્રેણિગતિર્લોકાન્તેઽવતિષ્ઠતે મુક્તો નિષ્ક્રિય ઇતિ ॥૬॥

અર્થ- ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી (લોકાન્તથી ઉપર મુક્તાત્માની ગતિ થતી નથી). ધર્માસ્તિકાય જ જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિમાં સહાય દ્વારા ઉપકાર કરે છે. તે (ધર્મસ્તિકાય) ત્યાં (લોકાન્તની ઉપર) નથી. તેથી ગતિમાં સહાયક કારણનો અભાવ હોવાથી પાણીમાં તુંબડાની જેમ (લોકાન્તથી) આગળ (મુક્તાત્માની) ગતિ થતી નથી. તેમજ નીચે, કે તીર્છી ગતિ થતી નથી. એ પ્રમાણે કહ્યું છે. ત્યાં જ (જ્યાં કર્મવિમુક્ત થયો ત્યાં જ) આકાશ પ્રદેશની શ્રેણી અનુસાર ગતિવાળો મુક્ત(આત્મા) લોકાન્તે નિષ્ક્રિય રહે છે. ॥૬॥ (હવે સિદ્ધના બાર અનુયોગ દ્વારો-)

**સૂત્રમ્- ક્ષેત્ર-કાલ-ગતિ-લિંગ-તીર્થ-ચારિત્ર-પ્રત્યેક-બુદ્ધબોધિત-જ્ઞાના-ઽવગાહનાઽ-
ન્તર-સંખ્યા-ઽલ્પબહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ॥૧૦-૭॥**

અર્થ- ક્ષેત્ર, કાળ, ગતિ, લિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત, જ્ઞાન, અવગાહના, અન્તર, સંખ્યા અને અલ્પ-બહુત્વ (આ બાર અનુયોગદ્વાર) થી સિદ્ધાત્માની વિચારણા કરવી જોઈએ.

ભાષ્યમ્- ક્ષેત્રં કાલઃ ગતિઃ લિંગં તીર્થં ચારિત્રં પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિતઃ જ્ઞાનં અવગાહના અન્તરં સંખ્યા અલ્પબહુત્વમિત્યેતાનિ દ્વાદશાનુયોગદ્વારાણિ સિદ્ધસ્ય ભવન્તિ ।

અર્થ- ક્ષેત્ર, કાળ, ગતિ, લિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત, જ્ઞાન, અવગાહના, અન્તર, સંખ્યા (અને) અલ્પ-બહુત્વ. આ બાર અનુયોગદ્વાર સિદ્ધાત્માને છે.

ભાષ્યમ્- એભિઃ સિદ્ધઃ સાધ્યોઽનુગમ્યશ્ચિન્ત્યો વ્યાખ્યેય इत्येकार्थत्वम्, તત્ર પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયઃ પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયશ્ચ દ્વૌ નયૌ ભવતઃ, તત્કૃતોઽનુયોગવિશેષઃ ।

અર્થ- આ દ્વારો વડે મુક્તાત્મા વિચારવાં યોગ્ય છે (અહીં) સાધ્યઃ, અનુગમ્યઃ, ચિન્ત્યઃ વ્યાખ્યેયઃ આ(શબ્દો) એક અર્થ વાળા છે. તે (વિચારણા) માં પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીય (વર્તમાનની પૂર્વનો ભાવ-ભૂતકાલિનભાવ) અને પ્રત્યુત્પન્નભાવ (વર્તમાનભાવ) એમ બે નય અપેક્ષિત છે. તે બે વડે વ્યાખ્યાપ્રકાર કરાયેલ છે.

ભાષ્યમ્- તદ્વથા-ક્ષેત્રમ્, કસ્મિન્ ક્ષેત્રે સિધ્યતીતિ, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયં પ્રતિ સિદ્ધિક્ષેત્રે સિધ્યતીતિ, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય જન્મ પ્રતિ પञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः सिध्यति, સંહરણં પ્રતિ માનુષક્ષેત્રે સિધ્યતિ, તત્ર પ્રમત્તસંયતાઃ સંયતાસંયતાશ્ચ સહિયન્તે ।

અર્થ- તે આ રીતે ક્ષેત્ર -કયા ક્ષેત્રમાં (સિદ્ધાત્મા) સિદ્ધ થાય છે. ? વર્તમાન ભાવ જણાવવા અનુસાર સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં (સિદ્ધાત્મા) સિદ્ધ થાય છે. ભૂતકાલિનભાવ જણાવવાની અપેક્ષાએ જન્માશ્રયી (વિચારીએ

તો) પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલો સિદ્ધ થાય છે. સંહરણ આશ્રયી (વિચારીએ તો) મનુષ્યક્ષેત્ર (અદીદ્વીપ) માં સિદ્ધ થાય છે. તેમાં સંહરણ પ્રમત્તસંયમી અને દેશવિરતિધરનું થાય છે.*

ભાષ્યમ્- શ્રમણ્યપગતવેદઃ પરિહારવિશુદ્ધિસંયતઃ પુલાકોડપ્રમત્તશ્ચતુર્દશપૂર્વી આહારકશરીતિ ન સંહિન્તે।

અર્થ- (પરન્તુ) સાધ્વી મ., અવેદી, પરિહારવિશુદ્ધિસંયમી, પુલાકસંયમી, અપ્રમત્તસંયમી, ચૌદપૂર્વીસંયમી અને આહારશરીરી. આ (સાત) સંહરણ કરાતા નથી.

ભાષ્યમ્- ઋજુસૂત્રનયઃ શબ્દાદયશ્ચ ત્રયઃ પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયાઃ, શેષા નયા ઉભયભાવં પ્રજ્ઞાપયન્તીતિ ॥

અર્થ- ઋજુસૂત્રનય અને શબ્દાદિ ત્રણ નય (એટલે ઋજુ-સામ્પ્રત-સમભિસદ-એવંભૂત એમ ચાર નયો) પ્રત્યુત્પન્નભાવને (વર્તમાનભાવને) જણાવનાર છે. બાકીના (નેગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર) નયો બંને ભાવને (=પૂર્વભાવ અને પ્રત્યુત્પન્નભાવને) જણાવે છે.

ભાષ્યમ્- કાલઃ, અત્રાપિ નયદ્વયમ્, કસ્મિન્ કાલે સિધ્યતીતિ ?, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય અકાલે સિધ્યતિ, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય જન્મતઃ સંહરણતશ્ચ, જન્મતોડવસર્પિણ્યામુત્સર્પિણ્યામનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યાં ચ જાતઃ સિધ્યતિ । एवं तावदविशेषतः । विशेषतोऽप्यवસर्पिण्यां सुषमदुष्षमायां सङ्ख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति, दुष्षमसुषमायां सर्वस्यां सिध्यति, दुष्षमसुषमायां जातो दुष्षमायां सिध्यति, न तु दुष्षमायां जातः सिध्यति, अन्यत्र नैव सिध्यति, संहरणं प्रति सर्वकालेष्ववસર્પिण्यामुत्સર્પિण्याમનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યાં ચ સિધ્યતિ ॥

અર્થ- કાળ- અહીં પણ બે નય (અપેક્ષિત છે.) કયા કાળમાં (સિદ્ધાત્મા) સિદ્ધ થાય છે. ? વર્તમાનભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ અકાળે (અવિદ્યમાન કાળે) સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ જન્મથી અને સંહરણથી (વિચારણા કરાય છે.) જન્મથી-અવસર્પિણીમાં જન્મેલ, ઉત્સર્પિણીમાં જન્મેલ અને અનવસર્પિણી- ઉત્સર્પિણીમાં જન્મેલો સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી કહ્યું. હવે વિશેષથી- અવસર્પિણીમાં સુષમદુષ્ષમ કાળ (૩ જ આરા) ના સંખ્યાતાવર્ષો શેષ રહ્યે છતે જન્મેલો સિદ્ધ થાય છે. દુષ્ષમસુષમના (ચોથા આરાના) સંપૂર્ણકાળમાં (જન્મેલો) સિદ્ધ થાય છે. દુષ્ષમસુષમમાં જન્મેલો દુષ્ષમ (પાંચમા આરા) માં સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ દુષ્ષમમાં જન્મેલો આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. તે સિવાયના આરામાં (જન્મેલો આત્મા) સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. સંહરણની અપેક્ષાએ-અવસર્પિણીમાં, ઉત્સર્પિણીમાં અને અનવસર્પિણીઉત્સર્પિણીમાં- સર્વકાળમાં સિદ્ધ થાય છે (અર્થાત્ થઈ શકે છે.)

★ કેટલાક આચાર્ય ભગવંતના મતે અવિરતનું પણ સંહરણ થાય છે- (કેચિદાહુવિરતસમ્યદદિષ્ટીતિ' સિ. સૂ. ટીકા)

ભાષ્યમ્- ગતિઃ, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય સિદ્ધિગત્યાં સિધ્ધયિતિ, શેષાસ્તુ નયા દ્વિવિધાઃ-
અનન્તરપશ્ચાત્કૃતગતિકશ્ચ એકાન્તરપશ્ચાત્કૃતગતિકશ્ચ, અનન્તરપશ્ચાત્કૃતગતિકસ્ય મનુષ્યગત્યાં
સિધ્ધયિતિ, એકાન્તરપશ્ચાત્કૃતગતિકસ્યાવિશેષેણ સર્વગતિભ્યઃ સિધ્ધયિતિ ॥

અર્થ- ગતિ પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ સિદ્ધિગતિમાં સિદ્ધ થાય છે. બાકીના નય બે પ્રકારે છે-

(૧) 'અનન્તર પશ્ચાત્કૃતગતિક અને (૨) એકાન્તર પશ્ચાત્કૃતગતિક. અનન્તર પશ્ચાત્કૃતગતિની અપેક્ષાએ મનુષ્યગતિમાં સિદ્ધ થાય છે. એકાન્તર પશ્ચાત્કૃતગતિની અપેક્ષાએ સામાન્યથી સર્વગતિમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

ભાષ્યમ્- લિંગ્સ્ત્રીપુંનપુંસકાનિ, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્યાવેદઃ સિધ્ધયિતિ, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્યા-
નન્તરપરત્કૃતગતિકસ્ય પરમ્પરપશ્ચાત્કૃતગતિકસ્ય ચ ત્રિભ્યો લિંગેભ્યઃ સિધ્ધયિતિ ॥

અર્થ- લિંગ-સ્ત્રિલિંગ, પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગ. પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીય નયની અપેક્ષાએ વેદરહિત આત્મા સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીય નયની અપેક્ષાએ ત્રણેય લિંગથી સિદ્ધ થાય છે.

ભાષ્યમ્- તીર્થમ્, સન્તિ તીર્થકરસિદ્ધાઃ તીર્થકરતીર્થે ૧ નોતીર્થકરસિદ્ધાઃ તીર્થકરતીર્થે ૨
અતીર્થકરસિદ્ધાઃ તીર્થકરતીર્થે, એવં તીર્થકરીતીર્થે સિદ્ધા અપિ ॥

અર્થ- તીર્થ- (૧) તીર્થકરતીર્થે (શ્રી તીર્થકર ભગવંતો) તીર્થકરના તીર્થ (શાસન) માં, (૨) નોતીર્થકર સિદ્ધો (પ્રત્યેકબુદ્ધ) શ્રી તીર્થકરના શાસનમાં અને (૩) અતીર્થકરસિદ્ધો (મુનિવગેરે) શ્રી તીર્થકરના શાસનમાં સિદ્ધ થાય છે. તીર્થકરીના શાસનમાં પણ એ પ્રમાણે (ત્રણે ત્રણ) સિદ્ધો (સિદ્ધ) થાય છે.

ભાષ્યમ્- લિંગે પુનરન્યો વિકલ્પ ઉચ્યતે, દ્રવ્યલિંગે ભાવલિંગમલિંગમિતિ, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીય-
સ્યાલિંગઃ સિધ્ધયિતિ, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય ભાવલિંગં પ્રતિ સ્વલિંગે સિધ્ધયિતિ, દ્રવ્યલિંગં ત્રિવિધં-
સ્વલિંગ-મન્યલિંગં ગૃહિલિંગમિતિ, તત્પ્રતિ ભાજ્યં, સર્વસ્તુ ભાવલિંગં પ્રાપ્તઃ સિધ્ધયિતિ ॥

અર્થ- લિંગ વિષયમાં ફરી બીજો વિકલ્પ કહેવાય છે. (૧) દ્રવ્યલિંગ (૨) ભાવલિંગ અને (૩) અલિંગ. પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીય નયની અપેક્ષાએ અલિંગી સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનીય નયની અપેક્ષાએ ભાવલિંગને આશ્રયી સ્વલિંગી સિદ્ધ થાય છે. દ્રવ્યલિંગ ત્રણ પ્રકારે છે (૧) સ્વલિંગ (૨) અન્યલિંગ અને (૩) ગૃહિલિંગ ૨. આ લિંગ વિકલ્પે છે (હોય કે ન પણ હોય.) પરંતુ સર્વે ભાવલિંગ પામેલા જ સિદ્ધ થાય છે.

૧. સિદ્ધિગતિમાં આવેલ આત્મા-અનન્તર = આંતરા વિના જે ગતિમાંથી આવેલ તેને અનન્તર પશ્ચાત્કૃતગતિક કહેવાય. અને મોક્ષગયેલ આત્મા વચ્ચે એક (મનુષ્ય) ગતિનું અંતર રાખીને જે ગતિમાંથી આવેલ હોય તે એકાન્તર પશ્ચાત્કૃતગતિક કહેવાય.

૨. દ્રવ્યલિંગ એટલે રમેહરણ મુહપતિ આદિ. સ્વલિંગ = સાધુપણાનો વેશ, અન્યલિંગ = તાપસઆદિનો વેશ, ગૃહલિંગ = જટા વગેરે. ભાવલિંગ એટલે શ્રુતજ્ઞાન, ક્ષાપિક સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર આદિ.

ભાષ્યમ્- ચારિત્રમ્, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય નોચારિત્રી નોઽચારિત્રી સિધ્ધયિતિ ।

અર્થ- ચારિત્ર- પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ નોચારિત્રી નોઅચારિત્રી સિદ્ધ થાય છે.

ભાષ્યમ્- પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયો દ્વિવિધઃ-અનન્તરપરચાત્કૃતિકશ્ચ પરમ્પરપશ્ચાત્કૃતિકશ્ચ, અનન્તર-પશ્ચાત્કૃતિકસ્ય યથાહ્યાતસંયતઃ સિધ્ધયિતિ, પરમ્પરપશ્ચાત્કૃતિકસ્ય વ્યજ્ઞિતેઽવ્યજ્ઞિતે ચ, અવ્યાજ્ઞિતે ત્રિચારિત્રપશ્ચાત્કૃતશ્ચતુશ્ચારિત્રપશ્ચાત્કૃતઃ પઞ્ચચારિત્રપશ્ચાત્કૃતશ્ચ, વ્યજ્ઞિતે સામાયિકસૂક્ષ્મ-સાંપરાયિકયથાહ્યાતપશ્ચાત્કૃતસિદ્ધાઃ છેદોપસ્થાપ્યસૂક્ષ્મસંપરાયયથાહ્યાતપશ્ચાત્કૃતસિદ્ધાઃ સામાયિક-કચ્છેદોપસ્થાપ્યસૂક્ષ્મસંપરાયયથાહ્યાતપશ્ચાત્કૃતસિદ્ધાઃ છેદોપસ્થાપ્યપરિહારવિશુદ્ધિ- સૂક્ષ્મસંપરાય-યથાહ્યાતપશ્ચાત્કૃતસિદ્ધાઃ સામાયિકચ્છેદોપસ્થાપ્યપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસંપરાયયથા-હ્યાતપશ્ચાત્કૃતસિદ્ધાઃ ॥

અર્થ- પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીય બે પ્રકારે (૧) અનન્તરપશ્ચાત્કૃતિક અને (૨) પરંપર-પશ્ચાત્કૃતિક. અનન્તરપશ્ચાત્કૃતિકની અપેક્ષાએ યથાહ્યાત સંયત સિદ્ધ થાય છે. પરંપર પશ્ચાત્કૃતિકની અપેક્ષાએ (૧) વ્યંજિત (વિશેષથી અર્થાત્ સ્પષ્ટતા પૂર્વક) અને (૨) અવ્યંજિત (સામાન્યથી અર્થાત્ મોઘમરીતે) એમ બે પ્રકારે કહેવાય છે. તેમાં અવ્યંજિતની અપેક્ષાએ (મોઘમરીતે વિચારતાં) પશ્ચાત્કૃત અવસ્થામાં ત્રણચારિત્રી, પશ્ચાત્કૃત અવસ્થામાં ચાર ચારિત્રી અને પશ્ચાત્કૃતાવસ્થામાં પાંચચારિત્રવાળો (સિદ્ધ-થાય છે.) વ્યંજિતની અપેક્ષાએ (વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક વિચારતાં) પશ્ચાત્કૃત-સામાયિક, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાહ્યાત. (આ ત્રણ ચારિત્રવાળો) સિદ્ધ થાય છે. છેદોપસ્થાપ્ય, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાહ્યાત. (આ ત્રણ ચારિત્ર) જોણે પૂર્વે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સિદ્ધ થાય છે. સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાહ્યાત- પશ્ચાત્કૃત (આ ચાર- ચારિત્રી) સિદ્ધ થાય છે. છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાહ્યાત- પશ્ચાત્કૃત (આ ચાર ચારિત્રવાળો) સિદ્ધ થાય છે. સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાહ્યાત- પશ્ચાત્ કરાયા છે જેના વડે એવો (પાંચ ચારિત્રી) સિદ્ધ થાય છે.

ભાષ્યમ્- પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત - અસ્ય વ્યાહ્યાવિકલ્પશ્ચતુર્વિધઃ, તદ્યથા-અસ્તિ સ્વયંબુદ્ધઃ, સ દ્વિવિધઃ- અર્હશ્ચ તીર્થકરઃ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધશ્ચ, બુદ્ધબોધિતસિદ્ધઃ ત્રિચતુર્થો વિકલ્પઃ, પરબોધકસિદ્ધાઃ સ્વેષ્ટકારિસિદ્ધાઃ ॥

અર્થ- પ્રત્યેકબુદ્ધ બોધિત આની વ્યાખ્યાના ભેદ ચાર^૧ છે. તે આ રીતે, સ્વયંબુદ્ધ છે તે બે રીતે- (૧) અરિહંત તીર્થકર પરમાત્મા. (૨) પ્રત્યેક બુદ્ધ સિદ્ધ^૨ 'બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ' એ ત્રીજા અને ચોથા ભેદે છે. (૩) પરબોધક સિદ્ધ^૩ અને (૪) સ્વેષ્ટકારિસિદ્ધ.^૪

૧. વિકલ્પે બે છે (૧) સ્વયંબુદ્ધ અને (૨) બુદ્ધબોધિત

૨. અતિસ્મરણાદિ કોઈ નિમિત્તપાત્રીને પોતાની જોઈ બોધપાત્રી સિદ્ધ થાય તે.

૩. બીજાને ઉપદેશ આપી સિદ્ધ થાય તે.

૪. બીજાને ઉપદેશ આપે જ એવો નિયમ નહિ.

ભાષ્યમ્- જ્ઞાનમ્, અત્ર પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય કેવલી સિધ્ધ્યતિ, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયો દ્વિવિધઃ- અનન્તરપશ્ચાત્કૃતિકશ્ચ, પરમ્પરપશ્ચાત્કૃતિકશ્ચ અવ્યજ્જિતે ચ વ્યજ્જિતે ચ, અવ્યજ્જિતે દ્વાભ્યાં જ્ઞાનાભ્યાં સિધ્ધ્યતિ, ત્રિભિશ્ચતુર્ભિરિતિ, વ્યજ્જિતે દ્વાભ્યાં મતિશ્રુતાભ્યામ્, ત્રિભિર્મતિશ્રુતા-વધિભિર્મતિશ્રુતમનઃપર્યાયૈર્વા, ચતુર્ભિર્મતિશ્રુતાવધિમનઃ પર્યાયૈરિતિ ॥

અર્થ- જ્ઞાન-અહીં પ્રત્યુત્પન્ન પ્રજ્ઞાપનીયને આશ્રયી કેવળી સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીય બે પ્રકારે- (૧) અનન્તર પશ્ચાત્કૃતિક અને (૨) પરમ્પર પશ્ચાત્કૃતિક. (આ બંને પ્રકારના) અવ્યંજિત વ્યંજિત (એમ બે બે ભેદ મળી-ચાર ભેદ). અવ્યંજિત આશ્રયી (મોઘમરીતે) બે જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે. તેમ ત્રણ જ્ઞાનથી (સિદ્ધ થાય છે.) વ્યંજિત આશ્રયી (સ્પષ્ટતાથી) બે-મતિ અને શ્રુત (બે જ્ઞાન) વડે; ત્રણ-મતિ, શ્રુત, અવધિ(ત્રણ જ્ઞાન) વડે અથવા ત્રણ-મતિ, શ્રુત, મનઃપર્યાય (ત્રણ જ્ઞાન) વડે; ચાર-મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય (ચાર જ્ઞાન) વડે (સિદ્ધ થાય છે)

ભાષ્યમ્- અવગાહના, કઃ કસ્યાં શરીરાવગાહનાયાં વર્તમાનઃ સિધ્ધ્યતિ ?, અવગાહના દ્વિવિધા-ઉત્કૃષ્ટા જઘન્યા ચ । ઉત્કૃષ્ટા । પઞ્ચધનુઃ શતાનિ ધનુઃ પૃથક્ત્વેનાભ્યધિકાનિ । જઘન્યાઃ સપ્ત રત્નયોઽ-ઙ્ગુલપૃથક્ત્વેન હીનાઃ, એતાસુ શરીરાવગાહનાસુ સિધ્ધ્યતિ પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય, પ્રત્યુત્પન્નભાવ-પ્રજ્ઞાપનીયસ્ય તુ એતાસ્વેવ યથાસ્વં ત્રિભાગહીનાસુ સિધ્ધ્યતિ ॥

અર્થ- અવગાહના (અનુયોગ) કયો આત્મા-કેટલી અવગાહનામાં વર્તતો સિદ્ધ થાય છે ? અવગાહના બે પ્રકારે છે. ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય. (૧) ઉત્કૃષ્ટ-ધનુઃપૃથક્ત્વ અધિક પાંચશો ધનુષ્ય. (અહીં પૃથક્ત્વ શબ્દ બહુત્વવાચી છે.) (૨) જઘન્ય અંગુલપૃથક્ત્વહીન સાતહાથ. પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ (આ બે પ્રકારના) આટલી શરીરની અવગાહનામાં વર્તતો સિદ્ધ થાય છે. પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ તો આમાં (જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટમાં) જેટલી પોતાની અવગાહના હોય તેના ત્રીજા ભાગથી હીન ૨/૩ અવગાહનામાં સિદ્ધ થાય છે. (અહીં જઘન્ય અવગાહના શ્રી તીર્થંકરપ્રભુ આશ્રયી સમજવી. અન્યથા કૂર્માપુત્ર આદિ બે હાથ અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થયેલ છે.)

ભાષ્યમ્- અન્તરમ્, સિધ્ધ્યમાનાનાં કિમન્તરમ્ ?, અનન્તરં ચ સિધ્ધ્યન્તિ સાન્તરં ચ સિધ્ધ્યન્તિ, તત્રાનન્તરં જઘન્યેન દ્વૌ સમયૌ ઉત્કૃષ્ટેનાષ્ટૌ સમયાનુ, સાન્તરં જઘન્યેનૈકં સમયં ઉત્કૃષ્ટેન ષષ્ઠમાસા ઇતિ ॥

અર્થ- અંતર- સિદ્ધ થતાં વચ્ચે અન્તર કેટલું ? (એક જીવ સિદ્ધ થયા પછી બીજો જીવ સિદ્ધ થાય ત્યારે તે બે વચ્ચે અન્તર કાળ કેટલો ?)- (તે સિદ્ધ) અંતરવિના સિદ્ધ થાય છે અને અન્તર સહિત (અમુક અંતરે પણ) સિદ્ધ થાય છે. તેમાં અંતરવિના-જઘન્યથી બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય. અન્તર હોય તો જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ.

ભાષ્યમ્- સંખ્યા, કત્યેકસમયે સિધ્ધ્યન્તિ, જઘન્યેનૈક ઉત્કૃષ્ટેનાષ્ટશતમ્ ॥

અર્થ- સંખ્યા (અનુયોગ)- એક સમયમાં કેટલા સિદ્ધ થાય છે. ? (જવાબ) જઘન્યથી એક (આત્મા)

અને ઉત્કૃષ્ટથી એકસો આઠ.

ભાષ્યમ્- અત્પબહુત્વમ્, एषां क्षेत्रादीनामेकादशानामनुयोगद्वाराणामत्पबहुत्वं वाच्यं, तद्यथा- क्षेत्रसिद्धानां जन्मतः संहरणतश्च, कर्मभूमिसिद्धा अकर्मभूमिसिद्धाश्च सर्वस्तोकाः संहरणसिद्धाः, जन्मतोऽसंख्येयगुणाः, संहरणं द्विविध-परकृतं स्वयंकृतं च, परकृतं देवकर्मणा चारणविद्याधरैश्च, स्वयंकृतं चारणविद्याधराणामेव, एषां च क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिरकर्मभूमिः समुद्रा द्वीपा ऊर्ध्वमधस्तिर्यगिति लोकत्रयं, तत्र सर्वस्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः तिर्यग्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः, द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः, एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोदसिद्धाः संख्येयगुणा जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणा धातकीखण्डसिद्धाः संख्येयगुणाः पुष्करार्धसिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥

અર્થ- અલ્પબહુત્વ-આ ક્ષેત્રાદિ અગિયાર અનુયોગ દ્વારેનું અલ્પ-બહુત્વ કહેવું. તે આ રીતે, ક્ષેત્રસિદ્ધોનું જન્મથી અને સંહરણથી- કર્મભૂમિમાં અને અકર્મભૂમિમાં સંહરણથી સિદ્ધ થયેલ સર્વથી થોડા-અને જન્મથી સિદ્ધ (સંહરણસિદ્ધ-કરતાં) અસંખ્યગુણ. સંહરણ બે પ્રકારે- (૧) પરકૃત અને (૨) સ્વયંકૃત. પરકૃત(સંહરણ) દેવની ક્રિયાવડે અને ચારણ-વિદ્યાધરો વડે. (તથા) સ્વયંકૃત(સંહરણ) ચારણ-વિદ્યાધરોનું જ હોય છે. તેઓના ક્ષેત્રનો વિભાગ કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ, સમુદ્રો, દ્વીપો, ઊર્ધ્વ-અધો-તિર્યગ એમ ત્રણેય લોક (વિચારવા યોગ્ય છે.) તેમાં સૌથી ઓછાં ઊર્ધ્વલોક સિદ્ધ, તેનાથી સંખ્યાતગુણ અધોલોકસિદ્ધ, તેનાથી સંખ્યાતગુણ તિર્યગલોક સિદ્ધ, સૌથી ઓછા સમુદ્રસિદ્ધ, (તેનાથી) સંખ્યાતગુણ દ્વીપ સિદ્ધ. એ પ્રમાણે અવ્યંજિત (દ્વીપ-સમુદ્ર) માં. વ્યંજિત (સ્પષ્ટતાથી દ્વીપ-સમુદ્ર વિચારતા) સૌથી ઓછા લવણસમુદ્રસિદ્ધ, તેના કરતાં સંખ્યાતગુણ કાલોદ (સમુદ્ર) સિદ્ધ, (તેના કરતાં) સંખ્યાતગુણ જંબૂદ્વીપસિદ્ધ, (તેના કરતાં) સંખ્યાતગુણ ધાતકીખંડ સિદ્ધ (અને) (તેના કરતાં) સંખ્યાતગુણ પુષ્કરાર્ધસિદ્ધ.

ભાષ્યમ્- કાલ इति त्रिविधो विभागो भवति-अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीति, अत्र सिद्धानां (व्यञ्जितानां) व्यञ्जिताव्यञ्जितविशेषयुक्तोऽल्पबहुत्वानुगमः कर्तव्यः पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धा, अवसर्पिणीसिद्धा विशेषाधिकाः, अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः संख्येयगुणा इति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्याकाले सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम् ॥

અર્થ- કાળ (થી અલ્પબહુત્વ)-એના ત્રણવિભાગ થાય છે. (૧) અવસર્પિણી, (૨) ઉત્સર્પિણી અને (૩) અનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી. અહીં સિદ્ધોનું વ્યંજિત, અવ્યંજિત વિશેષયુક્ત અલ્પબહુત્વનો બોધ કરવો. પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ સૌથી અલ્પ ઉત્સર્પિણીસિદ્ધ, તેના કરતા વિશેષ અધિક અવસર્પિણીસિદ્ધ તેના કરતાં સંખ્યાતગુણ અનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી સિદ્ધ જાણવા. પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ અકાળે (કાળની વ્યવસ્થા નથી) સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેમાં અલ્પબહુત્વ નથી.

ભાષ્યમ્- ગતિઃ, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય સિદ્ધિગતૌ સિદ્ધ્યતિ, નાસ્ત્યત્પબહુત્વમ્, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞા-
પનીયસ્યાનન્તરપશ્ચાત્કૃતગતિકસ્ય મનુષ્યગતૌ સિદ્ધ્યતિ, નાસ્ત્યત્પબહુત્વમ્, પરમ્પરપશ્ચા-
ત્કૃતગતિકસ્યાનન્તરા ગતિશ્ચિન્ત્યતે, તદ્વથા-સર્વસ્તોકાસ્તિર્યગ્યોન્યનન્તરગતિસિદ્ધાઃ મનુષ્યેભ્યોઽ-
નન્તરગતિસિદ્ધાઃ સંખ્યેયગુણાઃ નારકેભ્યોઽનન્તર ગતિ સિદ્ધઃ સદ્સંખ્યેયગુણાઃ, દેવેભ્યોઽનન્તર સિદ્ધાઃ
સદ્સંખ્યેય ગુણા ઇતિ ॥

અર્થ- ગતિ-પ્રત્યુત્પન્નભાવની અપેક્ષાએ સિદ્ધિગતિમાં સિદ્ધ થાય છે. જેથી અલ્પબહુત્વ નથી. પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયમાં અનન્તર પશ્ચાત્કૃતિકની અપેક્ષાઓ મનુષ્યગતિમાં સિદ્ધ થાય છે (બીજે ક્યાંય નહિ). જેથી ત્યાં પણ અલ્પબહુત્વ નથી. પરંપરપશ્ચાત્કૃતિકની અપેક્ષાએ અનન્તરગતિની વિચારણા કરાય છે. તે આ રીતે, સર્વથી ઓછા તિર્યચ્યોનિ (માંથી નીકળી) અનન્તર (મનુષ્ય) ગતિમાં સિદ્ધ થયેલા, તેના કરતા અસંખ્યાતગુણા મનુષ્ય(માંથી નીકળી) અનન્તરગતિ (મનુષ્યપણા) માં સિદ્ધ થયેલો, તેના કરતા સંખ્યાતગુણા નારક (માંથી નીકળી) અનન્તર ગતિ (મનુષ્યપણા) માં સિદ્ધ થયેલા, તેનાં કરતા સંખ્યાતગુણા દેવપણા (માંથી નીકળી) અનન્તરગતિમાં (મનુષ્યપણામાં) સિદ્ધ થયેલા.

ભાષ્યમ્- લિંગમ્, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય વ્યપગતવેદઃ સિદ્ધ્યતિ, નાસ્ત્યત્પબહુત્વમ્, પૂર્વભાવ-
પ્રજ્ઞાપનીયસ્ય સર્વસ્તોકા નપુંસકલિંગસિદ્ધાઃ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધાઃ સંખ્યેયગુણાઃ પુંલિંગસિદ્ધાઃ સંખ્યેયગુણા
ઇતિ ॥

અર્થ- લિંગ-પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ નિર્વેદી સિદ્ધ થાય છે. (જેથી) અલ્પ-બહુત્વ નથી. પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ સૌથી અલ્પ નપુંસકલિંગસિદ્ધ છે. તેના કરતા સંખ્યાતગુણા સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ છે અને તેના કરતા સંખ્યાતગુણા પુંલિંગસિદ્ધ છે.

ભાષ્યમ્- તીર્થમ્, સર્વસ્તોકાઃ તીર્થકરસિદ્ધાઃ તીર્થકરતીર્થે, નોતીર્થકરસિદ્ધાઃ સંખ્યેયગુણા ઇતિ,
તીર્થકરતીર્થસિદ્ધા નપુંસકાઃ સંખ્યેયગુણાઃ, તીર્થકરતીર્થસિદ્ધાઃ સ્ત્રિયઃ સંખ્યેયગુણાઃ, તીર્થકરતીર્થસિદ્ધા
પુમાંસઃ સંખ્યેયગુણા ઇતિ ॥

અર્થ- તીર્થ-તીર્થકરતીર્થ (શાસન) માં સૌથી અલ્પ તીર્થકર સિદ્ધ, તેમના કરતાં સંખ્યાતગુણા અતીર્થકર સિદ્ધ, તીર્થકરતીર્થમાં (તીર્થકર સિદ્ધ કરતાં) સંખ્યાતગુણા નપુંસકસિદ્ધ, તીર્થકરતીર્થમાં તે (નપુંસક) કરતાં સંખ્યાતગુણા સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, તેમના કરતાં સંખ્યાતગુણા તીર્થકરતીર્થમાં પુરુષસિદ્ધ છે.

ભાષ્યમ્- ચારિત્રમ્, અત્રાપિ નયૌ દ્વૈ- પ્રત્યુત્પન્ન- ભાવપ્રજ્ઞાપનીયશ્ચ પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયશ્ચ,
પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્યનોચારિત્રી નોઅચારિત્રી સિદ્ધ્યતિ, નાસ્ત્યત્પબહુત્વમ્, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપની-
યસ્ય વ્યજ્ઞિતે ચાવ્યજ્ઞિતે ચ, અવ્યજ્ઞિતે સર્વસ્તોકાઃ પઞ્ચચારિત્રસિદ્ધાઃ ચતુશ્ચારિત્રસિદ્ધાઃ સંખ્યેયગુણાઃ
ત્રિચારિત્રસિદ્ધાઃ સંખ્યેયગુણાઃ, વ્યજ્ઞિતે સર્વસ્તોકાઃ સામાયિકચ્છેદોપસ્થાપ્યપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મ-
સમ્પરાયયથાહ્યાતચારિત્રસિદ્ધાઃ, છેદોપસ્થાપ્યપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસમ્પરાયયથાહ્યાતસિદ્ધાઃ સંખ્યે-

યગુણા: સામાયિક-છેદોપસ્થાપ્ય-સૂક્ષ્મસમ્પરાય-યથાહ્યાતચારિત્રસિદ્ધા: સદ્ધ્યેયગુણા:,
[સમાયિકા- પરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસમ્પરાયયથાહ્યાતસિદ્ધા: સંધ્યેયગુણા:] સામાયિકસૂક્ષ્મ-
સમ્પરાયયથાહ્યાતચારિત્રસિદ્ધા: સંધ્યેયગુણા: છેદોપસ્થાપ્યસૂક્ષ્મસમ્પરાયયથાહ્યાતચારિત્રસિદ્ધા:
સંધ્યેયગુણા: ।

અર્થ- ચારિત્ર (માં અલ્પબહુત્વ)- અહીં પણ બે નય (અપેક્ષિત છે.) (૧) પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીય અને (૨) પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનીય. પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ નોચારિત્રી નોઅચારિત્રી સિદ્ધ થાય છે. (જેથી અહીં) અલ્પબહુત્વ નથી. પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ વ્યંજિત (સ્પષ્ટતા પૂર્વક) અને અવ્યંજિત (મોઘમરીત) આશ્રયી (એમ બે રીતે અલ્પબહુત્વ વિચારાય.) અવ્યંજિત આશ્રયી- સૌથી અલ્પ પાંચચારિત્રીસિદ્ધ, તેથી સંખ્યાતગુણા ચારચારિત્રી સિદ્ધ, તેથી સંખ્યાતગુણા ત્રણ ચારિત્રીસિદ્ધ, વ્યંજિત આશ્રયી-સૌથી ઓછા સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય (અને) યથાખ્યાત- આ પાંચે ય ચારિત્રીસિદ્ધ; તેનાથી સંખ્યાતગુણા છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય (અને) યથાખ્યાત- (આ ચાર) ચારિત્રીસિદ્ધ; તેનાં કરતાં સંખ્યાતગુણા, સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, સૂક્ષ્મસંપરાય (અને) યથાખ્યાત (આ ચાર) સિદ્ધ; [તેનાં કરતાં સંખ્યાતગુણા સામાયિક, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત- (આ ચાર) ચારિત્રીસિદ્ધ] તેનાં કરતાં સંખ્યાતગુણા સામાયિક, સૂક્ષ્મસંપરાય (અને) યથાખ્યાત. (આ ત્રણ) ચારિત્રીસિદ્ધ; તેનાં કરતાં સંખ્યાતગુણા છેદોપસ્થાપ્ય, સૂક્ષ્મસંપરાય (અને) યથાખ્યાત. (આ ત્રણ) ચારિત્રીસિદ્ધ (બાણવા.)

ભાષ્યમ્- પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત:, સર્વસ્તોકા: પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધા: । બુદ્ધબોધિતસિદ્ધા: નપુંસકા: સદ્ધ્યેયગુણા: । બુદ્ધબોધિતસિદ્ધા: સ્ત્રિય: સંધ્યેયગુણા:, બુદ્ધબોધિતસિદ્ધા: પુમાંસ: સંધ્યેયગુણા ઇતિ ।
અર્થ- પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત-સૌથી અલ્પ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધો છે, તેનાથી સંખ્યાતગુણા બુદ્ધબોધિત નપુંસકસિદ્ધો છે, તેનાથી સંખ્યાતગુણા બુદ્ધબોધિત સ્ત્રી સિદ્ધો છે, તેનાથી સંખ્યાતગુણા બુદ્ધબોધિત પુરુષસિદ્ધો છે.

ભાષ્યમ્- જ્ઞાનમ્, ક: કેન જ્ઞાનેન યુક્ત: સિધ્ધયતિ ?, પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય સર્વ: કેવલી સિધ્ધયતિ, નાસ્ત્યત્પબહુત્વમ્, પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયસ્ય સર્વસ્તોકા દ્વિજ્ઞાનસિદ્ધા: ચતુર્જ્ઞાનસિદ્ધા: સંધ્યેયગુણા: સંધ્યેયગુણા:, એવં તાવદવ્યજ્ઞતે, વ્યજ્ઞિતેઽપિ સર્વસ્તોકા મતિશ્રુતજ્ઞાનસિદ્ધા: મતિશ્રુતાવધિમન: ત્રિજ્ઞાનસિદ્ધા: પર્યાયજ્ઞાનસિદ્ધા: સંધ્યેયગુણા: (મતિશ્રુતમન:પર્યવસિદ્ધા: સંધ્યેયગુણા:) મતિશ્રુતાવ-ધિજ્ઞાનસિદ્ધા: સંધ્યેયગુણા: ॥

અર્થ- જ્ઞાન (અલ્પબહુત્વ)- કોણ-કયા જ્ઞાનયુક્ત સિદ્ધ થાય છે. ? પ્રત્યુત્પન્નભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની મતે સર્વકેવળી (કેવળજ્ઞાની) સિદ્ધ થાય છે. (જેથી અહીં) અલ્પબહુત્વ નથી. પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનીયની અપેક્ષાએ સૌથી અલ્પ બે જ્ઞાનવાળા સિદ્ધો, (તેનાં કરતાં) સંખ્યાતગુણા ચારજ્ઞાનવાળા સિદ્ધો, (તેનાં કરતાં) સંખ્યાતગુણા-ત્રણજ્ઞાનવાળા સિદ્ધો આ પ્રમાણે વ્યંજિતાશ્રયી (મોઘમ રીતે) કહ્યું. હવે (સ્પષ્ટતા

પૂર્વક)- વ્યંજિતાશ્રયી-સૌથી ઓછા મતિ-શ્રુત (એમ બે) જ્ઞાનવાળા-સિદ્ધો; (એનાથી) સંખ્યાતગુણા મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય (એમ ત્રણ) જ્ઞાનવાળા-સિદ્ધો; (તેનાથી સંખ્યાતગુણા મતિ-શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા સિદ્ધો;) તેનાથી સંખ્યાતગુણા મતિ-શ્રુત-અવધિ (એમ ત્રણ) જ્ઞાનવાળા સિદ્ધો હોય છે.

ભાષ્યમ્- અવગાહના, સર્વસ્તોકા જઘન્યાવગાહનાસિદ્ધાઃ, ઉત્કૃષ્ટાવગાહનાસિદ્ધાસ્તતોઽસંખ્યેયગુણાઃ, યવમધ્યસિદ્ધા અસંખ્યેયગુણાઃ, યવમધ્યોપરિસિદ્ધા અસંખ્યેયગુણાઃ, યવમધ્યાધસ્તાત્ સિદ્ધા વિશેષાધિકાઃ, સર્વે વિશેષાધિકાઃ ॥

અર્થ- અવગાહના- જઘન્ય અવગાહનાવાળા સિદ્ધો સૌથી થોડા છે; ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સિદ્ધો તેનાથી અસંખ્યાતગુણા છે; યવમધ્યસિદ્ધો તેનાથી અસંખ્યાતગુણા છે; યવમધ્યથી ઉપરના સિદ્ધો તેનાં કરતાં અસંખ્યાતગુણા છે; યવમધ્યની નીચેના સિદ્ધો તેનાં કરતાં વિશેષ અધિક છે, સર્વસિદ્ધ ભગવંતો તેનાથી વિશેષ અધિક છે.

ભાષ્યમ્- અન્તરમ્, સર્વસ્તોકા અષ્ટસમયાનન્તરસિદ્ધાઃ, સપ્તસમયાનન્તરસિદ્ધાઃ, ષટ્સમયાનન્તરસિદ્ધા ઇત્યેવં યાવદ્વિસમયાનન્તરસિદ્ધા ઇતિ સઙ્ખ્યેયગુણાઃ, એવં તાવદનન્તરેષુ, સાન્તરેષ્વપિ સર્વસ્તોકાઃ ષળ્માસાન્તરસિદ્ધાઃ એકસમયાનન્તર સિદ્ધાઃ સઙ્ખ્યેયગુણાઃ, યવમધ્યાન્તરસિદ્ધાઃ સઙ્ખ્યેયગુણાઃ, અધસ્તાદ્યવમધ્યાન્તરસિદ્ધા અસંખ્યેયગુણાઃ ઉપરિયવમધ્યાન્તરસિદ્ધા વિશેષાધિકાઃ, સર્વે વિશેષાધિકાઃ ॥

અર્થ- અન્તર-સૌથી ઓછા નિરન્તર આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધ ભગવંતો; તેમનાથી સંખ્યાતગુણા નિરંતર સાત સમય સુધી સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધભગવંતો; તેમનાથી સંખ્યાતગુણા નિરન્તર છ સમયસુધી સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધભગવંતો એ પ્રમાણે (નિરન્તર સમયનું પ્રમાણ ઘટાડતાં ઘટાડતાં તેમજ સંખ્યાતગુણા-સંખ્યાતગુણા કરતાં) યાવત્ નિરન્તર બે સમયસુધી સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધભગવંતો સંખ્યાતગુણા છે. આ પ્રમાણે અનન્તર (નિરન્તર) માં જાણવું. તે પ્રમાણે સાન્તરમાં પણ-સૌથી ઓછા છ મહિનાના આંતરે સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધભગવંતો; તેમના કરતાં એક સમયના આંતરે સિદ્ધથયેલા સિદ્ધભગવંતો સંખ્યાતગુણા; (તેમના કરતાં) યવમધ્યનાં અંતરમાં સિદ્ધથયેલા સિદ્ધભગવંતો સંખ્યાતગુણા; તેમના કરતાં યવમધ્યની નીચેના અંતરમાં સિદ્ધથયેલા સિદ્ધભગવંતો સંખ્યાતગુણા; (તેમના કરતાં) યવમધ્યની ઉપરના અંતરમાં સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધભગવંતો વિશેષાધિક; તેનાથી સર્વસિદ્ધ વિશેષાધિક છે.

ભાષ્યમ્- સઙ્ખ્યા, સર્વસ્તોકા અષ્ટોત્તરશતસિદ્ધાઃ, વિપરીતક્રમાત્ સપ્તોત્તરશતસિદ્ધાદયો યાવત્પજ્જા-શત્ ઇત્યનન્તગુણાઃ, એકોનપજ્જાશદાદયો યાવત્પજ્જવિંશતિરિત્યસઙ્ખ્યેયગુણાઃ, ચતુર્વિંશત્યાદયો યાવદેક ઇતિ સઙ્ખ્યેયગુણાઃ, વિપરીતહાનિર્યથા સર્વસ્તોકા અનન્તગુણહાનિસિદ્ધા, અસઙ્ખ્યેય-

ગુણહાનિસિદ્ધા અનન્તગુણાઃ, સદ્ધ્યેયગુણહાનિસિદ્ધાઃ સદ્ધ્યેયગુણા ઇતિ ॥

અર્થ- સંખ્યા (અલ્પબહુત્વ)-(એકી સાથે સિદ્ધ થયેલ) ૧૦૮ સિદ્ધભગવંતો સૌથી અલ્પ, ત્યારબાદ ઉલટા ક્રમથી લેતાં (એકી સાથે સિદ્ધ થતાં) ૧૦૭ સિદ્ધભગવંતો વગેરે યાવત્ (એકી સાથે સિદ્ધ થતા) ૫૦ સિદ્ધભગવંતો સુધી અનંતગુણા-અનંતગુણા નહાવા. (એકી સાથે સિદ્ધ થતા) ૪૯ સિદ્ધભગવંતોથી યાવત્ (એકી સાથે સિદ્ધ થતા) ૨૫ સિદ્ધ ભગવંતો સુધી અસંખ્યાતગુણા-અસંખ્યાતગુણા નહાવા. (ત્યાર બાદ એક સાથે સિદ્ધ થતા) ૨૪ સિદ્ધભગવંતોથી યાવત્ એક સિદ્ધભગવંતસુધી સંખ્યાતગુણા-સંખ્યાતગુણા નહાવા. વિપરીત હાનિ^૧ આ રીતે વિચારવી. અનંતગુણહાનિ સિદ્ધ ભગવંતો સૌથી ઓછા, અસંખ્યગુણહાનિવાળા સિદ્ધ ભગવંતો એના કરતાં અનન્તગુણા અને સંખ્યાત ગુણહાનિવાળા સિદ્ધ ભગવંતો એના કરતા સંખ્યાતગુણા છે.

(ઉપસંહાર)

ભાષ્યમ્- एवं निसर्गाधिगमयोरन्यतरजं तत्त्वार्थश्रद्धानात्मकं शङ्काद्यतिचारवियुक्तं प्रशमसंवेगनिर्वेदानु-
कम्पाऽऽस्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्य सम्यग्दर्शनोपलम्भाद्विशुद्धं च ज्ञानमधिगम्य
निक्षेपप्रमाणनयनिर्देशसत्सङ्ख्यादिभिरभ्युपायैर्जीवादीनां तत्त्वानां पारिणामिकौदयिकौपशमिक-
क्षायोपशमिकक्षायिकाणां भावानां स्वतत्त्वं विदित्वाऽऽदिमत्पारिणामिकौदयिकानां च
भावानामुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहप्रलयतत्त्वज्ञो विरक्तो निस्तृष्णस्त्रिगुप्तः पञ्चसमितो दशलक्षण-
धर्मानुष्ठानात् फलदर्शनाच्च निर्वाणप्राप्तियतनयाऽभिवर्धित श्रद्धासंवेगो भावनाभिर्भावितात्मा
अनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मा अनभिष्वङ्गः संवृतत्त्वान्निरास्रवाद्विरक्तत्त्वान्निस्तृष्णत्वाच्च
व्यपगताभिनवकर्मोपचयः परीषहजयाद्बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानादनुभावतश्च सम्यग्दृष्टिविरतादीनां च
जिनपर्यन्तानां परिणामाध्यवसायविशुद्धिस्थानान्तराणामसंख्येयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितं कर्म
निर्जरयन् सामायिकादीनां च सूक्ष्मसम्परायान्तानां संयमविशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलम्भात्
पुलाकादीनां च निर्ग्रन्थानां संयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणामुत्तरोत्तरप्रतिपत्त्या घटमानोऽत्यन्त-
प्रहीणार्तरौद्रध्यानो धर्मध्यानविजयादवाप्तसमाधिबलः शुक्लध्यानयोश्च पृथक्त्वैकत्ववितर्क-
योरन्यतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधानृद्धिविशेषान् प्राप्नोति, तद्यथा-आमशौषधित्वं विप्रुडौषधित्वं
सर्वौषधित्वं शापानुग्रहसामर्थ्यजननीमभिव्याहारसिद्धिमीशित्वं वशित्वमवधिज्ञानं शरीरविकरणाङ्ग-
प्राप्तितामणिमानं लघिमानं महिमानमणुत्वम्, अणिमा बिसच्छिद्रमपि प्रविश्यासीत, लघुत्वं नाम
लघिमा वायोरपि लघुतरः स्यात्, महत्त्वं महिमा मेरोरपि महत्तरं शरीरं विकुर्वीत,
प्राप्तिर्भूमिष्ठोऽप्यङ्गुल्यग्रेण मेरुशिखरभास्करादीनपि स्पृशेत्, प्राकाम्यमप्सु भूमाविव गच्छेत्
भूमावप्स्विव निमज्जेदुन्मज्जेच्च ।

૧. અહીં હાનિનો અર્થ એ સમજવાનો કે ૧૦૭ થી ૫૦ સુધી એક-એકથી અનંતગુણા છે. ત્યારે ૫૦ થી ૧૦૮ વાળા અનંતમા ભાગે છે. તે સૌથી થોડા છે. એ પ્રમાણે ૪૯ થી ૨૫ સુધી એક-એકથી અસંખ્યાતગુણા છે. ૨૫ થી ૪૯ અસંખ્યાતગુણા હીન છે. એ પ્રમાણે ૨૪ થી ૧ સુધીમાં સંખ્યાતગુણા છે. તો ૧ થી ૨૪ સુધી સંખ્યાતગુણા હીન છે.

અર્થ- એ પ્રમાણે (શ્રી તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રને ટુંકાણમાં કહે છે.) નિસર્ગ તથા અધિગમથી એ બે સમ્યગ્દર્શનમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ શંકાદિ અતિચાર રહિત-પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્યને પ્રકટ કરવારૂપ લક્ષણવાળું વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને (તે) સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી વિશુદ્ધજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) ને પ્રાપ્તકરી નિક્ષેપ, પ્રમાણ, નય, નિર્દેશ, સત્, સંખ્યાદિ અધિક ઉપાયોદ્વારા જીવાદિ તત્ત્વોનાં પારિણામિક, ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિકભાવોનું સ્વરૂપ જાણીને અનાદિમાન્ અને આદિમાન્ પારિણામિક ભાવ અને ઔદયિકભાવોના ઉત્પતિ-સ્થિતિ-વિનાશ અને (તેથી થતા) લાભ (અનુગ્રહ) અને નુકશાન (પ્રલય) રૂપ તત્ત્વને જાણનાર, વૈરાગી, તૃષ્ણારહિત, ત્રિગુણિક, પંચસમિતિવાળો તેમજ દશલક્ષણવાળા ધર્મના આચરણથી અને (મોક્ષરૂપ) ફળદર્શન નિર્વાણ (મોક્ષ) ની પ્રાપ્તિમાં પ્રયત્નથી વૃદ્ધિ પામેલ શ્રદ્ધા અને સંવેગવાળો આત્મા ભાવનાઓ વડે આત્માને ભાવિત કરે છે અને અનુપ્રેક્ષાઓ વડે આત્માને સ્થિર કરતો નિરાસક્ત બને છે. (તેમજ) સંવર કરાયેલ હોવાથી, આશ્રવ રહિત હોવાથી, વૈરાગી હોવાથી, તૃષ્ણારહિત હોવાથી નવાકર્મનું ગ્રહણ જેને દૂર થયું છે તથા પરીષદજીવવાથી અને બાહ્ય-અભ્યન્તર તપ અનુષ્ઠાન આચરવાથી (કર્મોને) ભોગવવાથી તેમજ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ (અવસ્થા)થી માંડી જન (કેવળી અવસ્થા) સુધીના પરિણામ-અધ્યવસાય વિશુદ્ધિસ્થાનના અસંખ્યગુણ-અસંખ્યગુણ ઉત્કર્ષની પ્રાપ્તિથી પૂર્વ સંચિત કરેલા કર્મની નિર્જરા કરતો અને સામાયિક ચારિત્રીથી માંડીને સૂક્ષ્મસમ્પરાય સુધીનાં સંયમના વિશુદ્ધિ સ્થાનોની ઉત્તરોત્તરગુણ પ્રાપ્તિ થવાથી તેમજ પુલાકાદિનિર્ગ્રંથ સુધીનાના સંયમનું અનુપાલન તેમજ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ સ્થાન વિશેષોની પ્રાપ્તિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો અને અત્યન્ત નાશ પામેલ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનવાળો તથા ધર્મધ્યાનમાં વિજયદ્વારા સમાધિનાબળને પામેલો અને શુક્લધ્યાનના બે પાયા (૧) પૃથક્ત્વવિતર્ક અને (૨) એકત્વવિતર્ક - આ બે માંથી એકમાં વર્તતો (આત્મા) અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિ વિશેષ પ્રાપ્ત કરે છે. તે (ઋદ્ધિઓ) આ રીતે, આમશૌંષધિપણું, વિપ્રુડીષધિપણું, સર્વૌષધિપણું, શાપશક્તિ અને અનુગ્રહશક્તિના સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરનારી અભિવ્યાહાર (વચન) સિદ્ધિ, ઈશિત્વ, વશિત્વ, અવધિજ્ઞાન, શરીરવિકરણાંગ પ્રાપ્તિતા (વેક્રિયત્વ), અણિમા, લધિમા, મહિમા (મહત્ત્વ), અણુત્વ (લઘ્વિ પ્રાપ્ત કરે.) અહીં અણિમા એટલે કમળની નાળના છિદ્રમાં પણ પ્રવેશીને રહે, લધિમા એટલે લઘુત્વ જેથી વાયુ કરતાં પણ હલકો થઈ શકે છે. મહિમા એટલે મોટાપણું- જેના દ્વારા મેરુથી પણ મોટું શરીર બનાવી શકે. પ્રાપ્તિ- (જેનાથી) ભૂમિ ઉપર રહેલો આંગળીના ટેરવેથી મેરુશિખર કે સૂર્ય વગેરેને પણ સ્પર્શી શકે. પ્રાકામ્ય-(જેનાથી) પાણી ઉપર જમીનની જેમ ચાલી શકે અને ભૂમિ ઉપર પાણીમાંની જેમ ડૂબી શકે છે તેમજ બહાર નીકળી શકે.

ભાષ્યમ્- જઙ્ઘાચારણત્વં યેનાગ્નિશિખાધૂમનીહારાવશ્યાયમેઘવારિધારામર્કટતન્તુજ્યોતિષ્કરશ્મિવાયૂના-મન્યતમમપ્યુપાદાય વિયતિ ગચ્છેત્, વિયદ્ગતિચારણત્વં યેન વિયતિ ભૂમાવિવ ગચ્છેત્ શકુનિવચ્ચ પ્રડીનાવડીનગમનાનિ કુર્યાત્ ।

અર્થ- જંઘાચારણત્વ-જેનાથી અગ્નિની શિખા(જ્વાળા), ધૂમાડાની શેર, ઝાકળ, ધૂમરી, વરસાદના

પાણીની ધાર, કરોળીયાની જાળ, જ્યોતિષ્કના કિરણ (સૂર્ય-ચંદ્ર-નક્ષત્રના કિરણ), વાયુની લહેર આમાંના કોઈપણને ગ્રહણ કરી (એનું અવલંબન લઈ) આકાશમાં જઈ શકે છે. વિયદ્ગતિચારિત્વ (આકાશગામીપણું)- જેનાથી આકાશમાં (અવલંબન વગર) ભૂમિની જેમ ચાલી શકે અને પંખીની જેમ ઉપર-નીચે ફરી શકે.

ભાષ્યમ્- અપ્રતિઘાતિત્વં પર્વતમધ્યેન વિયતીવ ગચ્છેત્, અન્તર્ધાનમદ્રશ્યો ભવેત્, કામરૂપિત્વં નાનાશ્રયાનેકરૂપધારણં યુગપદપિ કુર્યાત્, તેજોનિસર્ગસામર્થ્યમિત્યેતદાદિ ઇતિ । ઇન્દ્રિયેષુ મતિજ્ઞાનવિશુદ્ધિ- વિશેષાત્તદ્વારાત્ સ્પર્શનાસ્વાદનગ્રાણદર્શનશ્રવણાનિ વિષયાણાં કુર્યાત્, સંભિન્નજ્ઞાનત્વં યુગપદનેકવિષયપરિજ્ઞાનમિત્યેતદાદિ । માનસં કોષ્ઠબુદ્ધિત્વં બીજબુદ્ધિત્વં પદપ્રકરણોદ્દેશા-ધ્યાયપ્રાપ્તવસ્તુપૂર્વાજ્ઞાનુસારિત્વમૃજુમતિત્વં વિપુલમતિત્વં પરચિત્તજ્ઞાનમભિલષિતાર્થપ્રાપ્તિમનિષ્ઠા-નવાપ્તિત્યેતદાદિ ।

અર્થ- અપ્રતિઘાતિત્વ- આકાશમાં જાય તેમ પર્વતની મધ્યેથી જાય, અન્તર્ધાન-અદૃશ્ય થવું, કામરૂપિત્વ-એક સાથે પણ અનેક પ્રકારના જૂદા જૂદા રૂપો ધારણ કરી શકે, તેજોનિસર્ગ-સામર્થ્યાદિ (તેજો લેશ્યા છોડવાની શક્તિ વગેરે.) ઇન્દ્રિયોમાં મતિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિવિશેષથી- તેના દ્વારા (મર્યાદા બહાર રહેલ) વિષયોના (પણ) સ્પર્શન-રસન-દ્રાણ-દર્શન અને શ્રવણને ગ્રહણ કરે (વિષયભૂત બનાવે છે), સંભિન્નજ્ઞાનત્વ- એક સાથે અનેક વિષયનું જ્ઞાન કરી શકે છે, માનસ (મનના-વ્યાપારથી થયેલ) કોષ્ઠબુદ્ધિત્વ (કોઠીમાં નંખાયેલ ધાન્યની જેમ ગ્રહણ કરેલ જ્ઞાન ટકી રહે, ભૂલે નહિ.) બીજબુદ્ધિ (થોડા ઉપરથી ઘણું સમજી શકે), પદાનુસારિત્વ, પ્રકરણાનુસારિત્વ, ઉદ્દેશાનુસારિત્વ, અધ્યાયાનુસારિત્વ, પ્રાભૃતાનુસારિત્વ, વસ્તુઅનુસારિત્વ, પૂર્વઅનુસારિત્વ, અંગાનુસારિત્વ (એક પદ કે પ્રકરણાદિથી આખો ગ્રન્થ લગાડી શકે, એક અંગથી બીજુ અંગ જાણી શકે તે અનુસારિત્વ) ઋજુમતિત્વ, વિપુલમતિત્વ, પરચિત્તજ્ઞાન, ઈચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ, અનિચ્છિત પદાર્થની અપ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ (તથા...)

ભાષ્યમ્- વાચિકં ક્ષીરામ્લવિત્વં મધ્વામ્લવિત્વં વાદિત્વં સર્વરુતજ્ઞત્વં સર્વસત્ત્વાવબોધનમિત્યેતદાદિ, તથા વિદ્યાધરત્વમાશીવિષયત્વં ભિન્નાભિન્નાક્ષરચતુર્દશપૂર્વધરત્વમિતિ ।

અર્થ- વાચિક (વચનશ્રવણમાં) દૂધ જેવી મીઠાશ, મધ જેવી મીઠાશ (આદિ શબ્દથી શેરડી જેવી મીઠાશ), વાદીપણું, સર્વરુતજ્ઞત્વ (સર્વ પ્રાણીના શબ્દના અર્થને જાણવાની શક્તિ) સર્વ સત્ત્વાવબોધન (સર્વ પ્રાણીને સમજવાની શક્તિ) આ વગેરે તથા વિદ્યાધરપણું, આશીવિષયત્વ, કાંઈકન્યૂન ચૌદપૂર્વીપણું, સંપૂર્ણ ચૌદપૂર્વીપણું ઇત્યાદિ (ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.)

ભાષ્યમ્- તતોડસ્ય નિસ્તૃષ્ણાત્વાત્ તેષ્વનભિષ્વક્તસ્ય મોહક્ષપકપરિણામાવસ્થસ્યાષ્ટાવિંશતિવિધં મોહનીયં નિરવશેષતઃ પ્રહીયતે, તતશ્છદ્યસ્થવીતરાગત્વં પ્રાપ્તસ્યાન્તર્મુહૂર્તેન જ્ઞાનાવરણદર્શના-વરણાન્તરાયાણિ યુગપદશેષતઃ પ્રહીયન્તે, તતઃ સંસારબીજબન્ધનિર્મુક્તઃ ફલબન્ધનમોક્ષાપેક્ષો

યથાચ્ચાતસંયતો જિનઃ કેવલી સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી શુદ્ધો બુદ્ધઃ કૃતકૃત્યઃ સ્નાતકો ભવતિ, તતો વેદનીયનામગોત્રાયુષ્કક્ષયાત્ ફલબન્ધનનિર્મુક્તો નિર્દગ્ધપૂર્વોપાત્તેન્ધનો નિરુપાદાન ઇવાગ્નિઃ પૂર્વોપાત્તભવવિયોગાદ્દેત્વભાવાચ્ચોત્તરસ્યાપ્રાદુર્ભાવાચ્છાન્તઃ સંસારસુખમતીત્યાડડત્યન્તિકમૈકાન્તિકં નિરુપમં નિત્યં નિરતિશયં નિર્વાણસુખમવાપ્નોતીતિ ॥૭૭॥

અર્થ- તેથી આ (ઋદ્ધિવાન્ આત્મા) તૃષ્ણા રહિત હોવાથી તે (લબ્ધિ આદિ ઋદ્ધિ) માં મમતા રહિત એવો તે મોહક્ષપક (મોહસંપૂર્ણક્ષયના) પરિણામમાં આગળ વધતો (ક્ષપકત્રેણીએ આરૂઢ થતો) અઘ્યાવીશપ્રકારના મોહનીયને જડમૂળથી નાશ કરે છે. ત્યારબાદ છદ્મસ્થવીતરાગપણું પામેલ આ આત્માને અંતર્મુહૂર્તમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એક સાથે સંપૂર્ણપણે નાશ પામે છે. તેથી સંસારના બીજભૂતબંધન (૪ ઘાતી કર્મ) થી નિમુક્ત બનેલો એવો તે (તેમજ) ફળ (વેદનીયાદિ કર્મો) રૂપ બન્ધનથી નિર્મુક્ત થવાની અપેક્ષાવાળો (તે) યથાચ્ચાતસંયમી, જિન, કેવળી, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, શુદ્ધ, બુદ્ધ, કૃતકૃત્ય, સ્નાતક થાય છે. ત્યારબાદ વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્યનો ક્ષય થવાથી ફળ (વેદનીયાદિ ચાર કર્મનાબંધનથી) નિર્મુક્ત એવો તે જેમ પૂર્વે નાંખેલાં લાકડા (સંપૂર્ણ) બળી જવાથી અને નવા લાકડા ન ઉમેરવાથી અગ્નિ શાંત થાય છે તેમ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલ ભવનો વિયોગ થવાથી અને (નવા ભવ-જન્મના કારણભૂત) હેતુ (સંસારના હેતુ) નો અભાવ થવાથી, નવો જન્મ ન થવાથી શાંત થતો (આત્મા) સંસારસુખને ઓળંગીને આત્યન્તિક અને ઐકાન્તિક, ઉપમારહિત, નિત્ય, નિરતિશય (વૃદ્ધિહાનિ રહિત) એવું નિર્વાણ સુખ (મોક્ષ સુખ) પ્રાપ્ત કરે છે.

॥૭૭॥

★ અન્તયકારિકા ★

(ધાતીકર્મનાશનો ક્રમ)

एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्विरक्तस्यात्मनो भृशम् ।
निराम्रवत्वाच्छिन्नायां, नवायां कर्मसन्ततौ ॥१॥

એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી વૈરાગી આત્મા તદ્દન આશ્રવરહિત થવાથી તેના નવા કર્મોની પરંપરા (બન્ધ) અટકે છે. (૧)

पूर्वार्जितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षयहेतुभिः ।
संसारबीजं कात्स्न्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥२॥

પૂર્વે કહેલા ક્ષયના હેતુઓ વડે પૂર્વસંચિત કર્મોનો ક્ષય કરતા આત્માનું સંસારના બીજરૂપ મોહનીય કર્મ સંપૂર્ણ નાશ પામે છે. (૨)

ततोऽन्तरायज्ञानघ्नदर्शनघ्नान्यनन्तरम् ।
प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥३॥

ત્યારબાદ અંતરાય-જ્ઞાનવરણીય-દર્શનાવરણીય એ ત્રણેય કર્મો સંપૂર્ણ એકસાથે નાશ પામે છે. (૩)

ધાતીકર્મ નાશ થવાનું કારણ

गर्भसूच्यां विनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।
तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥४॥

જેમ ગર્ભમાં રહેલી સોય (મધ્યમાં રહેલું તંતુ) નાશ પામે છે ત્યારે તાડનું વૃક્ષ નાશ પામે છે. તેમ મોહનીયકર્મનો ક્ષય થયે છતે શેષ કર્મો પણ નાશ પામે છે. (૪)
(ધાતીકર્મનો નાશ થવાથી શું થાય તે)

ततः क्षीणचतुष्कर्मा, प्राप्तोऽथाख्यातसंयमम् ।
बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः परमेश्वरः ॥५॥

ત્યારબાદ- ક્ષીણ થયેલ ચાર કર્મવાળો યથાખ્યાત સંયમને પ્રાપ્ત કરેલ, બીજરૂપ બન્ધનથી નિર્મુક્ત આત્મા સ્નાતક, પરમેશ્વર (થાય છે. વળી,...) (૫)

શેષકર્મફલાપેક્ષઃ, શુદ્ધો બુદ્ધો નિરામયઃ ।
સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી ચ, જિનો ભવતિ કેવલી ॥૬॥

શેષ (૪) કર્મના ફળની અપેક્ષાવાળો શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરોગી, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી જિન અને કેવલી થાય છે. (૬)

(મોક્ષ કેવી રીતે પામે છે ?)

કૃત્સ્નકર્મક્ષયાદૂર્ધ્વ, નિર્વાણમધિગચ્છતિ ।
યથા દગ્ધેન્ધનો વહ્નિર્નિરુપાદાનસન્તતિઃ ॥૭॥

જેમ લાકડા બળી ગયા પછી નવા લાકડા ન ઉમેરવાથી અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે તેમ સમસ્ત કર્મો ક્ષય થયા પછી આત્મા મોક્ષને પામે છે. (૭)

દગ્ધે બીજે યથાડત્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાહુરઃ ।
કર્મબીજે તથા દગ્ધે, નારોહતિ ભવાહુરઃ ॥૮॥

જેમ બીજ તદ્દન બળી જવાથી અંકુરો ફૂટતો નથી, તેમ કર્મબીજ સમૂળગું બળી ગયે છતે ભવરૂપી અંકુરો ફૂટતો નથી. (અર્થાત્ જન્મ લેવો પડતો નથી.) (૮)
(કર્મથી મુક્ત થતા શું થાય ?)

તદનન્તરમેવોર્ધ્વમાલોકાન્તાત્ સ ગચ્છતિ ।
પૂર્વપ્રયોગાસન્નત્વબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવેઃ ॥૯॥

સર્વ કર્મક્ષય થયા પછી તરત જ (૧) પૂર્વપ્રયોગથી (૨) અસંગપણુંથી (૩) બંધના છેદથી અને (૪) ઊર્ધ્વગમન પરિણામ વિશેષથી આત્મા લોકના અંત સુધી પહોંચી જાય છે. (૯)

(સિદ્ધગતિના સમર્થક પૂર્વપ્રયોગાદિના ઉદાહરણો.)

કુલાલચક્રે દોલાયામિષૌ ચાપિ યથેષ્યતે ।

પૂર્વપ્રયોગાત્ કર્મેહ, તથા સિદ્ધિગતિઃ સ્મૃતા ॥૧૦॥

(વર્તમાનમાં પ્રેરણા-પ્રયોગ ન હોવા છતાં) પૂર્વપ્રયોગથી કુંભારના ચાકડામાં, હીંડોળામાં અને બાણમાં ક્રિયા થાય છે તેમ અહીં સિદ્ધજીવોની ગતિ જણાવી છે. (૧૦)

મૂલેપસઙ્ગનિર્મોક્ષાદ્યથા દૃષ્ટાડપ્સ્વલાબુનઃ ।

કર્મસઙ્ગવિનિર્મોક્ષાત્, તથા સિદ્ધિગતિઃ સ્મૃતા ॥૧૧॥

પાણીમાં (ડૂબાડેલા માટીના લેપવાળા) તુંબડાને માટીના લેપ સાથેનો સંબંધ છૂટી જવાથી (તે તુંબડુ) ઉપર આવે છે તેમ આત્મા સાથે કર્મનો સંગ (લેપ) છૂટી જવાથી આત્માની સિદ્ધિગતિ કહેલી છે. (૧૧)

एण्डयन्त्रपेडासु, बन्धच्छेदाद्यथा गतिः ।

કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્, સિદ્ધિસ્યાપિ તથેષ્યતે ॥૧૨॥

એરંડાના ફળની, યંત્રની રચનાની અને પેડાની જેમ બંધન તૂટી જવાથી ગતિ થાય છે તેમ કર્મબન્ધન તૂટી જવાથી સિદ્ધાત્માની ગતિ ઈચ્છાય છે. (૧૨)

उर्ध्वगौरवधर्माणो, जीवा इति जिनोत्तमैः ।

અધોગૌરવધર્માણઃ, પુદ્ગલા ઇતિ ચોદિતમ્ ॥૧૩॥

જીવો-ઉર્ધ્વગમન-પરિણામવિશેષ સ્વાભાવવાળા હોય છે અને પુદ્ગલો અધોગમન પરિણામ- વિશિષ્ટ સ્વભાવવાળા હોય છે. એમ શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ કહ્યું છે. (૧૩)

यथाऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्ट्वाय्वग्निवीतयः ।

સ્વભાવતઃ પ્રવર્તન્તે, તથોર્ધ્વ ગતિરાત્મનામ્ ॥૧૪॥

જેમ નીચી-તીર્છી અને ઉર્ધ્વગતિ અનુક્રમે પત્થર, વાયુ અને અગ્નિની છે તેમ સ્વભાવથી જ આત્માની ઉર્ધ્વગતિ છે. (વીતિ = ગતિ) (૧૪)

(સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ગતિ થવાનું કારણ)

અતસ્તુ ગતિવૈકૃત્યમેષાં યદુપલભ્યતે ।
કર્મણઃ પ્રતિઘાતાચ્ચ, પ્રયોગાચ્ચ તદિષ્યતે ॥૧૫॥

એથી (ઉક્ત પ્રકારથી બીજી) ગતિમાં જે વિકૃતિ દેખાય છે તે ક્રિયા પ્રતિઘાત (અવરોધ) અને પ્રયોગ (પુરુષની પ્રવૃત્તિ) થી થાય છે. (૧૫)

અધસ્તિર્યગથોર્ધ્વં ચ, જીવાનાં કર્મજા ગતિઃ ।
ઉર્ધ્વમેવ તુ તદ્ધર્મા, ભવતિ ક્ષીણકર્મણામ્ ॥૧૬॥

જીવોની નીચી-તીર્છી અને ઉંચીગતિ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. પરંતુ સકલકર્મનો ક્ષય કરેલા જીવોની ઊર્ધ્વગતિ જ થાય છે. ॥૧૬॥

દ્રવ્યસ્ય કર્મણો યદ્વદુત્પત્ત્યારમ્ભવીતયઃ ।
સમં તથૈવ સિદ્ધસ્ય, ગતિમોક્ષભવક્ષયાઃ ॥૧૭॥

જેમ દ્રવ્યમાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને નાશ એક સાથે થાય છે. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધાત્માને (લોકાન્તે) ગતિ, મોક્ષ અને ભવક્ષય એક સાથે થાય છે. ॥૧૭॥

ઉત્પત્તિશ્ચ વિનાશચ્ચ, પ્રકાશતમસોરિહ ।
યુગપદ્ભવતો યદ્વત્, તથા નિર્વાણકર્મણોઃ ॥૧૮॥

જેમ અહીં લોકમાં પ્રકાશની ઉત્પત્તિ અને અંધકારનો વિનાશ એક સાથે થાય છે તે પ્રમાણે નિર્વાણ (ની ઉત્પત્તિ) અને કર્મ (નો વિનાશ) એક સાથે થાય છે. ॥૧૮॥
(સિદ્ધશિલાનું વર્ણન.)

તન્વી મનોજ્ઞા સુરભિઃ, પુણ્યા પરમભાસ્વરા ।
પ્રાગ્ભારા નામ વસુધા, લોકમૂર્ધ્નિ વ્યવસ્થિતા ॥૧૯॥

લોકને મસ્તકે પાતળી, સુંદર, સુગંધિ, પવિત્ર અને પરમતેજસ્વી 'પ્રાગ્ભારા' નામની પૃથ્વી રહેલી છે. (૧૯)

નૃલોકતુલ્યવિષ્કમ્ભા, સિતચ્છત્રનિભા શુભા ।

ઉર્ધ્વ તસ્યાઃ ક્ષિતેઃ સિદ્ધાઃ, લોકાન્તે સમવસ્થિતાઃ ॥૨૦॥

(તે પૃથ્વી) મનુષ્યલોક જેટલા (૪૫ લાખ યોજન) વિસ્તારવાળી અને સફેદ છત્ર જેવા આકારવાળી અને શુભ (પુદ્ગલોની) છે. તે પૃથ્વીની ઉપર અને લોકને અંતે સિદ્ધત્માઓ સ્થિર રહેલા છે. (૨૦)

(સિદ્ધભગવંતનું સ્વરૂપ)

તાદાત્મ્યાદુપયુક્તાસ્તે, કેવલજ્ઞાનદર્શનૈઃ ।

સમ્યક્ત્વસિદ્ધતાવસ્થા, હેત્વભાવાચ્ચ નિષ્ક્રિયાઃ ॥૨૧॥

તે (સિદ્ધભગવંતો) તાદાત્મ્યભાવે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના ઉપયોગવાળા હોય છે, (ક્ષાયિક) સમ્યક્ત્વ અને સિદ્ધત્વમાં સ્થિત હોય છે અને કારણનો અભાવ હોવાથી ક્રિયા કરતા નથી (નિષ્ક્રિય હોય છે) (૨૧)

(લોકાન્તથી ઉપર ગતિ અભાવનું કારણ)

તતોઽપ્યૂર્ધ્વ ગતિસ્તેષાં, કસ્માન્નાસ્તીતિ ચેન્મતિઃ ।

ધર્માસ્તિકાયસ્યાભાવાત્, સ હિ હેતુર્ગતેઃ પરઃ ॥૨૨॥

તેથી (લોકાન્તથી) પણ ઉપર તેઓની (સિદ્ધભગવંતોની) ગતિ કેમ નથી ? એમ જે પ્રશ્ન હોય તો (જૂઓ, જવાબ.) ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી (લોકાન્તથી ઉપર સિદ્ધાત્માની ગતિ થતી નથી.) કારણકે તે (ધર્માસ્તિકાય) ગતિનું પ્રધાન (અપેક્ષા) કારણ છે. (૨૨)

(મોક્ષ સુખ વિશે વિચારણા..)

સંસારવિષયાતીતં, મુક્તાનામવ્યયં સુખમ્ ।

અવ્યાબાધમિતિ પ્રોક્તં, પરમં પરમર્ષિભિઃ ॥૨૩॥

સિદ્ધભગવંતોને સંસારના વિષયોને ઓળંગી ગયેલ (વિષયસુખથી ચઢીયાતું) શાશ્વત, દુઃખ રહિત એવું પરમ સુખ હોય છે એવું પરમર્ષિઓએ કહ્યું છે. (૨૩)

સ્યાદેતદશરીરસ્ય, જન્તોર્નષ્ટાષ્ટકર્મણઃ ।
કથં ભવતિ મુક્તસ્ય, સુખ? મિત્યત્ર મે શૃણુ ॥૨૪॥

એમ હોય, (પરંતુ) આઠ કર્મનો નાશ કરેલા શરીર રહિત મુક્તાત્માને સુખ શી રીતે
સંભવે ? અહીં મારો જવાબ સાંભળો. (૨૪)

લોકે ચતુર્વિહાર્યેષુ, સુખશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ।
વિષયે વેદનાઽભાવે, વિપાકે મોક્ષ એવ ચ ॥૨૫॥

આ લોકમાં વિષય, વેદનાનો અભાવ, વિપાક (કર્મફળ) અને મોક્ષ. આ ચાર અર્થમાં
સુખશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. (૨૫)

સુખો વહ્નિઃ સુખો વાયુર્વિષયેષ્વિહ કથ્યતે ।
દુઃખાભાવે ચ પુરુષઃ, સુખિતોઽસ્મીતિ મન્યતે ॥૨૬॥

અગ્નિ સુખકર છે, વાયુ સુખકર છે - અહીં વિષયોમાં સુખ શબ્દ કહેવાય છે અને
દુઃખના અભાવમાં પુરુષ 'હું સુખી છું' એમ માને છે. (અહીં વેદનાના અભાવમાં સુખ
શબ્દ પ્રયોજાયો છે.) (૨૬)

પુણ્યકર્મવિપાકાચ્ચ, સુખમિષ્ટેન્દ્રિયાર્થજમ્ ।
કર્મક્લેશવિમોક્ષાચ્ચ, મોક્ષે સુખમનુત્તમમ્ ॥૨૭॥

પુણ્યકર્મના વિપાકથી ઈન્દ્રિયોના ઈષ્ટ વિષયોથી થયેલું સુખ (તે વિપાક સુખ) (અને)
કર્મરૂપ ક્લેશોના છૂટવાથી મોક્ષમાં અનુપમ સુખ છે (તે મોક્ષમાં સુખ શબ્દ પ્રયોજાયો
છે.) (૨૭)

(મોક્ષ સુખમાં મતભેદો)

સુખપ્રસુપ્તવત્ કેચિદિચ્છન્તિ પરિનિર્વૃત્તિમ્ ।
તદયુક્તં ક્રિયાવત્ત્વાત્, સુખાનુશયતસ્તથા ॥૨૮॥

કેટલાક મોક્ષ (મોક્ષસુખ) ને સુખે સુઈ રહેલા (માનવના સુખ) જેનું સુખ માને છે.
પણ તે (નિદ્રા) માં ક્રિયાપણું (મન-વચન-કાયાના યોગ) હોવાથી અને સુખમાં તારતમ્ય

હોવાથી (અને મોક્ષમાં આ બંને કારણો નથી. માટે બંનેનું સામ્ય) અયોગ્ય છે. (૨૮)

શ્રમક્લમમદવ્યાધિમદનેભ્યશ્ચ સમ્ભવાત્ ।
મોહોત્પત્તેર્વિપાકાच्च, दर्शनघ्नस्य कर्मणः ॥२९॥

વળી તે નિદ્રા થાક, ગ્લાનિ, ઘેન, રોગ અને કામસેવનથી તથા મોહના ઉદયથી અને દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી (પણ તે નિદ્રાસુખમાં અને મોક્ષસુખમાં સમાનતા નથી). (૨૯)

लोके तत्सदृशोद्दार्थः, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते ।
उपगीयेत तद्येन, तस्मान्निरुपमं सुखम् ॥३०॥

આ સમસ્ત જગતમાં તે (મોક્ષના સુખ) જેવો બીજો પદાર્થ જ નથી કે જેની સાથે તે (મોક્ષ-સુખ) સરખાવી શકાય. તેથી તે સુખ નિરૂપમ છે. (૩૦)
(ઉપમા રહિતનું કારણ)

लिङ्गप्रसिद्धे: प्रामाण्यादनुमानोपमानयो: ।
अत्यन्तं चाप्रसिद्धं तद्, यत्तेनानुपमं स्मृतम् ॥३१॥

અનુમાન અને ઉપમાનનું પ્રમાણપણું લિંગની પ્રસિદ્ધિથી (જ) થાય છે. (અનુમાનમાં અન્વય-વ્યતિરેકી લિંગ છે. ઉપમાનમાં સાદૃશ્યજ્ઞાન લિંગ છે.) પરંતુ તે તો મોક્ષસુખમાં બિલ્કુલ ઘટતું નથી માટે અનુપમ કહ્યું છે. (૩૧)

प्रत्यक्षं तद्भगवतामर्हतां तैश्च भाषितम् ।
गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञैर्न च्छद्मस्थपरीक्षया ॥३२॥

શ્રી અરિહંતભગવંતોને તે (સુખ) પ્રત્યક્ષ છે અને તેઓ વડે તે કહેવાયું છે. (અને) વિદ્વાનપુરુષો વડે (તે) “છે” એમ સ્વીકારાયું છે. પરંતુ છદ્મસ્થની પરીક્ષાથી તે સ્વીકારાતું નથી. (૩૨)

યસ્ત્વિદાર્નીં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન ચરણસંપન્નો ભિક્ષુર્મોક્ષાય ઘટમાનઃ કાલસંહનનાયુર્દોષા-
દલ્પશક્તિઃ કર્મણાં ચાતિગુરુત્વાદકૃતાર્થ એવોપરમતિ સ સૌધર્માદીનાં સર્વાર્થસિદ્ધાન્તાનાં
કલ્પવિમાનવિશેષાણામન્યતમસ્મિન્ દેવતયોપપદ્યતે, તત્ર સુકૃતકર્મફલમનુભૂય સ્થિતિ-
ક્ષયાત્ પ્રચ્યુતો દેશજાતિકુલશીલવિદ્યાવિનયવિભવવિષયવિસ્તરવિભૂતિયુક્તેષુ મનુષ્યેષુ
પ્રત્યાયાતિમવાપ્ય પુનઃ સમ્યગ્દર્શનાદિવિશુદ્ધબોધિમવાપ્નોતિ, અનેન સુખપરમ્પરાયુક્તેન
કુશલાભ્યાસાનુબન્ધક્રમેણ પરં ત્રિર્જનિત્વા સિદ્ધયતીતિ ॥

અર્થ- જે અત્યારે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રીયુક્ત શ્રમણ મોક્ષમાટે પ્રયત્ન કરતો
હોવા છતાં કાળ, સંઘયણ અને આયુષ્યના દોષથી અલ્પશક્તિવાળો છે. (અને)
(મોહનીયાદિ) કર્મો તીવ્ર વિપાકવાળા છે. તેથી કૃતાર્થ થયા વિના જ અટકી જાય છે.
તે (શ્રમણ) સૌધર્માદિથી સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના કલ્પ કે વિમાન વિશેષોમાંના કોઈ એક
સ્થાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં પુણ્યકર્મના ફળને અનુભવીને આયુષ્ય નષ્ટ થવાથી
આવેલો દેશ, જાતિ, કુલ, શીલ, વિદ્યા, વિનય, વિભવ અને વિષય (આ બધા) ની
પ્રચૂરતારૂપ વિભૂતિથીયુક્ત મનુષ્યોમાં જન્મ મેળવીને, વળી સમ્યગ્દર્શનાદિથી વિશુદ્ધ
બોધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સુખની પરંપરાથી યુક્ત (સતત) વારંવાર પુણ્યક્રિયાના અનુબંધના
ક્રમે ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણવાર (મનુષ્ય-દેવ-મનુષ્ય) જન્મ પામીને સિદ્ધ થાય છે.

★ -: પ્રશસ્તિ :- ★

વાચકમુખ્યસ્ય શિવશ્રિયઃ પ્રકાશયશઃ પ્રશિષ્યેણ ।
શિષ્યેણ ઘોષનન્દિક્ષમાક્ષમણસ્યૈકાદશાઙ્ગવિદઃ ॥૧॥
વાચનયા ચ મહાવાચકક્ષમણમુણ્ડપાદશિષ્યસ્ય ।
શિષ્યેણ વાચકાચાર્યમૂલનામ્નઃ પ્રથિતકીર્તેઃ ॥૨॥
ન્યગ્રોધિકાપ્રસૂતેન વિહરતા પુરવરે કુસુમનામ્નિ ।
કૌભીષણિના સ્વાતિતનયેન વાત્સીસુતેનાર્ચ્યમ્ ॥૩॥
અર્હદ્વચનં સમ્યગ્ગુરુક્રમેણાગતં સમુપધાર્ય ।
દુઃખાર્તં ચ દુરાગમવિહતમર્તિં લોકમવલોક્ય ॥૪॥
ઇદમુચ્ચૈર્નાગરવાચકેન સત્ત્વાનુકમ્પયા દૃબ્ધમ્ ।
તત્ત્વાર્થાધિગમાલ્લ્યં સ્પષ્ટમુમાસ્વાતિના શાસ્ત્રમ્ ॥૫॥

અર્થ- પ્રકાશમાન યશવાળા શ્રી શિવશ્રી નામના વાચક-અગ્રણીના પ્રશિષ્ય, અગ્યાર
અંગોના જ્ઞાનવાળા શ્રી ઘોષનંદીના ક્ષમાશ્રમણ શિષ્ય, વાચનાથી (વાચનાના દાતા
હોવાથી) મહાવાચક શ્રમણ મુંડપાદના શિષ્ય વિસ્તૃતકીર્તિવાળા શ્રી મૂલ નામના

વાચકાચાર્યના શિષ્ય કૌભીષણગોત્રીય, સ્વાતિનામના પિતાના અને વાત્સી ગોત્રવાળી માતાના પુત્ર, ન્યગ્રોધિકા ગામમાં જન્મેલા, કુસુમપુર નામના શ્રેષ્ઠનગરમાં વિચરતા, ઉચ્ચનાગર શાખાના વાચક શ્રી ઉમાસ્વાતિજી વડે ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ શ્રી તીર્થકરદેવના વચનને સમ્યક્ રીતે ધારણ કરીને, પીડાયેલ અને કુશાસ્રથી હણાયેલ બુદ્ધિવાળા લોકને જોઈને પ્રાણીઓની અનુકંપાથી સ્પષ્ટ અર્થવાળા આ શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ શાસ્ત્રની રચના કરાઈ.

યસ્તત્ત્વાધિગમાખ્યં જ્ઞાસ્યતિ ચ કરિષ્યતે ચ તત્રોક્તમ્ ।
સોઽવ્યાવાધસુખાખ્યં પ્રાપ્સ્યત્યચિરેણ પરમાર્થમ્ ॥૬॥

અર્થ-જે તત્ત્વાર્થાધિગમ નામના ગ્રંથને જાણશે અને તેમાં કહ્યા પ્રમાણે કરશે તે પીડારહિત એવા પરમાર્થ સુખને જલ્દીથી પ્રાપ્ત કરશે...॥૬॥

આ પ્રમાણે પૂ. ઉમાસ્વાતિ વાચકપ્રવર પ્રણીત

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર

પૂ. પં. પ્ર. શ્રી હેમચન્દ્રસાગરજી મ. ના શિષ્ય મુનિ અક્ષયચન્દ્ર સાગર દ્વારા સમ્પન્ન થયું.

